

# **Ablakok a múltra**

Kiadói tanács:

Dr. Benedek József egyetemi tanár (Kolozsvár)

Dr. Gábor Csilla egyetemi tanár (Kolozsvár)

Dr. Rostás Zoltán egyetemi tanár (Bukarest)

EGYETEMI FÜZETEK

14.



BETHLEN GÁBOR  
*Alap*

Megjelent a Bethlen Gábor Alap támogatásával

# **Ablakok a múltra**

**A kötetet szerkesztette  
Nagy Róbert  
Rüsz-Fogarasi Enikő**



**EGYETEMI MŰHELY KIADÓ  
Bolyai Társaság – Kolozsvár  
2012**

A kötet megjelenését az 1333/2011 sz. szerződés alapján a Bethlen Gábor Alap támogatta.

© Szerzők; Bolyai Társaság, 2012.

Kiadja az Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár  
A kiadó igazgatója: Veress Károly  
Felelős kiadó: Köllő Zsófia  
Korrektúra: Xantus Boróka  
Borítóterv: Makkai Bence  
Számítógépes tördelés: Oláh-Badi Melinda  
Nyomta az AmGraphis, Kolozsvár

ISBN 978-606-8145-30-3

**Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României**

**Ablakok a múltra** / a kötetet szerkesztette: Rűsz-Fogarasi Enikő.

- Cluj Napoca : Egyetemi Műhely Kiadó, 2012

Bibliogr.

ISBN 978-606-8145-30-3

I. Rűsz-Fogarasi, Enikő (ed.)

94(498.4)

## Tartalom

<i>Bevezető</i> .....	7
<b>Molnár Kovács Zsolt</b> <i>Középső bronzkori táj és tájhasználat Északnyugat-Erdélyben</i> .....	10
<b>Bajusz István</b> <i>Statera publica. Közmerleg a római Dáciában</i> .....	30
<b>Vekov Károly</b> <i>A folyóvizek és a magyar történelem</i> .....	42
<b>Kovács András</b> <i>A dévai Magna Curia építéstörténetéhez</i> .....	52
<b>Lupescu Makó Mária</b> <i>Késő-középkori erdélyi végrendeletek joggyakorlata</i> .....	84
<b>Rüsz-Fogarasi Enikő</b> <i>Lányok, asszonyok és özvegyek a kincses Kolozsváron</i> .....	108
<b>Sipos Gábor</b> <i>Kolozsvári iskolák a 16. században</i> .....	126
<b>Kovács Zsolt</b> <i>A kolozsvári Mária-oszlop. Egy közép-európai emléktípus a 18. századi Erdélyben</i> .....	136
<b>Gurka-Balla Iлона</b> <i>Vízió és megvalósulás. Jókai szövegek olvasata a 3. évezredben</i> .....	160
<b>Pál Judit</b> <i>Unió vagy „unifikáltatás”? Elképzelések Erdély helyzetéről a kiegyezés körül</i> .....	186
<b>Nagy Róbert</b> <i>Iparosodás és migráció: a kolozsvári és a Zsil-völgyi munkásság etnikai és felekezeti összetétele, valamint születési hely szerinti származása (1896-1939)</i> .....	204

**Csucsuja István**

*A szocialista gazdaságfejlesztés eredményei és kudarcai Romániában  
(1948 és 1989) .....236*

**Hunyadi Attila Gábor**

*A szövetkezeti mozgalom egyetemes értékrendje és helyi megoldásai a  
pénzügyi-gazdasági válságok idején. Európai uniós és közép-kelet európai  
kitekintés .....254*

**Lönhárt Tamás**

*„Annyi a jogunk, amennyit kiharcolunk...”? A kommunista rendszer kiépítése,  
a magyar kisebbségi érdekképviselet és az utolsó többpárti választások a  
második világháború utáni Romániában .....276*

**Toth Szilárd**

*Karikatúrák és sajtópropaganda a hidegháború alatt. A koreai háború  
megjelenítése a korabeli romániai magyar nyelvű kommunista sajtóban.....306*

*Cuprins .....327*

*Content.....328*

## *Bevezető*

1991-ben, a nagy fordulat után fejeztem be tanulmányaimat egy olyan karon, ahol egy évvel korábban még összesen két magyar hallgató tanult a négy évfolyamon. Ekkor már a történelem kar magyar tanárainak a száma is leolvadt, mert Magyar András és Csucsuja Istvánon kívül mindenkit nyugdíjaztak. Így 1990-ben, amikor a téli vakációban lezajlott forradalom után visszatértünk, az elsődleges nagy élményünk az volt, hogy már magyarul is tanulhattunk. Akkor értettük meg, mennyivel könnyebb, ha magyarul tanulhatunk. Az 1991/1992-es tanév már az építkezésé volt, két hallgató számára indult magyar csoport, nyugalomba vonult tanárainkat visszahívták, és meghirdettek egy gyakornoki helyet is. Visszajött tanítani Bitay Ilona, Bodor András, Csetri Elek. Ebben az első évben csak két magyar hallgatót vettek fel, utána hármat, majd tízet és utána már minden felgyorsult, új szakok indultak és velük együtt bővült a tanári kar. Ez volt az újraindult magyar nyelvű oktatás hőskora, amikor minden oktató ott és úgy teljesített szolgálatot, ahol a legnagyobb szükség volt rá. Sajnos nincs már mindenki közöttünk, hiszen Bitay Ilona, Bodor András, Csetri Elek, Imreh István, Magyar András és Tonk Sándor, már karunk történetének részei, életük, munkásságuk hallgatóink számára már szakvizsga dolgozat témája lehet.

Most tizenöten vagyunk oktatók, akik a történelem szak különböző szakirányain, különböző képzettséggel, eltérő szakmai háttérrel és tudományos érdeklődéssel, magyarul tanítunk a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia karán. Van, aki hosszas kutatómunka után került ebbe a közösségbe, de a kar oktatóinak többsége már a megnyílt lehetőségeknek köszönhető indult el egyetemi pályáján. Kollégáink mindaddig a szakirányuknak megfelelő tanszéken belül tevékenykedtek. A 2011-ben bevezetett új tanügyi törvény megszabta keretekben magyarul tanító kollégáinkkal létrehozhattuk a kar Magyar Történeti Intézetét. Az új intézményben történelem, művészettörténet, régészet, levéltár, nemzetközi kapcsolatok és európai tanulmányok, könyvtárszak és informatika alapképzés, illetve mesteri szintű képzés folyik.

Néhány éve „Ablakok a múltra” címmel szervezzük évi tanárköri konferenciánkat, ezen kollégáink, „tananyagon kívüli” kedvenc kutatási témájukkal kapcsolatos előadások révén mutatkoznak be hallgatóik és kollégáik előtt. Már az első konferencia alkalmával megfogalmazódott az elhangzott előadások nyomtatott formában való megjelentetésének szándéka, de megvalósítására most először sikerült.

Jelen kötetünkbe olyan tanulmányokat válogattunk, amelyek az említett tanári konferenciákon elhangzottak és fontosnak találtuk, hogy írott formában is megörökíthessük azokat. Kötetünk e kis közösségünk munkájából merít és

tesz az olvasók mérlegére. A feldolgozott témák mindegyike elsősorban a legújabb kutatási eredmények népszerűsítésére teszi a hangsúlyt.

Ez a kötet tizenöt tanártárs sokszínű tudományos érdeklődését tükrözi, és úgy gondoljuk, hogy intézetünk ereje is egymás munkájának megbecsülésében és a kutatott témák különbözőségében rejlik. Minden tanulmánya egy-egy múltra, múltunkra nyíló ablak, és nagyon reméljük, a jövőben többször adódik lehetőségünk újabb és újabb ablakok megnyitására, melyeken keresztül olvasóink is közelebb kerüljenek a múltunkhoz, s megismerjenek bennünket is.

Mivel bemutatkozó kötetről, új intézetünk névjegyéről van szó, úgy gondoltuk, hogy nem lesz felesleges a tanulmányok mögött álló személyek megismerése. Így minden tanulmány elé szerzőjének képét és életrajzát illesztettük.

A tudományos kiadványokkal szemben támasztott újabb követelményeknek megfelelően a közlemény címe után az angol nyelvű kulcsszavak, a szöveg után pedig az angol nyelvű tartalmi kivonat következik. A kötet végére illesztettük a román és angol nyelvű tartalomjegyzéket.

Kolozsvár, 2011. november 26-án

Rüsz-Fogarasi Enikő



**Molnár-Kovács Zsolt**  
egyetemi adjunktus



1976-ban született Marosludason. Gimnáziumi tanulmányait szülővárosában végezte, majd ezt követően szerzett érettségi bizonyítványt a marosvásárhelyi Bolyai Farkas Elméleti Líceum biológia-kémia szakán 1994-ben. Egyetemi tanulmányait a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem szakán végezte. 1998-ban iratkozott be a Babeş–Bolyai Tudományegyetem doktori képzésére. Ezzel párhuzamosan, 2000–2004 között doktori tanulmányokat folytat a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetemen. 2005-ben szerzett doktori oklevelet a gyulafehérvári December 1 Tudományegyetemen. 1998-tól a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Ókortörténet és Régészet Tanszékének gyakornoka, tanársegéde, majd adjunktusa. Kutatási területe az őskor. Több önálló kötete és tanulmánya jelent meg az évek folyamán bel- és külföldi kiadók gondozásában. Az erdélyi magyar régészeket tömörítő Pósta Béla Egyesület és a Magyar Tudományos Akadémia köztestületi tagja, valamint a Kolozsvári Magyar Egyetemi Intézet igazgató tanácsának tagja.

# *Középső bronzkori táj és tájhasználat Északnyugat-Erdélyben*

Keywords: Archaeology, theoretical models, paleo environment, Bronze Age, tell settlements

## **Bevezető**

A középső bronzkor, hozzávetőlegesen félezer évet felölelő időszakában, a mozaikszerű kulturális képet mutató Kárpát-medencében, a népcsoportonként egyedi anyagi műveltség kialakulása ellenére, olyan általános életmódbeli, társadalmi és gazdasági jellegzetességek kristályosodtak ki, amelyek alapján egységesen „tell-társadalomról” beszélhetünk. Ebben a kulturálisan sokszínű régióban, a mai északkelet-magyarországi és északnyugat-romániai területeket magába foglaló földrajzi térségben egységes irányba mutató kerámia és bronzművességgel fémjelzett kultúrkör alakult ki.

A gazdasági és társadalmi központokként fellépő, erősített, többretegű központi települések az úgynevezett tellek körül kialakuló, intenzív mezőgazdaságon és állattartáson alapuló „elő-ázsiai és délkelet-európai gazdálkodási mód” minden korábbi mértéket meghaladó léptékben alakította a vizsgált régió öskörnyezetét. A rendelkezésre álló erőforrások fokozottabb kiaknázását célzó szigorúbb társadalmi szervezethez, a művészi kivitelezésű kerámia- és bronzművesség, a társadalmi és vagyoni rétegződés ellenére a települések mindvégig megőrizték falusias jellegüket. A vizsgált térségben széleskörű kapcsolatrendszerrel rendelkező virágzó civilizáció alakult ki.

## **Mi a tell?**

A tell arab szó és a közel-keleti szóhasználatban kiemelkedést, dombot jelent. A kifejezés szakirodalmi használatának úttörői, a francia régészek által már 1906-tól alkalmazott terminológia mindössze csak a második világháború után válik általánossá.<sup>1</sup> A 19. század végén tevékenykedő magyar régészek *terramarék*nak nevezik a Magyar Alföld halomszerű településeit.<sup>2</sup> Méltatlan lenne azonban ennek okán kárhoznunk a magyar archaeológia és ősrégészet megeremtőit. A komoly szakmai munkát példázza, hogy az 1876-ban Magyarországon rendezett nyolcadik Nemzetközi Ős- és Koratörténeti

---

<sup>1</sup> Florin Gogâltan: Die Tells der Bronzezeit im Karpatenbecken. Terminologische Fragen. In C. Cosma, A. Rustoiu (szerk.): *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum, 2 Jahrtausend V. Chr.-1 Jahrtausend N Chr.* Cluj-Napoca, 2002 (a továbbiakban Gogâltan 2002). 11.

<sup>2</sup> Pósta Béla: Újabb leletek a tószegi őstelepekről. *Archeologiai Értesítő* (a továbbiakban *AE*), IX, 1898 (a továbbiakban Pósta 1898), 148; Rómer Flóris Ferenc: *Compte-Rendue la huitieme session.* 1876. (a továbbiakban Rómer 1876) 18.

Kongresszus alkalmával megtekintett régészeti feltárások szemléjekor a résztvevők a tószegi tell ásátásait is megtekinthetik. A századforduló után, 1906-ban kezdődő Márton Lajos vezette tószegi régészeti kutatások pedig nemcsak a kor követelményei szerint nevezhetők módszeresnek és modernnek, bár a kutató szintén *terramarénak* nevezi a Tószeg-Laposhalom települését.<sup>3</sup>

Az 1876-os régészeti kongresszus hatására megindult nagyobb arányú terepmunka, az egymással ebben versengő vidéki múzeumok és történeti társaságok tevékenysége meghozta gyümölcsét. Ifj. Gyalokay Lajos, Cséplő Péter és Bölöny János gyűjtései illetve Osváth Pál, Hampel József, Zoltai Lajos és a nyugalomba vonulása után (kb. 1882-től) nagyváradi lakossá vált Rómer Flóris tevékenysége nyomán a századforduló első harmadára olyan Berettyó- és Ér-völgyi telkek és többretegű telepek váltak ismerté, mint: a Szalacs-Vida domb, Mezőterem-Kendereshalom, Nagykároly-Bobáld, Bakonszeg-Csapszékpart vagy a Biharszentjános-Klastromdomb, Ottomány-Földvár és Érkörtvélyes-Égetőhegy. Az említett telepeket a kutatás többnyire földváraknak nevezte.<sup>4</sup> Az ásátások és a különböző gyűjtésekből származó leletek folyamatos feldolgozásának köszönhetően a XX. Század harmincas

---

<sup>3</sup> Csetneki Jelenik Elek: Tószegi ásátások. *ÁÉ*, X, 1876 (a továbbiakban Csetneki Jelenik 1876), 78, 277; Márton Lajos: Aphorismer über Ethnografie und Kunstgewerbe in der prähistorischer Archaeologie von Dr. J. L. Pic. *ÁÉ*, XXX, 1910 (a továbbiakban Márton 1910), 86; Vékony Gábor: A régészeti terepkutatás története Magyarországon. In: Visy Zsolt, Nagy Mihály (szerk.): *Magyar Régészet az Ezredfordulón*, Bp. 2003 (a továbbiakban Vékony 2003), 18.

<sup>4</sup> Rómer Flóris: *Nagyváradi régészeti és történelmi múzeum*. Nagyvárad, XVII, 1886 (a továbbiakban Rómer 1886), 6. szám, 86. szám és 114 szám; Rómer Flóris: *Nagyváradi régészeti és történelmi múzeum*. Nagyvárad, XVIII, 1887 (a továbbiakban Rómer 1887), 108. szám; Hampel József: *A bronzkor emlékei Magyarhonban [Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn]*. II, Bp. 1892 (a továbbiakban HAMPPEL 1892), 374, V. ábra; Hampel József: *A bronzkor emlékei Magyarhonban [Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn]*. III, Bp. 1896 (a továbbiakban Hampel 1896), Taf. 250.1; Cséplő Péter: Bihar vármegye és Nagyvárad őskora. Bihar vármegye és Nagyvárad [Die Urzeit des Burgkomitats Bihar und von Großwardein]. In: Borovszky S. (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai*. Bp. 1901 (a továbbiakban Cséplő 1901), 447; Zoltai Lajos: Östelepek Debrecen környékén. In: *Debreceni képes kalendárium*. Debrecen, 1922 (a továbbiakban Zoltai 1922), 55–60; Zoltai Lajos: *Jelentés Debreczen szabad királyi város múzeumának 1921. évi működéséről és állapotáról*. Debrecen, 6. (a továbbiakban Zoltai 1922A), 6; Roska Márton: Ásátások az Ottományi Várhegyen és Földvárban [Grabungen am Várhegy und Földvár von Ottomány]. *Dolgozatok. Arbeiten des Archäologischen Instituts der Universität, Szeged* (a továbbiakban *DolgSzeged*), VI, 1930 (a továbbiakban ROSKA 1930), 163; Makkay János: A bihari Berettyó völgy őskori leletei. [Prähistorische Funde im Berettyó-tale (Komitat Bihar) – Prehistoric finds of the Berettyó valley in Bihar. – Nahodki prvobitnava vremeni dolini Berettyó v Bihare]. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (a továbbiakban *DDMÉ*) 1948-1956. (1957) (a továbbiakban Makkay 1957), 22; Sz. Máthé Márta: Rómer Flóris bihari munkássága (bihari napló) [Flóris Rómers Tätigkeit im Komitat Bihar (Das Biharer Tagebuch)]. *DDMÉ*, 1974 (1975), (a továbbiakban Máthé 1974), 294; Osváth Pál: *Bihar Vármegye Sárreți járása leírása*. Debrecen, 1996. Szerk.: Ujváry Zoltán (a továbbiakban Osváth 1996), 156; Lakatos Balla Attila: A Bihar vármegyei és Nagyváradi Régészeti és Történelmi Egylet jegyzőkönyvei. In: Emódi András (szerk.): *Tanulmányok Nagyvárad újkori történetéből. Miscellanea Historica Varadinensia*, I, Nagyvárad, 2009 (a továbbiakban Lakatos 2009), 201.

éveinek végére már számottevő, sokesetben mindmáig érvényes ismeretanyag halmozódott fel. Ekkor az észak-itáliai *terramarék* és az alföldi halmok hasonlóságával kapcsolatos kételyeit már 1912-ben megfogalmazó Roska Márton<sup>5</sup> és ezek kisázsiai párhuzamait először felvető Tompa Ferenc<sup>6</sup> az alföldi telleket a folyamatos és intenzív egy helyben lakás eredményének tekintik. Valószínűleg Tompa hatására nevezi Patay Pál telleknek a pécskai és tőszegi bronzkori településeket.<sup>7</sup>

A második világháborút követő rendszerváltás, a tudományos élet szovjet mintára történő átszervezése, a politikai helyzethez való szükségszerű alkalmazkodás számos negatívuma ellenére az ötvenes évektől kezdődően mind Romániában, mind Magyarországon több nagyobb léptékű régészeti feltárás intézményi és pénzügyi kereteit biztosította. A Békés-Városerdő, Otomani-Várhegy és Földvár vagy Székudvar-Cävájdia telepek (stb.) ásatásait, illetve Banner János, Dorin Popescu, Bóna István és Ordentlich Iván munkásságát követően válik általánossá a földrajzi környezetükből kiemelkedő többretegű őskori telepek tellnek nevezése és a tell fogalom használata.<sup>8</sup>

Nem áll szándékunkban áttekinteni a tell elnevezés szaknyelvben való meghonosodásának további stációit. Rá kell mutatnunk azonban, hogy a mára már divatos kifejezés romániai és magyarországi szakirodalmi alkalmazását még mindig fogalmi és terminológiai zűrzavar övezi. A kérdés rendszerezésére

---

<sup>5</sup> Roska Márton: Ásatások a pécska-szemlaki határban levő Nagy Sáncon [Fouilles exécutées au Nagy-Sáncz dans la commune de Pécska-Szemlak]. *Dolg.*, III., 1912, (a továbbiakban Roska 1912), 51; Roska Márton: Bihar vármegye múltja a legrégebb időkől a honfoglalásig. In Nadányi Z.: *Bihar-vármegye. Magyar városok és vármegyék monográfiája*. Bp. XXV, 1938, 1–15. [Különlenyomat a Magyar Városok és Vármegyék Monográfiája XXV. „Bihar Vármegye” c. kötetéből.] (a továbbiakban ROSKA 1938), 8; Roska Márton: Szatmár vármegye múltja a legrégebb időkől a honfoglalásig. In Nadányi Z.: *Szatmár-vármegye. Magyar városok és vármegyék monográfiája*, Bp. XXVI, 1939, 1–22. [Különlenyomat Magyar Városok és Vármegyék Monográfiája XXVIII.-ik kötetéből.] (a továbbiakban Roska 1939), 11.

<sup>6</sup> Ferenc v. Tompa: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*, Frankfurt am Main (a továbbiakban *BerRGK*), 24–25, 1934–35 (1937), (a továbbiakban Tompa 1937), 62.

<sup>7</sup> Patay Pál: Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn. *Dissertationes Pannonicae*, II, 13, Bp. 1938 (a továbbiakban Patay 1938), 29.

<sup>8</sup> Dorin Popescu: Einige Bemerkungen zur Bronzezeit Siebenbürgens. Auf Grund der neuesten Grabungsergebnisse von Tőszeg und der neueren rumänischen Forschung. *Acta Archaeologica Hungaricae* (a továbbiakban *AAH*), VII, 1956 (a továbbiakban Popescu 1956A), 301–320; Dorin Popescu: *Cercetări arheologice în Transilvania. I. Sondajele de la Socodor –1948- Materiale*, II, 1956, 43–88 (a továbbiakban Popescu 1956B), Dorin Popescu: *Cercetări arheologice în Transilvania. II. Săpăturile de la Vărșand – 1949 - Materiale*, II, 1956, 89–152 (a továbbiakban Popescu 1956C), Banner János, Bóna István: *Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés*. Bp. 1974 (a továbbiakban Banner, Bóna 1974); Bóna István: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre Südöstlichen Beziehungen. *Archeologia Hungarica IL*. Bp. 1975 (a továbbiakban Bóna 1975); Ivan Ordentlich: *Cercetările arheologice de la Otomani și Sălăcea și locul lor în contextul culturii Otomani*. (Doktori értekezés, kézirat). Iași, 1973 (a továbbiakban Ordentlich 1973).

tett próbálkozások ellenére<sup>9</sup> a kutatás a legtöbb többrétegű erődített települést tellnek nevezi. Véleményünk szerint ezek a sajátságos (legalább három településszintet számláló és egyméteres alsó rétegvastagság-határral rendelkező) többnyire erődített telepek egy-egy mikrorégió gazdasági-, kereskedelmi- és hatalmi központját jelentették. Az őket körülvevő területeken ún. szatellit-települések gyűrűjét figyelhetjük meg. Ezt a szituációt tükrözi a Nagykároly-Bobáld is, ahol a tell telep körül öt – a központi településsel egykorú – nyílt települést azonosítottunk. A Kárpát-medence tell telepeinek méretei sokkal szerényebbek hosszabb ideig lakott keleti társaikénál, hiszen a talajképződés folyamatának biológiai, kémiai, fizikai és természeti feltételei (eltérő nyersanyagok, éghajlat, domborzati és vízrajzi viszonyok), illetve az antropogén rétegek lerakódásának körülményei egyaránt eltérőek. Utóbbi kiválóan példázza, hogy a keleten napjainkban is alkalmazott – kőlapot és a napon szárított téglát használó – építkezési technika térségünkben jóval szerényebb, sövényfalas-gerendavázis szerkezetű építményekkel helyettesítődik. Az éles különbségek ellenére azonban ugyanarról a folyamatról van szó mindkét esetben: egy közösség huzamosabb, folyamatos egyhelyben lakása által lezajlott intenzív antropogén réteggépződési folyamat és egy hierarchizált társadalmi berendezkedés, az ehhez társuló sajátos gazdasági és ideológiai rendszer együttesen jelenti a tellt.

### **A Nagykároly-Bobáld tell földrajzi elhelyezkedése és természeti környezete:**

Nagykároly városa a mai Szatmár megye nyugati részén, a nevét viselő síkságon fekszik. A Nagykárolyi-síkság a Nyírség keleti felén húzódik, tengerszint feletti átlagmagassága 150–160 m, mintegy 30–40 méteres szintkülönbséggel magasodva a vele szomszédos Ér síksága fölé. A vizsgált

---

<sup>9</sup> Florin Gogâltan: Die Tells der Bronzezeit im Karpatenbecken. Terminologische Fragen. In C. Cosma, A. Rustoiu (szerk.): *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum, 2 Jahrtausend V. Chr.-1 Jahrtausend N. Chr.* Cluj-Napoca, 2002, (a továbbiakban Gogâltan 2002) 11, Dani János, P. Fischl Klára: A Berettyó-vidék középső bronzkori telljei. (Topográfiai megközelítés) [Die mittelbronzezeitlichen Tellsiedlungen des Berettyó Gebiets. Ein topographische Übersicht]. *Tisicum*, XIX, 2009 (a továbbiakban Dani, Fischl 2009), 103; Horváth Ferenc, Comments on the Tells in the Carpathian Basin: Terminology, Classification and Formation. In: Florin Draşovean, Dan Leopold Ciobotariu and Margaret Maddison (szerk.): *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans, as Uncovered by the Last Decade of Research. Proceedings of the Conference held at the Museum of Banat on November 9<sup>th</sup>-10<sup>th</sup>, 2007.* MVSEVM BANATICVM TEMESIENSE, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, XLIX, Timișoara, 2009 (a továbbiakban HORVÁTH 2009), 159; Wolfgang David: Nascita e crollo della civiltà dei Tell dell'antica età del Bronzo nel Bacino Carpatico ed indizi di possibili, analoghi fenomeni culturali coevi nella regione dell'Alto e Medio Danubio nella prima metà del II millennio A.C. *Scienze Dell'Antichità. Storia Archeologia Antropologia*, 15, 2009 (2010), Università degli Studi di Roma "La Sapienza", Roma (a továbbiakban David 2010), 563.

régiót egykor keleti oldalán az Ér-síkság kontinentális dűneközeibe ékelődött lápos terület, a Vermes mocsár, nyugatról a Kraszna mocsaras árterülete, míg északkeletről – 1890-es lecsapolásáig a maga 400 km<sup>2</sup>-vel Európa legnagyobb eutróf mocsara – az Ecsedi-láp határolta.<sup>10</sup> A Tisza, Szamos és a Kraszna folyók a jégkorszak végén kialakult – dűneközi mocsarakkal és kisebb nyílt vizekkel tarkított, pataktól barázdált – hatalmas homokhordalékait a szél fokozatosan a mai jellegzetes tájjá szelídítette. A paraszti- majd nagyipari gazdálkodás, a folyószabályozások és az Ecsedi-láp lecsapolása következtében a mozaikos bronzkori természeti környezet napjaink kultúrpusztájává lényegült át. A szabálytalan kör alakú Bobáld domb<sup>11</sup> adminisztratív szempontból a város belterületéhez tartozik, és a modern település központjától mintegy négy kilométerre található délkeleti irányban. A Mérges-patak partján az árterületből kiemelkedő magasabb háton található középső bronzkori tell a megyei múzeum és a városi tanács kezelésében álló műemlékvédelmi terület. A tellt övező ún. szatellit-települések azonban már magántulajdonban lévő – mezőgazdaságilag megművelt – parcellákon fekszenek. A tell a Nagykárolyi-síkság egyik vízválasztó vonalában helyezkedik el. A Bobáld dombtól északnyugatra lévő Sárosvölgy és a Papírgyár pataka, a domb közvetlen közelében folyó Mérges, illetve az egykor a város közelében csörgedező Kis-Károly pataka az Ecsedi-lápba ömlött. A dombtól kissé délkeletre találkozik a Nagykárolyi-síkság és az Ér völgye Gencs és Mezőterem falvak irányában.

Napjainkban a tell felé közeledőket egy zöld kukoricatengerből kiemelkedő domb látványa fogadja, de tekintsük át, hogyan nézhetett ki a tell egykori tágabb természeti környezete.

A földtörténeti jelenkorban a számos ágra bomló, folyásukat gyakorta változtató folyók által barázdált Nagykárolyi-síkság és az Ér völgye, a Duna-Tisza köze és Magyarország északkeleti területe egy azonos vegetációjú tágabb földrajzi régió része volt.<sup>12</sup> A Magyar Alföld különböző pontjain végzett palinológiai kutatások eredményeit összevetve az Ér völgyéből származó minták értékelésével megállapíthatjuk, hogy a Nagykárolyi-síkságot is felölélő térség egy erdőssztyepp növényzettel és ennek megfelelő klímával

---

<sup>10</sup> L. Badea, D. Buga, G. Cioflica (szerk.): *Geografia României*. Buc., 1983–1992, III. (a továbbiakban GEOGRAFIA 1992); Carol Karácsonyi: *Flora și vegetația județului Satu Mare [Flora und vegetation des Kreises Satu Mare]*. Satu Mare, 1995 (a továbbiakban Karácsonyi 1995), 7.

<sup>11</sup> A Mérges patakának bal partján elhelyezkedő Nagykároly-Bobáld tell központi és délkeleti részét az intenzív mezőgazdasági művelés és a földhordás jelentősen megrongálta. A lakódomb átmérője jelenleg mintegy 100 x 70 m. A tell északi felének felső rétegeit elsősorban a mélyszántás (hőzárótólégesen – 0,50m mélységű) és a gyümölcsfák telepítési gödrei bolygatták meg. Lásd Petre Roman, Némethi János: *Date preliminare asupra cercetărilor de la Carei–, Bobald*” [Einleitende Angaben der archäologischen forschungen von Carei–, Bobald”]. *Thraco-Dacica* XI, 1–2 (a továbbiakban Roman, Némethi 1990), 39.

<sup>12</sup> Sümegi Pál, Bodor Elvira: *Sedimentological, pollen and geoarchaeological analysis of core sequence at Tököl*. In: I. Poroszlai and M. Vicze (szerk.): *Százhalombatta Archaeological Expedition (SAX) Annual Report 1*. (a továbbiakban Sümegi, Bodor 2000), 4. ábra.

rendelkezett.<sup>13</sup> Az Ér-völgyi pollendiagram alapján a vizsgált területet egy jelentős mogyoróállománnyal rendelkező tölgyvel kevert lucfenyős erdőtömb borította.<sup>14</sup> A molyhos tölgy-, hárs-, illetve és borostyánfajták pollenarányának csökkenése, a gyertyán megjelenése, illetve a nád- és sásfélék, a kovamoszatok, a füzéres süllőhínár és a békabuzogány pollenjének előretörése hidegebb és nedves időszak bekövetkezését jelzi. A gabonafélék és az állóvizeket kedvelő növényfajták pollenarányának markánsabb jelenléte a fapollen csökkenésével együtt a középső bronzkori közösségek egyre fokozódó környezetalakító tevékenységét mutatja. Az emberi hatások felerősödésével egyidőben a tavi rendszer lassan feltöltődik és a parti övezetek elmozsarasodnak.<sup>15</sup> A román palinológusok által „bükk-korként” emlegetett<sup>16</sup>

---

<sup>13</sup> Sümegi, Bodor 2000, 87 (3, 4 ábrák); Alexandru Bogdan, Bogdan Diaconeasa: Problema Eriului în lumina analizelor de polen [...]. *Studia UBB*, II, Cluj-Napoca, 1960 (a továbbiakban Bogdan, Diaconeasa 1960), 141.

<sup>14</sup> Bogdan, Diaconeasa 1960, 4. ábra: *Picea* (31,33%), *Carpinus* (1,33%), *Betula* (1,33%), *Alnus* (0,66%), *Quercus* (26%), *Tilia* (4%), *Ulmus* (1,33 %), *Salix* (4,66 %), *Corylus* (20%), *Graminae* és *Cypraceae* (NAP-66%), *Caryophyllaceae* (4,66%), *Filix* (4%). A *Carpinus* megjelenése, a *Quercus mixtum* arányának a csökkenésével egyidőben történik. Az *Ulmus* százalékaránya látványosan csökken, ellenben a *Picea* pollen ekkor éri el a maximális értékét. A *Quercus* és a *Tilia* arányának a korábbi időszakhoz viszonyított csökkenése hidegebb időszakot jelez. A *Graminae*, *Cypraceae* és *Diatomaeae* pollenek nagyarányú jelenléte lápos, nyílt környezetre utal, ahol aktív földművelés létezett. (Bogdan, Diaconeasa 1960, 153). Meg kell jegyeznünk, hogy a pollenanalitikai mintavételek valójában a három település közötti 20 km-es szakaszon történtek, ahol az Ér völgyének nyílásszöge kisebb. (Bogdan, Diaconeasa 1960, 147) Mivel a völgy szélessége még itt is nagy, a begyűjtött 150 pollenzemcse mind lokális, mind külső eredetű is lehet. [George L. Jacobson, Richard H. W. Bradshaw: The selection of sites for paleovegetational studies. *Quaternary Research* 16, 1, 1981 (a továbbiakban Jakobson, Bradshaw 1981), 80; Sümegi, Bodor 2000, 86] Mivel nyílt hidrológiai rendszerről van szó, az áradásos időszakokban az árhullámok által hordozott gabonapollen szintén lerakódhatott. Talán ez a magyarázata a *Picea* pollen magas arányának is. A bekerült extralokális eredetű tülevelű pollen talán a környező régióban lévő erdőrefugiumokhoz köthető. [Sorina Farcaș, Jacques-Louis de Beaulieu, Maurice Reille, George Coldea, Baluta Diaconeasa, Claude Goeury, Thomas Goslar, Timothy Jull: *First 14C datings of Late Glacial and Holocene pollen sequences from Romanian Carpathes. Premières datations <sup>14</sup>C de séquences polliniques tardiglaciaires et holocènes des Carpates roumaines*. C. R. Acad. Sci. Paris, Sciences de la vie / Life Sciences, 322, 1999 (a továbbiakban Farcaș et alii 1999), 806] Következésképpen a feltöltődött, kiszáradt régi folyómederből vett próbák alapján készített pollendiagram csak hozzávetőlegesen tükrözi a terület paleonövényzeti összetételét és klímáját. [Patricia L. Fall: Pollen taphonomy in a canyon stream. *Quaternary Research*, 28, 3, 1987 (a továbbiakban Fall 1987), 396, Sümegi 2005, 131]

<sup>15</sup> Sümegi Pál: *A régészeti geológia és a történeti ökológia alapjai*. Szeged, 2003 (a továbbiakban Sümegi 2003), 182; Juhász Imola: Detecting anthropogenic impacts in the paleobotanical samples from Csaroda Nyíres-tó. In Erika Gál, Imola Juhász, Pál Sümegi (szerk.): *Environmental Archaeology in North-Eastern Hungary. Varia Archaeologica Hungarica XIX*, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Redigit Csanád Bálint, Bp. 2005 (a továbbiakban Juhász 2005), 62.

<sup>16</sup> Marin Cărciumariu: *Paleoetnobotanica. Studii în Preistoria și protoistoria României. (Istoria Agriculturii din România)*. [Paleoethnobotany. Researches in the Prehistory and the Protohistory of Romania]. Iași, 1996 (a továbbiakban Cărciumaru 1996), 9; Ioan Tantau, Maurice Reille, Jacques-

Holocén szubboreális szakaszát az éghajlat egyenletes, jelentős ingadozások nélküli folyamatos lehülése, valamint a megnövekedett csapadékmennyiség jellemzi.<sup>17</sup> A Nagykárolyi-síkság tőszomszédságában, a nyírségi hordalékúpon elhelyezkedő bátorligeti láp palinológiai és faunisztikai vizsgálata egy, a neolitikum időszakában kialakult és a középső bronzkor végéig fennálló, nyitottabb, gazdag cserjeszinttel rendelkező erdőtípusra utal. A kutatás tanúságai szerint a nagyvadak mellett itt kiváló élettérre leltek a napsütötte, nyílt vegetációjú területeket benépesítő ún. fénykedvelő puhatestűek, az erdei környezetben élő pocokok, pelék, egér- és cickány fajok, valamint a nyíltabb bokros-füves területeket kedvelő mezei pocok, vakondok, gyíkok is. A fajlistát a vizes élőhelyeket igénylő vízipocok-fajok, békák és kígyók egészítették ki.<sup>18</sup> A Romániát Magyarországtól elválsztó országhatár közvetlen közelében – az Ér egyik mellékágának elmcocsarasodása folytán – kialakult Pocsaji-láp ös-környezeti vizsgálata hasonló képet tár elénk. A palinológiai és malakológiai kutatások adatsorai egy sodródó alga- és hínárszigetes nyílt víztükrökkel tarkított lápos területről árulkodnak. A sajátos ártéri környezetből legettetésre alkalmas, gyomnövényes nyílt legelőkkel váltakozó erdőtümbökkel borított löszös térszinek emelkedtek ki.<sup>19</sup> Ebben az időszakban az Alföld erdős

---

Louis de Beaulieu, Sorina Farcas, Simon Brewer: Holocene vegetation history in Romanian Subcarpathians. *Quaternary Research* 72, 2009 (a továbbiakban Tanțău et alii 2009), 164.

<sup>17</sup> Basil Davis, Simon Brewer, Antony C. Stevenson, Joel Guiot and Data Contributors: The temperature of Europe during the Holocene reconstructed from pollen data. *Quaternary Science Reviews* 22, 2003 (a továbbiakban DAVIS ET ALLI 2003), 1711; Sümegi Pál, Bodor Elvira, Juhász Imola, Hunyadfalvi Zoltán, Molnár Sándor, Herbich Katalin, Szegvári Gabriella, Imre Marianna, Timár Gábor: A balatoni déli autópálya régészeti lelőhelyeinek környezettörténeti feldolgozása [Environmental history investigation on the archaeological sites of the south motorway at Balaton]. In: *ΜΩΜΟΣ. III. "Őskoros Kutatók III Összejövetelének konferenciatörténete"*. Szombathely, 2004 (a továbbiakban Sümegi et Alii 2004), 407; Medzihradzky Zsófia, T. Bíró Katalin: Balaton környéki erdők a holocénben [Holocene forests in the Surroundings of Lake Balaton]. In: Gömöri János (szerk.): *Az Erdő és a Fa Régészete és Néprajza (Kézművesipar-történeti megközelítésben) / Archaeology and Ethnography of Forest and Wood (in Approximation of Handicraft History), Anyagi kultúra a Kárpát-medencében 2*, Sopron. 2007 (a továbbiakban Medzihradzky, T. Bíró 2007), 21; Tanțău et alii 2009, 170; Angelica Feurdean, Katherine J. Willis, Catherine L. Parr, Ioan Tanțău, Sorina Fărcas: Post-glacial patterns in vegetation dynamics in Romania: homogenization or differentiation? *Journal of Biogeography*, 37, 2010 (a továbbiakban Feurdean et alii 2010), 2203, 4. ábra.

<sup>18</sup> Sümegi 2003, 181; Sümegi Pál: The results of paleoenvironmental reconstructions and comparative geoarchaeological analysis for the examined area. In: P. Sümegi, S. Gulyás (szerk.): *The Geohistory of Bátorliget Marshland. An Example for Reconstruction of Late Quaternary Environmental Changes and Past Human Impact from the Northeastern Part of the Carpathian Basin*. Bp. Archaeolingua, 2004 (a továbbiakban SÜMEGI 2004), 326.

<sup>19</sup> Pocsaj vidékét az Ér völgyének bejárataként, a Berettyó- és az Ér völgyeinek találkozási pontjaként tartják számon: Dani János: The Pocsaj area in the Bronze Age. In: Erika Gál, Imola Juhász, Pál Sümegi (szerk.): *Environmental Archaeology in North-Eastern Hungary. Varia Archaeologica Hungarica XIX*, Publications Institutii Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Redigit Csanád Bálint, Bp. 2005 (a továbbiakban Dani 2005), 307; Sümegi Pál: Paleoenvironmental studies of the Pocsaj marsh. In Erika Gál, Imola Juhász, Pál Sümegi (szerk.):



sztyeppé alakult, az esőzésekől táplált elhagyott folyómedrek megteltek vízzel és a lápok pedig virágkorukat élték.<sup>20</sup> Az árterületek nagysága, a lehullott csapadékmennyiség függvényében változott. A vízpartokat borító növényzet szerves anyagának bomlása, illetve a talajerózió miatt a magaspartokról bemosott talaj és szerves anyagok révén a Nagykárolyi-síkságon – az erdősztyepp övezetre jellemző<sup>21</sup> - vastagabb, nagyobb víztartó képességű, magas humusztartalmú (7%-nál nagyobb) ásványi sókban és foszfátokban szegény termőtalaj létezett.<sup>22</sup> A művelhető területek középső bronzkori intenzív kihasználásáról tanúskodnak a palinológiai vizsgálatok során jelentősebb mennyiségben előkerült gabonafélék és taposottgyomok pollenjei.<sup>23</sup> A régészet és régészeti zoológia adatai is mutatják, hogy a régió nagyállattartó, gabonatermesztő kultúrái, erdőirtással, kisebb kiterjedésű legelőket és szántókat alakítottak ki. A fák pollenarányának ciklikus változása által jelzett fakitermelés nemcsak a könnyebb vadászatot és a paraszti gazdálkodásmód részét képező hatékonyabb állattartást biztosította, hanem a fémkohászathoz és kerámiaművességhez szükséges tüzelőanyag előállítását is.<sup>24</sup>

---

*Environmental Archaeology in North-Eastern Hungary. Varia Archaeologica Hungarica* XIX, Publications Institutii Archaeologicae Academiae Scientiarum Hungaricae, Redigit Csanád Bálint, Bp. 2005 (a továbbiakban Sümegi 2005), 133, Zone 4.

<sup>20</sup> Carol Karácsonyi: Date istorice despre apele și lucrările de hidroameliorații efectuate în nord-vestul României (cu referiri la modificările microclimatice edatice și biocenotiv survenite în urma acestor lucrări) [Données historiques sur les rivières et les travaux de hydroaméliorations effectués au nord-ouest de la Roumanie]. *StComSatuMare*, XI–XII, 1994–1995 (a továbbiakban Karácsonyi 1994-1995), 195; Katherine Jane Willis: The impact of Early Agriculture upon the Hungarian Landscape. In: *Landscapes in flux Central and Eastern Europe in Antiquity. Colloquia Pontica* 3. Oxbow Books Ltd., 1997 (a továbbiakban Willis 1997), 200.

<sup>21</sup> Lucian Badea, Petre Gâtescu, Valeria Amelia Velcea, Octavia Bogdan, Ioan Donisă, Șerban Dragomirescu, Nicolae Florea, Gheorghe Niculescu, Ana Popova-Cucu, Alexandru Roșu, Vasile Sencu: *Geografia României. Geografia fizică*. I., Buc. 1983 (a továbbiakban Badea et alii 1983), 618; Beatrice Ciută: Cultivarea Plantelor în Pre- și Protoistoria Bazinului Intracarpatic din România. Analize statistice și spațiale efectuate asupra macroresturilor vegetale. *BIBLIOTHECA BRUKENTHAL*, XXXIV, Alba Iulia, 2009 (a továbbiakban Ciută 2009), 67.

<sup>22</sup> Karácsonyi 1995, 8; D. Ghinea (szerk.): *Enciclopedia geografică a României*. Buc., 2002 (a továbbiakban Ghinea 2002), 363.

<sup>23</sup> Hasonló helyzet figyelhető meg a pocsaji láp esetében is, ahol a keserűfűfélék (*Polygonum*) és a búzavirág (*Centaurea cyanus*) pollenjének együttes jelenléte ekés mezőgazdaságra, illetve a környezetre gyakorolt erőteljes emberi hatásra utal. Sümegi Pál véleménye szerint a libatopfélék (*Chenopodiaceae*), útifűfélék (*Polygonaceae*) és a keserűfűfélék családjába tartozó hajdina (*Fagopyrum esculentum*) nagyobb mértékű előfordulása, valamint a gabonapollen egy raktározógyűjtögetés mellett megjelenő mezőgazdaságra utal. (Sümegi 2005, 133)

<sup>24</sup> Karl Ernst Behre: The role of men in European vegetation history. In B. Huntley, T. Webb (szerk.): *Vegetation History*. III. Handbook of Vegetation Science 7. Kluwer, Dordrecht. 1988 (a továbbiakban Behre 1988), 633, Sümegi Pál: Reconstruction of flora, soil, and landscape evolution and human impact on the Bereg Plain from the late-glacial up to the present based on palaeoecological analysis. In Hamar J. Sárkány, Kiss A. (szerk.) *The Upper Tisa Valley. Preparatory proposal for Ramsar site designation and an ecological background*. Hungarian. Romanian. Slovakian and Ukrainian co-operation. Szeged. Tiscia Monograph Series, 1999 (a továbbiakban Sümegi 1999), 196; Sümegi, Bodor 2000, 87; Sümegi 2003, 206; Sümegi 2004, 330;

## Életmód és gazdaság

A Berettyó- és Ér völgyében valamint a Nagykárolyi-síkságon található telepek feltárásakor nagyobb közösségi épületek és szerényebb méretű lakóházak (4x5-6m) egyaránt napvilágra kerültek. A Nagykároly-Bobáld tell védművein belül kisebb-nagyobb térközökkel, viszonylag sorban egymás mellett elhelyezkedő lakóházak a rendelkezésre álló élettér racionális kihasználásáról árulkodnak. Be kell ismernünk, hogy a nagykárolyi tell lakóházairól birtokolt adataink igencsak hiányosak. A kutatóárkokkal történő feltárás és a tellen található gyümölcsös fának hivatalos kivágási tilalma folytán (1966–2001 között) egyetlen lakóépületet sem sikerült teljes mértékben dokumentálni. Ezt súlyosbítja, hogy a többrétegű középkori temető sírjai szinte feldarabolták egy-egy ház felületét. A Nagykároly-Bobáld tell eddigi régészeti kutatása során az Otomani kultúra 12 háza/házzrészlete ismeretes. Ezek közül ki kell emelnünk az 1988-ban feltárt nyolc méter oldalhosszúságú, északnyugat–délkelet irányítottágú, téglalap alaprajzú felszíni házat. A kör alakú, épített belső tűzhellyel ellátott lakóépület többízben sarazott padlóján őrlőkövek, ép- és a helyszínen összetört edények társaságában nagyobb mennyiségű szenült gabona került elő. A gabonamaradványok három rakásban kerültek felszínre. Leletkörülményeik arra utalnak, hogy ezeket kosarakban vagy – szintén a ház leégésekor megsemmisült – más szerves anyagból készült tárolóeszközben raktározták. Az épület beomlott paticsfalainak külső felületét gondosan elegyengetett vékony vakolatréteg borította. Egykor, a falak felső részét tapasztott futóspirál fríz ékítette.<sup>25</sup> Szintén említésre méltó az S7/1994 szelvény nyugati felében feltárt kettes számú (L2/1994) lakóház. A ház fedelének leégésekor keletkezett hamuréteg és a sövényfalak paticsomladéka vastag rétegben (15–20 cm) borította a vékony, sarazott padlót. Az épített belső tűzhely mellett egy díszítetlen bögre, tőle kissé távolabb 18 egymásra zuhant csonkakúp és gúla alakú estenként bevagdosott peremű átfúrt agyagnehezék, egy görbe obszidián kés, egy csontár és egy nagyobb méretű hordó formájú edény került elő.<sup>26</sup>

Az Otomani-Gyulavarsánd kultúra régészeti kutatásának vázát a központi telepek feltárása jelenti. A Nagykárolyi-síkságon és az Ér völgyében található lelőhelyeken feltárt szerényebb méretű egymás mellé épített kiscsaládi

---

Sümei 2005, 133; Sorina Fărcaș, Ioan Tanțau: *The Human Presence in Pollen Diagrams from Romanian Carpathians*. Antaeus, 27, 2004 (a továbbiakban Fărcaș, Tanțau 2004), 230; Juhász 2005, 63, Tanțau et alii 2009, 172; Feurdean et alii 2010, 2203.

<sup>25</sup> Roman, Némethi 1990, 40.

<sup>26</sup> Némethi János: *Descoperirile arheologice de la Carei-Bobald (jud. Satu Mare) în anul 1994 [Archeological researches in Carei-Bobald, Satu Mare county, year 1994 (Preliminary report)]*. In: *Cercetări în aria Nord-Tracică*, I, 1995, Buc. (a továbbiakban Némethi 1995), 124. Az S7/1994 szelvény nyugati felében újabb három agyagnehezék, míg egy hasonló lelet az északi metszetsfalból került elő. Némethi Jánosnak a lakóháznak mindössze egy részletét sikerült feltárnia.

lakóházak, valamint ezek szomszédságában megjelenő 5x12-14 méteres közösségi épületek gyakran a tűz martalékaivá lettek, majd hasonló planimetriával újjáépültek. Mindez az egyéni igény, társadalmi helyzet vagy életciklus bonyolult kérdéseit veti fel számunkra. A létező információk fényében úgy tűnik, hogy a település alapegységét az 1–3 házból, illetve a hozzátartozó gazdasági rendeltetésű objektumokból álló együttes jelentette. A Nagykárolyi-Bobáld tell feltárásakor előkerült hulladékgyödrök mellett megjelennek olyan objektumok is, amelyeket az őket körülvevő cölöplyukak tanúsága alapján valószínűleg félnyeregtes felépítménnyel láttak el. A szóban forgó gödrök rendeltetésének értelmezésekor – formájuk alapján is – feltételezhető, hogy ezek egy részét állati takarmány tárolására használták.

A szélirányhoz alkalmazkodó lakó- és középületek kivitelezése a korszak általános technikai megoldásait és színvonalát tükrözi. A földfelszínre épített, döngölt agyagpadlójú, nyeregtes, ágasfás-szelemenes könnyű szerkezetű lakóházak zsúpfedelének szalma vagy nádkötegeit gyakran a háztetőn átvetett, nagyobb henger alakú agyanehezékekben ún. koloncokban végződő pányvakkal is rögzítették. Ezeket gyakran megtaláljuk a tűz martalékaivá vált lakóházak mardványai között. A leletek tanúsága szerint a favázás szerkezetű épületek kitöltőfala tapasztott sövényfal. A ház külső falát gyakran fehérre mázolták és tapasztott spirál és meanderdíszekkel ékítették. A házfal hosszabb élettartamát biztosító – nagyobb ellenálló képesség és plaszticitás érdekében – pelyvával, szalmával és állati trágyával kevert agyagtapasztás könnyebben megmaradt a vesszőfonatokon.<sup>27</sup> A paticsdarabok lenyomatai értelmében a fonat közepes- és vékonyabb vesszőkből állt. Az időközönként karbon- illetve tisztántartás céljából alkalmanként újrasarazott falu lakóházak szomszédságában kialakított tapasztott, nyílt rendszerű épített tűzhelyek kissé szabálytalan kör vagy ovális égetőfelülete ismételt használatról tanúskodik. Hasonló kivitelezésű nyílt tüzelőberendezések esetenként a lakóházak belterében is megtalálhatók.

A lakó- és középületek berendezéséhez szervesen hozzátartoznak a tapasztott, kerek, peremes tűzhelyek közelében feltárt parázsborítók, a melegítésre használt sokszor erőteljesen átégett agyaggulák, az edénnyel vagy rostéllyal kombinált hordozható katlantűzhelyek és a háztartás mindennapos kellékei (szűrők, agyagkanalak, fedők, orsógombok, háló- és szövőszeknehezékek), illetve a művészi kivitelezésű díszkerámia. A nagykárolyi tell leégett házmaradványainak feltárásakor bronztárgyak is előbukkantak (tűk, bronztörök, vésők). Az esetek döntő többségében az épületek pusztulásakor keletkezett rendkívül magas hő hatására a szóban forgó tárgyak a felismerhetetlenségig összeolvadtak.

---

<sup>27</sup> Kovács Gabriella: *Régészeti talaj-mikromorfológia. Antropogén rétegek talaj-mikromorfológiai vizsgálata*. Matrica Múzeum, Százhalombatta, 2011 (a továbbiakban Kovács 2011), 19.

Az Otomani közösségek gazdaságának alapját a földművelés alkotta, a nagyobb települések közelében jelentős, akár több hektárt elérő szántóföldekkel kell számolnunk.<sup>28</sup> A Nagykároly-Bobáld tell környékének mollikus, kilúgozott, mérsékelttel telített csernozjom, illetve agyagbemosódásos csernozjom talajai a kor fogalmai szerint kiváló termőterületet jelenthettek.<sup>29</sup> A Nagykárolyi-síkság és az Érvédék Otomani közösségeinek mezőgazdasági tevékenységéről tanúskodnak a földművelésben használatos csonteszközök, valamint az Ottomány-Földvárról<sup>30</sup> és a Nagykároly-Bobáldról<sup>31</sup> származó szenült gabonamagvak. A nagykárolyi tellről származó egy kilogrammnyi gabonaféléből vett minta botanikai elemzésének adatai bizonyítják, hogy az itt élő közösségek nem szakosodtak egy gabonafajta termesztésére, hanem „több pilléren nyugvó” növény-termesztést folytattak.<sup>32</sup> A két legfontosabb haszonnövény a tönkebúza (*Triticum dicoccum* 22,7%) és az árpa (*Hordeum vulgare* 73,4%) volt. Ezek mellett csekély arányban megtaláljuk az alakort (*Triticum monococcum* 0,4%), a vad tönkét (*Triticum cf. Dicoccoide* 0,3%), a kenyérbúzát (*Triticum aestivum* 1,1%) és ennek alfaját, a csupasz vetési búzát (*Triticum sp.* Vulgare 1,6 %), a rozsnokot (*Bromus sp.* 0,1%) és sóskát is (*Rumex acetosa* 0,1 %).<sup>33</sup> A Nagykároly-Bobáld tell kutatása során, a 2002-ben feltárt hetes szelvényben előkerült hetes számú

<sup>28</sup> Szatmári Ildikó: A bronzkor (Kr.e. 2800–Kr.e. 800). In Kovács Tibor (szerk.): *A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője. Kr.e. 400000–Kr.u. 804.* Magyar Nemzeti Múzeum, Bp. 2002 (a továbbiakban SZATMÁRI 2002), 52.

<sup>29</sup> *Harta Solurilor Judeului Satu Mare (teritoriul agricol). Scara 1:100 000.* Buc. 1982 (a továbbiakban HARTA 1982), CC1 és CL1 típusok; Jakab Sámuel: *Termőföldünk az őstelevény (talajismertető).* Marosvásárhely, 2004 (a továbbiakban Jakab 2004), 164.

<sup>30</sup> Cărciumaru 1996, 94, 144; Ciută 2009, 104.

Az Ordentlich Iván által Otomani II-III átmeneti időszakba sorolt rétegből vett két minta fajmeghatározását végzi Marin Cărciumaru: az első minta esetében (13. szelvény, 11 négyzetháló, -160cm): *Triticum monococcum* (2,2%), *Triticum dicoccum* (5,5%), *Triticum spelta* (44,7%), *Triticum aestivum* (46%), *Hordeum vulgare* (1,3%), *Lolium temulentum* (0,3%); a második minta esetében: a *Triticum monococcum* (2,2%), a *Triticum dicoccum* (88,5%), a *Triticum cf. spelta* (9,3%) arányban volt képviselve. Érdekességként megjegyzendő, hogy a második mintavétel szenült magvainak mérete jóval kisebb az első mintában lévő társaikénál. Ez egy kedvezőtlen éghajlati változásra, talajromlásra vagy a termés idő előtt történő learatására utalhat. A magvak kissé szét voltak morzsolva. Ez későbbi megőrlésüket vagy könnyebb megfőzésüket segítette elő (Cărciumaru 1996, 144). A harmadik minta szenült magvai az Ottomány-Földváron, a kultúra III. fejlődési szakaszához tartozó rétegben feltárt ún. A lakóház padlóján találták. Leletkörülményeiből csak az derül ki, hogy a szenült magvak az Otomani III időszakra sorolhatók. A gabonamaradványok botanikai vizsgálatának eredménye a következő: *Triticum monococcum* (1,2%), *Triticum cf. dicoccum* (3,2%), *Triticum cf. spelta* (57,7%), *Triticum aestivum* (36,4%), *Hordaeum vulgare* (0,8%), *Vicia sp.* (0,2%), *Lolium temulentum* (0,5%).

<sup>31</sup> Az 1988-ban felfedezett karbonizálódott magvakat az 1-es számot viselő klasszikus Otomani (II) lakóház padlóján találta a kutatást végző Németi János. A lakóház maradványai az S3/1988 szelvény negyedik négyzethálójában, - 1,6 m mélységben kerültek elő. (Cărciumaru 1996, 94.)

<sup>32</sup> Gyulai Ferenc: *Archeobotanika. A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti-növényzeti vizsgálatok alapján.* Bp. 2001 (a továbbiakban Gyulai 2001), 92.

<sup>33</sup> Cărciumaru 1996, 68; Ciută 2009, 102.

gödör betöltéséből egy hozzávetőlegesen háromszáz kocsányos tölgyfa makkot és gubacsot (*Quercus robur*) tartalmazó edény került elő. A tölgyfa makkot valószínűleg előzetesen megpörkölték, majd ezután került be a középső bronzkor harmadik fejlődési szakaszának végére (Otomani IIIb) datálható edénybe.<sup>34</sup>

A kutatás jelenlegi állapotában birtokolt paleobotanikai adatok szerint a kétsoros búza volt az Otomani közösségek legfontosabb kenyérnövénye.<sup>35</sup> A romániai szakemberek szerint a különböző paleobotanikai leletegyüttesekben a tönkebúzának az alakorral és a közönséges árpával történő gyakori társulása nem véletlen műve.<sup>36</sup> Kétségtelen, hogy Északnyugat-Erdély középső bronzkori földművesei ismerve környezetük mikroklimatikus és edafikus adottságait meg tudták állapítani, hogy hol milyen gabonafajtát termeszthetnek legsikeresebben.<sup>37</sup> Napjaink nyugat-európai kísérletei bizonyították, hogy a jóval igénytelenebb talaj- és éghajlati körülmények közt is termő alakor (*Triticum monococcum*), a tönköly (*Triticum spelta*) és a kétsoros vagy tönkebúza (*Triticum dicoccum*) természetes fehérje- és szénhidrátartalma ötven százalékkal meghaladja a hagyományos kenyérbúzát (*Triticum aestiva*). A pelyvás gabonafélék természetes zsiradékartalma is mintegy harminc százalékkal haladja meg csupasz fajtársaiét.<sup>38</sup> A magyarországi kísérleti régészet adatai szerint a talajerő-visszapótlás nélkül, vegyszermentesen termelt alakor öt év átlagában számolt terméshozama hektáronként 1,6 tonna.<sup>39</sup>

A felfedezett makrófossziliák paleobotanikai elemzése arra utal, hogy a magyarországi tell-kultúrák esetében észlelt helyzethez hasonlóan az árpa volt a második legfontosabb haszonnövény. Emberi fogyasztásra, illetve takarmánnyként termesztették.<sup>40</sup>

A földművelés és állattenyésztés komplex összefüggéseit bizonyítja, hogy a szántógazdaságra való fokozatos áttérés és az állatállomány növekedése

---

<sup>34</sup> Petre Roman, Némethi János: Carei, jud. Satu Mare. Punct: Bobal I. Cod sit: 136535.02. In: *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2002. A XXXVII-a sesiune națională de rapoarte arheologice Covasna, 2-6 iunie 2003*, Buc. 2003 (a továbbiakban Roman, Némethi 2003), 76; Ciută 2009, 103. A makk valószínűleg a nagykarolyi tell lakóinak étrendjéhez tartozott, a gabonaliszthez öröklhették hozzá.

<sup>35</sup> Cărciumaru 1996, 144.

<sup>36</sup> Ciută 2009, 118.

<sup>37</sup> Gyulai 2001, 93.

<sup>38</sup> Gyulai Ferenc: The eincorn as living part of an ancient landscape. In: Erzsébet Jerem, Ildikó Poroszlai (szerk): *ARCHAEOLOGY OF THE BRONZE AND IRON AGE. Experimental Archaeology, Environmental Archaeology, Achaeological Parks. Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3-7 October 1996*. Archaeolingua 9, Bp. 1999 (a továbbiakban GYULAI 1999), 299.

<sup>39</sup> Gyulai 2001, 103.

<sup>40</sup> Gyulai Ferenc: *Environment and Agriculture in Bronze Age Hungary*. Bp., *Archeolingua. Series Minor*. 4 (a továbbiakban Gyulai 1993), 25. Gyulai Ferenc véleménye szerint az Ottomány és Vata kultúrák mezőgazdasága reprezentatív a középső bronzkori földművelésre nézve.

párhuzamosan történt.<sup>41</sup> A Nagykároly-Bobáld tell régészeti feltárásakor felszínre került csontanyag vizsgálata egy szakosodott állattartásról tanúskodik.<sup>42</sup> A késő rézkori-korabronzkori hagyományokat követő juh –és kecsketenyésztésre alapozott gazdaság alkalmazkodott az újonnan kialakult helyi környezeti viszonyokhoz. A juhok és kecskék száma meglehetősen magas maradt a középső bronzkor kezdetéig, fokozatosan adva át helyét a marha-, ló- illetve sertésenyésztésnek.<sup>43</sup> A vizsgált oszteológiai állomány nagyrésze (2869 db.) a tell különböző kultúrrétegeiből származik. Az elemzett csontok közül csak 294 került elő zárt régészeti objektumokból. A leletegyüttes 97,5%-ban emlősök csontjait tartalmazza. A mindennapi élet konyhahulladékát jelentő állatsontokon csak pár esetben figyelhetők meg utólagos rágásnyomok. Úgy tűnik, a húsos részek elfogyasztása után a csontok rövid időn belül szemétdödrökbe kerültek. A házasított fajok (78,4%) és vadállatok (21,6%) csontanyagának aránybeli különbségei egyértelműen jelzik az élelemszerző vadászat kiszorulását és az Otomani közösségek gazdaságában betöltött kiegészítő szerepét.<sup>44</sup>

A megállapított egyedszámok értelmében a nagykárolyi tell lakói jelentősebb állatállományt birtokoltak. A csontanyag 26,2%-át ridegmarhák, 30,2%-át sertések, 16,3%-át juhok és 5,6%-át kecskefélék csontjai jelentik. A lócsontok 6,2%-ban vannak jelen, a kutyáktól származók aránya 3,7 %-os.<sup>45</sup> A

---

<sup>41</sup> Andrew Sheratt: *Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing perspectives.* Edinburgh, 1997 (a továbbiakban Sheratt 1997), 219; Reményi László: Megjegyzések a Kárpát-medence középső bronzkori „virágkorának” kérdéséhez. *Ősrégészeti levelek*, 5, 2003 (a továbbiakban Reményi 2003), 53.

<sup>42</sup> Georgeta El Susi: Cercetări arheozoologice în așezarea de epoca bronzului de la Carei-„Bobald” (județul Satu Mare) [Archaeozoological Researches in the Bronze Age Settlement from Carei-„Bobald” (Satu Mare District)]. *Thraco Dacica* XXIII. 1–2, 2002 (a továbbiakban EL SUSI 2002), 250.

<sup>43</sup> Alice M. Choyke, Bartosiewicz László: Bronze Age animal exploitations on the Central Great Hungarian Plain. *AAH*, LI. 1999/2000 (2000) (a továbbiakban CHOYKE, BARTOSIEWICZ 2000), 51.

<sup>44</sup> A vadászott fajok aránya általában alacsony az Otomani kultúra telepein. (12–21%). Kedvelt zsákmánynak számított a szarvas, de csontanyaga ritkán haladja meg a 10%-ot. A vaddisznó 6,2%-os arányban jelentkezik, míg az őstuloktól származó csontok 3%-át jelentik az elejtett vadaknak. Jelentéktelen a bölény, a vadmacska, a hód, valamint a vadnyúl csontok mennyisége. Lásd Tiberiu Bader: *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică (Die Bronzezeit in Nordwestsiebenbürgen)*. Buc., 1978 (a továbbiakban Bader 1978), 131; Sergiu Haimovici: Studiul paleofaunei din așezarea eponimă a culturii Otomani – epoca bronzului [L'étude de la paléofaune de l'établissement éponime de la culture d'Otomani - l'époque du bronze]. *Crista*, XVII, 1987 (a továbbiakban Haimovici 1987), 39; El Susi 2002, 252; Alice M. Choyke: Bronze Age red deer: a case studies from the Great Hungarian Plain. In: Peter Anreiter, László Bartosiewicz, Erzsébet Jerem, Wolfgang Meid (szerk.): *Man and the Animal World. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Paleolinguistics in memoriam Sándor Bökönyi*. Bp., 1998 (a továbbiakban Choyke 1998), 163, 1. ábra, Diana Bindea: *Arheozoologia Transilvaniei în Pre- și Protoistorie [The archaeozoology from Transylvania in Pre- and Protohistory]*. Cluj-Napoca, 2009 (a továbbiakban BINDEA 2008), 95.

<sup>45</sup> El Susi 2002, 251, Tabel. 6; Bindea 2008, 96.

tell lakóinak étrendjéhez hozzátartoztak a szomszédos Mérgek patakban és ennek mocsaras ártaerületein élő halak, kagylók és csigák. Az elemzett bobáldi minta 2,5%-át halcsontok és kagylóhéjak jelentik. A halpikkelyek és szálkák gyakran jól elkülönülő, vastag réteget képeztek a gödrök betöltésében.<sup>46</sup> A csontleletek értelmezésekor azonban számolnunk kell azzal is, hogy egyes – a közösség étrendjének részét nem képező – fajokat a településeken kívül temették el. Csontjaik nem találhatók meg a telep konyhahulladékában, annak ellenére, hogy nagy mennyiségben is jelen lehetnek.<sup>47</sup>

A kistestű, 113,7 cm átlagmagasságú marhafélék csontjainak 38,8%-a tehenektől, 55,6%-a bikáktól és 5,6%-a ökröktől származik. A marhákat elsősorban igavonó állatként, tejükért, illetve tenyészállatként tartották. Vágóállat mivoltuk másodlagos lehetett, hiszen a levágott hím példányok túlnyomó többsége adultus, illetve maturus kategóriába sorolható. A vizsgálati adatai alapján, a csordák mintegy harmada fiatal vagy subadultus példányokból állhatott.<sup>48</sup>

A 77,9 cm átlag gerincmagasságú sertések csontanyagának magas aránya azzal is magyarázható, hogy a faj könnyebben alkalmazkodott a bronzkori klimatikai viszonyokhoz, mint az addig nagyobb arányban jelen lévő juh- és kecskefélék.<sup>49</sup> A húsként tenyésztett állatok csontanyagában jól elkülöníthetők a kisebb testű házisertések és a robusztusabb, vaddisznóval keveredett félvér példányok csoportjai. A régészeti zoológia adatai szerint a bobáldi tell kondájának egyharmadát juvenilis és subadultus példányok, míg 11%-át szopós és választott malacok tették ki. Állatgazdálkodási szokásaikat tekintve a tell lakói főleg ivarérett felnőtt példányokat vágtak le, de szembeűnő a tenyészállatok magas aránya is (13,3%).<sup>50</sup> Rövidebb szaporodási ciklusuk, igénytelenségük és magas reprodukciós számuk miatt a sertések tenyésztése igencsak megtérülő vállalkozás lehetett. A közösség hússzükségeinek kielégítése mellett a sertéstenyésztés lehetőséget teremtett a marhaállomány gyarapítására és többszemponú hasznosítására.<sup>51</sup>

Az elemzett csontleletek értelmében a nagykarolyi tell lakóinak kis- és közepes testű, 133 cm átlag gerincmagasságú lovai voltak. A hús egyedtől származó különböző csontok széles skálája, valamint az a tény, hogy a ménes 40%-át subadultus vagy adultus kora elején vágták le, arra utal, hogy a lovakat elsősorban vágóállatként tartották. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg a

---

<sup>46</sup> El Susi 2002, 243.

<sup>47</sup> Bökönyi Sándor: *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*. Bp. 1974 (a továbbiakban Bökönyi 1974), 13;

<sup>48</sup> El Susi 2002, 243.

<sup>49</sup> El Susi 2002, 252.

<sup>50</sup> El Susi 2002, 245.

<sup>51</sup> El Susi 2002, 251.

korszak más kultúráiban is.<sup>52</sup> A tenyészállatok tartásáról tanúskodik, hogy az állkapocsmaradványok alapján azonosított három kancát és egy csődört matus koruk közepe-vége fele vágták le. Egy másik csődör 2-2,5 éves korában került vágásra. Hátasként való kihasználásukat bizonyítják az átlagon felüli gerincmagasságú (137 cm) adultus korú lovak csontjai.<sup>53</sup>

Az archeozoológiai kutatások vizsgálta 195 juh és kecskecsont 39 egyedtől származik. Szembetűnő, hogy az 1:1,8 arányt mutató juh- és kecskenyáj mindössze 46%-át képezték adultus és matus példányok. A szóban forgó állatokat elsősorban húskért tenyésztették, a tejgazdálkodás, bőrük és a gyapjuk csak másodlagos fontosságú lehetett. Az elemzett csontanyag százalékarányai alapján tett becslések értelmében a nagykarolyi tell lakóinak jelentős juh- és kecskenyája volt. A nyáj a korszakban általánosan elterjedt 64,9 átlag gerincmagasságú juhokból és náluk robusztusabb testű kecskékből állt, bár ez utóbbiak pontos mérete egyelőre nem becsülhető meg.<sup>54</sup>

Az elemzések alapján a kutyacsontok mintegy 20 egyedtől származnak. A településen a közepes-nagyobb méretű 51,7-52 cm gerincmagasságú felnőt ebek domináltak. Úgy tűnik húsuikat fogyasztották is.<sup>55</sup>

Az Otomani-Gyulavarsánd kultúrkomplexum más telljeinek állatcsont vizsgálata alapján (Gáborján-Csapszékpart, Bakonszeg-Kádárdomb, Berettyóújfalu-Szilhalom) szintén megállapítható a ridegmarha-tenyésztés dominálása.<sup>56</sup> Az archeozoológiai vizsgálatok tanúsága szerint azonban az általános mintákon túl az állatgazdálkodás módzatai, a tenyésztett állatfajta milyensége és ezek mennyiségi mutatói, illetve a közösségek éntrendi preferenciái telepenként változtak.<sup>57</sup>

A talajváltó földművelésből és legeltető állattartásból álló paraszti gazdálkodásmód csak meghatározott egyedszámú közösség eltartására alkalmas. A szántógazdaságra fokozatosan áttérő Otomani közösségek új gazdaságilag kiaknázható területeket vesznek birtokba. Feltételezhető – bár elég nehéz objektív képet rajzolni a tell telepeken folyó életmódról nagy kiterjedésű szisztematikus régészeti feltárások és környezettörténeti kutatások eredményeinek teljes ismerete nélkül –, hogy a tellek lakói telepes föld-

---

<sup>52</sup> Georgeta El Susi: Rapport préliminaire sur le matériel faunique de l'établissement Vatina de Foeni (département Timiş). *Analele Banatului*, III, 1993 (a továbbiakban El Susi 1993), 184.

<sup>53</sup> El Susi 2002, 247.

<sup>54</sup> El Susi 2002, 248.

<sup>55</sup> El Susi 2002, 249.

<sup>56</sup> Gál Erika: Animal remains from archaeological excavations in North-Eastern Hungary. In: Erika Gál, Imola Juhász, Pál Sümegi (szerk.): *Environmental Archaeology in North-Eastern Hungary. Varia Archaeologica Hungarica XIX, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae*, Redigit Csanád Bálint, Bp. 2005 (a továbbiakban Gál 2005), 144, 4. ábra.

<sup>57</sup> Bökönyi Sándor: Animal remains from Bronze Age tells of the Berettyó Valley. In: T. Kovács, I. Stanczik (szerk.): *Bronze Age Tell Settlements of the Great Hungarian Plain 1. IPH 1*. Bp. 1988 (a továbbiakban Bökönyi 1988), 124; Gál 2005, 150.



műveléssel rendelkeztek. Erdély északnyugati területein kialakult tell telepek lakható felületeinek méretarányai kizárják, hogy a megművelt termőterületeket itt próbáljuk meg lokalizálni. Sokkal valószínűbb, hogy ezeket a telepeket vonzáskörzetében elhelyezkedő „gyűjtőterületeket”<sup>58</sup> maximum egy napi járóföld (5-6 km) sugarú körben kell keresnünk, a központi településhez közel. A Chisholm-féle gazdasági térhasználatmodell a mezőgazdaságilag kihasznált területeket a központi teleptől számított 700m/1 km – 2 km sugarú körön belül lokalizálja.<sup>59</sup> A közösség földműveléssel foglalkozó tagjai itt végezheték napi tevékenységüket, majd innen tértek vissza lakóhelyükre. Ha elfogadjuk Klaus Goldman azon adatát, miszerint az őskori ember éves gabonafogyasztása 200 kg lenne és hektáronként 1,6 tonna gabona átlagterméshozammal számolunk, a nagykarolyi tell élelemellátása több mint kielégítő lehetett.<sup>60</sup>

A környezet egyre fokozódó kiaknázásának folyamatában a nagykarolyi közösség gazdasági tájhasználatára egyaránt kiterjed az ártéri területekre és a száraztérzíni löszös felszínre és ú.n. gazdálkodási övezetek különíthetők el.<sup>61</sup> A központi települést körülölelő – a helyi földrajzi környezethez idomulva szabálytalan formájú, inkább sokszög, mint kör alakú – mintegy négy–nyolc négyzetkilométeres közösségi hasznosítású gazdasági tér határai nyagyjából egybeeshettek a tellt övező szatellit települések gyűrűjének külső határ-vonalával.<sup>62</sup> A Nagykaroly-Bobáld tell körül kialakult gazdasági tér értelmezésében komoly segítséget nyújt a von Thünen-féle gazdasági modell módosított változata. Az elmélet értelmében a központi hely körül kialakuló termelési övezetek térbeli szerkezetének kialakítását a környezeti tényezők

---

<sup>58</sup> Colin Renfrew, Paul Bahn: *Régészet. Elmélet. módszer. gyakorlat.* Bp.1999 (a továbbiakban Renfrew, Bahn 1999), 242.

<sup>59</sup> Michael Chisholm: *Rural settlement and land use: An essay in location. 3<sup>rd</sup> Edition.* London, 1979 (Chisholm 1979), 47; A modell etnoarchaeológia alkalmazását és kritikáját lásd: Glenn Davis Stone: *Agricultural Territories in a Dispersed Settlement System. Current Anthropology*, 32, 3, 1991 (a továbbiakban Stone 1991), 343.

<sup>60</sup> Klaus Goldmann: *Märkischer Weinzen für Byzanz – zum Reisebericht Ibrahim Ibn Jakubs von 965/66. Ausgrabungen in Berlin*, 6, 1982 (a továbbiakban Goldmann 1982), 197.

<sup>61</sup> Klaus Goldmann: *Überlegungen zur Demographie der Urnenfelderulturen.* In: *Die Urnenfelderulturen Mitteleuropas* (Symposium Liblice 21–25. 10. 1985). Praha, 1987 (a továbbiakban Goldmann 1987), 53; Evžen Neustupný: *Community areas of prehistoric farmers in Bohemia. Antiquity*, 65, 1991 (a továbbiakban Neustupný 1991), 326; Sümegi Pál: *Ember és környezet kapcsolata a középső-bronzkorban: az őskori gazdasági tér fejlődése egy bronzkori tell geoarcheológiai és környezettörténeti feldolgozása nyomán (Human communities and their environment during middle bronze age: a model of the evolution of the prehistoric economic space based on the geoarchaeological and environmental historical analyses of a bronze age tell). Tisicum*, XIX, 2009 (a továbbiakban Sümegi 2009), 470.

<sup>62</sup> Martin Kuna: *The structuring of prehistoric landscape. Antiquity*, 65, 1991 (a továbbiakban Kuna 1991), 332; Sümegi 2009, 474. A szakirodalomban szereplő „Community area” kifejezés és elmélet (Neustupný 1991, 326) – az őskori társadalom- és gazdaságelméletek alapján – a kultúrtájnak mozaikos térbeli szerkezetet tulajdonít. A közös gazdasági térelmélet rávilágít a vizsgált népesség gazdasági és társadalmi rendszerének sajátosságaira és a közösség ezirányú viselkedés mintáira.

mellett a közösség munkaidejével való takarékoság és a befektetett termelési energia hatásfokának optimalizálása vezette.<sup>63</sup> A Nagykárolyi-Bobáld domb vizes, lápos környezete jelentősen megnehezítette a területen való közlekedést. Nem tudjuk, hogy a tell lakói egy – az év teljes időszakában járható – fő útvonalon vagy időszakosan használt ösvényeken közelítették meg a gyűjtőterület gazdaságilag kiaknázott területeit. A progresszív erdőirtással kialakított, valószínűleg nyújtottabb formájú mezőgazdasági területeket elsősorban a telltől déli és északnyugti irányba fekvő magasabb hátakon kell keresnünk.<sup>64</sup> A palinológiai vizsgálatok hiányában a megművelt területek pontos elhelyezkedését és méreteit – egyelőre – nem tudjuk meghatározni.

Úgy véljük, a gazdaságilag kiaknázott területek pozícionáltsága a tell szatellit telepeinek térbeli helyzetétől is függött. Míg az Otomani I időszakban az egyetlen külső település (Bobáld I-1b) a tell belső védőárkának szomszédságában helyezkedik el (a központi teleptől légvonalban 96 m) a mezőgazdasági területeket is a központi telep közvetlen közelében mintegy 700 m-es sugarú körön belül kell elképzelnünk. Ha létezett – a von Thünen modell feltételezte – az állatállomány összetételére kijelölt övezet, erre ideális területet kínált a Bobáld I-1b szatellit településtől egy befolyó által elválasztott, a Mérges árterületéig lenyúló dombhát. A szóban forgó terület ilyen gazdasági felhasználása az Otomani II időszakig tarthatott, ugyanis ekkor itt alakul ki egy újabb szatellit település (Bobáld II, a központi teleptől légvonalban 269 – 380m). Az Otomani II időszakban a tell szatellit település-gyűrűje a tovább élő Bobáld I-1b, a Bobáld II mellett még két távolabb elhelyezkedő (Bobáld VI a központi teleptől légvonalban 1,8 km és a Nagykároly-Spitz a központi teleptől légvonalban 3 km) nyílt települést tartalmazott. A szatellit telepek kivétel nélkül a telltől nagyrészt északkeleti irányban találhatóak. A mezőgazdasági területek ettől déli és északnyugati irányban terülhettek el a Mérges teraszán – a von Thünen-Chisholm modell

---

<sup>63</sup> Johann Heinrich von Thünen: *Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie, oder Untersuchungen über den Einfluß, den die Getreidepreise, der Reichtum des Bodens und die Abgaben auf den Ackerbau ausüben*. Hamburg, 1826 (a továbbiakban Thünen 1826); Sümegei 2009, 470. Johann Heinrich von Thünen gazdasági modelljének értelmében a központi helyet körülvevő koncentrikus gazdálkodási és termelési övezetek a település alapvető gazdasági szükségleteit elégítik ki. A német földrajztudós által meghatározott, a központ felől számolt övezetek: a zöldség-gyümölcs és tejgazdálkodási övezet, a település faanyag szükségleteit kielégítő övezet, gabonatermesztési övezet, gabonatermesztési és állattartási övezet, háromnyomásos gazdálkodási övezet, állattartási övezet. A homogén természeti környezetben, optimális esetben gyűrűszerűen jelentkező gazdasági övezetek a valóságban eltorzulnak a vizsgált terület környezeti és településrendszeri adottságai függvényében.

<sup>64</sup> John M. O'Shea: A River Runs Through It: Landscape and the Evolution of Bronze Age Networks in the Carpathian Basin. *Journal of World Prehistory*, 24, 2011 (a továbbiakban O'Shea 2011), 163. A megművelt területek nyújtottabb formáját a fokozatos erdőirtással való kialakítás adja. A von Thünen/Chisholm modell értelmében az intenzív művelés alatt álló területek gyors megközelíthetősége elsődleges szempontot jelent. (Chisholm 1979, 37; Stone 1991, 350).

javasolta – 700m/1km – 2 km sugarú gazdasági területen. A Nagykároly-Spitz település körül valószínűleg főként állattartási övezet alakulhatott ki, hiszen a folyószabályozás előtti időszakban a terület nagyrésze ártér volt. A felvázolt tájhasználati rendszer némi módosulással megmaradhatott az Otomani III periódusban is. A tell közvetlen szomszédságában található Bobald I-1b, illetve a Bobald II külső telepek megszűnnek a középső bronzkor III. időszakára, szerepüket a tell déli oldalán kialakult Bobald I-2a vehette át (a központi teleptől légvonalban 140m). Ebben az időszakban tovább élnek a Bobald VI és Nagykároly-Spitz települések közösségei.

### **Következtetések helyett**

Az északnyugat-erdélyi térség középső bronzkori tell-társadalmát szedentáris életmódú közösségek alkották. A településrendszer, társadalmilag jól szervezett, különböző nagyságrendű telepeket tartalmazott. Egy-egy terület hatalmi és gazdasági központjait a tell telepek jelentették. Ezek a vezetői szálláshelyek újraelosztó központokként szolgáltak az alárendelt- vagy peremterületek számára. Elmondhatjuk, hogy a kárpát-medencei őskorkutatás talán egyik legizgalmasabb és legösszetettebb kérdéskörével állunk szemben, és az elmúlt évtized kutatásainak eredményeképpen a figyelmet megragadó remekbekészült tárgyi leletanyag mellett egy paraszti gazdálkodás módú, társadalmilag jól szervezett, hierarchikus társadalom képe kezd kibontakozni.

## **Middle Bronze Age paleoenvironment and land use customs in North-Western Transylvania.**

(Abstract)

During the circa 500 years of the Middle Bronze Age the Carpathian-Basin resembles with a mosaic from the cultural point of view. Despite the fact that every community has developed a specific material culture in this chronological sequence we still may talk about a so-called “tells’ society” based on the social and economical macro features. This type of habitat is specific for the region under study and for the major part of the great Hungarian Plain either, where during the Middle Bronze age has been created a “cultural complex” characterized by homogeneity of pottery and metallurgy of bronze.

The “tell society” in North-Western Transylvania is made of hierarchical communities with a sedentary life and a rural economy. The settlements system is structured on sites of various sizes and well organized from the social point of view. The tells, could be considered “political” and economical centers. An excellent example for the aforementioned socio-economic system is the Carei-Bobald tell, surrounded by a number of satellite settlement. Surrounding the tell, in a circle of 1 km we have 5 single layered Otomani settlements. These satellite settlements are: Bobald VI (18), Bobald I 2a (16), Bobald I 1b (15), Carei-Spitz (19), Bobald II (17).

Studying the complex socio-economic contacts existing on the middle and between Bronze Age societies – an ambitious, albeit difficult undertaking – offers new levels of understanding and interpreting of the social and economic structures and evolution of the respecting human communities. We present the theoretical aspect of the so called “von Thünen model”, in its form applied to archaeological analysis, and also the ways in which the aforementioned model can be used in interpreting of concrete archaeological situations. The theoretical models, the results of the archaeobotanical and archaeozoological researches corroborated with the paleoenvironmental and archaeological field data, conduct to a better understanding of the economic system and land use of the middle bronze tell-builder communities. This approach also offers a wide range of possible interpretations on the study of prehistoric chiefdoms.

## Bajusz István

régész, egyetemi adjunktus



Tordán (Kolozs megye) született 1954-ben. Iskoláit Tordán végezte, majd a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem történelem szakán szerzett diplomát 1978-ban. Ettől az évtől a zilahi Történelmi Múzeum muzeológusa, majd főmuzeológusa, illetve kutatója. Fő kutatási területe a római provinciális régészet. 1978-tól a porolissumi (Mojgrád, Szilágy megye) ásások résztvevője. 1995-től a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Ókortörténeti és Régészeti Tanszékén adjunktus, ahol főleg egyetemes ókortörténetet és régészetet tanít, a magyar egyetemi hallgatók régészeti gyakorlatának egyik irányítója. A történelemtudományok doktora. Számos tanulmányt közölt és több kötet

szerezte, szerkesztője. Érdeklődési köre viszont sokkal szerteágazóbb: középkori és újkori iparművészet/ötvösség, néprajz stb., amely a munkásságát reprezentáló könyvészetben is jelen van.

Egyik létrehozója a *Pósta Béla (régészeti) Egyesületnek*, amelynek igazgatója is. Az egyesület a régészhallgatók képzését is elősegíti vendégtanárok fogadásával, valamint szakkollégiumi kutatómunka szervezésével.

Tagja a kolozsvári Klasszikus Tudományok Intézetének; az „Instrumentum” Társaságnak (Martignac – Franciaország); a Magyar Tudományos Akadémia köztestületének (és mint ilyen a Kolozsvári Akadémiai Bizottságnak is); az Erdélyi Múzeum-Egyesület választmányának; az Erdélyi Múzeum-Egyesület Zilah és Vidéke fiókegyesületének elnöke; az EMKE zilahi szervezetének titkára stb.

Eddigi munkásságát több szempontból is értékelték és díjazták: Románia Elnöki Hivatala a „Kulturális Érdemrend”-del honorálta 2004-ben; a magyarországi Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma „A régészeti örökségért – Schönvisner István-díj”-at ítélte neki 2006-ban stb.

## *Statera publica. Közmérleg a római Dáciában*

**Keywords:** Dacia, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, public scale, weights, authentication place

A Hunyad megyei Nálácvád<sup>1</sup> régi templomából egy érdekes római kori feliratos kő került be a dévai múzeumba az 1950-es években. Márványból készült, 75 x 48 x 17 cm. Két regisztere van: az alsó rész téglalap alakú, és a nagyon szépen és gondosan vésett szöveget tartalmazza, a felső rész háromszög-záródású, virágos központi motívumból két oldalra kinyúló leveles dísszel (*1. ábra*). Minden valószínűség szerint a kőlap a közelben található Ulpia Traiana Sarmizegetusa<sup>2</sup> romjaiból került oda, ahonnan nagyon sok faragványt hordtak szét a környező falvakba elsősorban építőanyagként, de ugyanakkor, ha ezeket megfelelően építették be, akár díszéivé is válhattak a középkori és újkori épületeknek.<sup>3</sup>



1. ábra

A feliratot közli a római Dácia epigráfiai emlékeit összefoglaló munka is<sup>4</sup> ahol a szöveg értelmezése így néz ki:

<sup>1</sup> Románul: Nălațvad. Ma egybeolvadt Hátszeggel.

<sup>2</sup> Teljes római kori neve: *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. A római Dácia politikai, adminisztratív és gazdasági központja volt. A mai településnek román neve: Sarmizegetusa, régi neve Grădiște, magyar neve: Várhely (Hunyad megye). Rövid összefoglaló bő könyvesszettel Radu Ardevan: *Viața municipală în Dacia romană*. Timișoara. 1998. 42–45. és *passim*.

<sup>3</sup> Lásd *Inscriptiile Daciei Romane III/2*. Buc. 1980. 10–24. és *passim*. (Gyűjtötte, fordította és magyarázatokkal ellátta Ioan Iosif Russu.)

<sup>4</sup> Uo. 14.

[A]el(ius) Maximus et Ing(enuvius) Superst[es]

[s]tateram publicam C[on-]

[s]ervatore lib(erto) publico po[suer(unt)]

l(oco) d(ato) d(ecurionum) d(ecreto)

(*Aelius Maximus és Ingenuvius Superstes közmérleget állítottak Conservator felszabadított állami rabszolga gondoskodása révén a decuriók testülete által biztosított helyen.*)

Ezt a feliratot újravizsgálva I. Piso új olvasatot adott:<sup>5</sup>

Cl(audius) Maximus et Ing(enuvius) Superst[es]

[s]tateram publicam cu[m]

[s]ervatore lib(erto) publico po[suer(unt)]

l(oco) d(ato) d(ecurionum) d(ecreto)

(*Claudius Maximus és Ingenuvius Superstes közmérleget állítottak fel egy felszabadított állami rabszolga kezelővel a decuriók testülete által biztosított helyen.*)

Megfigyelve a felirat korábban észre nem vett jellegzetességeit (pl. alig látható betűvégződéseket), valószínűen az utóbbi értelmezés a helyes.

A két olvasat közötti különbség ellenére a szöveg azt emeli ki, hogy két személy egy közmérleget (nyilvános mérleget) állíttatott *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*n egy olyan helyen, amit a városi tanács (*decuriók testülete*) jelölt ki. Ezek szerint egy, a közösség érdekeit és hasznát szolgáló adományról van szó, hiszen ilyenkor szokott a városi tanács közterületi helyet átengedni, az adományra pedig valamilyen közösségi/közhivatali tisztség elnyerése adott általában alkalmat, ezzel hálálván meg a választott/választottak a megelőlegezett bizalmat.<sup>6</sup> (Esetünkben viszont a két adományozóról ilyen jellegű adatunk nincsen és a felirat sem említi az adományozás alkalmát.) A mérleg használatát, kezelését egy, szintén általuk odahelyezett szabados (ez úttal állami felszabadított rabszolga) által biztosították. A felirat formája és mérete szerint a mérlegnek helyet adó helység bejárati ajtaja fölé lehetett elhelyezve.

A *statera publica* kifejezés közmérleget, nyilvános mérleget jelöl, amihez bárkinek a hozzáférhetősége biztosítva kellett legyen, a mérés pedig hitelesített súlyokkal és hitelesített mérlegen kellett megtörténjen. Egy fejlettebb társadalomban (esetünkben a római) az áru pontos értékeléséhez, kiméréséhez szükség volt mértékekre, nélkülözhetetlenné vált a mérleg és a hozzátartozó súlyok használata. A közmérleggen leellenőrizhető volt a vásárolt áru tömege, de ugyanakkor a helyi kereskedők által használt súlyok is. A vásárcsarnokok (*macellum*) működésének, és ezen belül a súlyok ellenőrzésének a városi

<sup>5</sup> I. Piso: Epigraphica (XVI). Inscriptions de Sarmisegetusa. *Sargetia* XXVII/1, 1997–1998. 261–262.

<sup>6</sup> Bajusz István: Magánszemélyek közcélú adományai Dáciában. In Bajusz István (szerk.): *Mindennapi élet a római Dáciában*. Kv. 2003. 9–58.

magisztrátusok közül a két *aedilis* („alpolgármester”) egyikének volt a feladata.

A tömeg méréséhez a rómaiak egy tizenkettes rendszert alkalmaztak, ami viszont keveredik egy görög mértérendszerrel, de erre a bekebelezett népek mértékegységei is hatással lehetnek. Ezért minden bonyolultabb, mint azt elképzelnénk, és többek között valószínűen ennek is tudható be az, hogy birodalomszerte előkerült súlymértékek és a hivatalosnak mondott egységek között sokszor nagy eltérések vannak. A birodalmi szinten alkalmazott hivatalos súlyegység az *as* vagy *libra* (*pondus*, római *font*) volt (327,45 g), ennek a 12-ed része az *uncia* (27,288 g), legkisebb egysége pedig a 144-ed része, a *siliqua* (0,189 g). Ezeket az arányokat foglalja össze az alábbi táblázat:

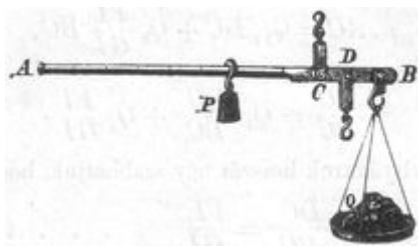
Súlyegység	Libra	Uncia	Gramm
<b>as vagy libra (pondus, font)</b>	<b>1</b>	<b>12</b>	<b>327,450</b>
Deunx	11/12	11	300,160
Dextanx	10/12 (5/6)	10	272,880
Dodrans	9/12 (3/4)	9	245,590
Bes	8/12 (2/3)	8	218,300
Septunx	7/12	7	191,020
Semmis	6/12 (1/2)	6	163,730
Quincunx	5/12	5	136,440
Triens	4/12 (1/3)	4	109,150
Quadrans	3/12 (¼)	3	81,860
Sextans	2/12 (1/6)	2	54,580
Sescuncia	3/24 (1/8)	1½	40,293
<b>Uncia</b>	<b>1/12</b>	<b>1</b>	<b>27,288</b>
Semuncia	1/24	½	13,644
Duella	1/36	1/3	9,096
Sicilicus	1/48	¼	6,822
Sextula	1/72	1/5	4,548
Drachma	1/96	1/8	3,411
dimidia sextula	1/144	1/12	2,274
Scripulum	1/288	1/24	1,137
Obulus	1/576	1/48	0,568
Siliqua	1/1728	1/144	0,189

Visszatérve az *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*-i mérlegre, amit a felirat *staterának* emleget, meg kell jegyeznünk, hogy a rómaiak több szót is használtak a mérleg megjelölésére: *libra*, *statera*, *trutina*.<sup>7</sup> Mindegyik szó

<sup>7</sup> Charles Daremberg – Edmond Sagliot: *Dictionnaire des antiquites grecques et romaines*. III. Paris. 1873–1919. 1222–1231, s.v. *libra* (Michon, E.).



általánosan is jelölheti a mérleget, de az tapasztalható, hogy a *libra* és a *statera* elsődlegesen mérlegtípust jelöl. A *libra* kifejezést (a súlyegység jelzésén kívül) a kétkarú mérleg (*bilanx*) megjelölésére alkalmazták, ami főleg kisebb, finomabb mérésekre volt használva. A *statera* a csúszósúlyos egykarú mérleg (*gyorsmérleg* vagy *római mérleg*) megjelölése, ami nagyobb tömeg gyors mérését tette lehetővé, általános használata és elterjesztése a rómaiakhoz kapcsolódik, innen a „római mérleg” elnevezés. Ez a mérlegtípus tulajdonképpen egyenlőtlen karú, kétkarú emelő, amelynek rövidebb karján horog vagy serpenyő függ a mérendő teher elhelyezésére, hosszabb karján pedig súly, az ide-oda tolható ún. *körte*, ami a terhet egyensúlyozza ki, és ekkor a mérleg rúdja vízszintesre áll be. Az egyenlőtlen karú, kétkarú emelőről írva *Vitruvius* erre a mérlegtípusra is hivatkozik, megadva a különböző részeinek is az elnevezését: „Ezt pedig *staterának* nevezett mérlegeken is beláthatjuk. Ha ugyanis a fülét (*ansa*) mint középpontot (*centrum*) közelebb helyezzük a végéhez (*caput*), ahol a serpenyő (*lancula*) függ, az ellensúly (*aequipondium*) pedig a rúd másik felén (*scapus*) pontról pontra távolabb haladva a szélre kerül, kicsi és egyenlőtlen súlyával hozza vízszintesbe a mérlegkart, és a mérősúly mikor távolabb lép a középponttól, az ellensúly kicsinységével a nagyobb erejű súlyt mozgásba hozva nehézség nélkül, lágyan, alulról felfelé mozdtítja.”<sup>8</sup> (2–3. ábra)



2. ábra. Római gyorsmérleg. A: a hosszabbik kar (*scapus*); B: a rövidebb kar, a mérleg vége (*caput*); C, D: fül (*ansa*) és középpont (*centrum*); Q: serpenyő (*lancula*); P: súly (*körte* – *aequipondium*)

<sup>8</sup> Vitruvius: *Tíz könyv az építészetről*, X, 3, 4. (Fordította: Gulyás Dénes, előszó: Hajnóczy Gábor.) Bp. 1988.



3. ábra. *Statera* ábrázolások. (Xanten – *Colonia Ulpia Traiana* – Németország)

Legtöbb esetben azt tapasztaljuk, hogy az ilyen mérlegnek legalább két, ha nem éppen három felfüggesztési középpontja (*centrum*) volt, és ennek függvényeként változhatott a maximálisan mért tömeg egysége, ami akár az alapegységnek több tízszerese is lehetett, hiszen minél kisebb a rövidebb kar, annál nehezebb tömeget lehet kiegyensúlyozni ugyanazzal a súlyegységgel. Azt is tapasztalni lehetett, hogy mindenik csúszósúlyos egykarú mérleg egy összefüggő egységet képvisel, azaz a mérleg karjainak hossza, ennek beosztása és a hozzárendelt súly egyedi kapcsolatban áll: minden ki van egyensúlyozva, de a mérleghez tartozó súly csak az adott mérleg beosztásának megfelelően méri a helyes tömeget, ez a súly pedig más egykarú mérleghez nem használható.<sup>9</sup> Az ilyen mérlegek kiegyensúlyozása viszont csak hitelesített

<sup>9</sup> Visy Zsolt: *Mase und Gewichte: Fragen der industriellen Norm in lichte der Instrumenta Inscripta Latina. Specimina Nova VII/1*, 1991. 223-234; Uő: *Römische Schnellwaage im Museum von Szentes. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve I*, 1978–1979. 303–309; Dumitru Popa: *O balanță romană descoperită la Ocna Sibiului. Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica II*, 2005. 73–79.

súlyok alapján történhetett. Úgy, ahogy ma is van, a Római Birodalmat érintően is létezett hivatalos súlyegység (ösmérték – hitelesítő mérték), amit az ún. *ponderarium*ban őriztek, erről pedig *ponderarius*nak nevezett hivatalnok(ok) felelt(ek).<sup>10</sup> Rómában a birodalmi *ponderarium* a *Castor* és *Pollux* temploma (*templum Castorum*) pódiumának egyik helységében volt, ahol a császárkorban az állam hiteles súly- és mértékmintáit őrizték, valamint a császári kincstár, a *fiscus Caesaris* vagyonát.

Az eddigi megfigyelések szerint a kétkarú és az egykarú mérleg esetében a súlyok jellegzetessége eltérő. Az utóbbihoz mindenképpen azok a súlyok tartoznak, amelyeknek felfüggesztési füle van, hiszen ez által lehetett a súlyt (az esetleg hozzá tartozó kampóra akasztva) csúsztatni, tologatni a mérleg hosszabbik karján (*scapus*). A kétkarú mérleghez tartozó súlyok nem rendelkeznek felfüggesztési füllel. Az ilyen típusú súlyok azok, amik még mindig gondot okoznak, ugyanis sokszor látványosan nagy a különbség a feltüntetett egység és a lemért valódi súly között. Meglehet, de nem igazán bizonyítható, hogy ezek is gyorsmérleg tartozékai és csúsztatható serpenyő felhasználásával alkalmazták őket. A súlyok anyaga lehetett kő, bronz, ólom vagy bronz és ólom kombinációja. Vasról nem tudunk, de lehet, hogy ez csak azért van, mert a korrózió miatt még eddig nem ismertük fel. A súlyok formája is nagyon változó lehet, de ez mindig összefüggésben van a mérleg típusával. A legváltozatosabb alakú súlyok, eddigi ismereteink szerint, a csúszósúlyos egykarú mérleghez kapcsolódnak: a nagyon egyszerű formától (pl.: kónikus, körte) a legfantáziadúsabb változatok (emberi fej, mellkép, állatalakok stb.). A mérlegek anyaga, függetlenül attól, hogy milyen típusról van szó, lehet vas, bronz, fa, vagy ezeknek bármilyen kombinációja.

A római Dáciából eddig nagyon kevés mérleglelet került elő (vagy pontosabban fogalmazva: kevés leletet közöltek): csúszósúlyos, egykarú ép mérleget ismerünk Potaissából (Torda, Kolozs megye),<sup>11</sup> Miciából (Vecel, Hunyad megye)<sup>12</sup> és Vízaknáról (Szeben megye),<sup>13</sup> kétkarú mérlegről pedig alig van információnk. A súlyokkal kapcsolatosan is ugyanezt a helyzetet tapasztalhatjuk: alig volt közölve valami.<sup>14</sup>

Mint említettük, az *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*-i felirat a felállított mérleget *statera publicán*ak nevezi, azaz olyan mérőeszközt jelöl, ami mindenki számára hozzáférhető volt, és lehetővé tette egyrészt az áru

---

<sup>10</sup> Charles Daremberg–Edmond Sagliot: i.m. IV. 546–547, s.v. *ponderarium* (Michon, E.).

<sup>11</sup> Liviu Petculescu (szerk.): *Antique bronzes in Romania. Exhibition Catalogue*. Bucharest 2003. 167., nr. 301; Tordáról Bărbulescu még említ egy mérlegtörödéket, de nem világos, hogy milyen típusú mérlegről van szó: Mihai Bărbulescu: *Pondera examinata din castrul legionar de la Potaissa*. In Sever Dumitrașcu et alii (szerk.): *Din istoria Europei romane*. Oradea. 1995. 142.

<sup>12</sup> Liviu Petculescu (szerk.): i.m. 167, nr. 302.

<sup>13</sup> Popa, Dumitru: i.m. 73–79.

<sup>14</sup> Lásd Mihai Bărbulescu: i.m. 144, 22. jegyzet.

tömegének a leellenőrzését, másrészt a használt súlyok hitelességének megállapítását. Olyan helyről kell szó legyen, ami a városi tanács felügyelete alá tartozott, tehát közterületnek számított: „Minden városban, a nagyobb piacokon – védett helyen, például boltívek alatt – mértékhitelesítő asztalokat (*mensa ponderaria*) állítottak fel, később, a császárkorban a mértékhitelesítés céljából külön épületeket (*ponderarium*) emeltek, ahol a *ponderariusok* megvizsgálták, s jelzésükkel hitelesítették a piaci árusok mérlegsúlyait, mértékeit, mérőedényeit. Amennyiben az *aedilis* vagy beosztottai az ellenőrzés alkalmával rájöttek, hogy a mérték, a súly hamis, azt megsemmisítették, a kereskedőre pedig a törvény szigorával lesújtottak.”<sup>15</sup>

Hogy *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*n hol lehetett ez a közmérleg felállítva az még kérdéses. Az utóbbi években a fórumon végzett ásatások alkalmával, a főbejárat jobb oldalán feltárt helységben<sup>16</sup> (4. ábra, 7-es számmal jelölve) két, márványból készült mérlegsúly is találtak (5. ábra). Mindkettő felületére be volt vésve a súly értéke: „*p(ondo) X*”, illetve: „*p(ondo) XX*”,<sup>17</sup> ami 3274,50, illetve 4911,75 g-ot jelentene. A valóságban mért súlyuk ezzel nem egyezik, de valamikor felfüggesztő fülük is volt, így nyilvánvaló, hogy csúszósúlyos egykarú mérleg tartozékai voltak, és hogy a mérleg hosszú karjának beosztása és a súlyok között összefüggés lehetett. Az, hogy ezek mennyire voltak hitelesített súlyok, a feliratukból nem derül ki (de lehet, hogy a mérlegen a hitelesítés szerepelt). Az ásatások az említett helység környékén több olyan felirattöröredéket is azonosítottak, amelyek a kereskedelem védőistenének, Mercuriusnak voltak állítva.<sup>18</sup> Nem lenne tehát meglepő, ha valóban a 7-es számú helység adott volna helyet a közmérlegnek, hiszen a fórum közterület, a helység pedig könnyen hozzáférhető helyen, a főbejárat jobb oldalán található, így könnyen elláthatta a *ponderarium* feladatát. Amúgy a fórum komplexumának déli sarokrészén helyezkedett el a kézművesek testületének székhelye is, az *aedes fabrum* (4. ábra, 16–23 helységek).<sup>19</sup>

---

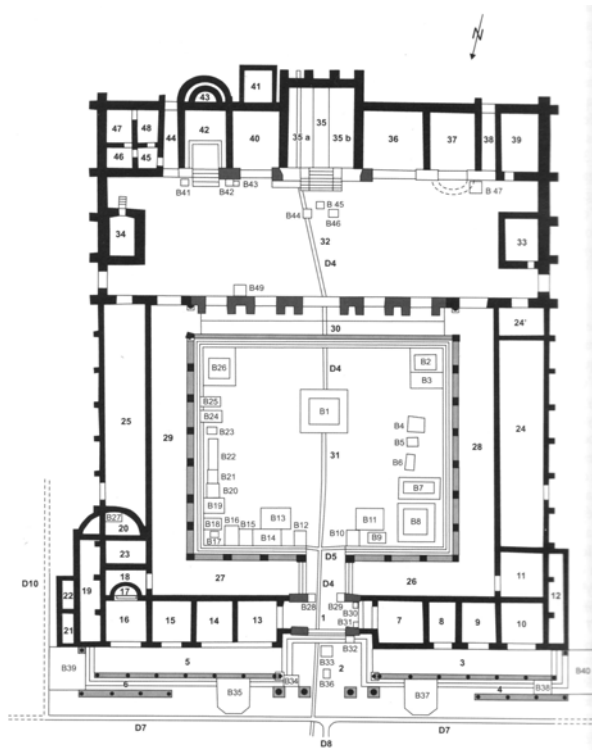
<sup>15</sup> Ürögdi György: *Róma kenyere, Róma aranya*. Bp. 1969. 125.

<sup>16</sup> Ioan Piso: *Colonia Dacica Sarmizegetusa I. Le Forum Vetus de Sarmizegetusa*. I. Buc. 2006. 117–118.

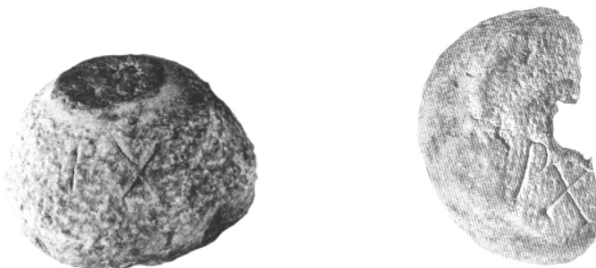
<sup>17</sup> Uo. 300–301, 77. és 78. szám.

<sup>18</sup> Uo. 247–249, 27–29. szám.

<sup>19</sup> Uo. 105–114.



4. ábra



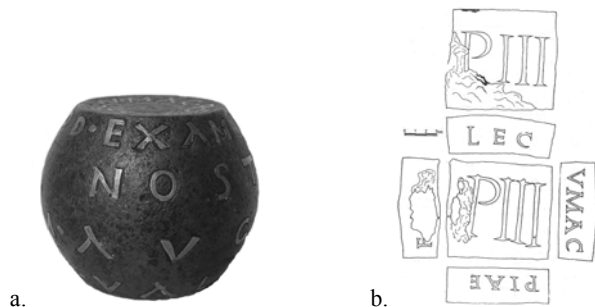
5. ábra

Van olyan feltételezés is, amely szerint a közmérleg a helytartói palotában (*domus procuratoris*) lehetett elhelyezve vagy akár máshol (pl. amfiteátrum).<sup>20</sup>

<sup>20</sup> Dorin Alicu: Pondera en Dacie romaine. In: Mușeteanu, C. (szerk.): *The Antique Bronzes: Typology, Chronology, Authenticity*. Buc. 2004. 25-27.

Csakhogy a *domus procuratoris* nem kimondottan közterület, márpedig a szóban forgó mérleget ilyen területen állították fel. Az amfiteátrumból előkerült és másodlagosan felhasznált felirat különböző értelmezése kissé erőltetettnek tűnik.<sup>21</sup>

Meglehet, hogy Dácia más nagyobb településein is létezhetett hasonló hiteles mérőhely, de erre vonatkozó adatunk nincsen. A *potaissai* (Torda) légiótábor parancsnoki épületéből került elő két hitelesítettnek mondható súly (melyekhez egy hasonló korábról is ismert volt). Nyomott gömb alakú bronzköpenybe burkolt ólomnehezékekről van szó, a bronz felületen pedig ezüst betűkből kirakott felirat van: Leg(ionis) V (quinta) Mac(edonicae) P(iae) F(idelis) p(ondus) I (unum) / examin(atum) iussu d(ominorum trium) / nostrorum / Augustorum / Val(erius) Sabinus / optio leg(ionis) s(upra)s(criptae) d(ono) d(edit). Súlyuk 895,8 g.<sup>22</sup> (6/a. ábra.) A felirat arról tanúskodik, hogy ellenőrzött súllyal van dolgunk, ami egyeztetve volt a hivatalos súllyal, és amit a katonai egység ellátásával megbízott tiszt adományozott. Ugyan itt egy négyzet alakú, kissé sérült ólomsúly is előkerül, felirata: P(ondera) III (tria) Leg(ionis) / V (quintae) Mac(edonicae) / P(iae) / F[idelis] / P(ondera) III (tria), súlya pedig valószínű, hogy 2696 g volt, azaz az előző súlyoknak valóban a háromszorosa.<sup>23</sup> (6/b. ábra.) Csakhogy ezeken a súlyokon jelzett érték nem egyezik meg a hivatalos font súlyával (327,45 g), így feltételezett más példák alapján is, hogy egy olyan súlyrendszerről van szó, ami a hadseregben belül használatos és kapcsolatos lehet a katonai ellátmány kiosztásával.<sup>24</sup>



6. ábra. *Potaissai* „hitelesített” mérlesúlyok

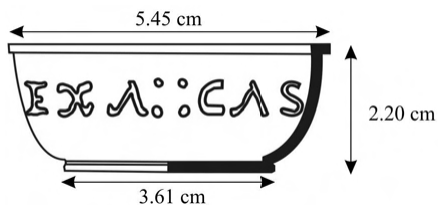
<sup>21</sup> Ezzel kapcsolatosan lásd: Dorin Alicu: *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Amfiteatrul*. I. Cluj-Napoca, 1997. 30, 28. jegyzet az ehhez kapcsolódó könyvvezetellel.

<sup>22</sup> Mihai Bărbulescu: i.m. 137 – 139.

<sup>23</sup> Uo. 139 – 141.

<sup>24</sup> Uo. 141 – 144.

A római Dáciából eddig egyetlen olyan mérlegsúlyt ismerünk, ami Rómában a *Castor* és *Pollux* templomában őrzött hivatalos súlyegység (ösmérték – hitelesítő mérték) szerint volt hitelesítve. Ez *Porolissumból* (Mojgrád, Szilágy megye) szórványleletként került elő.<sup>25</sup> Bronzból készült, kis mélytál alakja van, oldalán vésett felirat: EX(actus) A(d) :: CAS(toris templum).<sup>26</sup> Súlya 4 *unciának* (109,150) felel meg, azaz 1 *triens*. Minden bizonnyal összeillő súlysorozat egy darabjáról van szó.<sup>27</sup> (7. ábra.) A súly egy kétkarú mérleg tartozéka lehetett.



7. ábra. A *porolissumi* hitelesített mérlegsúly

De, hogy minden jobban bonyolódjon, a római Dáciából is ismerünk görög súlyt, mint például az, ami utóbb Alsóilosvárol került elő.<sup>28</sup> (8. ábra)



8. ábra. Az alsóilosvai görög súly

<sup>25</sup> Cristian Găzdac – Bruce Wright: Counterfeiting official roman weights. The inscribed cup-weight from Porolissum. *Ephemeris Napocensis* XIX, 2009. 183–190.

<sup>26</sup> *Exactum ad Castoris* – azaz Rómában a *Castor* és *Pollux* templomában őrzött hiteles súlyminta alapján volt hitelesítve.

<sup>27</sup> Cristian Găzdac – Bruce Wright: i.m.

<sup>28</sup> Ligia Ruscu: Ein Gewicht aus dem Römerkastell von Ilișua (Kreis Bistrița-Năsăud). *Ephemeris Napocensis* XX 2010. 205–210, a görög súlyrendszerre vonatkozó bőséges szakirodalommal. Görög súly a *porolissumi* (Mojgrád, Szilágy megye) katonai táborból is előkerült, de még nem volt közölve.

Mindentől függetlenül, most nem is az a lényeg, hogy pontosan hol kapott helyet *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*n felállított közmérleg, és az sem, hogy ezen kívül egyelőre ilyenről Dáciára vonatkozóan más információnk nincs, hanem az, hogy létezett ilyen, hogy Dáciában is működött egy olyan intézményrendszer, amely a súlyok és mérések szabályosságát felügyelte, ellenőrizte, így lényeges eleme volt a tartomány gazdasági életének.

***Statera publica. Public scale in Roman Dacia***  
(Abstract)

An inscription coming from *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (IDR III/2 14) informs about a public scale (*statera publica*) erected by two private persons. In a more developed society (in this case, the Roman society) weights were necessary for the precise estimation and measuring of the ware. On a public scale it was possible to control the mass of the purchased ware as well as the weights used by the local traders.

□nt he present paper we address the usage of authenticated scales and weights in Roman Dacia based □nt he very few, especially archaeological data.



## Vekov Károly

középkor-történész, egyetemi docens



Vekov Károly 1947. szeptember 26-án született Budapesten. Általános és középiskolai tanulmányait Aradon végezte. 1971-ben történelemtanári diplomát szerzett a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Karán. 1971-1990 között a Román Tudományos Akadémia bukaresti Nicolae Iorga Történet-tudományi Intézet nemzetiségtörténeti osztályán dolgozott mint kutató. Doktori dolgozatát – *A gyulafehérvári káptalan hiteleshelyi*

*működése* – 1999-ben védte meg a bukaresti Nicolae Iorga Történettudományi Intézetben. 2004-től egyetemi docens a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem Karán a Középkor Története és Historiográfia Tanszékén.

Fő kutatási területe a középkori intézmény- és művelődéstörténet, valamint XX. Századi politikai perek. Megjelent könyvek: *Locul de adevărire din Alba Iulia. Secolele XIII-XVI*. Cluj-Napoca 2003; *Structuri juridico-militare și sociale la secui în evul mediu*. Cluj-Napoca, 2003; *Istoriografia maghiară din Transilvania în secolul al XVI-lea*. Cluj-Napoca, 2004; *A gróf emigrált, az író otthon maradt. Wass Albert igazsága*. (Társ szerzők Raffay Ernő, Takaró Mihály). Bp., 2004.

A Magyar Tudományos Akadémia köztestületének és az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek tagja.

## *A folyóvizek és a magyar történelem*

**Keywords:** rivers, Hungarians, arch of the Carpathians, Constantinus Porphyrogenitus

Sokunkat foglalkoztat a látszólag megválaszolhatatlan kérdés, milyen is volt a magyarság a honfoglaláskor, milyen volt őseink kinézete, szemlélete vagy akár értékrendje a honfoglaláskor. Ténylegesen, azaz közvetlenül erről ugyan nem szólnak a források, de talán mégsem teljesen lehetetlen ezzel a kérdéskörrel foglalkozni, főleg ha e célból kellő körültekintéssel elemezzük a forrásokban foglaltakat. Ha nem is Oscar Wilde módszerére hagykozunk, aki azt állította, hogy – ha akarjuk – felfedezhetjük a Távolság-Kelet művészetének elemeit akár európai környezetünkben is, csak ki kell nyitnunk a szemünket, kétségtelen, hogy a múlt számos emléke csak arra vár, hogy „vallatóra fogjuk”.

Ha Arnold Toynbee immár klasszikusnak számító könyvében – *Városok mozgásában* (Cities □nt he move)<sup>1</sup> – bemutatva a világ jelentős városai kialakulásának nagyon is sokszínű folyamatát, rendkívül meggyőző érveléssel azt a látszólag közhelyszámba menő megállapítást fogalmazza meg, hogy e települések csakis adott feltételek mellett tudtak kialakulni, s ezek között a legfontosabb tényező az élelemellátást biztosító hátszország, az élelem fogalomba kimondatlanul is beletartozik magának az életnek egyik fő eleme, amely nemcsak a városok, de bármilyen mindenkori közösség/település létét meghatározta, nevezetesen a víz. Mint olyan, a víz nemcsak az élet forrása és annak feltétele, nemcsak az emberi szervezet, hanem az élővilág kialakulásának, fennmaradásának is kulcsfontosságú tényezője, egyben lételeme életünknek. Tudták ezt már ősidőktől fogva a földműveléssel, illetve állattartással foglalkozó közösségek. Nemcsak a települések, hanem az egyes emberi közösségek nagyságát is a víz megléte, mennyisége határozta meg, de nyilvánvalóan a megtelepedést, így például a magyarságét is a Kárpát-medencében, döntően meghatározta a folyóvizek megléte.

A Kárpát-medencét birtokba vevő, többnyire még félnomád, nagyállattartó, különösen sok lovat tartó magyarság számára létfontosságúak voltak a folyóvizek és ebből kifolyólag a folyóvizek öntözött területek fölötti uralom. Őseink számára a napi vízszükséglet kielégítésén túl a vízsteppei nagyon ritka településhálózat, de a honfoglaláskori Kárpát-medencei viszonyok miatt a folyók létfontosságúak voltak a tájékozódás szempontjából is. Ez messzemenően tükröződik nem csupán a Kárpát-medencei, hanem a honfoglalást megelőző magyar helynévadásban. A folyók fontos szerepére a magyar hely- és tájnévadásban, beleértve a korai korszakokat felfigyeltek a magyar kutatók is. Viski Károly úttörő jellegű tanulmánya után,<sup>2</sup> Juhász Dezső részletesen

---

<sup>1</sup> Arnold Toynbee: *Oraşele în mişcare*. Buc. 1979. 28.

<sup>2</sup> Viski Károly: Etnikai csoportok, vidékek. In Melich János, Németh Gyula (szerk.): *A magyar nyelvtudomány kézikönyve*. I. 8. Bp. 1938. 1–25.

ismertette a magyar tájnévadás gyakorlatát, beleértve az ómagyar kor tájnévadását is.<sup>3</sup> Legutóbb Kristó Gyula a középkori magyar tájszemléletről szóló könyvében foglalkozott ezzel a kérdéssel.<sup>4</sup>

A folyóvizek jelentőségét jól példázza VII. Biborbanszületet Konstantin (913-959) „A birodalom kormányzása” (*De administrando imperio*) című műve.<sup>5</sup> Ez a X. század közepe táján írott történelmi, földrajzi, néprajzi adatokban gazdag mű a magyarság egykori, majd későbbi, Kárpát-medencei szállásterületeiről szólva, azokat rendszerint folyóvizekhez viszonyítva határozza meg. Miközben az egyes vidékek és az ott lakó népek bemutatása során a földrajzi leírások, a genealogikus jellegű felsorolások és a velük kapcsolatos, fontosnak tartott egykori, konkrét eseményeket taglaló részek váltogatják egymást, csakis a magyarok szállásterületeinek bemutatásakor a szerző feltűnő módon hivatkozik azoknak a vidékeknek a folyóira. Ez azért feltűnő, mert más népek esetében ez a viszonyítási alap hiányzik. Pedig nemcsak a magyarok szállásterületeit öntözték folyók. Nyilvánvaló, hogy az illető területek leírásakor valamiért ezeknek a folyóknak kiemelt szerepet tulajdonított a szerző.

Mivel a bizánci császár művében elsősorban a magyarok (illetve a helyüket elfoglaló besenyők) szállásterületeinek kapcsán jutnak meghatározó szerephez a folyók, ezt csakis az azokra vonatkozó, császár által használt forrásokra/információkra lehet visszavezetni. Egyetlen kivétel, amiről a szerző másoktól is hallhatott, sőt ő maga is ismerhette a helyi viszonyokat az az, amikor a Dunához viszonyítva tájékoztat arról, hogy ez képezi Turkia, azaz a magyaroktól birtokba vett Kárpát-medence déli határát, majd felsorolja, hogy a Dunánál található Trajánusz hídja, majd „Belgrád, amelyben a szent Nagy Konstatntin tornya is van, és ismét a folyó visszakanyarodásánál van az úgynevezett Szirmium, Belgrádtól két napi útra.”<sup>6</sup>

A DAI a magyarság történetének időben két, jól elkülönülő korszakáról szól: a honfoglalást megelőző, lényegében IX. századi viszonyokról (Levediáról, majd ezt követően Etelközről), azután pedig a X. század közepén a magyarok Kárpát-medencei szállásterületeiről. Mindezek ismertetésekor, földrajzi elhelyezkedésük meghatározásakor a szerző az illető térség folyóihoz viszonyítva írja le, hol is éltek az adott időszakban a magyarok, és ezekben az esetekben meghatározó, egyben az azonosítást lehetővé tevő földrajzi elem a folyónév.

Említett művében VII. Konstantin császár a magyarokat felváltó, szállásterületeiket elfoglaló besenyőkről szólva azt írja, hogy előzőleg „a

<sup>3</sup> Juhász Dezső: *A magyar tájnévadás*. Bp. 1988 (Nyelvtudományi értekezések. 126), 14–15.

<sup>4</sup> Kristó Gyula: *A magyar tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon* (a továbbiakban: Táj szemlélet). Szeged, 2003 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 19.).

<sup>5</sup> Biborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása* (a továbbiakban DAI). A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gyula. Bp. 1950.

<sup>6</sup> DAI, 177.

besenyők szállása az Etil folyónál, valamint a Jajik folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett úzokkal<sup>7</sup>, egy másik helyen pedig, hogy a besenyők négy-négy törzsét a Dnyeper választja el („Tudnivaló, hogy a besenyők négy törzse, azaz Küercsicsur tartomány, Szurukülbej tartomány, Borutolmacs tartomány és Bulacsaban tartomány a Dnyeper folyón túl fekszik a keletibb és északibb részek felől, s Úzia, Kazária, Alánia, Cherszón és a többi Klíma-vidék felé néz. A többi négy törzs a Dnyeper folyón túl fekszik a nyugatibb és északibb részek felé...”<sup>8</sup>)

A magyarok legkorábról ismert szállásterületéről megtudjuk, hogy: „Ezen a helyen, az imént említett Levediában folyik a Chidmasz folyó, melyet Chingilusznak is neveznek.”<sup>9</sup> Levédia földrajzi elhelyezkedésének kulcseleme az említett két folyó. Ezeket, Czeglédi Károly nyomán, nemrégiben azonosította Kristó Gyula a Bug alsó szakaszának két nyugati, illetve keleti mellékfolyójával, a Kodima és az Ingul folyókkal.<sup>10</sup>

Etelközről, a magyarok következő, nyugatabbra fekvő szállásterületéről, több alkalommal is megemlékezik a császár. „Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szávartü ászfalúnak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre, amelyeken mostanában a besenyők népe lakik.”<sup>11</sup> Erről a területről egy másik helyen többet is megtudunk: „A besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják. A folyók a következők: első folyó az úgynevezett Varuch, második folyó az úgynevezett Bug, harmadik folyó az úgynevezett Trullosz, negyedik folyó az úgynevezett Prut, ötödik folyó az úgynevezett Szeret”<sup>12</sup>.

Mivel a besenyők viszonylag rövid ideje bírták az egykori magyar szállásterületeket, a DAI szövege alapján nagy bizonyossággal állítható, hogy az etelközi folyókkal kapcsolatos megnevezések a magyaroktól származtak. Konstantin ugyanis megjegyzi: „*Azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevére Etelnek és Küzünek nevezik, s mostanában a besenyők lakják*”<sup>13</sup>. (kiemelés tőlem – V.K.) S hogy bizonyosan a magyaroktól értesült a DAI szerzője a magyarok azon szokásáról, hogy a folyókhoz viszonyítanak mindent, pontosabban a folyók határozzák meg tájszemléletüket, mert ezek számukra a fő viszonyítási alap,

---

<sup>7</sup> DAI, 167.

<sup>8</sup> U.o. 169.

<sup>9</sup> U.o. 171.

<sup>10</sup> Kristó Gyula: *Levédia és Etelköz*. Magyar Nyelv XCIV(1998), 2, 151–156.

<sup>11</sup> DAI 171–173.

<sup>12</sup> U.o. 175.

<sup>13</sup> U.o. 177.

kiderül abból, amit a Konstantin megtudott a Kárpát-medencei szállás-területükről. „Ezek az Isztrosz folyó menti emlékek és elnevezések, ami pedig ezektől felfelé esik, ahol Turkia egész szállásterülete van, *azt mostanában az ott folyó folyók nevééről nevezik el*. A folyók ezek: első folyó a Temes, második folyó a Tutisz, harmadik folyó a Maros, negyedik folyó a Körös, és ismét egy másik folyó a Tisza. A türkök közelében vannak keleti oldalon a bulgárok, ahol őket az Isztrosz folyó választja el, amelyet Dunának is neveznek...”<sup>14</sup> (kiemelés tőlem – V.K.) Hogy a magyarok számára a folyóknak kulcsfontosságú szerepe volt stratégiai szempontból, és nemcsak a helynévadásban, hiszen az ő személyes létük és állataiké a folyóktól is függött, kiderül Bóborbanszületett Konstantin szövegének folytatásából: „A türköknek ez a nyolc törzse nem hunyászkodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy *a folyóknál*, bármely részen üt ki a háború, *teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak*”<sup>15</sup>. (kiemelés tőlem – V.K.) Mivel, ha eliptikus formában, de az említett szövegrészek arra utalnak, hogy a folyók szerint nevezték meg szállásterületeiket az ott lakók, szinte bizonyos, hogy ez a helyi, akkor ott élő magyar lakosság szemléletét tükrözi, ennek pedig fő jellemzője, hogy a folyókhoz viszonyítva nevezte el az általa bírt területeket.

Túl a folyók tényleges fontosságán az említett területeken, jelentőségük kiemelése ilyképpen csakis arra vezethető vissza, hogy a szerző olyan forrásokat használt, amelyek maguk is megkülönböztetett fontosságot tulajdonítottak ezeknek a folyóknak az ott élő népek életében.

Szót kell tehát ejtenünk arról, hogy honnan is kerülhetett Bóborbanszületett művébe ez a folyónevekhez kapcsolódó információsor. A szakirodalom a császárnak ezzel a művével kapcsolatban már megfogalmazta, így pl. Moravcsik is, hogy „maga a munka egész jellege arra vall, hogy az különböző eredetű és különböző időben készült szövegek összefűzéséből készült.” És ezek műfajáról ugyancsak ő mondja, hogy ezek lehetnek követi jelentések, útleírások, „s a bizánci udvarban megforduló idegenek elbeszélései nyomán készült különféle feljegyzések”<sup>16</sup>. Ha figyelembe vesszük, hogy a DAI két külön korszak eseményeit regisztrálja, az egyik jóval a honfoglalás előtti, illetve a másik, félszázaddal a honfoglalás utáni, minden valószínűség szerint a magyar vonatkozású részek, így a jelen előadásban idézettek, feltehetőleg legkevesebb két – ha nem éppen több – forrásra vezethetők vissza.

Valószínűleg a VII. Konstantin császár által felhasznált források/adatközlők között kell nyilvántartanunk a 948. táján Bizáncba ellátogató Bulcsút és aki Termacsu (Terkatzus) Árpád-házi herceget, akire

---

<sup>14</sup> U.o. 177–179.

<sup>15</sup> U.o.179.

<sup>16</sup> DAI 7, 9–10.

maga a császár is utal művében.<sup>17</sup> A politikai szövetségkötés, melynek során Bulcsú Bizáncban megkeresztelkedett és megkapta a patrikiosz címet, keresztpapja, a császár pedig gazdag ajándékokkal látta el,<sup>18</sup> a magyar vezér „semlegesítésén” túl (ami azonban nem sikerült!), megfelelő alkalom volt a magyarokat illető fontosabb információszerzésre éppen a legilletékesebbektől. Nagy valószínűséggel Bulcsúéktól származhat a Kárpát-medencei, tehát honfoglalás utáni magyar szállásterületek legjelentősebb folyóinak pontos felsorolása (bár ez származhat bizánci követek leírásából is), illetve az Árpád-ház első három generációjának nagyon részletes bemutatása. Ugyan nem zárható ki annak a lehetősége, hogy az említett magyar személyiségek tudhattak a honfoglalás előtti magyar szállásterületekről, sokkal valószínűbb, hogy a IX. századi Levediára és Etelközre vonatkozó adatok más adatközlőktől származnak. Ez utóbbi adatok jellegüknél és stílusuknál fogva is elütnek a X. századi leírástól. Ugyanakkor közös vonása mindkét adatsornak, hogy hasonló szemléletet tükröznek, nevezetesen mindkét korszakra vonatkozóan a magyar szállásterületek megnevezése a folyók függvényében történt, és ez csakis az ottlakó magyarok tájszemléletre, illetve helynévadásra vezethető vissza mind az Etelközben, mind a Kárpát-medencében. Biborbanszületett Konstantin művéből tehát egyértelműen kiderül, hogy a magyarok voltak azok, akik a folyók szerint nevezték meg az egyes területeket.

A szakirodalom a magyarokra vonatkozó rész, de főleg a vajda (voevodos) fogalom használatára vonatkozóan tolmácsra, netán a magyarok kíséretében levő görög esetleg szláv anyanyelvű személyre gondolt, akitől az illető információ és egyúttal a vajdai tisztség fogalmának a használata származhatott. Nem kizárt, hogy ez a „közvetítő” személy, aki a görög és a szláv nyelv mellett bírta a magyart is, mivel nem tudta lefordítani görög nyelvre a magyar hadnagy/hadvezér szót, ezért a szláv vajda (vojvoda) szót/fogalmat használta a fordítás során. Sőt azért is nagyon valószínű annak feltételezése, hogy magyar vagy magyarul is tudó ember lehetett a császárt tájékoztató személy, mert csakis a magyar nyelv és tájnévadás gyakorlatának ismeretében volt képes utóbbiról tájékoztatni a császárt. Mindenképpen azonban ezeknek a leírásoknak fő ismerve, hogy első kézből kapott, azaz közvetlen ismeretek, olyan információk, melyekről csakis a helyi viszonyokat nagyon jól ismerő személyek számoltak be.

Különben, ha két egymástól távol fekvő területen ugyanazon szemlélet szerint nevezik meg az egyes területeket, és ugyanazon nép jelenlétében kerül erre sor, úgy e megnevezések, illetve az azokat meghatározó szemlélet csakis annak a népnek tulajdonítható.

---

<sup>17</sup> U.o. 179.

<sup>18</sup> Erről Skylitzes, illetve az ő művét használó Zonaras bizánci történetírók művéből értesülünk (ld. Moravcsik Gyula: Görög nyelvű monostorok Szent István korában. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulján*. I. Bp. 1938. 392–394.

Gondolhatnánk arra, hogy a magyarok szállásterületeit elfoglaló besenyőktől vagy tőlük is származnának ezek a folyóvizekhez viszonyító megnevezések, hiszen mint láttuk, törzseik elhelyezkedését Biborbanszületett a Dnyeperhez viszonyítva ismertette. Miért, miért nem, a császár nem tartja szükségesnek részletesen ismertetni azokat az egykori magyar szállásterületeket, amelyeket a besenyők elfoglaltak. A már idézett részletek figyelmes olvasatából azonban kiderül, hogy *egykor, azaz a magyarság ott tartózkodásakor* nevezték el folyók szerint az általuk lakott területeket, ugyanakkor erre van konkrét, szövegszerű utalás is. A besenyő törzsek bemutatásakor kizárólag ezeket mutatja be nagyon is részletezően a tudós császár, de nem a területet, amelyen laknak, nyilván azért, mert azok a megnevezések nem hozzájuk, hanem az előttük ott élő magyaroktól származtak. A harmadik érv, amelyik a magyarokhoz kapcsolja ezeket a megnevezéseket, az az, hogy honfoglalás után a magyarokat uraló Kárpát-medencei területek bemutatásakor, ezeket a DAI szerzője szintén folyók által határozza meg („*ahol Turkia egész szállásterülete van, azt mostanában az ott folyó folyók nevéből nevezik el*”), tehát ugyanúgy, mint az Etelközben.

A folyónevek tájnévi fölhasználása nem szakadt meg a honfoglalással. A Kárpát-medencét elfoglaló magyarság a honfoglalás után még hosszú ideig megőrizte a folyók meghatározta szepteppei értékrendjét és szemléletét, és az egyes tájak megnevezésekor előszeretettel használta fel az illető térség megnevezésénél az ott található folyók nevét, akárcsak előző szálláshelyein.

Ugyan kései adatolású, de a DAI-ból ismert szemléletet tükrözik az olyan, máig használatos elnevezések, mint a Dunántúl, Tiszáninnen, Tiszántúl stb.<sup>19</sup> Az 1332-1337-es pápai tizedjegyzékben az esztergomi egyházmegyében szerepel a dunántúli komáromi főesperesség (*Kamariensis est archidiaconatus ultra Danubium*), Csanád megyében a „Maroson túli” főesperesség (*De archidiaconatu Ultramorisieni*), 1317-1320 között a Maros két oldalán elterülő főesperesség (*archidiaconatus Transmorisinus*).<sup>20</sup>

De hasonló a folyónévből a „köz” utótaggal képzett helynév (ld. Bodroköz, Csallóköz, Rábaköz, Szamosköz), melyek esetében egy nagyobb folyóba ömlő kisebb folyó nevéből képezték az illető térség nevét.<sup>21</sup> De ennek a helynévnek a megfelelője a Temes és a Borza folyók közötti területen szereplő a temesi főesperesség latin megfelelője a már említett pápai tizedjegyzékben. (*De medio Thymisy, inter Temes et Borza, de archidiaconatu Tymisiensi in medio duorum fluviorum Temes, archidiaconatus de Zemflen inter fluvios Tyze et Bodrog*).<sup>22</sup>

---

<sup>19</sup> Kristó: *Tájszemlélet*. 27.

<sup>20</sup> *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai*. 1281–1375 (a továbbiakban *Rationes*), Bp. 1887. = *Monumenta Vaticana Hungariae*. 201, 154, 156, 31.

<sup>21</sup> Kristó: *Tájszemlélet*. 18–20, 15.

<sup>22</sup> *Rationes*. 145, 152, 160, 331.

Miközben használatos volt a víznév+melléke tájnév is a középkor folyamán (ld. Bodrogmelléke, Érmellék stb.), egyes, önmagukban álló víz- nevek is válhattak az illető térség nevévé (pl. Csik, Kászon).<sup>23</sup> Sajátos vonása a magyar helynévadásnak, hogy folyóvizek adtak nevet egyes településeknek, de akár ispáni váraknak is (Enyed, Sebes stb.). Ezzel a víznevekhez igazodó szemlélettel magyarázható, hogy középkori megyéink egy részének neve szintén folyónevekre vezethető vissza. Érdekes módon ezek nem annyira a korai, az elsődlegesen megszállt és megszervezett megyék, melyeknek neve más tényezők hatására jött létre, hanem többnyire a későbbi demográfiai terjeszkedés nyomán megszervezett területek (ld. Pl. Árva, Bodrog, Temes, Krassó, Kraszna, Küküllő, Máramaros, Nyitra, Temes, Torna, Túróc, Valkó, Veszprém, Zala), mint ahogy vannak székely, illetve szász székek – és ezek is korai alapításúak –, amelyek nevüket szintén egy folyótól kapták, jelezve azok jelentőségét a megtelepedés pillanatában (Maros-, Aranyos-, Kászon-szék, illetve a szász területek közül Szászsebes vagy Beszterce dékánátusa).

A folyóvíz mint szervezési tényező komoly szereppel bírt a honfoglalás utáni magyarságnál, így pl. a megyék kialakulásánál. Mint természetes határok a folyóvizek lehettek kisebb vagy nagyobb uralmi területek, egyházi vagy világi területi egységek határai. Így például alig száz évvel a honfoglalás után, a pécsi püspökség határainak leírásából kiderül, hogy ezeknek egy része kisebb vagy nagyobb folyóvizek mentén haladt. („Az első határt Zemogny falucskától egészen Tápé faluig jelöltük ki, a másodikat az Ozora [víztől] addig, amíg el nem ér egy másik Lupa nevű vizet, a harmadikat Kapostól egészen az Almás vízig, a negyedik pedig, amelyet Kőároknak hívnak, a Dunától kezdődve a Száva folyónál végződik”<sup>24</sup>). A középkori magyar megyék akár az őket öntöző kisebb-nagyobb folyóvizek mentén jöttek létre, akár pedig folyók alkották egyes megyék természetes határát. Így például több megyének határa volt a középkorban a Duna (pl. Pest, Tolna, Baranya, Bács, Bodrog stb.)

Ha a honfoglalás korában a magyarság létfontosságúnak tartotta nem csupán a maga, hanem állatai számára is a folyóvizeket, nem volt ez másként a 13. század első évtizedeiben író Anonymus esetében sem. Gestája 57 fejezetéből nem kevesebb, mint 40 fejezetben (azaz a fejezetek majd 66%-ban) a honfoglalás általa elképzelt ismertetése során jelen vannak, pontosabban fontos szerepük van a folyóvizeknek. Akár mint hadi- vagy felvonulási útvonalak és táborozási helyek, vagy mint egyes csaták meghatározó elemei, akár mint helyi hatalmasságok/tartományurak területeinek tartozékai (pl. folyók mellett/között helyezkednek el). Mindez azt jelenti, hogy még ebben a korban is a magyarság nagyon is tudatában volt a folyóvizek jelentőségének és Anonymus még a maga korában is tudta, vagy legalábbis sejtette – ha nem

---

<sup>23</sup> Kristó: *Tájszemlélet*. 21.

<sup>24</sup> Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 15. Szeged, 93.



éppen az akkor még nagyban működő regösök és igricek énekeiből, milyen fontosak is voltak az előző évszázadokban a folyóvizek.

Kétségtelen tehát, hogy a honfoglalás előtti magyarság nevezte el szállásterületeit vagy azok egyes részét az azokat öntöző folyók neve szerint. Bizonyítékul szolgálnak erre a Kárpát-medence nagyszámú folyónevekkel kapcsolatos tájnevei, amelyek tovább folytatják a honfoglalás előtti gyakorlatot, illetve szemléletet.

Mindezekből több következtetés is levonható. Az említett víznevekből képzett tájnevek a magyar tájnévszemléletet és a magyar helynévadást tükrözik, s ugyanakkor bizonyítékai az illető területek lakottságnak. Ezek a víznevekből képzett tájnevek tehát nem csupán a honfoglaló és honfoglalás utáni magyarság névadási gyakorlatára utalnak, hanem arra, hogy ez valójában a honfoglalás előtti magyarság sajátos és már meglévő névadási gyakorlata volt. További kutatás tárgyát képezheti annak tisztázása, hogy a nagyobb, víznevekkel kapcsolatos tájnevek esetleg nem felelnek-e meg egyes honfoglalás utáni uralmi területeknek?

Bíborbanszületett Konstantin „De administrando imperio” című művének elemzése kapcsán összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a honfoglalás előtti ősmagyar tájszemlélet, illetve névadási gyakorlat egyik meghatározó elemét képezték a folyónevek. Ez a szeppei örökség, illetve szemlélet és névadási gyakorlat tovább élt a honfoglalás után is a magyarság körében, amely a honfoglaláskor elsősorban vízben gazdag síkságokat, illetve dombvidékeket szállta meg. Ennek az ősi örökségnek, ennek a névadási gyakorlatnak az emlékei napjainkig fennmaradtak szerte a Kárpát-medencében, tanúsítva nem csupán azt, hogy honnan jöttünk és miként gondolkoztak őseink, hanem egyben azt is, hogy 1100 éves ittlétünk és annál még régebbi múltunk tudatosításra méltó emlékei vesznek körül bennünket.

### **The Rivers and the History of the Hungarians**

(Abstract)

As it is rendered by Constantinus Porphyrogenitus in his *De administrando imperio* the Hungarians, as the representatives of the steppe culture and way of living, generally named the places where they lived in the 9<sup>th</sup> century (Levedia, Etelkoz) after the names of the important rivers flowing there. Waters maintained their importance in the life of the Hungarians even after conquering their new country. After settling in the territory within the arch of the Carpathians the Hungarians kept naming the geographical places and their settlements after the names of the rivers according to their more than 1000 year old tradition, showing in this way too, how important the rivers were for them.



## Kovács András

művészettörténész, egyetemi tanár



Marosvásárhelyen született 1946-ban. Iskoláit Szászrégenben végezte, 1964-ben érettségizett. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudomány-egyetem Történelem- és Filozófia Karán szerzett tanári oklevelet 1969-ben. Általános iskolai tanár Bálványosváralján (1969–1971), tudományos munkatársa a Román Akadémia Kolozsvári Történeti és Régészeti, majd Régészeti és Művészettörténeti Intézetének (1971–1996), egyetemi docens a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem- és Filozófia Karának Művészettörténet Tanszékén (1996–2003), egyetemi tanár ugyanott (2004–). A történettudományok doktora. Doktori dolgozata Bethlen Gábor fejedelem építkezéseiről szól (1984). 1969-től közzétett mintegy 180 magyar, román, német, olasz, angol és francia nyelvű szak- és népszerűsítő tanulmányában, forráskiadványaiban a közép- és korajkori erdélyi művészet és művelődés kérdéseivel foglalkozik. Jelentősebb munkái: *A radnóti várkastély*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 215.) Kv., 1994. *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei*. Entz Géza és ~ tanulmányaival. Bp–Kv, 1995; *Gyulafehérvár Város Jegyzőkönyvei*. (Erdélyi Történelmi Adatok VI/2). Bev. Tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi ~. Kv 1998. *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok*. I. 1727–1737. Közzéteszi ~ és Kovács Zsolt. Bev. Tanulmány és jegyzetek ~. Kolozsvár, 2002. *Késő reneszánsz építészet Erdélyben. 1541–1720*. Budapest–Kolozsvár, 2003; 2006. *Épületek emlékezete – nevezetes épületek Erdélyben*. Multidéző-zsebkönyvtár (Szerk. Horn Ildikó) L' Harmattan Kiadó, Bp, 2007. 1990-től kezdve számos műemlék restaurálási tervét előkészítő művészettörténeti tanulmány szerzője, történeti és művészettörténeti kiadványok szerkesztője és lektora. Az Ars Transilvaniae, Erdélyi Múzeum, Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából c. folyóiratok, valamint az Erdélyi Műemlékek c. útikalauz-sorozat szerkesztője. A kolozsvári Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány Kuratóriumának igazgatója, a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tiszteleti tagja (2002). Forster Gyula-díjas (2001), a Kolozsvári Akadémiai Bizottság alelnöke, az Erdélyi Múzeum-Egyesület alelnöke, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja (2010). 2011-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztje kitüntetésben részesült.

<http://mta.hu/oldmta/?pid=421&LANG=h&TID=100794;>

## *A dévai Magna Curia építéstörténetéhez<sup>1</sup>*

**Keywords:** Renaissance architecture, baroque architecture, mansion, Deva castle, Gabriel Bethlen, prince of Transylvania (1580-1629), George Rákóczi I, prince of Transylvania, John Haller (1692-1755), governor of Transylvania (1734-)

A dévai Várhegy lábánál, a város központjában a 19–20. század fordulóján alakították ki azt a teret, melynek az egykori Vármegyeháza és Törvényszék, illetve a Sétatér meghatározta keretében emelkedik a város dák és római régiségeiről egyaránt híres múzeuma, a Magna Curia.

A várhegy aljában emelkedő „nagy udvar” – szó szerint ezt jelenti a modern időkben meghonosodott latin kifejezés – előtörténetéről nem szólnak a források. Valószínű, hogy a királyi vár<sup>2</sup> kialakulását a tatárjárás után, a hely stratégiai fontossága mellett, előmozdította az is, hogy lehetett ott már Hunyad vármegye megalakulásától kezdve egy királyi udvarház is.<sup>3</sup> A 13–14. század fordulóján a várra és dominiumára támaszkodva építette ki Kán nb. László vajda erdélyi tartományuraságát, amelyet Károly Róbert királynak (1307–1342) csak hosszas hadakozás után sikerült felszámolnia.

A vár alatti udvarházat először a 16. század végén emlegetik:<sup>4</sup> Geszti Ferenc (?–1595) dévai várkapitány anyjának, az 1590-ben elhunyt lekcsei

---

<sup>1</sup> Az együttesen korábban Magna Curia din Deva. Contribuții la istoria construcțiilor. *Ars Transilvaniae* 3/1993. 153–168. c. dolgozatomban elsősorban mint az erdélyi barokk kiemelkedő emlékével foglalkoztam. Időközben az együttes jelentős, de tudományos szempontból erősen megkérdőjelezhető felújításon ment át, ennek eredményei még nem kerültek nyilvánosságra. Az udvarház barokk átalakítását megelőző reneszánsz építkezésekről azonban mind a mai napig nagyon keveset tudunk, s pillanatnyilag csupán az írott források adataira támaszkodva alkothatunk magunknak képet róluk. Ezt a dolgot és egy újabbament jelent népszerűsítő kiadvány – Kovács András: *Déva. Magna Curia.* (Erdélyi Műemlékek 46.) Transilvania Nostra Alapítvány–Kriterion Könyvkiadó. Kv. 2007. – tartalmát kívánjuk az alábbiakban néhány újabb adattal kiegészíteni. Vö.

[http://images.google.ro/imgres?imgurl=http://www.replicahd.ro/images/replica162/foto7.jpg&imgrefurl=http://www.replicahd.ro/images/replica162/realitatea.htm&usq=\\_\\_Gsc\\_A\\_i1WfY5KXZ0Br\\_c\\_Kx\\_xn2g=&h=433&w=600&sz=66&hl=hu&start=12&tbnid=RhBT94mPTTrOUM:&tbnh=97&tbnw=135&prev=/images%3Fq%3DDeva%252BMagna%2BCuria%26gbv%3D2%26hl%3Dhu%26sa%3DG](http://images.google.ro/imgres?imgurl=http://www.replicahd.ro/images/replica162/foto7.jpg&imgrefurl=http://www.replicahd.ro/images/replica162/realitatea.htm&usq=__Gsc_A_i1WfY5KXZ0Br_c_Kx_xn2g=&h=433&w=600&sz=66&hl=hu&start=12&tbnid=RhBT94mPTTrOUM:&tbnh=97&tbnw=135&prev=/images%3Fq%3DDeva%252BMagna%2BCuria%26gbv%3D2%26hl%3Dhu%26sa%3DG) 2008. január 21.

<sup>2</sup> Györfly György: *Az Arpád-kori Magyarország történeti földrajza.* III. Bp. 1987. 282, 292.

<sup>3</sup> U.o.

<sup>4</sup> Esetleges korábbi meglétére is utalhatnak azok az 1308-ból származó adatok, amelyek Kán nb. László vajda dévai házat említik. Vö. *Erdélyi Okmánytár* II. Regesztákban és jegyzetekkel közlése Jakó Zsigmond. Bp. 2004. 121. sz./1309. június 12. – Hasonlóképpen, elképzelhető, hogy topográfiailag is elkülönülő intézményekre utal az 1496 k. említett „*Castellanus et provisor curiae de Dewa*” cím. Dl. 29980. Id. Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* V. Bp. 1913. 42. – Veress Endre: *Izabella királyné. 1519–1559.* (Magyar Történelmi Életrajzok) Bp. 1901. hivatkozás nélkül szól arról, hogy Izabella királyné a vár alatti udvarházban szállt volna meg 1542. május 17. és 31. között. A dévai udvarház újabb régészeti kutatására nézve:

[http://archweb.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2001/rapoarte/059\\_Deva.htm](http://archweb.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2001/rapoarte/059_Deva.htm) 2008. jan. 21.

Sulyok Zsófiának a régi református templomból a maiba átmentett és fennmaradt sírfeliratában esik szó arról, hogy ő „*in oppido Deva, in curia filii sui Francisci*”, azaz Déva mezővárosában, Ferenc fia udvarházában hunyt el.<sup>5</sup> A 16. század utolsó évtizedeinek az életmódot is átalakító nagy változásai magyarázhatják, hogy a birtok akkori tulajdonosai elhagyva a nehezen megközelíthető, kényelmetlen, hegytetőn fekvő várat, szívesebben laktak a vár alatt kialakított, igényeiknek megfelelő, s a birtokközpont szerepét is betöltő udvarházban, amelynek egykori kinézéséről azonban igen kevés információval rendelkezünk.<sup>6</sup>

Az udvarház következő, általunk ismert bővítések, 1609-ben az új tulajdonos,<sup>7</sup> Bethlen Gábor (1580–1629), a későbbi fejedelem, akkor még hunyadvármegyei főispán a „*nagy palota*” téglapadlójának az elkészítéséről és az udvart védő kapu meg a paliszádból álló kerítés javításáról rendelkezett.<sup>8</sup> Kolozsváron vásárolt kályhaszemeket szállíttatott az építkezésre.<sup>9</sup> Előbb idézett leveléből az is kiderül, hogy a kapun és a kerítésen kívül legalább egy „bástyácska” is védte az épületegyüttest.

A dévai uradalmat Bethlen Gábor fejedelemmé választása után, 1614-ben a fejedelemasszony, Károlyi Zsuzsanna (1588–1622) kapta meg a gyulafehérvári országgyűlés határozata alapján.<sup>10</sup> Férje, az „építésben telhetetlen” Bethlen Gábor fejedelem parancsából 1614-ben, illetve 1617–1618-ban végeztek jelentősebb átalakításokat az udvarház épületén, hihetőleg nem csak kolozsvári kőfaragók és ácsok, hanem Dévához közelebb eső városok mesterembereinek közreműködésével is.<sup>11</sup> Előbb Diószegi István kolozsvári kőfaragómester és társai jelentős, mintegy 90 forintot érő munkájáról volt

---

<sup>5</sup> Szóts Sándor: A dévai református templom és régiségei. *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve* 9/1896–1898, 75–76. – Téglás Gábor: *Hunyadvármegyei Kalauz.* Kv., 1902, 117. – Floca, Octavian–Bassa, Ben: *Cetatea Deva.* Buc., 1965, 24. – Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század,* Bp. 1985, 243–244. – Sarkadi Nagy Emese: *Adatok az eltűnt dévai templom történetéhez.* In: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok.* Szerk. Kollár Tibor. Teleki László Alapítvány, Bp. 2010. 935–959.

<sup>6</sup> Láthatjuk, hogy ez a folyamat Déván már korábban is végbemehetett, de azt sem szabad felednünk, hogy 1640-ben a dévai vár reprezentatív „palotája” még mindig a birtokos, Széchy Mária és környezete lakóigényei szerint volt berendezve. Vö. Veress Endre: Déva vára és uradalma I. Rákóczi György fejedelem idejében. *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve* 16/1907, 25–32.

<sup>7</sup> Kövári László: *Erdély építészeti emlékei.* Kv. 1866, 169.

<sup>8</sup> Bethlen Gábor nov. 2-án Váradról keltezett és dévai udvarbírójához, Dobrai Péterhez intézett levele. Vö. Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem ifjúságából. *Századok* 19/1885, 68–72. – Bethlen Gábor *Levelek.* Szerk. Sebastyén Mihály. Buk. 1980, 2. sz., 29–31.

<sup>9</sup> Az Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale Direcția județeană Cluj), Primăria Orașului Cluj – Kolozsvár Város Levéltára (a következőkben: KvLt) Socoteli – Számadáskönyvek (a következőkben KvSzám) 12b. kötet, IV. fasc. 410: 1609. okt. 12.

<sup>10</sup> *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* Kiadja Szilágyi Sándor. VII. Bp. 1881, 11, 63, 182.

<sup>11</sup> Valószínű, hogy a Dévához közelebb eső Szászváros, Szászsebes, Nagyszében, de Medgyes és Segesvár kézművesei is kivették a részüket a munkálatokból, de kolozsvári forrásainkban ők nem szerepelnek.

szó,<sup>12</sup> 1618-ban pedig nyolc szeker „elmaradt” faragott követ, hihetőleg ajtó- és ablakkereteket, valamint két ácsot küldtek Kolozsvárról az építkezésre. Ők, Ács Márton és Ács Pál az építési szezon végén valószínűleg már a fedélszék megújításában, esetleg bővítésében vettek részt.<sup>13</sup> A rapszodikus fennmaradt források által tükrözött munkálatok valószínűleg ugyanazon építkezési folyamat részeit képezik, s ez mai tudásunk szerint 1621-ben a kúria kapujának megépítésével zárult. Noha ezt a kapuépületet a 18. században átalakították, a 19. század végén pedig lebontották,<sup>14</sup> kinézését máig fennmaradt töredékei, leírásai és fényképei alapján idézhetjük magunk elé.<sup>15</sup> A felső sarkaiban akantuszlevelekkel díszített szekerkapu ívét a nagy fejedelem családi (?)<sup>16</sup> címerét, illetve – 1620. augusztus 20. és 1622. május 17. között használt – magyar királyi címeit, G(abriel) Rex H(ungariae) D(almatiae) C(roatia) S(clavonia) P(rinceps) T(ransilvania) S(iculorum) C(omes) tartalmazó feliratos zárókő, párkányának frízét pedig a 129. zsoldárból vett magyar nyelvű idézet díszítette: AZ VR MEGEORIZZE AZ TE KIMENETELED ET ES BEMENETELED ET MOSTANTVL FOGVA MINDEOROKKE PSAL(mus) CXXI (!) A(nno) D(omini) 1621.<sup>17</sup> A mellette állott gyalogkapu golyvázott szemöldökpárkányának triglifek közé fogott frízében egy-egy négyszögű akantuszos mustra, illetve egy-egy rózsza domborodott Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony címerpajzsának mindkét oldalán. Ezt a kaput és az udvarházat körbefogó kerítést – az 1640-től kezdve fennmaradt leltárak tanúsága szerint – eredetileg olaszfokos pártázat, Bethlen Gábor építkezéseinek jellegzetes eleme ékesítette.<sup>18</sup>

A fejedelemasszony 1622-ben bekövetkezett halála után a birtok ifj. gróf Bethlen István (1606–1632) váradi főkapitányé, a fejedelem idősebb unokaöccsége lett. Valószínű, hogy az ifjú gróf, akárcsak másik birtokán, Vajdahunyadon,<sup>19</sup> Déván is szépítette az épületet, különösen 1628 és korai

<sup>12</sup> KvSzám 13a. XVIII. 19, 181.: 1614 júl. 19. és KvSzám 16/67: 1614. okt. 22.

<sup>13</sup> KvSzám 14b. XVIII. 41: 1618. május 4.; KvSzám 14b. XVIII. 41: 1618. okt. 9.

<sup>14</sup> Téglás Gábor: Bethlen Gábor kastélya és kapuja Déván. *Uránia* 14/1913, 117–119. tanúsága szerint Déva polgársága a kaput egy másik helyen, a Magna Curiait keletről határoló Sétatéren újja akarta építtetni.

<sup>15</sup> Téglás Gábor és az egykori Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat – a jelenlegi dévai múzeum elődje – gyűjteményéből származnak azok a mindeddig ismeretlen, jó minőségű korabeli fényképek, amelyeket újabban Ionuț Codrea: Poarta principală a castelului Magna Curia din Deva. Noi considerații. *Ars Transsilvaniae* 19/2009, 37–40. tett közzé, s amelyek segítségével kijavította a korábbi olvasatokat.

<sup>16</sup> Téglás Gábor: i. m. 118.

<sup>17</sup> Téglás Gábor: i.h. – Zsolt 129, 8.

<sup>18</sup> Idézi B. Nagy Margit: Reneszánsz pártázatok. In Uő.: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*. Buk. 1970. 61.

<sup>19</sup> 1681-ben készült vajdahunyadi leltárban esik szó Bethlen István és Széchy Mária ottani alliance-címeréről, amely az egyik toronyszobát díszítette. Vő. Arányi Lajos: *Vajda-Hunyad vára*. Pozsony, 1867. 18, 81.

halálának éve, 1632 között, amikor gyakran tartózkodott Déván feleségével, Széchy Máriával (1610–1679) együtt.

Özvegye még évekig Erdélyben maradt, s szokatlan magaviseletével vonta magára a figyelmet: kortársai rosszállóan jegyezték fel, hogy férfiak módjára ülte meg a lovát, s hogy nyeregkápájában pisztolyokat hordott. Második férje rosályi Kun István lett. Szalárdi János nagy élvezettel adja elő *Kronikájában*, hogyan szökött férje Szatmár vármegyei házából – „*nem tetszván a rosályi szállás és a konyha*” – Dévára az önálló gondolkodású menyecske, s férjétől megszabadulva, „... *midőn Déván, a várhegy alatt való szép udvarházánál nagy bátorságban laknék, Kun István vagy harmadfél száz lovassal egy éjszaka ráütött vala az udvarházra, de hogy az hálót boldogtalanságában jól meg nem vetette volna, az asszony háza ablakán az lugosos kertre, onnan a vár útjára nyíló egy kis ajtón ki, leányával s szolgálival, míg az udvarház kapuját bevágnák, fel a várba szaladott vala. Azhonnan ottan öreg lövészerszámokkal is váltig igyekezék rájok alálötetni, de hogy az vár igen magas kősziklán s az udvarház annak csak a töviben volna, nem árthatnak vala nekik.*”<sup>20</sup> A pórul járt, immár ország-világ előtt megszégyenült férj és kísérei, csak az udvarház feldúlásával kárpótolhatták magukat, s a várbeli ágyúktól félve a következő éjszaka leple alatt kotródtak el. Házasságának felbontása után, 1640-ben Széchy Mária, valószínűleg korántsem önszántából, I. Rákóczi György fejedelemnek adta el<sup>21</sup> a vára meg stratégiai helyzete miatt is nagyon értékes dévai birtokot, és visszatért szülőföldjére, ahol 1644-ben – Murány várának ostromlott úrnőjeként – daliás ostromlójának, Wesselényi Ferencnek (1605–1667), a későbbi nádornak nyújtotta kezét.

A birtokosváltással kapcsolatban született a vár alatti udvarház első, általunk ismert leltára is.<sup>22</sup> Zavaros szövegéből<sup>23</sup> annyi derül ki, hogy emeletes épület volt, folyosókkal, külső és belső lépcsőkkel. Az utóbbiak arra is következtetni engednek, hogy különböző korú és alapozású, így jelentős

<sup>20</sup> Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája*. Kiadja Szakály Ferenc. Bp. 1980, 153–154.

<sup>21</sup> A tulajdonos iktári Bethlen család, id. Bethlen István és 1633-ban Déván már birtokba iktatott fia, a bátyja örökébe lépő Bethlen Péter érdekeit súlyosan sértő tranzakció részleteit és hátterét nem ismerjük. Vö. Szalárdi, i.m., 153.

<sup>22</sup> Veress Endre: Déva vára és uradalma I. Rákóczi György fejedelem idejében. 25–32.

<sup>23</sup> A Veress Endre által közzétett szöveg eredetijét az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának Kemény József Gyűjteményében őrizték. A közzétett változat zavarossága, hibás olvasatokból adódóan nem sok hitelt érdemlő szókészlete és kétségtelen hiányai arra utalnak, hogy nemcsak a helyesírását modernizálták, hanem talán rövidítették a szövegét is. Nem zárhatjuk ki azt a feltételezést sem, hogy lapjai össze is keveredtek. Eredetije jelenleg nem található a Veress által idézett, időközben az Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága őrizetébe került állagban, sem egykori meglétéről, sem jelenlegi hollétéről nem tudtak információt adni a gyűjtemény korábbi kezelői, néhai Jakó Zsigmond professzor és Maria Ursuțiu ny. könyvtáros, aki annak idején, az államosítástól 1974-ig levéltárosként kezelte ezt az állagot. Jelenleg csupán az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár *'kerengő'* szócikkének 6. paragrafusa bizonyítja, hogy Szabó T. Attila legkorábban az 1930-as évek végén, tehát jóval Veress Endre után még eredeti helyén találta ezt a szöveget.

szintkülönségű épületrészeket kapcsoltak össze. Ha a mellékhelyiségeket nem számoljuk, a pincében s a két lakoszinten mintegy húsz helyisége lehetett, alig több, mint ahány helyisége a jelenlegi épület földszintjének vagy emeletének. Ez a különbség még akkor is jelentős, ha eltekintünk a homlokzati síkból kiugró pavilonok, illetve az északi sarokbástya helyiségeitől, arra gondolhatunk tehát, hogy a mai alaprajznak alig a felét tehetette ki ez az udvarház. Kiterjedésére nézve talán a nyugati pincerész elhelyezése lehet irányadó.<sup>24</sup> Helyiségei közül a földszintieket boltozat, emeleti „ebédlő-palotáját” és díszes „oldalsó palotáját” kazettás mennyezet fedte. I. Rákóczi György fejedelem (1630–1648) jó gazdaként nemcsak rendbehozatta, hanem jelentősen ki is bővítette az udvarházat. Titkára, Szalárdi János tanúsága szerint: „Az vár kősziklája alatt való udvarházat nagy szépen reformáltatta és cserepes héjjazat alá vetette vala.”<sup>25</sup> Szalárdi érzékletes előadásának a pontosságát némileg megkérdőjelezi, hogy az udvarháznak 1648 után is zsindeyes volt a héjazata, csupán az 1663-as leltárban olvasunk „romladozott cserepes” héjazatról.<sup>26</sup> Ez a különbség lényegében arra is utal, hogy időközben, de még az Erdélyre romlást hozó 1658. év előtt kicserélték a fedélszerkezetet, a zsindeyre méretezett fedélszék ugyanis nem bírta volna el a cseréphéjazat súlyát. Ilyen nagyarányú átalakítás az udvarház jelentős átépítésének, bővítésének lehetett a kísérője. Szalárdi állításai csupán a kolozsvári számadáskönyvek szórványos, dévai munkálatokról tudósító adataival támaszthatók alá az 1640–1643 közötti években.<sup>27</sup> Noha ma nem rendelkezünk eszközökkel arra, hogy a vár és az udvarház egykorú építkezéseit egymástól elkülöníthessük, részben talán mégis az udvarház építésén

<sup>24</sup> Az együttes legutóbbi felújításának részletei nem ismertek. A keleti oldalán található pincehelyiségek hihetőleg a 17. század közepe táján keletkeztek.

<sup>25</sup> Szalárdi János: i.m. 295.

<sup>26</sup> 1648 és 1652 között. *A dévai udvarház töredékes leltára*. 25 oldal. Magyar Országos Levéltár (MOL). Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak. Kolozsmonostori Konvent Lt. Urbaria, fol. 781–792. Fényképmásolata: KvAkadémiaKvtár F 196. – 1663. december 16. *A dévai uradalom leltára*. Datum in curia Devensi. Michael Mihotsa mppria, Michael Váradí vicejudex cottus Hunyad. Kolozsmonostori Konvent Lt. Urbaria. pp. 1027–1036. Fényképmásolata: KvAkadémiaKvtár F 206. E dolgozat szűk keretei nem teszik lehetővé az általunk megvizsgált, összesen hét, 1640–1756 között keletkezett leltár közzétételét és részletes elemzését, így az alábbiakban csupán a szövegükből adódó leglátványosabb eredményekre térünk ki.

<sup>27</sup> 1641-ben kolozsvári kőműveseket küldtek Dévára. KvSzám 23. IX. 181. – 1642-ben dévai munkáról elszökött brassai kőfaragó visszaküldését szorgalmazza a fejedelem. Vö. Mika Sándor: I. Rákóczi György levelezése a brassai bíróval és tanácsal. I–III. közl. *Történelmi Tár* 1892–1893. II. 88. és 96. sz. – Ugyanakkor kolozsvári kőművesek is dolgoztak ott április végétől. KvSzám 23. X. 169, 221.– 1643-ban brassai téglavetőket rendelnek oda. Mika Sándor: i.m. 104. sz.– 1643. július 5–6-án Gyaluból irányítanak négy székely kőművest Dévára, akiket négy ács is követett július 20-án, augusztus 9-én pedig kolozsvári ácsokat kéretett oda a fejedelem. KvSzám 24. IV. 128, 230. illetve 134; 24. Ib. 310. Vö. Kovács András: I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről. In: Tamás Edit (szerk.): Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. II. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 41.) Sárospatak, 2000. 72–73/40. jegyzet.



ügyködhettek 1641–1642-ben az oda küldött kolozsvári kőművesek, akárcsak az 1642-ben Dévára küldött brassai kőfaragó vagy az 1643-ban emlegetett székely kőművesek, brassai téglavető, illetve brassai és kolozsvári ácsok.

Noha ilyen, építőmesterekre vonatkozó későbbi adatokkal nem rendelkezünk, mégis állíthatjuk, hogy a munkálatok egészen az 1650-es évekig folytatódtak. Ezekre más forrás, egy töredékes, 1648–1652 között keletkezett dévai leltár utal.<sup>28</sup> Töredékessége miatt az általunk vizsgált épületnek ugyan csak egy helyiségéről találunk benne leírást, de részletesen kitér az udvarház többi részére és kertjeire.<sup>29</sup> A leltárban felsorolt, beépítésre váró faragványok és szerszámok, illetve az előbb említett épületrésszel kapcsolatos minősítések arra utalnak, hogy korántsem befejezett építkezésről van szó. Az épületei között van azonban egy, amiről bizton kijelenthetjük, hogy I. Rákóczi György korából származik. Ez az udvari templom. Leírása az 1640-es, teljes szövegű leltárban még nem, az 1648 utániban viszont már szerepel, tehát ebben az időintervallumban keletkezhetett. Oroszlános maszkokkal, nyilván a környéken talált antik, római spoliumokkal díszített két bejárata volt az egyhajós templomnak, amelynek fiókos dongaboltozata tíz-tíz, fejezetet formázó gyámra támaszkodott. A fiókos dongaboltozat és a gyámok mellett a fogarasi kastély 1639–1640-ben elkészült kápolnájának a részleteihez közelítette ezt a másik udvari templomot öt, kőkeretbe foglalt kerek ablaka is. De volt „*régi templomok abl[a]k[i?] formájára hat hosszú üveges ...*”, azaz a leltár készítőinek gondolkodása szerint templomhoz inkább illő formátumú, talán gótizáló ablaka is. A fogarasi kápolnára és a kolozsvári Farkas utcai templomra emlékeztetett a kőből készült szószék is: „*praedicalló chatedra faragatt kőmellyéke nyolc faragott kő grádics ascensussa.*<sup>30</sup> *Az könyöklő[j]je is faragott kőből vas kapcsakkal öszve foglalva, körülette is, allya is mecett[!], faragatt kőből, betérdeplő fenyű székecske is benne.*” Valószínű, hogy csupán e leltár töredékessége az oka annak, hogy az épület északkeleti sarokbástyája először csupán az 1663-ban felvett, következő leltárban azonosítható egyetlen helyiségére jutó hét ablaka révén. Akkor a fejedelemisszony, Apafi Mihályné Bornemisza Anna lakosztályaként szerepelt, s elképzelhető, hogy korábban Lórántffy Zsuzsanna, illetve Báthory Zsófia lakott benne., így az épületnek ez a bővítése még az I. Rákóczi György által kezdeti építkezések részeként valósult

---

<sup>28</sup> *A dévai udvarház töredékes leltára.* 25 oldal. MOL. Kolozsmonostori Konvent Lt. Urbaria, f. 781–792. David Prodan által készítettett fényképekből álló másolat, 1960. KvAkadKvtár F 196. A leltárat a 17. sz. második felére keltezte a gyűjtemény rendezője. Minthogy szövege „Idősebb és ifjabb fejedelem asszonyunkról, illetve ifjú urunkról” szól a templom leírásában, nem említi viszont id. Rákóczi Györgyöt, az ő halála után, de Lórántffy Zsuzsanna Sárospatakra költözése előtt, 1648 és 1652 között keletkezhetett.

<sup>29</sup> Ennek a leltárnak az adatait ismerteti: Kovács András: A dévai fejedelmi udvarház a 17. század közepén. In Bubryák Orsolya (szerk.): „*Ez a világ, mint egy kert...*” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére.* Bp. 2010. 143–152.

<sup>30</sup> A lépcső magassága így 1,28–1,44 m lehetett.

meg. A leltár alapján feltételezhető, hogy eredetileg az északnyugati sarkon is ilyen bástya lehetett. Valamilyen formában létezett már a mai délkeleti sarokpavilon is, amelynek emeleti helyiségét először szintén az 1663-as leltár említi a fejedelem szobájaként.

Ma már nyoma sincs az 1640-ben is, később is emlegetett lábasháznak. Tájainkon ritkán alkalmazott, főleg német földön gyakori, gerendavázás technikával építették ezt az igényes épületet. Pincéje fölött kőből épült pillérek határolták a földszintjét, s tartották a kővel/téglával kifalazott és vakolt gerendaszerkezetet, amely az emeleten egy folyosó mentén elrendezett öt lakóhelyiségből és a hozzájuk kis folyosókkal kapcsolódó árnyékszékekből állt. Valószínű, hogy a folyosó külső, udvar felőli oldalán, a két szimmetrikus rámpán felvezető lépcső között ugrott ki ennek a furcsa, számunkra ismeretlen időben és céllal emelt, igényes lakóépületnek a konyhája. Az udvari templommal ez az épület derékszöveget zárhatott be, mert leltározását „*a templom felőli oldalon*” kezdték, így – érzésünk szerint – az udvarháztól nyugatra húzódó udvarrész két szomszédos oldalát határolhatták, úgy vélhetjük tehát, hogy az udvarházra és a templomra is merőlegesen állhatott a lábasház.<sup>31</sup> Ha elképzelésünk helytálló, akkor a lábasháznak a leltárakban is leírt pincéjével lenne azonosítható az a 26 x 8,40 méteres nagy pince, amely jelenleg az udvarház homlokzatának meghosszabbításában, nyugat felé, a sarokpavillontól 6,25 méterre található.<sup>32</sup>

Déva vára és uradalma a fejedelemség fennállásának utolsó évtizedeiben kincstári birtok lett, és a várat 1687-től már királyi katonaság őrizte. Az akkori dévai állapotokat tükrözi Giovanni Morando Visconti katonai építész dévai vedutája, melynek azonban csak 1699-ben közzétett metszet-változata maradt fenn. Sajnos, a várhegy lábánál álló udvarház egykori képére nézve nem sokat tudunk meg belőle. A fentebb ismertetett részleteket felidézve csak arra gondolhatunk, hogy az udvar jobb hátsó sarkában látható, egyik oldalán két, a másikon négy ablakos homlokzatú épület jelölhetné az udvarházat, képe a szó szoros értelmében eltörpül a melléképületekhez képest, amelyeknek a kinézéséről és helyéről azonban semmi biztosat nem tudunk meg. Sokkal többet mond el az együttesről Viscontinak egy másik, 1712-ben készült pontos felmérése,<sup>33</sup> amely négyszögletes udvarban álló, a maival már nagyjából

---

<sup>31</sup> A Magna Curia környezetét a 17. század óta több tereprendezés alakította. A legutóbbiak a múlt század hetvenes, illetve kilencvenes éveitől folytak. Régészeti adatokkal nem rendelkezünk ezekről. Az 1648-as leltártörredék szerint: „*Az vár és templom felől az curia olasz fokos, kőfallal kerítve*”. Úgy tűnik tehát, hogy a templom a vár felőli kerítéssel derékszöveget bezárva határolta az udvart nyugat, illetve észak felől.

<sup>32</sup> Kovács: *Magna Curia din Deva...* 155. Az udvarházat környező épületek kutatásáról nem rendelkezünk irodalommal.

<sup>33</sup> Del Castello di Deua con sua Situatione, e con una proposta per errigerui[!] in sicurezza un magazzino di prouiana capace d'intertenerui un armata et anche della caualeria[!] neccessaria[!] in quelle frontiere. A. Castello di Deua.. Proposta fatta li 15 luglio 1712 da G. Morando Visconti.

egyező kiterjedésű épületet körvonalaz: a rezidencia mai körvonalaitól ez annyiban tér el, hogy főhomlokzatán, a mostani sarokpavilonok helyett csak az egyik sarkán látható egy bástyaszerű kiugrás. Az együtteshez tartozott még egy másik, viszonylag nagy épület is, amelynek a várhegy felé egy kis, toronyszerű (?) toldása, valószínűleg külső, kiugró lépcsője lehetett. Jelentős változást rögzít abban is, hogy az épület udvarát a korábbi időktől eltérően a kuruc szabadságharc után nem délről, a város felől (nagyjából a mai útvonalon), hanem keletről, a várhegy lábánál kiépített modern erődítmény felől lehetett megközelíteni, a régi bejárat és a város közé pedig kertet telepítettek.

A vár és Erdély sorsának új, bécsi irányítói a hadak járásában megviselt udvarházat és a dévai birtokot bérbe adták, elsőként Erdély katonai parancsnokának, gr. Stefan Steinville-nek (mh. 1720).<sup>34</sup> Steinville gróf építkezéseiről a korabeli leltárak tájékoztatnak.<sup>35</sup> Az ablaktalan, romos épületet ő állította helyre.

1720 után VI. (III.) Károly feleségének, Erzsébet Krisztina császárnének az udvarmestere, Giulio Visconti herceg kapta meg, aki távoli, Erdélyben fekvő birtokát először egy De Nicola nevű vállalkozóval kísérelte meg kezelteni,<sup>36</sup> később, 1743. augusztus 19-én végleg lemondott a bajlódásról, s hatvan ezer forintért tovább adta gróf Haller János (1692–1755) erdélyi kormányzónak és feleségének, vargyasi br. Daniel Zsófiának (1711–1783).<sup>37</sup>

Az új tulajdonos három hónappal a vásárlás után az erdélyi barokk kezdeteinek keresett építészetét, Conrad Hammer építőmestert bízta meg az épület átalakításával.<sup>38</sup> A régi, bástyás udvarház képét jelentős mértékben átformáló építkezések rendjén felépült a mai főhomlokzat nyugati sarkának sarokpavilonja és hasonló homlokzati díszítést kapott a korábban már létezett keleti saroképítmény is, kialakították az emelet reprezentatív helyiségeit, amelyekhez újonnan épített belső és külső díszlépcső vezetett, a főhomlokzatot a földszinten rokokó ajtókeretekkel, az emeleten pedig maszkos gyámú barokk erkéllyel díszítették. Felhasználták, és az új kompozícióba illesztették a régi udvarház oromzatos reneszánsz ablakkereteit, ahogyan helyükön hagyták a belső felújított ajtókereteit és gyámköveit is. Az emeleti helyiségek mennyezetét stukkátor „girlandozta fel”, s elkészült az erkéllyel kiemelt emeleti „nagy palota” ugyancsak stukkódíszes, Haller-Daniel címeres,

---

Bécs, Hoff- und Kriegsarchiv. Inland C. 6. no. 5. 1 Deva. Másolata a Hadtörténeti Intézet, Bp., Térképtár.

<sup>34</sup> Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben. 1690–1740*. Bp. 1988. 179.

<sup>35</sup> Az MOL Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Erdélyi Fiskális Levéltár fondjában két leltár található ebből az időből, az egyik 1715-ben, a másik 1720-ban keletkezett.

<sup>36</sup> Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben. 1690–1740*. Bp. 1988. 453/312. jegyzet.

<sup>37</sup> Téglás: i.m. 117.

<sup>38</sup> A barokk átépítés részleteit lásd: Kovács: *Magna Curia din Deva ...*

szerecsen-hermákkal ékesített kandallója. Ennek az átalakításnak az eredményeit rögzíti a vár és a város 1751-es felmérése.<sup>39</sup> Az akkor körvonalazott együttes két részből áll: a „nagy udvar” keleti oldalán áll a rezidencia, mintegy kettéosztva a gazdasági épületekkel határolt telket, hozzá kelet felől csatlakozik a teleknek mintegy kétszeresét kitevő, háromszor három sétánnyal tagolt, derékszögű parcellákból álló kert, amelynek egyik sétánya az udvarról, egy másik a rezidencia kerti lépcsőjének meghosszabbításában húzódik kelet felé. Középpontjában kút, a Várhegy felőli oldalán pedig még két épület állott a felmérés szerint. Az előudvar minden oldalán gazdasági és birtokigazgatási szerepet betöltő épületek álltak, s a főhomlokzat vonalában egy, a ma római kőtár szerepét betöltő pince helyén állott épület (az immár gabonássá alakított egykori lábasház?) választotta el ezt az udvarrészt a hátsó, a rezidencia melletti, kisebb, veteményes kerttől, melynek folytatásában, a vár alatt még dámvadak tartására kialakított vadaskert is feküdt. Az épület főhomlokzatán már megjelenik a mai szerkezetnek megfelelő két sarokpavilon is.

A kastély 1756-os leltára részletesen leírja ezt az együttest. Négyszögletes előudvarának kerítéséhez gazdasági épületek támaszkodtak; a Bethlen Gábor címerével és feliratával díszített főkapu kissé átalakítva visszakapta eredeti funkcióját, oromzatának fulkéjébe az erdélyi katolicizmus lelkes támogatóiként közismert tulajdonosok akaratából immár az angyaloktól közrefogott Boldogasszony, másik oldalára pedig a tűzvéstől óvó Szent Flórián szobra került. Fölötte óratorony emelkedett. A kapualjban a hajdúk háza alatt kétszakaszos, boltozott tömlőc volt, a másik oldalon pedig a strázsaházat írták le. Az előudvar négyszögletes kerítéséhez simult a nagy konyha, a postamester háza s a serfőző ház az egyik oldalon, a másikon a mosóház, szalonnás ház, sütőház, kulcsárház; s két, 18–18 lóra méretezett istálló meg nagy gabonás egészítette ki a gazdasági épületek sorát.

Az udvarnak – tudjuk meg a leltár kissé zavaros fogalmazású szövegéből – „...majd közepében vagyon egy ugró kút, melynek vizében való alveuson [ti. medencén] fenyő csatornák vagy csőkön végei jól meg vaszva lévén, hozatik kölcséges munkálódással és faragott kövel feneke és oldala rendesen kirakva lévén, tetejében kőből kifaragva tanáltatik egy fejér hattyú, nyakában helyeztetett vas nyíllal és annak száján bocsáttatik a víz, olykor másfél ölnyire [1 erdélyi öl=1,866 m] is fel ugorván; szolgál pedig nagy réz cső ki belőle, melyen a vizet szokták ki bocsátani és az előtt egy kő vállú, vagyis tekenő,

---

<sup>39</sup> Plan des Bergschlosses und Schanz Deva sammt den daran stossenden Markfleck (!) gleiches Nahmens (!) und herum liegenden Gegend aus hohen Befehl seiner Excellenz des Herrn General Feld Zeugmeisters und Commandierenden Herrn Generalen in Siebenburgen Grafen Brovne zu Montani aufgenommen worden. Im Sommer 1751 vom S. H. von Magius Oblieut. v. Sikulemberg. Bécs, Hoff- und Kriegsarchiv. Inland C. 6. no. 6. Deva. Másolata a Hadtörténeti Intézet, Bp. Térképtárában.

*melybe néha-néha bocsáttatik az víz.*” Vize tehát a puttó által emelt kagylóban fészkelő, átlótt nyakú hattyút ábrázoló szobor égnek forduló csőréből szökött a magasba. A nyállal átlótt nyakú hattyú a kastély úrnőjének, Daniel Zsófiának a címerállata volt. A külső diszlépcső feljárata előtt kialakított új kertet, a mai városi sétatér elődjét a Hallerek címeroroszlánjával ékes, az előbbivel egyező formájú szökőkút díszítette: *„Ezen kertnek közepette vagyon más ugró kút, melynek kerületi ismét faragott kővel, úgy feneke is meg pádimentumozva vagyon, a közepén, hol réz csőkön vize fel bocsáttatik, nagy réz cső és ennek tetejében egy oroszlán, kőből kifaragva, melynek száján fel bocsáttatván az víz, olykor másfél ölnyire felugrik.*” Az akkori Erdély bizonyára legdivatosabb kertjének a kinézésére a leltár készítőinek a szavaiból következtethetünk: *„Ezen kertben udvar felől szép lejáró grádicsok vannak kanapékkal együtt pásittal lévén ki rakva, holott veteményező táblák felesen láttatnak, egres és egyéb féle fákkal kispallérozva, melyben sok szép oltvány gyümölcsfák plántáltattak, úgymint pergament, császár körtvély, barack, mandula és almafák. Ezen kertnek vár felől való része magasabb lévén, ottan is három helyen lejáró, pásittal kirakott szép grádicsok készítették, mely részében szép, virágos táblák, puszpánk [!] spallérral ékesen környül vételve,...*” A tulajdonosok büszkesége azonban a narancs és citromfákat, babért nevelő *„francia módra rakott üvegablakos”* melegháza lehetett, melynek mediterrán növényeivel nyaranta a kertet ékesítették.

A tulajdonképpeni kastélyépületben tágas földszinti előcsarnok fogadta a látogatót, innen – a földszint uradalmi tisztviselők számára fenntartott és raktározásra használt helyiségeit elkerülve – a belső diszlépcsőn lehetett megközelíteni a reprezentatív helyiségeket, az erkélyes nagy palotát és Haller János gróf dolgozószobáját, illetve a kertbe lejáró diszlépcsőt. Az épület hátsó traktusában Daniel Zsófia hálószobája és a kisasszonyok „házai”, a ház urának lakosztálya szomszédságában pedig egyfelől a kápolna, másfelől a kormányzó kíséretéhez tartozó „legények”, illetve a vendégek számára fenntartott szobák nyíltak.

Az együttes Daniel Zsófia halála után a Haller-örökösök és a kincstár közötti végeláthatatlan per tárgya lett, végül kincstári kezelésbe került, s csak a vár katonai szerepének megszűnésével jutott a 19. század végén a város tulajdonába. 1872 után egy ideig a vármegyeház szerepét töltötte be.

Mai látogatója az 1892-ben épült vármegyeháza és a törvényszék közötti utcán az egykori előudvar helyén létrehozott park sétányán keresztül érkezik az udvarház elé. Ezt a térséget díszíti a Daniel Zsófia címerével ékesített, s az utóbbi években feltalált kútszobor, melynek modern kiegészítései nem felelnek meg ugyan mindenben a forrásokból kikövetkeztethető formának, de valamit

mégis érzékeltetnek az erdélyi barokk egyetlen, mégoly töredékesen is fennmaradt szökőkútjának az eredeti látványából.<sup>40</sup>

Az emeletes, csak részben alapincézett épület megközelítőleg téglalapba íródó alaprajzon emelkedik, sarkain kiugró pavillonokkal határolt s óriáspilaszterekkel tagolt kilenc tengelyes déli homlokzattal fogad, melynek középtengelyében a főbejárat, illetve az emeleti „nagy palota” mellvédes erkéllyel kiemelt portáléja helyezkedik el. A földszinten füles barokk ablakokkal, az emeleten pedig a 18. század közepén „kissé megigazított” oromzatos reneszánsz ablakokkal alakították ezt a homlokzatot. Oldalhomlokzatai közül a városi park felé eső keleti oldalon a mutatós, tört rámpás, báboskorlátú díszlépcső vezet az emelet egykor árkádokkal díszített bejáratához, nyugati oldalán egy szerényebb, ma már használaton kívüli, a „leányok házából” az egykori veteményes kertbe vezető lépcső kapott helyet.

A bejáraton túl nyíló előcsarnokból a külső díszlépcsőhöz hasonló, rangos belső lépcső vezet az emeletre, az előcsarnok két oldalán pedig reneszánsz keretes ajtók nyílnak a földszint boltozatos helyiségeibe. Ezeknek a boltozatoknak némelyikét inkább 16., mint 17. századi formákat idéző gyámok támasztják alá. Az emelet reprezentatív helyiségei közül is kiemelkedik a nagy terem és szomszédságában a „kis palota” vagy „audientiás ház” – az egykori fogadószoba, mindkettőt stukkós mennyezet borítja. Az audienciás házban 1756-ban a leltározók az akkor „modern”, újdonságnak számító bútordarabokat és a családi portrékból álló gyűjteményt emelték ki: „*egy nagy almárium diófából, mely íróasztalnak neveztetik; item, magyarófa deszkából csinált jádzó asztal 1. Vászonnal bévont, sárga posztóra varrott egyes szék kettő, varrott szőr matéria egyes szék pedig egy; ágy egy, oloszfal egy. Az falon pedig néhai, nagy emlékezetű Kegyelmes Urunk [gr. Haller János] ő Excellentiája contrafėje [!], avagy le írott képe, Kegyelmes Asszonyunk [br. Daniel Zsófia] ő Excellentiájával együtt, ezekkel által ellenben Méltóságos Gróf Kornis Sigmond [ifj. 1718–1777] Úré az Méltóságos Gróf [Kornis Zsigmondné Haller Anna] Asszony Őnagyságáéval, harmadik rendbeli Gróf Mikes Antal Úr ő Nagyságáé Méltóságos gróf élete párjával [Haller Zsuzsanna], negyedik Méltóságos Gróf Gyulai Ferencné [a tábornok, 1714–1787, felesége] Haller Karolina Kisasszony ő Nagyságáé, az ötödik pedig Gróf Haller Mária Kisasszony ő Nagyságáé. Item, zsidó [ti. ótestamentumi témájú] kép kettő, világi, falra szegzett rámás kép hét.” A nagy terem díszje az a mutatós kandalló, amelynek kéményalját gazdag stukkómű díszíti: a nyílás fölött az építetők családi címerei, a férjé a heraldikai jobboldalon, baloldalt a feleségé; fölöttük egy kártusban a nap felé forduló fönix, legfelül pedig karmaiban villámnyalábot tartó kiterjesztett szárnyú sas, Jupiter madara látható a homlokoldalon. A kéményalj oldalain a Haller-címer sisakdíszében is feltűnő*

---

<sup>40</sup> Nicolae Sabău: Două fântâni baroce din Transilvania. *Ars Transilvaniae* 3/1993. 121–127. – Nicolae Sabău: *Metamorfoze ale Barocului transilvan. I. Sculptura*. Cluj-Napoca, 2002. 103–105.

karcú, tollkoronás, fűszoknyás és tegzes szerecsen-hermák tartják lángoló urnáikat, a felső regiszterben pedig expresszív maszkok díszlenek.<sup>41</sup> Ennek az ebédlőteremnek az audienciás háznál semmivel nem igénytelenebb berendezése 1756-ban a következő darabokat tartalmazta: „*Tanáltatik itten öt darabból álló, nagy kerek asztal egy, veres bőrrel bévont egyes szék 15. Vászonnal bévont szék egy. Pohárszék, két szakaszból álló, egyiknek üveg táblájú, két felé nyíló ajtaja, falra szegzett világi kép nr. 15.*” A leltár tételei között meglepően sok kép, családi portrék, bibliai témájú kompozíciók, szentképek, világi, valószínűleg mitológiai témájú képek, de a korban divatos csendéletek, táj- vagy életképek is lehettek.

Az emelet látványos helyiségei közül még az északkeleti sarokbástyáról kell megemlékeznünk: ez az olaszbástyákra emlékeztető, a barokk építkezés során kialakított főhomlokzati pavilonoktól eltérően formált épületrész minden bizonnyal a 17. század közepének építkezéseihez tartozik. Nagy emeleti termét reneszánsz gyámkövekre támaszkodó fiókos dongaboltozattal fedték. A gyámköveket kis osztott pajzocsokkák és elegáns körvonalú, rajzos akantuszvirágok díszítik.

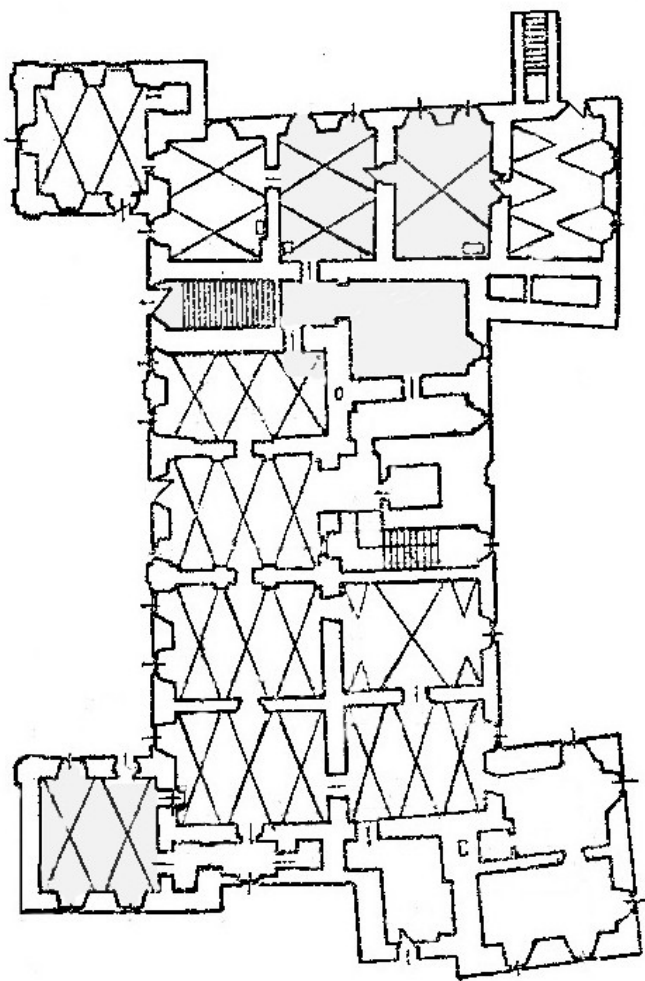
---

<sup>41</sup> Ez a kandalló évtizedekig nem volt látható, mert a Ceaușescu-korszak megvalósításait bemutató kiállításrész kialakításakor spanyolfallal és álmennyezetrel takarták el a barokk belső részleteit. Az épület legutóbbi restaurálása során teljesen érthetetlenül és értelmetlenül a helyiség falaival egyező, egyszínű meszelést kapott, ami remélhetőleg csak elfedte az emblémátikus barokk kompozíció szín pompás részleteit.

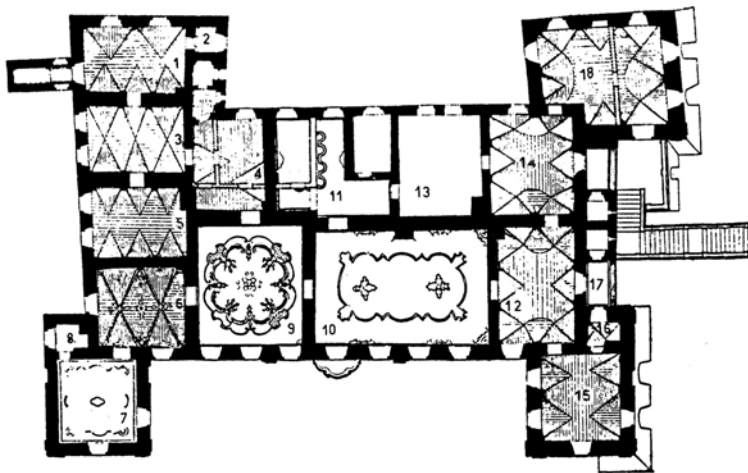
## A képek jegyzéke

1. A Magna Curia földszinti alaprajza. Grigore Ionescu után
2. A Magna Curia emeleti alaprajza. Grigore Ionescu után
3. A dévai Várhegy és a Magna Curia bejárata a 20. század elején. Szinte Gábor felvétele, Téglás Gábor után
4. A Magna Curia kapuja a 20. század elején. Részlet. Szinte Gábor felvétele (?), Ionuț Codrea után
5. A Magna Curia kapukeretének a töredéke. Déva, Kötár.
6. Széchy Mária. Várkonyi Ágnes: *Zrínyi Ilona „Európa legbátrabb asszonya”*. Bp. 2008 után.
7. I. Rákóczi György fejedelem. Magyar Nemzeti Múzeum. Történelmi Képcsarnok.
8. Giovanni Morando Visconti: *Mappa della Transilvania...* Déva látképe. Stephanus Welzer de Corona metszete. Hermannstadt, 1699.
9. Giovanni Morando Visconti: *Del Castello di Deua ... Proposta fatta li 15 Iuglio 1712*. Bécs, Hoff- und Kriegsarchiv. Inland C. 6. no. 5. 1 Deva. Másolata a Hadtörténeti Intézet, Budapest. Térképtár.
10. *Plan des Bergschlosses und Schanz Deva ... Im Sommer 1751 vom S. H. von Magius Oblieut. V. Sikulemberg*. Bécs, Hoff- und Kriegsarchiv. Inland C. 6. no. 6. Deva. Másolata a Hadtörténeti Intézet, Budapest Térképtárában
11. A Magna Curia főhomlokzata. A szerző felvétele.
12. A Magna Curia főhomlokzata. Részlet. A szerző felvétele.
13. A Magna Curia erkélye. Részlet. A szerző felvétele.
14. Br. Daniel Zsófia címerével díszített kútszobor helyreállítva. A szerző felvétele.
15. Br. Daniel Zsófia címerével díszített kútszobor töredéke
16. Rokókó keret a földszinten. A szerző felvétele.
17. Magna Curia. Keleti homlokzat. A szerző felvétele.
18. Haller-Daniel címeres kandalló. 1756. A szerző felvétele.
19. Az északkeleti bástyaszoba. A szerző felvétele.
20. Az északkeleti bástyaszoba. Gyámkő.
21. Az északkeleti bástyaszoba. Gyámkő
22. Giulio Visconti Borromeo Arese, Brebbia grófja.  
[http://en.wikipedia.org/wiki/File:Giulio\\_Visconti\\_Borromeo\\_Arese\\_conto\\_di\\_Brebbia.jpg](http://en.wikipedia.org/wiki/File:Giulio_Visconti_Borromeo_Arese_conto_di_Brebbia.jpg) 2011. november 2.
23. Gr. Haller János kormányzó. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Történelmi Képcsarnok
24. Br. Daniel Zsófia. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. Történelmi Képcsarnok

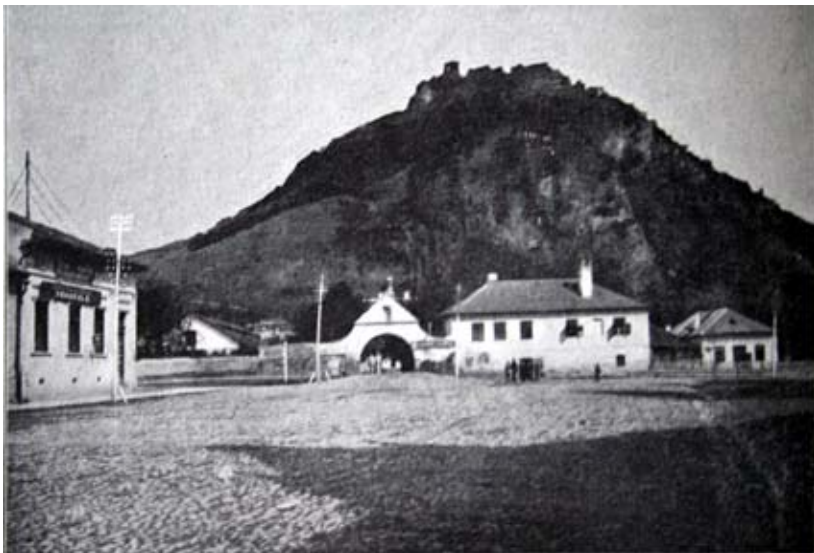




1. kép



2. kép



3. kép



4. kép



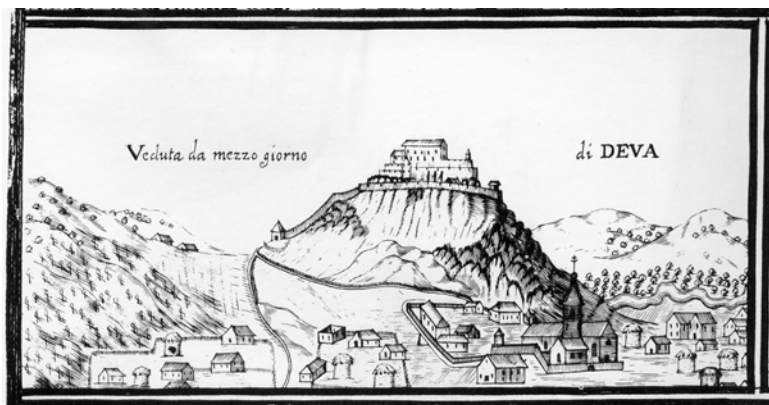
5. kép



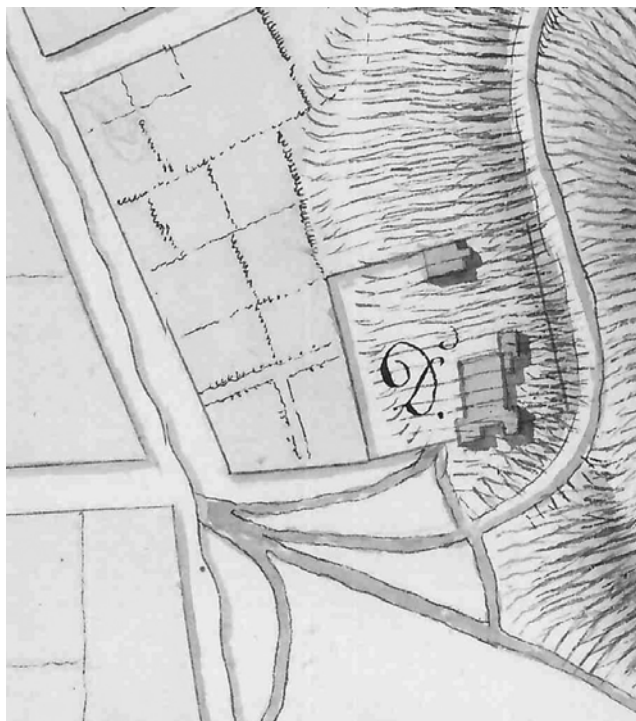
6. kép



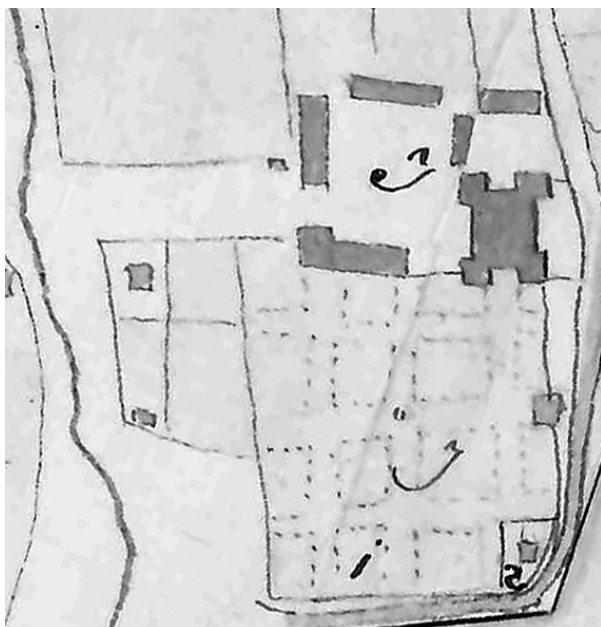
7. kép



8. kép



9. kép



10. kép



11. kép



12. kép



13. kép





14. kép



15. kép



16. kép



17. kép



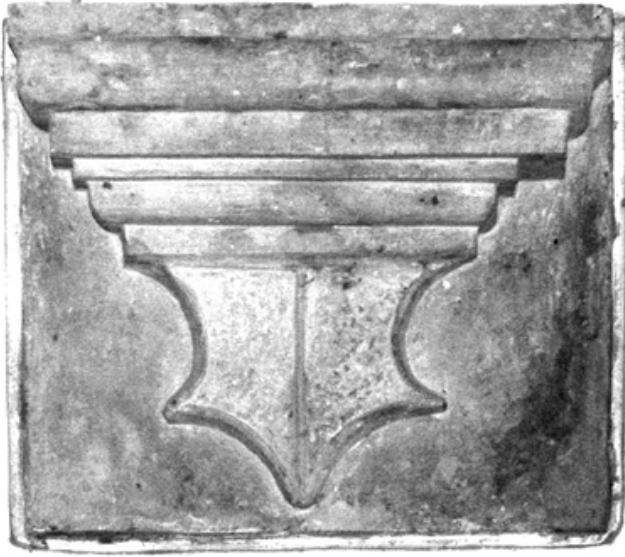
18. kép



19. kép



20. kép



21. kép



22. kép



23. kép



1946. kép



## **The Magna Curia from Deva** (Abstract)

A royal mansion had probably stood at the foot of the castle hill of Deva even before the 13<sup>th</sup> century construction of the castle. Nevertheless the renaissance mansion was first mentioned in 1594, during the ownership of Francis Geszti, a relative of the royal family, who may have also been its builder. Gabriel Bethlen (1580–1629), the later Transylvanian Prince (1613–1629), received the estate of Deva as *comes* of the Hunedoara county and continued the construction of the mansion in 1608 and between 1614 and 1618. In 1614 he donated the estate to his wife, then after 1622 to his nephew, Stephen Bethlen (died 1632). In 1640 the widow of the latter, Mary Széchy sold the prince George Rákóczi I, who had continued the construction of the site since 1641. The work was carried on by his son and successor to the throne as well. The oldest accurate survey of the mansion dates from 1713. The next survey (1751) already records the results of the baroque transformations carried out between 1744 and 1746 by the new owner, count John Haller, the governor of Transylvania and by his wife, baroness Sophie Daniel. The mansion is a two-storey building with pavilions on each corner. The middle of the courtyard and of the garden surrounding the house was decorated with two fountains adorned with the owners' heraldic animals: the swan of the Daniel family and the lion of the Haller family. The rebuilding of the renaissance residence in baroque style was designed by Conrad Hammer, its contractors were the master craftsmen working at the fortress of Alba Iulia. Among their contributions the late baroque carvings of the mansion and the rich stucco decoration of the representative halls from the first floor can be noticed.



## Lupescu Makó Mária

középkorász, egyetemi adjunktus



Lupescu Makó Mária 1970. szeptember 16-án született Aranyosgyéresen. A középiskolai tanulmányok elvégzését követően, 1991-ben felvételt nyert a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem- és Filozófia Karára, történelem szakra, itt szerzett oklevelet 1996-ban, a rákövetkező évben pedig mesteri oklevelet a középkor története területén. Kolozsváron elkezdett PhD tanulmányait követően sikeresen védte meg disszertációját 2008-ban. Időközben Magyarországon folytatta továbbképzését, 1998-1999-ban MA tanulmányokat, majd 2000–2003 között PhD tanulmányokat folytatott a budapesti

Közép-Európai Egyetem Középkori Tanulmányok Tanszékén. 1996-1997-ben könyvtárosként dolgozott az Erdélyi Múzeum-Egyesületnél. 1998 szeptembere óta egyetemi gyakornokként, 2000 októberétől tanársegédként dolgozik a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Középkortörténeti és Historiográfiai Tanszékén, 2011 októberétől pedig adjunktusként ugyanazon egyetem frissen megalakult Magyar Történeti Intézetében, ahol történetírás, egyetemes középkortörténet, magyar paleográfia és koraiújkori erdélyi művelődéstörténeti témákban tart előadásokat és szemináriumokat. Kutatási területe: a koldulórendek története, vallásosság és egyházi társadalom a középkori Erdélyben, középkori és újkorai magyar történetírás, erdélyi középkori és koraiújkori végrendeletek, Erdély középkori és koraiújkori művelődéstörténete. A tanszék, illetve intézet oktatójaként számos kiadvány publikálásában vett és vesz részt. 2000-től kezdődően több hazai és nemzetközi egyház- és művelődéstörténeti kutatási projekt tagjaként működött közre. Több alkalommal vett részt előadásokkal hazai és külföldi konferenciákon. 1991-től az Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2008-tól az MTA külső köztestületi, 2011-től pedig a Magyar Történelmi Társulat tagja.

## ***Késő-középkori erdélyi végrendeletek joggyakorlata<sup>1</sup>***

**Key words:** last wills and testaments, Transylvania, medieval, legal practice, urban, noble

A végrendeletek mint történeti források felé az utóbbi évtizedekben fordult Európa-szerte a kutatók érdeklődése. Így nem véletlen, hogy a különböző minőségi és mennyiségi szempontú társadalomtörténeti elemzéseknek alávetett végrendeletek jelentős mértékben hozzájárultak a történeti szakirodalom ily irányú gazdagodásához. Ezek az elemzések, a végrendeletek forrásértékét véve figyelembe, következtetéseket vontak le egy adott társadalmi csoport rétegzettségéről, szellemi és anyagi kultúrájáról, az egyén és közösség kapcsolatrendszeréről. A testálás folyamatának kialakulása és több évszázados fejlődése a 12–13. század fordulójára vezetett el a végrendeletkezés széles körű elterjedéséhez. Jacques Chiffolleau, a középkori francia testamentumok nagy szakértője találóan jellemezte ezt az időszakot, mint „a végrendeletkezés reneszánsza és demokratizálódásának” korszaka.<sup>2</sup> Ezzel a francia kutató érzékeltetni akarta, hogy nemcsak a lejegyzett testamentumok száma növekedett, hanem a végrendeletkezők köre is jelentősen kibővült. Ugyanakkor a fennmaradt végrendeletek száma és időbeli megoszlása Európa különböző területein igen eltérően alakult, és más-más nyelvi és jogi követelményeknek tettek eleget.

### **A végrendeleti oklevelek**

Mielőtt a magyarországi középkori végrendeletkezés jogi aspektusait erdélyi példák alapján részletesebben tárgyalnánk, a testamentumokat tartalmazó okleveleket ismertetnénk röviden. Köztudott, hogy a nemesség vagyonát főleg birtokai képezték, így a kizárólag birtokügyeket tartalmazó végrendeletek maradtak fenn nagyobb számban. Ezeket Erdélyben a két hiteles hely állította ki, nagyobb számban a kolozsmonostori konvent, kisebb számban a gyulafehérvári káptalan. Ez azért volt fontos, mert, ahogy Werbőczy is megfogalmazta, a már régóta élő joggyakorlatot, birtokügyekben csak a hiteles pecséttel megerősített oklevelet tekintették érvényesnek.<sup>3</sup> Általában ha a testáló tárgyokról, pénzről, állatokról is rendelkezett, ritkán fordult hiteles

---

<sup>1</sup> A tanulmány a Román Országos Tudományos Kutatási Hivatal (CNCS – UEFISCDI) PN-II-ID-PCE-2011-3-0359 számú pályázatának (kód 225/2011) a támogatásával készült.

<sup>2</sup> Jacques Chiffolleau: *La comptabilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Âge*. Rome, 1980. Collection de l'École française de Rome, 35–38.

<sup>3</sup> Werbőczy István: *Tripartitum. Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve*. Latin-magyar kétnyelvű kiadás. Bp. 1990. 303–305 (13. cik.). (a továbbiakban Werbőczy: *Tripartitum*)

helyhez. Ha netalán per kerekedett az ügyből, akkor az egyházi bíróságok voltak illetékesek. A polgári végrendeletek esetében hasonló a helyzet. Bár esetükben az ingó vagyon volt a jelentősebb, s éppen mert ez tette ki vagyonuk jelentős részét, fontosnak tartották arról rendelkezni.

A kolozsmonostori konventtel foglaltatta írásba végrendeletét példának okáért Ombozi Miklós,<sup>4</sup> Farkas Tamás kolozsmonostori jobbágy,<sup>5</sup> Kiseskülliői Székely Sebestyén,<sup>6</sup> Borfejtő Antal,<sup>7</sup> a kolozsvári Pohár János kőfaragó,<sup>8</sup> a kolozsvári Margarete Sleser, Johann özvegye.<sup>9</sup> Látható, jobbágy, polgár és környékbeli nemes egyaránt kihasználta a kolozsmonostori konvent közelségét. Más egyházi intézmények előtt is végrendelkeztek erdélyiek, Báldoni Guth Imre özvegye, Kathlyn például a váradi káptalan előtt,<sup>10</sup> Tornyai Miklós 1350-ben pedig a váradhegyfoki konvent előtt mondta el végakarátát.<sup>11</sup>

Többször előfordult, hogy a végrendelező nevében megfogalmazott végakaratot valaki más, nagy valószínűséggel egyházi személy, a testáló gyóntatója vagy más pap írta meg. Erre jó példa Papfalvi László testamentuma vagy Zilahi Pál özvegyéé. Orsolya asszony végakarátának 1531-ben történő átírásából kiderül, hogy három tanú jelenlétében fogalmazták meg a végrendeletét, ezek közül az egyik a gyóntatója volt, János pap káplán. Valószínűleg ő is írta, és ezért 3 Ft-ot kapott. Másik tanújáról, Móré Dénesről sem feledkezett meg, neki nyuszt prémből készült kucsmáját adta.<sup>12</sup> Egregyi Gergely császári közjegyző előtt végrendelezett id. Kusalyi Jakcs László 1446-ban, akinek erről a közjegyző jellel és aláírásával hitelesített oklevelet állított ki.<sup>13</sup> Reichersdorffer György szebeni közjegyző tanúk előtt foglalta írásba Pemfflinger Márk Szeben városi királybíró feleségének, Tabiássy Klárának a végrendeletét.<sup>14</sup>

---

<sup>4</sup> *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. I–II. köt. Bp. 1990. /A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, II. Forráskiadványok, 17/, II, 4166 sz. (a továbbiakban *KmJkv*)

<sup>5</sup> *KmJkv* II, 3256–3258 sz.

<sup>6</sup> *KmJkv* II, 5276 sz.

<sup>7</sup> *KmJkv* II, 5335 sz.

<sup>8</sup> *KmJkv* I, 976 sz.

<sup>9</sup> *KmJkv* I, 1153 sz.

<sup>10</sup> *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. 1023–1300. II. 1301–1339. III. 1340–1359*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp. 1997 – 2008, III, 504 sz. (a továbbiakban *EOkm*); DF 277365. (Diplomatikai Fényképgyűjtemény, Magyar Országos Levéltár, Bp.)

<sup>11</sup> *EOkm* III, 563. sz.; *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hungaricus*. Kiadja Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső – Ipolyi Arnold. I – VIII. Győr – Bp. 1865 – 1891, V, 211–212, 450 (a továbbiakban *HOkm*); *Zsigmondkori oklevéltár*. Összeállította Mályusz Elemér. I – II/1 – 2. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor. III – XI. Bp. 1951 – 2009, IX, 1185 sz. (a továbbiakban *ZsOkI*)

<sup>12</sup> *KmJkv* II, 4362 sz.

<sup>13</sup> DL 105497. (Diplomatikai Levéltár, Magyar Országos Levéltár, Bp.)

<sup>14</sup> DL 47525.

A legtöbb végrendelet esetében azonban nem tudjuk ki írta és azt sem, hogy ki pecsételte. Ez alól is van azonban kivétel. 1313-ban Monoszlói Egyed végrendeletét saját és a tanúként jelen levő nagyszombati plébános, György pecsétjével erősítették meg.<sup>15</sup> Moni János végrendeletét 1343-ban János menyői pap, szilágyi alesperes foglalta írásba, akit a testáló leánya kért fel erre a feladatra. Egy év elteltével a váradhegyfoki konventtel átíratják a végrendeletet, szintén Ilunch asszony, Moni János leánya kérésére. A konvent embere fontosnak tartotta megjegyezni, a végrendeletet írásba foglaló János pap előszóval is megerősítette a végrendeletet.<sup>16</sup> Mihály Ábrahám laskodi nemes felesége, Katalin asszony halálos ágyán tett végrendeletét András erdélyi püspök vikáriusa függőpecsétes privilégiumába foglalva erősíti meg, Miklós derzsi, Mátyás piricsei plébános és szaldobágyi alesperes, János jánosi, István vajai és Márk lórántházai plébánosok szóban is megerősített írásbeli tájékoztatása alapján.<sup>17</sup> Apafi György özvegye, Anna 1448-ban végrendelezett. Nem tudjuk pontosan ki írta meg végrendeletét, de azt igen, hogy saját pecsétjével erősítette meg.<sup>18</sup> Id. Vizaknai Miklós erdélyi alvajda viszont saját kisebb és nagyobb pecsétje alatt foglaltatta írásba végakarátát.<sup>19</sup> Bikli Gergelyné Ilona esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy tudjuk ki írta és ki pecsételte meg végakarátát. A tanúként is jelen lévő Ferenc péterfalvi plébános volt az, aki Ilona asszony testamentumát írásba foglalta, saját pecsétje alatt.<sup>20</sup> Később azonban ezt is átíratják a kolozsmonostori konventtel.<sup>21</sup> Csehi Almásy Mihály 1496-ban írt végakarátát, melyben ingó és ingatlan vagyona felett rendelkezett, két gyűrűs pecséttel erősítették meg.<sup>22</sup> Girolti Benedek végrendeletét sem tudjuk ki pecsételte meg, csak azt, hogy két pecséttel is megerősítették.<sup>23</sup> Suki János özvegyének, Katalinnak a végrendeletéről nem tudjuk ki írta, és pecsét sincs rajta.<sup>24</sup> Daróczi Miklós

---

<sup>15</sup> *EOkm* II, 206 sz.; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgii Fejér. Tom. I – XI. Budae, 1829 – 1844, VIII/1, 524–525 (a továbbiakban *CDHung*); *Documente privind istoria României. C. Transilvania*. Veacul XI – XIII. vol. I – II. Veacul XIV. vol. I – IV. Buc. 1951–1955, veacul XIV, vol. I, 209. (a továbbiakban *DIR C*)

<sup>16</sup> *EOkm* III, 144, 201 sz.

<sup>17</sup> *EOkm* III, 558 sz.; DL 96310.

<sup>18</sup> DL 74112. Kiadva: *Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék. A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*. Szerk. Barabás Samu. I – II. Bp. 1895, II, 39. (a továbbiakban *TelOkI*)

<sup>19</sup> *KmJkv* I, 1676 sz.; DF 244881; Karl Fabritius: *Urkundenbuch zur Geschichte des Kiser Kapitels vor der Reformation und der auf dem Gebiete Desselben ehemed Befindlichen Orden*. Hermannstadt, 1875, 64–66 (a továbbiakban Fabritius: *Urkundenbuch*); Franz Zimmermann – Carl Werner – Gustav Gündisch: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Bd. I – VII. Hermannstadt – Buk. 1892 – 1991, VI, 218–220. (a továbbiakban *Ub*)

<sup>20</sup> DL 36906.

<sup>21</sup> *KmJkv* II, 4080 sz.

<sup>22</sup> DL 46348.

<sup>23</sup> *KmJkv* II, 4697 sz.

<sup>24</sup> DF 255173.

végrendeletét viszont öt pecséttel hitelesítették.<sup>25</sup> Túlnyomórészt az ingóságairól végrendelező Bikali Vitéz György testamentumát is két pecséttel erősítették meg kiállításakor, 1504-ben.<sup>26</sup> Kiskapusi Gyerőfi Zsigmond feleségének, Ágotának a végrendeletét magába foglaló oklevelet három gyűrűs pecséttel erősítették meg 1519-ben.<sup>27</sup> A kolozsvári Czompol Gergely felesége, Markos Anna három kolozsvári polgár (férfi) jelenlétében végrendelezett 1530-ban. Írni nem tudott, ezért kimondottan ebből a célból hívták oda Bekesi Antalt, aki latin nyelven írásba foglalta Anna asszony végakarátát. A későbbi, kolozsmonostori konvent által, a férj kérésére történő átírásból derül ki, hogy Bekesi Antal ugyan megírta, de nem pecsételte meg a végrendeletet. Ezért az átírást a végrendelet tanúi vallomásukkal kellett megerősítsék.<sup>28</sup> Nagyon kezdetleges a megfogalmazása Pap Antal özvegyének, Katalin megpecsételten végrendeletének.<sup>29</sup> Még kevesebb azon személyeknek a száma, akik saját kezűleg írták alá.

Ami a végrendeletek nyelvét illeti, többségében latin nyelvű, de ennek ellenére, a középkor végéről találunk magyar és német nyelvűt is. Az előbbire az egyik legszebb példa Ródi Cseh István saját kezűleg írt magyar nyelvű végrendelete, melyet azonban nem írt alá.<sup>30</sup>

Több végrendeletet utólag átíratnak a kolozsmonostori konventtel, más hiteleshellyel vagy közjegyzőkkal. Papfalvi László 1492. március 1-én végrendelezett. Ugyanazon év novemberének végén kerül sor végrendeletének átírására a kolozsmonostori konvent által. Az átírás helyszíne azonban nem Kolozsmonostor, hanem a domonkosok kolozsvári konventje, ahol Papfalvi László temetkezési helyet választott. Az átírásnál jelen volt a végrendelet mindhét tanúja és Julianna is, Papfalvi László felesége, aki nem mondott ellent a végrendeletnek. Hárman pecsételték meg a végrendeleti feljegyzéseket: Íjgyártófi Gergely frater, a magyarok prédikátora, Mátyás frater, mindketten a kolozsvári Szűz Mária-domonkos kolostor barátai és Fülöp, papfalvi plébános. Hasonlóképpen cselekedett Demeterfi Máté özvegye is, Orsolya. Férje 1530. október 3-án tett végakarátát szinte rá egy hónapra, november 5-én íratja át a kolozsmonostori konventtel. Ebben az esetben is tudjuk, hogy a három tanú közül az egyik, Mihály deák volt a végrendelet írója, róla ugyanis külön megemlékezik a végrendeletében: 1 Ft-ot rendel neki munkájáért.<sup>31</sup> Peter

---

<sup>25</sup> DL 25160.

<sup>26</sup> DL 46697.

<sup>27</sup> DL 31025.

<sup>28</sup> *KmJkv* II, 4313–4314 sz.

<sup>29</sup> DL 61111.

<sup>30</sup> Hegedüs Attila – Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink (1541-ig)*. Bp. 1991. /Régi magyar levéltár, 1./, 29–30; Jakó Zsigmond: Ródi Cseh István végrendelete 1507-ből. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 6 (1962), 184–187; Uő: Ródi Cseh István, az anyanyelvű írásbeliség egyik erdélyi úttörője. In Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Buk. 1977. 37–41.

<sup>31</sup> *KmJkv* II, 4328 sz.

Pincz végrendeletét is átírták 1531-ben.<sup>32</sup> Zilahi Pál esküdtpolgár özvegye, Orsolya végrendeletének az átírására szintén 1531-ben kerül sor.<sup>33</sup> Ónoki Pósa István 1554. november 1-én betegágyában tett végrendeletét rá egy hétre íratja át a kolozsmonostori konventtel az általános örökös, Pósa Kristóf. Akkor már István nem élt. Pósa Kristóf, az elhunyt unokatestvére ugyanakkor fontosnak tartotta kiemelni, hogy a végrendelet tanúit ő vonultatta fel a konvent előtt.<sup>34</sup> Vizaknai Miklós 1465-ben kelt utolsó rendelkezését kétszer is átírták. Először rá egy évre Szeben városának közhitelű pecsétje alatt írja át a város alpolgármestere, Nikolaus Ziglauer. Az átírást a segesvári Szűz Mária-domonkos kolostor perjele, Herman kérte, nem véletlenül. A végakarattal egyik jelentős hagyatéki része ugyanis a segesvári domonkosokat illette, amelyért a későbbiekben hosszú ideig pereskedtek.<sup>35</sup> A segesvári domonkos barátok rá két évre másodszor is átíratják a végakaratot, ezúttal a kolozsmonostori konvent által.<sup>36</sup> Felgyógyi Istvánné végrendeletét a gyulafehérvári káptalannal írtatták át.<sup>37</sup> Tornyai Miklósnak a váradszegyefoki konventben kelt végrendeletét két évvel később I. Lajos királlyal írtatták át.<sup>38</sup>

Szentgyezyi Székely Lőrinc 1505-ben kelt pátens alakú végrendeletét 1520-ban Simándi Pál pápai felhatalmazással működő közjegyzővel írtatták át. Ekkor kihallgatták Mártont, az egykori szentgyezyi plébánost, aki egyben akkor a végrendelező gyóntatója és egyik tanúja is volt, továbbá a másik két tanút, Pap Albertet és Szentgyezyi Bedi Lőrincet, akik az evangéliumra tett eskü alatt tettek vallomást.<sup>39</sup> A végrendelet megfogalmazása után körülbelül egy évvel került sor Deni Miklósné végakaratainak közjegyzői hitelesítésére a tanúk bevallása alapján.<sup>40</sup> A tanúként jelen levő plébános kérésére írja át Hegymagasi Antal közjegyző Kamarás Péter vásárhelyi lakos 1501-ben kelt végrendeletét.<sup>41</sup> Nagyváti Pál közjegyzővel írtatták át az örökösök

---

<sup>32</sup> *KmJkv* II, 4358 sz.

<sup>33</sup> *KmJkv* II, 4362 sz.

<sup>34</sup> *KmJkv* II, 5328 sz.

<sup>35</sup> *KmJkv* I, 1687 sz. Vizaknai Miklós Fejéregyháza birtoka felét, az ottani kúria nélkül, de a malom felével együtt hagyta a segesvári domonkos barátokra. *KmJkv* I, 1676 sz.; DF 244881; Fabritius: *Urkundenbuch*, 64–66; *Ub* VI, 218–220. Vö. *KmJkv* I, 1769 sz.; DF 275433; Fabritius: *Urkundenbuch*, 84–87; *Ub* VI, 312–313; *KmJkv* I, 2304 sz.

<sup>36</sup> *KmJkv* I, 1821 sz.

<sup>37</sup> *EOkm* III, 6 sz.; *Ub* I, 503–504; *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301 – 1387*. Praeside Julio Kristó. Adiuvantibus Ladislao Blazovich, Geisa Érszegi, Francisco Makk. Szerk. Kristó Gyula – Blazovich László – Géczy Lajos – Almási Tibor – Köfalvi Tamás – Tóth Ildikó – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Sebők Ferenc. I – XV, XVII, XIX – XX, XXIII – XXVII, XXXI. Bp. – Szeged, 1990 – 2008. XXIV, 70 sz. (a továbbiakban *AOKI*)

<sup>38</sup> *EOkm* III, 673 sz.; *HOkm* V, 211–212, 450; *ZsOKI* IX, 1185 sz.

<sup>39</sup> W. Kovács András – Valentiny Antal: *A Wass család cegei levéltára*. Kv., 2006. 530, 630 sz. (a továbbiakban *Wass Lt*)

<sup>40</sup> DL 30316.

<sup>41</sup> DL 46538.



Kisasszonyfalvi Istvánfi István első személyben írt végrendeletét.<sup>42</sup> Nem feltétlenül hiteleshellyel vagy közjegyzővel lehetett a testamentumokat átíratni. Nagyfalui Apafi Miklós 1447 novemberében kelt végrendeletét 1448-ban íratják át Albert gyulafehérvári főesperes által.<sup>43</sup> Hasonlóképpen, egyházi hatósággal, Bogyzislói János váradi vikáriussal íratják át 1473-ban Erdélyi János egy évvel korábban kelt végrendeletét annak végrehajtói.<sup>44</sup> Márai Albert végrendeletét is két évvel később átírták.<sup>45</sup> A testamentumok viszonylag magas számának átírása azt sugallja, hogy az örökösök hiteles oklevéllel akarták bebiztosítani magukat.

Mindezek az észrevételek és példák a végrendeletek érvényességi elemeit egészítik ki. Úgy tűnik, bárkinek a pecsétje elegendő volt, a latin nyelv használata nem volt kizáró jellegű, és a formai szabályokhoz sem ragaszkodtak nagyon szigorúan. Másfelől azok nagyszámú átírása arra utal, hogy az örökösök biztonságosabbnak érezték, hogy közhitelű oklevéllel bírjanak az örökséget illetően.

## A szabad végrendekezés megjelenése és elterjedése

A magyarországi végrendekezési jog kialakulásáról, annak középkori szakaszáról többször is értekezett Szende Katalin.<sup>46</sup> Érdeklődési körének megfelelően elsődlegesen a polgári végrendekezéssel foglalkozott behatóbban, megállapítva, hogy Magyarországon sok esetben a tárnoki jog rögzítette a városiak testálási joggyakorlatát, de emellett számos olyan városról van tudomásunk, ahol saját szabályrendeleteik, helyi szokásjog alapján gyakorolták a testálást. Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy a polgárokétól eltérő rendelkezések szabályozták a nemesség végrendekezési jogát.

Ha a magyarországi végrendekezési jog írásos gyökereit keresnénk, erre az első utalást Szent István király I. törvénykönyvében találjuk. A vagyon felosztásáról rendelkezett a házastárs, gyermekek, szülők és természetesen az egyház javára történő szabad hagyományozást kiemelve.<sup>47</sup> Gyakorlatilag ez

---

<sup>42</sup> DL 49527.

<sup>43</sup> DL 62844.

<sup>44</sup> DL 74196.

<sup>45</sup> DL 22550 vö. DF 247449.

<sup>46</sup> Szende Katalin: A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban (A középkori Sopron, Pozsony és Eperjes példája). *Soproni Szemle* 53.4 (1999), 347–351; Uő: *Othón a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. Bp. 2004. 66–72; az erdélyi nemesi végrendekezéstről lásd Lupescu Makó Mária: *Considerații privind testamentele nobiliare din Transilvania la sfârșitul Evului Mediu. Acta Musei Napocensis* 39–40 (2002–2003), 115–137.

<sup>47</sup> “Decrevimus nostra regali potencia, ut unusquisque habeat facultatem sua dividendi, tribuendi uxori, filiis filiabusque atque parentibus sive ecclesie, nec post eius obitum quis hoc destruere audeat”. Závodszky Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati*

azt jelentette, hogy a szerzett javakkal, ingókkal és ingatlanokkal egyaránt szabadon rendelkezhetett, sem a lemenőknek, sem az oldalágiaknak nem lévén erre öröklési igényük. Tény, hogy a szabad hagyományozást a későbbiekben többféleképpen értelmezték a majdan szétosztandó javak függvényében.<sup>48</sup> Nagy valószínűséggel Szent István ezzel a rendelkezésével az egyház javára történő végrendekezést próbálta megkönnyíteni. A 6. törvénycikkely gyakorlati megvalósulásáról legkorábbi magánokleveleink tanúskodnak, amelyek közül a legtöbb tartalmaz lélekváltság-adományt, vagyis az egyház javára tett hagyatkozásokat.<sup>49</sup> Szent István II. törvénykönyvében is visszatér az öröklés problémájára, ezt tekinthetjük akár az előbbi, a birtokviszonyokra vonatkozó cikkely megerősítésének is, külön kiemelve azonban a királyi adományok öröklését. A 2. cikkely keretében elrendelte, hogy bárki szabadon rendelkezhet a saját és a királytól kapott birtokok felett, ezeket halála után a fiúk is örökölhetik, kivéve azokat a birtokokat, amelyek a püspökségeket és az ispánságokat illetik meg. Következésképpen püspöki és ispáni birtokokat nem lehetett örökíteni. A cikkely hangsúlyozottan a szabad birtokbirtatás mellett foglal állást azáltal is, hogy akár a hazaárulónak tekintett és kivégeztetett személyek ártatlan fiai is örökölhetik atyjuk után a birtokokat.<sup>50</sup> Ennek ellenére ezt a törvényt nem lehet csak úgy értelmezni, mint amelyik a magántulajdont vagy az egyenes ági öröklést kívánta biztosítani. Ezek ugyanis szokásjogilag úgysis megvoltak. Sokkal inkább az egyéni javak biztosítását kell látnunk a királyi túlkapásokkal, birtokelkobzásokkal szemben, ami

---

*határozatok forrásai (Függelék: A törvények szövege).* Bp. 1904. 144 (6. cik.) (a továbbiakban Závodszy: *Törvények és zsinati határozatok*) vö. 20 vagy Bak M. János – Bónis György – Sweeney, James Ross (szerk.): *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Decreta Regni Mediaevalis Hungariae.* I. 1000–1301. Idyllwild, 1999<sup>2</sup>, 3 (6. cik.) (a továbbiakban *DRMH*)

<sup>48</sup> A szabad rendelkezés jogi hátterének alakulásáról részletesebben lásd Murarik Antal: A szabad rendelkezési jog Szent István törvényeiben. *Századok* 68 (1934), 497–509; Kumorovitz L. Bernát: A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI–XII. század). *Századok* 97 (1963), 16–22.

<sup>49</sup> A legjobb példa erre Guden magánoklevele: *Diplomata Hungariae Antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia.* Vol. I. ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Bp. 1992. 225–226. Vö. Solymosi László: Guden magánoklevele másodlagos pecsétjének eredete. *Veszprémi Történelmi Tár* 1 (1989), 101–104. További példákat hoz Szende: *Othton a városban*, 66.

<sup>50</sup> „Consensimus igitur petitioni totius senatus, ut unusquisque propriorum simul et donorum regis dominetur, dum vivit, excepto, quod ad episcopatum pertinet et comitatum, ac post eius vitam filii simili dominio succedant. Nec pro ullius causa reatus detrimentum bonorum suorum paciatur quis, nisi consiliatus mortem regis aut tradicionem regni fuerit, vel in aliam fugerit provinciam; tunc vero bona illius in regiam veniant potestatem. Ast si quis in consilio regie mortis aut tradicionis regni legaliter inventus fuerit, ipse vero capitali subiaceat sententiae, bona vero illius filiiis innocentibus inremota sint remanentibus salvis.” Závodszy: *Törvények és zsinati határozatok*, 153 (2. cik.) vö. 45–46 vagy *DRMH* I, 9 (2. cik.); Erdélyi László: *Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon.* Bp. 1913. 17, passim.

kapcsolatban állhatott a megyerendszer kiépítésével.<sup>51</sup> Az ezután születő törvények tulajdonképpen az eddig előtérbe került különféle öröklési jog, a nemzeti és a királyi jog küzdelmének a lecsapódásai lesznek. Erre a legjobb példa talán a kronológiai szempontból is soron következő birtoköröklésre vonatkozó törvény, amely Könyves Kálmán nevéhez kapcsolódik. A cikkely Könyves Kálmán I. törvénykönyvében lelhető fel. A decretum tulajdonképpen a tarcali zsinat határozatait foglalja magába, és nagy valószínűséggel valamikor 1095 és 1104 között foglalták írásba. A 84 fejezetből álló törvénykönyv tekintélyes része a korábbi királyok törvényeinek felülvizsgálata nyomán született meg. Az elsődlegesen világi ügyeket tárgyaló törvénykönyv, amely mintegy egy évszázadra a hazai jogélet alapja lett, a 20. cikkelyében tesz említést először az öröklésről, különbséget téve a Szent István királytól kapott birtokok öröklése és a későbbi királyoktól kapott birtokok hagyományozása között. A törvény részletesen kitért az örökösök körére is, kit, mikor és mi illethet meg.<sup>52</sup> A történeti szakirodalom hajlamos Kálmán király I. törvénykönyve 20. cikkelyében az ősi és a szerzett javak közötti első különbségtételt látni.<sup>53</sup> A törvénykönyv következő cikkelye is a birtokok öröklésével foglalkozik, ezúttal azonban a vásárolt birtokok kerülnek előtérbe. Ugyan lehetővé tette a szerzett birtokok öröklését, de ha a vásárlás tényét nem tudták bizonyítani, ezek a birtokok is az uralkodóra háramlottak, akárcsak a hűtlenség vétkébe esettek birtokai.<sup>54</sup>

Az öröklés rendjével az Aranybulla is részletesen foglalkozott, sőt, Eckhart Ferenc szavaival élve forradalmi újítást akart bevezetni ezen a téren.<sup>55</sup> Ez alatt elsődlegesen a 4. cikkelyt kell értenünk, amely a szabad rendelkezést biztosította a fiú nélkül elhunytaknak javaik felett, kivéve a leánygyedetet. A többiről tetszése szerint intézkedhetett. A cikkely ugyanakkor a váratlan halálesetre is kitér, legközelebbi rokonainak adva meg az elsőbbséget az

---

<sup>51</sup> Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* /Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok./ Bp., 2000. 295–296. (a továbbiakban Eckhardt: *Magyar alkotmány*)

<sup>52</sup> „Possessio quelibet a sancto Stephano data, hum(a)ne successio nis quoslibet contingat successores vel heredes. Possessio vero ab aliis regibus data de patre descendat ad filium, qui si defuerint, succedat germanus, cuius filii eiam post mortem illius non exheredentur. Germanus autem predictus si non inveniatur, regi hereditas deputetur.” Závodszy: *Törvények és zsinati határozatok*, 186 (20. cik.) vagy *DRMH* I<sup>2</sup>, 26 (20. cik.).

<sup>53</sup> A Szent István által adományozott birtokok köre magába foglalta nagy valószínűséggel azokat a birtokokat is, amelyek a nemzetség kezén maradtak, és amelyeket az ősi jog szerint a születés rendjében örökölték. A későbbi adományokat figyelembe véve a törvény hajlamos az öröklési jog korlátozására azáltal, hogy szabályozza a család férfiágon való kihalásának helyzetét. Waldapfel Eszter: *Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban. Századok* 65 (1931), 131–167, 259–272.

<sup>54</sup> „Hereditas empticia nulli heredi aufferatur, sed tantum eodem testimonio confirmetur.” Závodszy: *Törvények és zsinati határozatok*, 186 (21. cik.) vagy *DRMH* I<sup>2</sup>, 26 (21. cik.). A vásárolt birtok jogi természetét meggyőzően tisztázta Holub József: *A vásárolt fekvő jószág jogi természete régi jogunkban.* In Sándor Domanovszky (szerk.): *Károlyi Arpád Emlékkönyv.* Bp. 1933. 246–254.

<sup>55</sup> Eckhardt: *Magyar alkotmány*, 297.

öröklés terén. A király csak a nemzetség tagjainak hiányában örökölhette meg az elhunyt birtokait.<sup>56</sup> A cikkely által II. András megadta tehát a szabad rendelkezési jogot, lemondva a visszaháramlási jogról. Ugyanakkor, ha a birtokos nem élt vagy nem tudott élni a szabad rendelkezés jogával, a nemzetségi öröklés joga érvényesült. A király csak törvényes örökös hiányában örökölt. Fontos kiemelni, hogy II. András rendelkezése, az Aranybulla több másik cikkelyével egyetemben, a serviensekre vonatkozik. Továbbá a leánynegyed jogintézményével összekapcsolt szabad végrendelkezés egyik olyan kiváltsága volt az Aranybullának, amelyet a későbbiek során a sarkalatos nemesi jogok közé számítottak. Nem véletlen, hogy ez a tétel több másikkal együtt éppen a köznemességet egyik ágon alkotó servienség révén vált évszázadokon keresztül féltve őrzött kiváltságává. Ez a szabad rendelkezési jog azonban csak részlegesen lépett életbe (a leánynegyedet illetően), az Aranybulla több más kicsikart engedményével együtt vissza lett vonva. Az 1351. évi törvényében I. Lajos király lesz az, aki a nemzetség öröklési jogát hangsúlyozza az Aranybulla intézkedéseivel szemben. Ekkor Nagy Lajos határozottan állást foglalt a fiúörökös nélkül elhunyt nemes szabad végrendelkezési joga ellen, kimondva, hogy erre egyáltalán nincs joga az illetőnek, hanem a nemzetség örököljön utána.<sup>57</sup> Mindezek ellenére az Aranybulla 4. cikkelye két okból is figyelmet érdemel: egyrészt – részlegesen – az uralkodó lemond az örökös nélkül elhunyt javainak a koronára való visszaháramlásáról, másrészt az sem mellékes, hogy először történik utalás a leánynegyedre.<sup>58</sup> 1231-ben került sor a bulla első megújítására. Ami az öröklési jogot illeti, mélyreható tartalmi változások nem következtek be, csak a fogalmazás szintjén észlelhetünk bizonyos eltéréseket.<sup>59</sup> Három évtized elteltével azonban már jelentősebb változásokra

---

<sup>56</sup> „Si quis serviens sine filio decesserit, quartam partem possessionis filia obtineat, de residuo – sicut ipse voluerit – disponat. Et si morte preventus disponere non potuerit, propinqui sui, qui eum magis contingunt, obtineant. Et si nullam penitus generationem habuerit, rex obtinebit.” *DRMH I*, 32. (4. cik.).

<sup>57</sup> *DRMH II*, 9; Eckhardt: *Magyar alkotmány*, 298.

<sup>58</sup> A leánynegyed intézményének meghatározása számos vitát váltott ki. A teljesség igénye nélkül emelném ki a következőket: Murarik Antal: *Az ősiség alapintézményeinek eredete. /Értekezések Eckhart Ferenc Jogtörténeti Szemináriumából*, 6/. Bp., 1938. 163–192 (a továbbiakban Murarik: *Az ősiség*); Eckhart Ferencz: *Vita a leánynegyedről. Századok* 66 (1932), 408–415; Holub József: *La ‘quarta puellaris’ dans l’ancien droit hongrois. In Studi in memoria di Aldo Albertoni*. III. Padova, 1935. 275–297. Újabbán Banyó Péter: *Birtoköröklés és leánynegyed. Kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére. Aetas* 2000/3, 76–92. Hasznos volt a cikk nyomán kibontakozó vita is: Homoki Nagy Mária: *Megjegyzések Banyó Péter: „Birtoköröklés és leánynegyed. Kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére” című tanulmányára. Aetas* 2001/2, 189–193. Majd erre Banyó Péter: *Válasz Homoki Nagy Mária bírálata. Aetas* 2001/3-4, 308–310.

<sup>59</sup> „Si quis serviens noster sine herede decesserit, quartam possessionum filia optineat, de residuo, sicut ipse voluerit, disponat. Et si morte preventus disponere non posset, propinqui sui qui eum

figyelhetünk fel. IV. Béla sokkal erélyesebben érvényesítette elődjénél a királyi öröklési jogot. 1267-ben a IV. Béla és fiai által kiadott decretum ugyan soha nem lett aranypecséttel megerősítve, tartalma alapján mégis joggal nevezhető Szűcs Jenő szavaival élve „nemesi charta”-nak vagy harmadik Aranybullának, ugyanis az immár nemeseknek nevezett serviensek jogait erősítette meg. A tíz cikkelyből álló bullában a 6. foglalkozik az öröklésre jogosultak körével kimondva, hogy a fiúörökös nélkül elhunyt nemes birtokairól mindaddig nem rendelkezhet, amíg a nemzetség igényeiről a királyi tanácsban nem intézkednek.<sup>60</sup> Ez arra enged következtetni, hogy ilyen birtokelvételek történtek eddig a nemzetség kárára. A cikkely tehát a nemzetség birtoklási jogát erősítette meg a királynak a rovására. Akár úgy is tekinthetünk erre a 6. cikkelyre, mint az 1222. évi Aranybulla 4. cikkelyének részletesebb változatára. A decretum egy másik cikkelye szintén az öröklési jogra vonatkozik és kimondja a háborúban elesettek nemzetségének szabad öröklési jogát az elesettek szerzett birtokait illetően. Mindkét cikkely tartalma arra enged következtetni, hogy az intézkedések nem az öröklés módjának meghatározása céljából születtek, hanem sokkal inkább a királyi háramlási és rendelkezési jogának a leszűkítése volt a cél.

Az utolsó Árpád-házi király, III. András 1290-ben keletkezett törvénye, amely formai szempontból királyi privilégiumnak minősül, tárgyi szempontból részben korábbi törvények rendelkezéseit ismétli meg, részben aktuális kérdésekről hoz döntést. A minket érdeklő cikkely az első kategóriába tartozik, ugyanis megismétli a nagyapja, II. András által is korábban elfogadott szabad rendelkezés jogát. A 19. cikkely kimondja, hogy a fiú utód nélkül elhunyt nemes bárkire hagyományozhatja birtokait, akár feleségére, rokonaira vagy akár az egyház javára lélekváltság adomány címén. Nagy valószínűséggel az egyház nyomására adta ki a király ezt a rendeletet, erre enged ugyanis következtetni a 32., az egyházra vonatkozó cikkely.<sup>61</sup> Hozzá kell tennünk: akárcsak az Aranybulla híres 4. cikkelye a szabad rendelkezésről, úgy az 1290. évi 19. cikkely sem valósult meg a mindennapi életben. A gyakorlat azt mutatja, hogy az örökös nélkül elhunyt személy továbbra is királyi

---

magis contingunt, optineant. Et si nullam penitus cognationem habuerit, rex habeat.” *DRMH* I<sup>2</sup>, 37 (5. cik.).

<sup>60</sup> „Item volumus, quod si aliquem de nobilibus sine heredibus mori contingeret, possessiones et bona ipsius medio tempore non distraherentur, nulli donentur, nulli conferantur, nulli perpetuentur, donec cognati et generationes eiusdem decedentis ad nostram presentiam evocantur et ipsi ac baronibus nostris presentibus de eisdem ordinetur, sicut dictaverit ordo iuris. Interim autem et possessiones et bona ipsius decedentis cognati et generationes debeant conservare.” *DRMH* I<sup>2</sup>, 40–41 (6. cik.).

<sup>61</sup> „Item concessimus, quod si quis nobilium sive Saxonum predictorum sine herede decesserit, possessiones sic decedentis hereditarie, emptitie et etiam acquisite nullatenus debeant confiscari, sed item decedens propinquis suis aut alicui propinquorum seu uxori vel etiam ecclesiis pro remedio anime sue legare in morte et conferre in vita, cuicumque voluerit, liberam habeat facultatem.” *DRMH* I<sup>2</sup>, 44 (19. cik.).

engedélyhez kötötte a szerzett birtokok feletti rendelkezést. Úgy tűnik tehát, hogy amikor I. Lajos az 1351. évi törvényének a bevezetőjében az Aranybulla intézkedéseinek átvételét/megerősítését hangsúlyozta, kivételt képezve az egyház vagy mások javára tett szabad rendelkezés, nem tett mást, mint a meglévő helyzetet kodifikálta. Vagyis, Nagy Lajos törvénye tulajdonképpen egy már létező és az egész 13. század, valamint a 14. század első felében gyakorolt régi szokásjognak az írásba foglalása. I. Lajos említett „ösiség törvénye” a nemzetség öröklési jogát hangsúlyozta azáltal, hogy az ösiség értelmében a fiúörökös nélkül elhunyt nemes szerzett birtokait nemzetsége örökölte, először a felmenők, majd az oldalágiak. Ezzel a törvénnyel egyszerre korlátozták a király háramlási jogát és az egyházaknak tett adományokat.<sup>62</sup> Ebből a szempontból akár az egyház ellenében hozott törvényről is beszélhetünk. Jelentősége mindenképpen számottevő, és ez abból is könnyen kiderül, hogy mérföldkőnek tekintették a nemesi végrendelkezés joggyakorlatának történeti kialakulásában. Ennek ellenére a végrendelkezés számos aspektusa megoldatlan maradt. Sok vonatkozásban még Werbőczy *Tripartituma* sem nyújtott konkrétabb szabályozást.<sup>63</sup> Somogyi Ferenc hívta fel a figyelmet arra, hogy bár Werbőczy nem ír konkrétan és részletekbe menően magáról a szabad végrendelkezés gyakorlatáról, ennek ellenére mégis *Tripartituma* összegzi korának mindazokat a rendelkezéseit, amelyek a testálás jogára vonatkoznak, kivéve a testamentumok szerkesztésére és a tanúk szerepére vonatkozóakat.<sup>64</sup>

## A nemesi végrendelkezés szabályozása

---

<sup>62</sup> „... predictas litteras ipsius domini Andree regis, avi et predecessoris nostri karissimi aurea bulla sua roboratas, omni penitus suspicione carentes de verbo ad verbum presentibus insertas acceptantes, ratificantes et approbantes, simul cum omnibus libertatibus in eisdem expressis, excepto solummodo uno articulo modo prenotato de eodem privilegio excluso, eo videlicet, quod nobiles homines sine herede decedentes possint et queant ecclesiis vel aliis, quibus volunt, in vita et in morte dare vel legare, possessiones eorum vendere vel alienare, ymo ad ista facienda nullam penitus habeant facultatem, sed in fratres, proximos et generationes ipsorum possessiones eorundem de iure et legitime, pure et simpliciter absque contradictione aliqui devolvantur...” *DRMH* II, 9. Ez a rendelkezés törvényerőre emelkedve 1848-ig maradt érvényben. Az ösiségre vonatkozó szakirodalom igen gazdag. Ennek egyik máig legjobb áttekintését Fügedi Erik nyújtotta. Fügedi Erik: *The avus in the Medieval Conceptual Framework of Kinship in Hungary. Studia Slavica Academia Scientiarum Hungariae* 25 (1979), 137–142. Alapvetőnek számít még: R. Kiss István: Nagy Lajos és az ösiség. In: *Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján*. Bp. 1925. 241–248 és Murarik: *Az ösiség*.

<sup>63</sup> Werbőczy: *Tripartitum*.

<sup>64</sup> Somogyi Ferenc: *Végrendelkezés nemesi magánjogunk szerint 1000-tól 1715-ig*. Pécs, 1937. 129. Mindkét probléma jogi megoldására az 1715. évi törvénnyel kerül sor. Eckhart: *Magyar alkotmány*, 300.

A nemesség végrendelezési jogának alapját tehát Werbőczy *Tripartituma* összegezte, és ezt tekintették hivatkozási alapnak. A későbbiekben ezt újabb rendelkezésekkel egészítették ki. Ezek közül a legjelentősebb az 1553-ban szerkesztett *Quadripartitum*, egy szokásjoggyűjtemény, amely – nagy elődjéhez hasonlóan – maga sem emelkedett soha törvényerőre.<sup>65</sup> Jelentősége mégis abban rejlik, hogy a *Tripartitum* sok rendeletét kijavította, illetve kiegészítette. Hatása leginkább a 17–18. században volt érezhető.<sup>66</sup> A javakról való szabad rendelkezés azonban nemcsak a nemességet érintette, hanem kiterjedt a városi lakosságra és a parasztságra is. Werbőczy *Tripartituma* külön tárgyalja ezeket is, tehát társadalmi kategóriák szerint részletezi az öröklés és szabad rendelkezés jogát. (Csak a kép teljesebbé tétele érdekében jegyezném meg, hogy a középkorban külön rendeletek szabályozták a főpapság és alsópapság végrendelezési jogát.<sup>67</sup>) Ennek ellenére, érthető módon, legrészletesebben a nemesség öröklési jogát tárgyalta különböző cikkelyek keretében: az örökösök körének meghatározása és az őket illető örökség;<sup>68</sup> a fiú- és/vagy lányörökösök által örökölheto birtokok;<sup>69</sup> a testvérek közötti örökség felosztása;<sup>70</sup> mindezeket bekoronázza azon tetele, mely kimondja, hogy bárki nemesnek jogában áll szerzett javairól szabadon rendelkezni.<sup>71</sup> Más, e kérdéskörrel rokonítható cikkelyek keretében kerül sor a leánynegyed, valamint a hitbér és jegyajándék tárgyalására.<sup>72</sup> A házassági vagyoni jogi intézmények kategóriájába sorolható hitbér és jegyajándékra vonatkozó tetelek számbavételét a végrendeletekben történő előfordulásuk indokolja. Ugyanakkor a *Tripartitum* a végrendelezéssel szorosan összefüggő gyámság problematikájára is kitér, annak különböző eseteit és az ezek megoldására javasolt rendelkezéseket sorolva fel.<sup>73</sup> Ezt azért tekinthetjük lényegesnek, mert sok esetben a végrendelező egyik legfontosabb szándéka az, hogy hátra maradt özvegyéről és kiskorú gyerekeiről megfelelő gyám gondoskodjék. Talán még egy cikkelyét érdemes idéznünk, azt, amely kitér az „atyafi” és „rokon” fogalmak közötti különbségre. Werbőczy szokásjoggyűjteménye szerint az atyafiak alatt a fiúági személyeket, míg a rokonság alatt a nőági

---

<sup>65</sup> Gábor Gyula: „Quadripartitum.” In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Jogi Lexikon hat kötetben*. Bp. 1898 – 1907. VI, 127.

<sup>66</sup> A *Tripartitum* és *Quadripartitum*nak a nemesi magánjogra vonatkozó rendelkezéseit Viczián János hasonlította össze. Lásd Uő: *A Quadripartitum eltérései a Tripartitumtól a nemesi magánjogban*. Cegléd, 1935.

<sup>67</sup> Kollányi Ferencz: *A magyar kath. főpapság végrendelezési jogának története*. Bp. 1896; Uő: *A magyar kath. alsópapság végrendelezési joga, ennek története, jelenlegi állapota és a hagyatékok körül követendő eljárás*. Esztergom, 1900.

<sup>68</sup> Werbőczy: *Tripartitum*, 81–83 (17. cik.).

<sup>69</sup> Werbőczy: *Tripartitum*, 83–85 (18–19. cik.).

<sup>70</sup> Werbőczy: *Tripartitum*, 107–115 (40–46. cik.).

<sup>71</sup> Werbőczy: *Tripartitum*, 129 (57. cik.).

<sup>72</sup> Werbőczy: *Tripartitum*, 171–183 (89–100. cik.).

<sup>73</sup> Werbőczy: *Tripartitum*, 197–203 (112–117. cik.).

személyeket értjük.<sup>74</sup> Ahogy korábban is említettem, Werbőczy *Tripartituma* nem emelkedett törvényerőre, de hatása évszázadokon keresztül meghatározó maradt. Ez a korszak azonban már vizsgálati periódusunkon kívül esik. Mindezen törvényeket összegezve azt látjuk, hogy a középkori magyar nemesség végrendelkezési joga nagy múltra tekint vissza, egészen Szent István királyig. A szabad testálás joga azonban még nem jelenti feltétlenül az írásos végrendekezés gyakorlatának elterjedését is, sőt, a végrendeletek írásos elterjedése a nemesség körében sosem öltött „tömegméreteket”. Az okokat keresve elsődlegesen a szokásjog szokatlan szívósságával számolhatunk. Alig a késő középkorban, vagyis a 15–16. században beszélhetünk a nemesi végrendeletek számottevő emelkedéséről. Ez az a korszak, amikor a polgári végrendeletek száma is, a nemességéhez hasonlóan, emelkedő tendenciát mutat.

Ahogy a fenti jogi vonatkozású áttekintésből is kiderül, hosszú vita eredményeként kristályosodtak ki a végrendelkezési jog legfontosabb tételei: ki és milyen körülmények között élhet a testálás jogával, és milyen javak felől dönthet testamentumában. A világi hatóság mellett az egyház volt direkt módon érintve a testálás gyakorlatát illetően. Ez a kérdéskör szorosan összefügg az egyháznak hosszú időn keresztül vívott küzdelmével, melynek tétje az egyház joghatóságának elismerése volt a végrendelkezéssel kapcsolatos kérdésekben. Az egyház csak félgyőzelmet könyvelhetett el a hosszas jogi csaták után: bár elismerték, hogy végrendeleti ügyekben az egyházi bíróság illetékes, a végrendeletekben szereplő ingatlan vagyonnal kapcsolatos problémákat kivonta az egyházi bírászkodás jogköréből. Az a kompromisszum, amellyel az egyház tulajdonképpen elismerte az ősi vagyon feletti jogainak korlátozását, az egész középkoron át érvényben maradt. Ez vezetett el a későbbiekben a testamentumok azon sajátos jellegzetességéhez, hogy a testáló elsősorban ingó vagyonáról rendelkezett.<sup>75</sup> Az egyházi bíróságnak végrendekezésben történő szerepére utal egy 1420-as oklevél. Ebben Johann Wittich, erdélyi püspöki helynök a tövisi és balázsfalvi plébánosoknak elrendeli, hogy Járai Imre végrendekezésének tanúit idézzék maguk elé, vegyenek tőlük személyes esküt, egyenként kérdezzék ki őket, és vallomásaikat írják meg neki.<sup>76</sup> Járai Imre valamikor 1406 augusztusa és 1407 márciusa között hunyhatott el, végakarata is ebből az időből származhatott.<sup>77</sup> Sajnos, az ügyről többet nem tudunk, de annyi nyilvánvaló, hogy végrendelete miatt problémák adódtak. Hasonló derül ki egy végrendeleti hagyaték révén keletkezett vitás ügyből. Erzsébet és Veres Máté egy gyulafehérvári kőház miatt pereskedett, melyet Erzsébet asszony végrendeletileg örökölt. Éppen

---

<sup>74</sup> Werbőczy: *Tripartitum*, 202–203 (118. cik.).

<sup>75</sup> Murarik: *Az ősiség*, 142–143.

<sup>76</sup> Wass Lt, 362 sz.

<sup>77</sup> Wass Lt, 271, 275 sz.



emiatt került az ügy az egyházi bíróság elé. A felek hamar rájöttek azonban arra, hogy a problémamegoldás talán legköltségesebb módját választották. Ezért, a költségeket és a perrel járó fáradságokat is megtakarítva, jó emberek közbenjárására, Erzsébet asszony és Veres Máté a békés megegyezés útját választotta.<sup>78</sup> Még kifejezőbben tűnik fel előttünk viszont az egyházi és világi bíróság különálló szerepköre végrendeleti ügyekben egy, a 16. század elején lejátszódott pernek köszönhetően. 1507-ben cegei Wass Balázs az ország törvényére hivatkozva visszafoglalt egy telket, amelyet az apja, néhai Wass Domokos eladományozott néhai Domokos, széki plébánosnak. Később Domokos plébános végrendeletében ezt a telket a széki egyház Szent Keresztoltárára hagyta. Wass Balázs a telket visszafoglalta és kijelentette, hogy noha apja tényleg eladományozta a szóban forgó telket, az ország törvénye szerint egyetlen nemesnek sem áll jogában az őseitől reá szállott telket eladományozni, kivéve, ha saját fejjáért idegeníti el, és ezt a nemesek közgyűlésén hajlandó bebizonyítani.<sup>79</sup> Két évre rá, 1509-ben a nemesek közgyűlésén meg is született a határozat. Az ügy határozatára érdemes részletesebben kitérni, mert a végrendelezési joghoz is kapcsolódik, adott ponton hivatkoznak is rá. Alapos vizsgálat eredményeként a nemesség ügy taláta, hogy fejjáért céljából ősi birtok eladományozásához nincs szükség sem királyi, sem rokon beleegyezésre, ha a fejjáértban senki sem lehet segítségére. Ha ősi birtokot más jogcímen adna el, akkor szükség lenne a rokonok beleegyezésére és a király jóváhagyására, valamint a rokonok és szomszédok értesítésére elővásárlási jogukat illetően. Ha ez megtörtént ellentmondás nélkül, a vásárló köteles egy éven belül magát a birtokba bevezettetni, ellenkező esetben jogtalan birtokbavétel miatt marasztalható el. Mindezeket figyelembe véve döntött úgy a nemesek közgyűlése, hogy a szóban forgó telek eladományozása csak a kolozsmonostori konvent bevalló levele alapján érvénytelen, még ha Domokos széki plébános be is vezettette magát a birtokba. Sőt, a plébános királyi beleegyezés nélkül erre nézve nem is végrendelezhetett volna, ezt annál kevésbé tehetné, mivel jogtalanul birtokolta. A közgyűlés álláspontját még inkább világossá tette kimondta, hogy Domokos jogtalan birtoklása miatt azt utódjára, Gál széki plébánosra sem hagyományozhatta, a teleknek tehát vissza kell szállnia Wass Balázssra. A Gál széki plébánost ez ügyben képviselő plébánosokat pedig figyelmeztették, hogy nekik is az ország törvényeihez kell igazodniuk, amely szerint, ha végrendelet birtokjogokat érint világi bírósághoz, és nem egyházihoz tartozik az ügy, következésképpen sem a püspöki helynöknek, sem a plébánosoknak nem állt jogukban beavatkozni.<sup>80</sup>

---

<sup>78</sup> DL 30915.

<sup>79</sup> Wass Lt, 540 sz.

<sup>80</sup> Wass Lt, 553 sz.

Mindazonáltal az egyház igen motivált volt a végrendeletek megfogalmazásában, ezért a kiközösítés fegyverével élt mindazokkal szemben, akik megtiltották pap jelenlétét a testamentum szerkesztésénél vagy nem engedélyezték a végakarat írásban történő rögzítését. Hasonló büntetést helyeztek kilátásba azon örökösöknek vagy a testamentum végrehajtóinak, akik hat hónapon belül nem tettek eleget a testáló végakaratának. A nemesi végrendeleteket sokkal szabadabb, kevésbé kötött formában szerkesztették szemben a polgárokéval. Az egyházmegyei zsinatok általában meghatározták a testamentum szerkesztésének feltételeit, bár az is igaz, hogy sok esetben nem tartották be ezeket. A végrendeletet általában a helyi pap vagy plébános írta. A veszprémi egyházmegyei zsinat pontosan meghatározta az egyházi emberek ez irányú kötelességeit. Eszerint egyházi csak abban az esetben foglalhatta írásba a végrendeletet, ha az a testáló szabad akaratából és elhatározásából, minden befolyástól mentesen történt és a végrendelező józan ítélőképessége birtokában, ép elmével tette mindezt. Az érvényes testamentumhoz tanúk jelenlétére volt szükség. Számuk ingadozhatott, általában hét férfi vagy a pappal együtt legkevesebb három alkalmas tanú jelenlétét kérték. Szükség esetén a kánonjog idevonatkozó fejezetének nyomatékos idézésével a veszprémi egyház zsinata azt is kimondja, hogy kegyes adományt tartalmazó végakaratot akár két tanú jelenlétében is tenni lehet.<sup>81</sup> Nem volt szabályozva azonban sem a tanúk jogállása, sem nemük és a hitelesítés módjáról sem rendelkeztek. A tanúk közül egy volt megbízva a testamentum végrehajtásával. Megállapították a végrendeletek szerkezetét is. Ezek a lélekváltás és kegyes adományokkal kezdődtek, őket követték az örökösöknek szánt javak, a sort a rokonoknak és a családon kívülieknek szánt adományok sorával folytatva. Érdemes kihangsúlyozni, hogy a kötelezően első helyen szereplő kegyes adományok, valamint a testáló lelki üdvéért tett hagyatékok az egyetlen olyan határozott előírás, amely a végrendeletek struktúrájára vonatkoznak. Hozzá kell tennünk mindjárt, hogy akár a többi rendelkezés esetében, ennek az előírásnak a betartását sem ellenőrizte egyetlen joghatóság sem, esetleg a helyszínen jelen lévő pap (sok esetben a testáló gyóntatója is egyben) lehetett az, aki felhívhatta erre a figyelmet. Mindenesetre a veszprémi zsinat külön előírta, hogy a testamentumot rögzítő papnak kötelessége figyelmeztetnie a testálót arra, hogy a veszprémi székesegyház javára is hagyományozhat. A testálásnál jelen lévő pap, a halál beállta után, értesítette felettesét, az esperest

---

<sup>81</sup> IX. Gergely pápa kánonjog gyűjteményére hivatkoznak, pontosabban a 11. fejezet testamentumokra vonatkozó részére. *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai*. Közzéteszi Solymosi László. Bp. 1997. 91–94 (a továbbiakban Solymosi: *A veszprémi egyház*); Uő: Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből. In Kovács Ágnes (szerk.): *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Debrecen, 1999. 204.

a kegyes adományokról, ugyanis az ő jogkörébe tartozott a kegyes adományok számontartása, ezáltal mentve meg azokat a felejtéstől.<sup>82</sup>

## A polgári végrendeletek szabályozása

Az erdélyi városok esetében a testálás alapelvei nem sokban különböznek a nemességétől. Egyelőre az látszik körvonalazódni, hogy az ősi vagyonról nem lehetett szabadon rendelkezni, mert ezt vérségi alapon a leszármazók és a családtagok örökölték. A szerzett vagyon felett azonban korlátlanul rendelkezettek. Ezzel lényegében azt az elvet támogatták, hogy az ingatlanvagyon a családon belül öröklődjön tovább. A felvidéki városoktól eltérően nem találtuk viszont annak nyomát, hogy a testamentumokat a városkönyvbe bevezették volna. Kolozsvár estében biztosan tudjuk, hogy ilyenre nem került sor, Szeben és Segesvár esetében sem, egyedül Beszterce esetében van rá utalás, hogy a testamentumokat külön protocollumba vezették volna. Mivel a legtöbb adatunk egyelőre Kolozsvárra vonatkozóan áll rendelkezésünkre, részletesebben ezt mutatnánk be. Kolozsváron is az egész középkoron át a végrendelet a szokásjogot követi.<sup>83</sup> Változás csak a 17. század elején következik be, amikor Kolozsvár városa összeállítja és megfogalmazza az örökösödési eljárást szabályozó statútumot. Nagy valószínűséggel a statútum tartalmi szempontból tulajdonképpen a korábban alkalmazott szokásjog írásba foglalását jelentette. Kovács Kiss Gyöngy meggyőzően érvel amellett, hogy tulajdonképpen ez a jól kialakult és alkalmazott szokásjog az örökösödés terén, majd ennek 1603. évi írásba foglalása olyan magas fokú jogbiztonságot teremtett az örökösödési eljárásban, amely magyarázatot ad arra, hogy amikor csak a törvényes örökösök között kellett megosztani a hagyatékot, nem volt szükséges végrendelet megfogalmazása.<sup>84</sup> Ez másfelől rávilágít arra is, hogy más városokhoz viszonyítva (Sopron, Pozsony, Kassa, Eperjes) viszonylag miért maradt fenn olyan kevés végrendelet. Ugyanakkor a végrendeletkezés nem kizárólagos feltétele az örökösödési eljárás lefolytatásának, és maga a testamentum sem szigorúan alakiséghez kötött helyi és országos szinten egyaránt.<sup>85</sup>

Kolozsváron a kinyilvánított végakaratok több formájával találkozunk. Egy részük közhiteles jellegű, vagyis valamilyen közhitelességű pecséttel és

---

<sup>82</sup> Solymosi: *A veszprémi egyház*, 91–94 vö. 21–22.

<sup>83</sup> Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. II. Kv. 1861. 356–363.

<sup>84</sup> Kovács Kiss Gyöngy: *Végrendeletek Kolozsvár város levéltárában*. In Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kv. 2004. 258–259.

<sup>85</sup> Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. II. Kv. 1861. 362–363.

aláírással hitelesített végakarát, másik részük magán hitelességű, ez alatt értve, hogy magánszemélyek aláírása és/vagy pecsétje alatt készültek. Mindkét esetben beszélhetünk írásban és szóban megfogalmazott végakaratokról. A közhiteles írott végrendeletek készülhettek maga a végrendelező által, ez volt a ritkább eset, vagy valaki más által, úgy, hogy a végrendelező a szóban elmondott és írásban rögzített végakaratot a magáénak vallotta. Az így készült testamentumot be kellett mutatni közhitelű pecséttel bíró intézménynek vagy személynek, ott jegyzőkönyvbe iktatták, s utána megkapták a hitelesített változatot. A szóban elmondott közhitelű végakaratoknál a testáló közhitelű testületek küldöttei előtt mondta el végakarátát, írásba foglalták, s a hiteles változatot ki is állították. Ez volt az elemzett példánk alapján a gyakoribb változata a közhitelű végrendeleteknek. A magán hitelességű testamentumok érthető módon magánszemélyek aláírása és/vagy pecsétje alatt keletkeztek, de ez a középkorban ritka szokás volt, a koraujkortól kezd gyakorivá válni. Nagyon kevés olyan magánszemély által kiállított végrendeletet találtunk, amely alá is van írva, illetve lepecsételve. Inkább a pecsételés volt a jellemzőbb. A magán hitelességű írott testamentumokat vagy maga a végrendelező írta vagy más jelen lévő személy (általában valamelyik tanú), és pecséttel megerősítették (ez lehet a végrendelező vagy valamelyik jelen lévő személy pecsétje). Ilyen esetben, magán jellegről lévén szó, a végrendelező nem kívánta, hogy valamelyik közhitelű intézmény pecsétjével erősítsék meg. Azokat a városi végrendeleteket azonban, amelyek a testáló városban fekvő javait is érintették, két esküdt polgár aláírásával és pecsétjével is hitelesíteni kellett. A magán hitelességű szóbeli végrendeletek esetében a testáló szóban fogalmazta meg végrendeletét legalább két, erkölcsileg minden kétséget kizáróan tiszta személy jelenlétében (általában erre a város esküdtpolgárait kérték fel), ezek pedig az utólag írásba foglalt végakaratot aláírásukkal és/vagy pecsétjükkel hitelesítették. Erről tanúskodnak máskülönbén a szebeni példák is. Elvárták, hogy a tanúvallomások alapján megfogalmazott végakarát írásba foglalása még a testáló életében megtörténjék, hogy azt előtte is felolvassák és kinyilváníthassa beleegyezését. Ettől függetlenül előfordult, hogy csak a végrendelező halála után került sor a tanúvallomások alapján írásba foglalt végakaratra, de ez nem csorbította jogilag helyzetét.

Korábban említettük, hogy az erdélyi városok viszonylatában viszonylag kevés végrendelet maradt fenn és ennek oka nagy valószínűséggel az, hogy csak törvényes örökösök között osztották el a hagyatékot, ami nem igényelt végrendelezési eljárást. Következésképpen a fennmaradt végakaratok megfogalmazására legtöbb esetben azért került sor, mert a hagyaték megosztása után, a törvényes örökösökön kívül, másokra is hagyatkoztak, vagy a törvényes örökösök örökségét korlátozva vagy azokat teljesen kirekesztve. A fennmaradt erdélyi polgári testamentumok azt sugallják, hogy a polgárok általában a közhitelű írásos végrendelezés módját választották, vagy saját

törvényhatóságuk előtt azáltal, hogy a testamentumról a város hatósága állított ki közhitelű oklevelet, vagy a két hiteles hely egyike, Gyulafehérvár vagy Kolozsmonostor törvényhatósága előtt. Szeben esetében a város adott ki közhitelű oklevelet a végakaratok tanúi által tett utólagos bevallások alapján. Emellett a közjegyzőkhöz is fordultak a szebeni, szászvárosi és szászsebesi polgárok. Utólag foglalták írásba a város bírái és esküdtjei előtt több szebeni polgár végrendeletét. Szebenben is a végrendelet tanúi voltak azok, akik eskü alatt tettek vallomást a testáló végakarataról. Az így írásba foglalt végrendeleteket közhitelű oklevelekbe foglalva meg is pecsételték. Albert Aposch végrendeletét Szeben város esküdt tanácsosai erősítették meg a tanúk bevallása alapján és erről függőpecsétetes oklevelet állítottak ki.<sup>86</sup> Peter takács végrendeletét halála után foglalták írásba a város bírái és esküdtjei a végrendeletnél tanúként szolgáló hat szebeni polgár bevallása alapján.<sup>87</sup> Szászsebes város hatóságával íratta át elhunyt férje, Mergesteten-i Scharner Zakariás végrendeletét is annak özvegye, Magdolna. Az 1445-ben kelt német nyelvű végrendelet átírására, melynek az özvegy volt a kedvezményezettje, hét évvel az eredeti megfogalmazása után került sor, ezáltal az özvegy a várostól közhitelű, függőpecsétetes oklevelet szerzett.<sup>88</sup>

Ebből a szempontból a kolozsváriak voltak nagyon kedvező helyzetben, mert tőzsomszédságukban volt a kolozsmonostori konvent. Ezért nem is kell csodálkoznunk azon, hogy a legtöbb fennmaradt végrendeletet vagy a kolozsmonostori konvent kiküldött emberei előtt foglaltak írásba vagy tanúvallomások alapján utólag, de szintén a konventi kiküldöttek előtt fogalmazták meg. Városkönyvbe bevezetett testamentumokról a középkorban nincs tudomásunk. Kolozsváron például Kovács Kiss Gyöngynek nem sikerült a városkönyvbe bevezetett testamentumot találnia. Arra talált adatot a 16. század második feléből (amely már az általunk választott korszak kronológiai határain kívül esik, és ezért nem foglalkozunk vele részletesen), hogy a város saját, nagyobb pecsétjével megerősített testamentumot adott ki.<sup>89</sup> Szebenben ezt viszont már a 15. században folyamatosan gyakorolták. Külön testamentumos könyv létezésére Kolozsváron nincs adatunk. Besztercére vonatkozóan maradt fenn utalás, hogy a megfogalmazott végrendeleteket bevezették a testamentumos könyvbe. Ez az egyetlen adatunk a létezésére vonatkozóan, de maga a *protocollum testamentorum* nem maradt fenn. A rendelkezésünkre álló testamentumok arra utalnak tehát, hogy Kolozsváron a polgárok két okból kifolyólag tartották szükségesnek közhitelű végrendelet megfogalmazását. Egyrészt, ha rendelkeztek szerzett vagyonnal, ugyanis a szokásjog, majd az 1603-as örökösödési statútum szerint csakis ezek sorsa

---

<sup>86</sup> DL 31119.

<sup>87</sup> DL 36900.

<sup>88</sup> DL 44637.

<sup>89</sup> Kovács Kiss: Végrendeletek Kolozsvár város levéltárában, 259.

felől dönthetett a testáló, az ősi vagyont tudvalevőleg a vérség és a nemzetség szerint kellett továbbadni. Ez, még egyszer hangsúlyozom, magyarázatot nyújt arra is, hogy miért maradtak fenn ilyen csekély számban polgári végrendeletek. A jól működő szokásjog elég volt ahhoz, hogy normális körülmények között a végrendelet-készítés ne legyen szükséges. Másrészt, a fennmaradt példák alapján úgy tűnik, elsődlegesen akkor végrendelkeztek közhitelű intézmény előtt, ha számítottak arra, hogy valamilyen oknál fogva testamentumuknak nem lesz nyugodt utóélete, vagyis az örökösök valamilyen oknál fogva megtámadják azt. Több végrendeletben is a testáló hangsúlyozta, hogy lemond családi örökségéről, cserében viszont elvárja testvéreitől, hogy maguk sem fognak igényt tartani az ő javaira. Máskor, éppen ellenkezőleg, azért foglaltatta írásba végakarátát a testáló, mert sejtette, hogy rokonai kizárása az örökségből problémát okozhat majd az örökösöknek, a közhitelű végrendelet azonban segíthet nekik per esetén.

## **Összefoglalás**

Mind a nemesi, mind a polgári végrendeletek magasabb számban való előfordulása Erdélyben a 15. századra tehető. Sokatmondó, hogy az első végakarát a Magyar Királyság eme területéről egy 1300-ból való nemesi testamentum. Ezek után elszórva jelentkeznek a 14. század folyamán elsődlegesen nemesi és nagyon alacsony számban egyházi végrendeletek. A 15. századtól folyamatosan emelkednek a nemesi és polgári testamentumok száma. A század vége felé pedig egy-két jobbágyi végrendelet is bekerül a felsorolásba. A testamentumok számának ilyenképpen való alakulása szorosan kapcsolódik a társadalom fejlődéséhez, mondhatnánk annak tükré. Mindaz, ami a társadalom különböző rétegeiben lejátszódik, valamiképpen tükröződik a végrendeletek szövegében is. Ehhez kapcsolhatnánk úgy a nemesek, mind a polgárok ama szokását, hogy általában röviddel a megfogalmazása után hiteleshellyel vagy közjegyzővel átírtatták. Láthatóan az örökösök közhitelű oklevéllel akarták bebiztosítani magukat az utólagos elégedetlenkedéssel szemben, vagy akár hagyatéki per esetére.

A végrendelkezés mikéntjét Werbőczy *Hármaskönyve* szabályozta, társadalmi rétegek szerint tárgyalva az öröklés rendjét. Természetesen, a nemesség jogaival foglalkozott a legrészletesebben, de a polgárok és jobbágyok öröklési szokásait is megemlíti. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy Werbőczy *Tripartitum*-a a 16. század elején született meg, az általunk tárgyalt korszaknak már a vége felé, addig tehát esetünkben az évszázadok során, az I. Szent Istvántól kezdve hozott törvények és rendelkezések voltak irányadóak a végrendelkezés terén. Ezt a szokásjogot vette alapul maga Werbőczy is, mikor törvénykönyvét megszerkesztette. A világi tárgyú rendelkezéseket a kánonjog egyes rendelkezéseivel egészítették ki. Az ezek

ötvezetéből született végrendekezési jog részletesen szabályozta a végrendeletek külső és belső jogi kellékeit. Ennek egyik alapvető pillére volt, hogy a testáló csak szerzett vagyonáról rendelkezhetett, az ősi vagyonról nem. Ez egy olyan jellemvonása a végrendeleti jognak, amely egyaránt vonatkozott a nemesi és polgári végrendeletekre. A kolozsvári polgárok az ősi vagyont egyszerűen „kolozsvári örökségnek” nevezték, ezt tehát a vérség és nemzetség szerint örökítették tovább. Szintén közös vonása a nemesi és polgári végrendeletnek, hogy a lélekváltság-adományok mindkét kategóriában jelentős helyet foglalnak el a hagyományozandó javak között.

Erdélyben a legnagyobb számban nemesi és polgári végrendeletekkel találkozunk. Ez utóbbiak közül messze kimagaslanak a kolozsvári polgárok testamentumainak száma. Nem azért, mert bevezették volna a városi könyvbe, hanem a kolozsmonostori konvent hitelesítéseinek köszönhetően. A felvidéki városoktól eltérően nem találtuk annak nyomát, hogy a testamentumokat a városkönyvbe bevezették volna. Kolozsvár esetében biztosan tudjuk, hogy ilyenre nem került sor, Szeged és Segesvár esetében sem, egyedül Beszterce esetében van rá utalás, hogy a testamentumokat külön protocollumba vezették volna, ez viszont sajnos, nem maradt fenn. Polgári viszonylatban a jól kialakult és alkalmazott szokásjog az örökösödés terén olyan magas fokú jogbiztonságot teremtett az örökösödési eljárásban, amely magyarázatot ad arra, hogy amikor csak a törvényes örökösök között kellett megosztani a hagyatékot, nem volt szükséges végrendelet megfogalmazása. Ez rávilágít arra is, hogy más városokhoz viszonyítva (Sopron, Pozsony, Kassa, Eperjes) viszonylag miérnt maradt fenn olyan kevés városi testamentum Erdélyben.

A végrendekezési joggyakorlat a nyelvet illetően nem rendelkezett. Erdélyben legnagyobb számban latin nyelven íródtak a végakaratok, kevesebb számú német nyelvű polgári testamentumról van tudomásunk (ilyenek kerültek elő Szegedből, Szászvárosból, Szászsebesről, Brassóból), illetve magyar nyelven írótról, a Ródi Cseh István saját maga által írt végakarataról. Ha a testamentumot tartalmazó oklevél hitelesítési eszközeit nézzük, ezek közül a leggyakrabban alkalmazott módszer az általunk tanulmányozott végrendeletek esetében a tanúk rányomott pecsétje jelentette.

A végrendekezési jog Erdélyben nem mutatott a királyság többi részével szemben sajátos vonásokat. A joggyakorlat alapja itt is a szokásjog volt, amire adott esetben maguk a végrendeletek is hivatkoztak. Hasonlóképpen, a végrendeletek tartalmi és formai követelményeit illetően sem beszélhetünk sajátos erdélyi specifikus vonásokról. Az eltérések tehát nem régiók, hanem társadalmi kategóriák szerint mutathatók ki. Eszerint Erdélyben is, mint Magyarország többi részén, más-más írott és íratlan szabályok szerint végrendeletek a nemesség, polgárság, jobbágyok, egyháziak és a székelyek. Ugyanakkor évszázadokon át a végrendeletek megmaradtak az öröklés egyik legfontosabb, de nem egyedüli eszközének.

## **The Legal Practice of the Last Wills and Testaments in Late Medieval Transylvania**

(Abstract)

The emergence of last wills, in the form we know them from the Late Middle Ages, was a gradual process involving the amalgamation of elements from several legal systems. The most archaic element of any medieval legal system was common law. In its original form it was fully based on oral actions and settled the conflicts within the community without written codebooks. This applied to the inheritance customs as well, where the ties of lineage were the principal regulating forces in redistributing movable and immovable property of the deceased, who had little say in questions concerning the time after their death. The loosening of tribal and family ties, however, made it necessary to provide guidelines for cases when the traditional system of inheritance did not apply or was insufficient.

The influence of canon law in the system of medieval bequests was decisive because the Church claimed authority over legal matters concerning birth, marriage, and death – in order to safeguard the salvation of the deceased and to ensure the appropriate donations to the relevant ecclesiastical institutions. The codification of the common law of the country by the jurist Stephan Werbőczy in 1517 also devoted some paragraphs to the consequences of making or not making wills, and the conditions were also treated in the synodal decrees, among which the decrees of the Veszprém diocese represent an example from the beginning of the sixteenth century.

Legal regulations were precise in describing the conditions of making wills, defining who was entitled to make an authentic will, when, how, and in front of whom. However, real life produced more varied circumstances than foreseen in the laws and the authorities implementing the laws usually showed greater flexibility than those who had made them. Wills in medieval Transylvania were usually composed only shortly before the testator's death, or in some few cases in critical situations or before risky enterprises like going on a pilgrimage, or joining a military campaign.

The right of the nobility to dispose over their property by their own free will goes back to the eleventh century, the first century of Hungarian statehood. Because of the stability of customary law, putting their wills into writing started to increase among the nobles only from the late fifteenth century. As far as the form of the wills was concerned, the most significant difference was that those of the nobility were much less standardized and consistent than their urban counterparts. There was no local tradition or established form they had to refer to, only regulations of canon law were kept in mind, but were seldom followed very strictly.

According to our analysis based on the wills from the second half of the fifteenth century and first half of the sixteenth century, there were very few testaments issued as a charter by a body with an authentic seal, and employing public notaries for this task was not common either. Often the testators issued their will under their own seals. Signatures became more widespread after 1500. The language used was mostly Latin, with which the testators usually needed some assistance. From the 1510s onwards we also have some examples of the vernacular (Hungarian), which could render the actual words of the testator more accurately. Witnesses played an important role. They were usually relatives, neighbours, familiares and even servants or women, and especially clerics. Their number was not controlled too strictly: theoretically canon law would



require seven persons, but for instance the synodal decrees of the Veszprém bishopric from 1515 prescribed three, and if a testament contained only pious bequests, two persons were enough. Beside the witnesses, the testators also appointed executors who were responsible for distributing the bequests, and tutors or protectors whose duty was to defend the wills with their authority.

The majority of wills were written in the first person singular. Some of these, as the texts themselves indicate, formulated in the testators' name by confessors or other clerics, but with most testaments we do not know who put them in writing, and sometimes it is even uncertain whose seal was put on the document. Some wills were later transcribed by public notaries or convents entrusted with notarial functions (*loca credibilia*), showing that the heirs wanted to have a proper legal document at hand.

This concluding survey answers a few problems concerning last wills and testaments in late medieval Transylvania. With its limited geographical and chronological scope, this article can only be a first tentative approach to the legal background of testaments, to their structures and some aspects concerning the tenor of the wills. Since wills were a universal phenomenon in medieval Europe, it would be possible to make comparative studies in this field.



## Rüsz-Fogarasi Enikő

egyetemi docens



Dr. Rüsz-Fogarasi Enikő 1966-ban született Szászrégenben, és az itteni 2-es számú Ipari Líceum matematika – fizika szakán érettségizett. Egyetemi tanulmányait 1991-ben végezte el a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen történelem és filozófia szakon, miután 1990-ben több hónapon át hallgatta az ELTE történelem szakának kora újkori előadásait. 1991-től kezdődően a Babeş-Bolyai Tudományegyetem oktatója. Jelenleg a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen a Magyar Történelmi Intézet docense, a Történelem- és Filozófia Kar magyar oktatásért felelős dékánhelyettese. A segédtudományok, középkori város-történet és egyetemes középkor előadó tanára. Két alkalommal is az MTA Bolyai János tudományos ösztöndíjasa. Doktori disszertációját az erdélyi középkori városok kiváltságairól és kötelezettségeiről 1999-ben védte meg, és 2003-ban könyvként is megjelentette. Három önálló kötet, több egyetemi jegyzet és forráskiadás jelent meg munkássága során, több kötetet is szerkesztett. A késő középkor és kora újkori várostörténet területén több mint ötven tanulmánya jelent meg.

Új kutatási terület megnyitása fűződik nevéhez. Egy lelkes ifjú csapattal az erdélyi szociális- és beteggondozás történelmi forrásait adják ki, és a feldolgozott anyagot tanulmányok, tanulmánykötetek és monográfiákban tárják az olvasók elé. Ennek a munkának köszönhetően megjelentek a kolozsvári Szentlélek és Szent Erzsébet ispotály 1600 és 1651 közötti számadásai külön kötetekben, valamint egy az ispotálytörténelmi munkákat összegyűjtő tanulmánykötet. A Szentlélek ispotályról írott monográfiája nemrég hagyta el a nyomdát. Újabbán a fejedelemségkori városlakók örökösödési szokásairól jelent meg több tanulmánya.

Jelenleg a Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar dékánhelyettesi minőségében tevékenyen részt vesz a kolozsvári egyetem magyar tagozatának intézményesítési folyamatában. Nagyon fontosnak tartja a magyarországi egyetemek és a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar tagozata közötti együttműködést.

Nevéhez fűződik a középiskolai történelem tanárok, könyvtárosok és osztályfőnökök számára megszervezett akkreditált továbbképzők megszervezése.

2011 novemberében az ELTE Bölcsésztudományi Karán habilitációs fokozatot nyert.

## *Lányok, asszonyok és özvegyek a kincses Kolozsváron<sup>1</sup>*

**Keywords:** early modern time, daughters, wives, widows, witches

A 21. századból, ha visszatekintünk a 16. századi Kolozsvár történetére, nagyon óvatosnak kell lennünk, hiszen nem szabad előítéllettel közelíteni az akkori valóság felé. Mindenekelőtt a 16. század történéseit annak a társadalomnak részeként kell értelmezni és megérteni. Ugyanakkor tudatában vagyunk annak, hogy nem könnyű a társadalom azon részének a megítélése, amelyikről csak közvetve vannak adataink. A 16-17. századi Kolozsvár írástudói, vezetői, céhes vezetői férfiak voltak ezért az írott források szinte kizárólag nekik köszönhetőek, így a férfiak szűrőjén keresztül ismerhetjük meg a nők jogi helyzetét és helyét a korabeli társadalomban.

A nők jogi helyzetének elemzése a 16. századi Kolozsváron közvetve vagy közvetlenül a céhes iratokra, közgyűlési, törvénykezési, tanúvallatási jegyzőkönyvekre, valamint a számadáskönyvekre, harmincadjegyzékekre és adólajstromokra épülhet. A nők társadalmi helyét a számadáskönyvek, adókönyvek, elbeszélő források alapján vizsgálhatjuk meg. A korabeli forrásokban a nők hajadon lányokként, feleségként/asszonyként és özvegyként szerepelnek.

De még mielőtt belevágnánk az elemzésünkbe, vizsgáljuk meg a városunk fejlődésének lényegesebb pontjait, állomásait. Kolozsvár fejlődésére nagyon nagy hatást gyakorolt a Zsigmond király által 1405-ben kiadott városi privilégium. Ez a kiváltságlevél megteremtette Kolozsvár számára a jogi keretet az igazi várossá váláshoz, de ezt számos más rendelkezés és kiváltságlevél egészítette ki később, amelyek együttesen létrehozták a város kormányzási és vagyonhasználati normarendszerét. Már a 15. század derekától Kolozsvár a tisztségviselők választása esetén a budai jogot követte.<sup>2</sup> A budai jogkönyv külön fejezetben rendelkezik arról, hogy miként válasszák meg az egyes iparos céhekből az esküdteket.<sup>3</sup> 1488 júniusában a király parancsára a budai jognak azon hét cikkelyét másolták le a kolozsváriaknak, amelyek a választás szabályozásáról, valamint az adóketésről, -szedésről, a város pecsétjéről, a város könyveiről és leveleiről szólnak. Ezek a cikkelyek a céheknek komoly képviselőt biztosítottak a város vezetésében, mivel minden céhből három-négy céhtag került be a választás útján az esküdtek közé.<sup>4</sup>

A 15. században a kézműves tevékenység fokozottabbá vált városunkban, amint azt a **céhek** megjelenése és fejlődése is nagyon jól bizonyít. Egy

---

<sup>1</sup> A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

<sup>2</sup> Kiss András: Kolozsvár város önkormányzatának fejlődése az 1458-as „unióig” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel. In: *Erdélyi Múzeum*, 1997. 3–4, 293.

<sup>3</sup> *Buda város jogkönyve*. II, Közreadja Blazovich László, Schmidt József, Szeged. 2001. 323.

<sup>4</sup> Kiss András: *Kolozsvár város önkormányzata*. 293–294.

évszázad alatt Kolozsváron legalább húsz céh alakult ki és fejlődött, és a 16. századra már ezekbe a céhekbe tartózó kézműveseket, de legfőképpen a céhes mesterembereket a város élén találjuk.<sup>5</sup> A szabad királyi városokban (így Kolozsváron is) a céhtagok a városi tanácsba, valamint a százférfiak közé is bekerültek, főbírói, királybírói, városi jegyzői tisztséget is viseltek.<sup>6</sup>

Kolozsváron a mészárosok, lakatosok, tímárok, sarkantyúsok, ötvösök, szabók, kovácsok, szücsök, takácsok, kötélverők, kádárok stb. a céhes élet keretei között, a céhes státútmok szerint művelték mesterségüket és szervezték meg életüket és munkájukat. A céhszabályzatot rendszerint az a hatóság bocsátotta ki és erősítette meg, amelynek közvetlen joghatósága alá tartozott az érdekelt céh.<sup>7</sup> A szabad városok esetében, általában a városi tanács feladatkörébe tartozott a céhszabályzatok elfogadása. A főbíró és királybíró a céhek képviselőivel egyetemben fogalmazta meg a státútmok artikulusait. A főbíró és királybíró a városi tanács nevében fogadta el az együtt, egyetértésben szavakba öntött szöveget.<sup>8</sup>

A 16. század második felében a céhek státútumait azért, hogy városon belül és kívül nyomatékot szerezzenek a benne foglaltaknak megerősítettik a fejedelemmel is. Ez történt 1591. november elsején is, amikor a városi tanács által 1589. március 30-án elfogadott kolozsvári kőművesek és kőfaragók céhlevelét a kialakult szokásnak megfelelően megerősítettik Báthory Zsigmonddal.<sup>9</sup> Mindezek a lépések igazolják a céh státútmok szerepét és fontosságát a 16. századi kolozsvári társadalomban.

A céhekbe általában a város vagyonosabb polgárai tartoztak, ugyanis az induláskor, belépéskor fizetett összeg és a mesterasztal ára jelentős anyagi háttérrel feltételezett. Az anyagi háttér mellett, ha valaki egy céh tagja akart lenni, mindamellet, hogy megtanult, és kellő ügyességgel gyakorolt, a mesterséget bizonyítania kellett, hogy tisztességes szülők törvényes gyermekeként nőtt fel.

Ahogy a középkoron át végig, úgy a 16. században is, a céhes szabályzatok is úgy, mint a városi státútmok, az ide tartozókról rendelkeztek,

---

<sup>5</sup> Lásd a kolozsvári céhes élet széleskörű feldolgozását: Jeney-Tóth Annamária: *Míves emberek a kincses Kolozsvárott*. Kv. 2004.

<sup>6</sup> Stephanus aurifaber- regius judex-1550-Samuel Goldenberg: *Clujul în secolul al XVI-lea*, Cluj-Napoca, 1957. 371. (Goldenberg) Flóra Ágnes: Polgári karrier – polgári lét Kolozsváron a reneszánsz korában. In: *Történelmi Szemle*, 2009/4, 482-501; Uő: A kora újkori kolozsvári elit portéja. In: *Urbs*/2008, 133-145.

Franciscus Keonywes aurifaber- regius judex-1589-Goldenberg 387.

<sup>7</sup> *Céhes élet Erdélyben*. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Kovách Géza és Binder Pál, Buk. 1981. 11. (Céhes élet Erdélyben)

<sup>8</sup> A csizmadia céh státútumát 1596. május 3-án Ferenczi Antal főbíró és Pulacher István királybíró előtt, Goldenberg 381: A kőművesek és kőfaragók státútumát 1589. március 30-án Pulacher István főbíró és Keonywes Ferenc aranyműves királybíró előtt, a város vörös pecsétjével erősítik meg, Goldenberg 387.

<sup>9</sup> Goldenberg 399.

vagyis a városi társadalom férfi tagjairól. Azonban a céhes iratokban és főleg a céh statútumokban a nőikkel kapcsolatban is találunk jogszabályokat, ezekben a cikkelekben a céhhez tartozó mesterek lányairól vagy özvegyéről intézkedtek. Első olvasatra úgy tűnik, hogy ehhez a kérdéshez, nagy vonalakban a céhek azonos módon viszonyultak, vagyis elsődleges feladatuknak tekintették az egyedül maradt nők oltalmának biztosítását. Azonban, ha egymás mellé helyeztük a nőkről alkotott artikulusokat, azt láttuk, hogy egy nagyon összetett kérdéssel állunk szemben. A céhes rendelkezések nem egységesek, sőt azt mondhatjuk, hogy minden statútumnak meg van a maga sajátossága, önálló története. Néha még egy céhen belül is változott bizonyos kérdések megítélése.<sup>10</sup>

Az első olyan szabályzat, amely az özvegyek státuszát érinti a lenszövő takácsok belső életét statuálta. A kolozsvári városi tanács előtt a lenszövő takácsok céhének 1479. december 13-án megfogalmazott statútumának 5. artikulusa úgy intézkedik, hogy az özvegyasszony csak abban a helyzetben folytathatja elhunyt férje mesterségét, ha ugyanabból a céhből való férfihez megy nőül.<sup>11</sup> A későbbi szabályok egy lépéssel tovább mennek, mivel az 1507. február 26-i,<sup>12</sup> valamint az 1537. június 25-i statútumok hatodik artikulusa megengedi a mester özvegyének, hogy élete végéig folytathassa a volt férj mesterségét, és csak akkor kell erről lemondania, ha más céhből való emberhez megy férjhez.<sup>13</sup> Ha abból indulunk ki, hogy ha egy jogkönyv valamit nem tilt, akkor az jogilag egy lehetőséget rejt magába, arra következtethetünk, hogy a takács özvegye csupán akkor veszíti el az iparúzés jogát, ha egy más céhbe tartozó mesterhez megy nőül. Tehát ha özvegy marad, vagy egy céhbeli takácsnak vagy más polgárnak, például kereskedőnek, vagy akár nótáriusnak lett a felesége, akkor elméletileg gyakorolhatta elhunyt takács-férje mesterségét.

A székérgyártók céhe sokkal szűkebbre szabja a mesterek özvegyeinek jogait. Az 1515. december 30-án kiadott statútum 11. artikulusa, valamint az 1539. március 21-én keltezett szabályzat 10. artikulusa úgy rendelkezik,<sup>14</sup>

---

<sup>10</sup> Lásd a lakatos céh esetét.

<sup>11</sup> *Céhes élet Erdélyben*. 66. „hasonlóképpen, ha valaki közülünk elhaláloznék, s annak özvegye a mi mesterségünkéből való mesteremberhez menne nőül, tovább folytathassa a mesterséget, de ha más mesterségbéli mesteremberhez menne nőül, mesterségünket ne folytathassa.” A latin szöveget Jakab Elek közölte *Kolozsvár története*, *Okl.*: 262: „Item mortuo ez nobis Magistro eius Relicta frui poverit ut prius Artificio, et si duxerit alium maritum artis nostre si vero alium alterius artificio, extunc artificium nostrum ei ad laborandum denegetur”

<sup>12</sup> Jakab Eleknél a február 23.-i keltezés helytelen.

<sup>13</sup> Céhes gyűjtemény. Középkori dokumentumok/ Colecția bresle. Documente medievale, nr. 20, și nr. 41. Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókjá. A későbbiekben előforduló levéltári céhes anyag kivétel nélkül a Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókjában található.

<sup>14</sup> Jakab Elek: *Okl.*, 340–342. „Si quanto aliquis magister Ex hac vita decedent, extunc vxor relicta talis magistri, vltra medium annum famulum tenere velit non valeat neque possit.”

hogy a székergyártó mesterek özvegye férje halála után csupán egy fél évig tarthat hozzáértő mesterlegényt és folytathatja az elhunyt férje mesterségét.

A céhek többsége általában egy évig engedi meg az özvegyeknek az ipar folytatását. 1561-től a szabók céhének irata is tartalmaz olyan rendelkezéseket, amelynek alapján az özvegyek mindamelllett, hogy férjük elhunytja után egy évig még folytathatják az ipart, még mesterlegényt is tarthattak. Azonban mindez csupán addig érvényes, míg az özvegy „meg holt Szabó urának nevével viseli”, vagyis addig és akkor, ha az özvegy nem megy férjhez a megszabott időn belül.<sup>15</sup> Ezt megelőzően az általános rendelkezés tiszteletben tartását hívatott szorgalmazni és megerősíteni Báthory István 1522. június 12-én, Budán keltezett parancsa, amelyben figyelmezteti a kolozsvári szabók céhét arra, hogy az özvegy csak egy évig és nem tovább tarthat legényt és boltot.<sup>16</sup> E központi intézkedés a jogszabály betartása érdekében, úgy gondoljuk, hogy nem ok nélkül történt, ugyanis elképzelhető egyrészt, hogy kihágások történtek, és ezért volt szükség nyomatékot adni a már érvényben lévő jogszabálynak. A másik lehetőség az lehetne, hogy mivel a meglévő szabó céhstatútumok explicit módon nem rendelkeztek az özvegyek kérdéséről, ezért valószínű a szabók is elfogadták az általános szabályt, de mivel ez a gyakorlatban nem volt mindig egyértelmű, szükség volt a központi hatalom részéről jövő parancsra, hogy aztán később, 1561-ben saját szabályzatukban is írásba foglalják.

A kolozsvári kovácsok,<sup>17</sup> esztergályosok, szíjgyártók,<sup>18</sup> csizmadiák,<sup>19</sup> ötvösök,<sup>20</sup> kötelesek<sup>21</sup> és a szücsök<sup>22</sup> is az egy évig tartó iparüzés jogát hagyják meg a mesterek özvegyének.

Az ötvösök 1561-ben megfogalmazott szabályzatának nyolcadik pontja egy év és három napig engedi meg az özvegyasszonyoknak a műhely tartását, de csak abban az esetben, ha nem mentek ismét férjhez és volt férjük nevét viselték.<sup>23</sup>

---

<sup>15</sup> Jakab Elek: *Okl.*, II, 60/65. „Az melly mester megy hal az meg maradot felesége myelhesse az miet az ura holta után egy eztendeig Annal toab ne. Megy azt is ugy, hogy ha az ew megy holt Zabo urának nevet visely”

<sup>16</sup> Fond Céhes Gyűjtemény/Colectia de Bresle nr. 29.

<sup>17</sup> Jakab Elek: *Okl.*, I, 1477. szeptember 12, 257., Item, nulla relicta vltre Annum ipsam artem fabrilem laborare nec socios ad id aptos tenere audeat.”

<sup>18</sup> Fond Céhes Gyűjtemény/Colectia Bresle, szíjgyártók, Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja nr.1-2, 1515.

<sup>19</sup> Céhes Gyűjtemény/Colectia bresle. Documente medievale nr.5: 1586. július 23. Fond Céhes Gyűjtemény/ Colectia Bresle nr.1, 1465. október 16.

<sup>20</sup> *A céhes élet Erdélyben*, 1561. május 23-án.

<sup>21</sup> Céhes Gyűjtemény/ Colectia bresle. Doc. medievale nr.11, 1486. április 2-án.

<sup>22</sup> Jakab Elek: *Okl.*, I, 264, 1479. december 13. „Omnes Relicta post obitum suorum Dominorum Maritorum per integrum annum illud artificium laborare et exercere, et non ultra habeant postestatis facultatem.”

<sup>23</sup> Jakab Elek: *Okl.*, II, 60/65. „Istennek elvégzett akaratjából ha valamely mesternek történik ez világból kimúlta, és az felesége az miet mieltetni akarja, egy egész esztendeig és három napig

A lakatosok céhe is ugyanazt az általános szabályt követte, amely szerint az özvegyek egy évig még megtarthatják az elhalálozott férj boltját, de azon túl már nem állt jogukban tovább is a céhben maradni és az ipart folytatni. Ezt a határozatot azonban nem mindig tartották be. Ez történt Lakatos Antal lakatos mester halála után. A mester 1577 elején meghalt, özvegye pedig tovább folytatta elhunyt férje mesterségét. A céh az egy év leteltével felszólította az özvegyet, hogy hagyja abba a mesterséget. Az ügy a kolozsvári esküdtek elé került, akik határozatukat Báthory Kristófnak is elküldték.<sup>24</sup> Báthory Kristóf válaszát, amelyben Lakatos Antalné ügyében (a városi esküdtek határozata alapján) döntött 1578. december 23-án keltezte és a céhnek címezte. Eszerint, mivel csak szokásban volt az egy év, de statuálva nem, ezért az özvegynek a jogát erősíti meg.<sup>25</sup> A lakatosok céhe a 17. században többször is változtat a meglévő jogszabályokon. A lakatosok céhe statútumának 37. cikkulusa alapján a mester halála után egy hónappal az özvegy nem viheti a mesterséget tovább, mivel ártalmas ezt a mesterséget mester nélkül folytatni.<sup>26</sup> Később 1699 januárjában a céh elfogadja az özvegyasszony jogát a lakatos mesterség folytatására bizonyos feltételek között. Az özvegyeknek megengedik, hogy továbbra is legényt tartsanak, és azt kérik, hogy mindenben a céh szabályait betartsák.<sup>27</sup>

A kötelgyártók 1486-os szabályzata az özvegyeknek két évi szabad iparüzést engedtek meg.<sup>28</sup> A céh számadásait végiglapozva azt tapasztaljuk, hogy évente több özvegyasszony nevét jegyezték fel. A fennmaradt források tanúsága szerint a céhtartásért néha akár öt özvegyasszony is befizette az évi 12 dénárt.<sup>29</sup> Az első erre vonatkozó adataink 1593-ból származnak. A kötelgyártók jegyzőkönyvi adatait elemezve érdekes esettel találkozunk, mégpedig Klok János özvegye, 1678 – 1686 (9 éven át) között következetesen, évente fizette a céhtartásért járó pénzüsszeget.<sup>30</sup> Az is igaz, hogy Klok Jánosné

---

mieltethesse. Szabad legyen addig, de tovább ne, tudós legényt tartani, de úgy részébe őt az műre társul ne tartsa, hanem illendő havi bérre. Azt is úgy pedig, hogyha addig az ő megholt urának nevét viseli és megtartja.”

<sup>24</sup> Céhes Gyűjtemény/Colectia bresle- Lakatosok nr. 1, 1578. június 13.

<sup>25</sup> Céhes Gyűjtemény, 1578. december 23, u.o., nr. 2.

<sup>26</sup> Lakatos céh nr. 3, art. 37, f. 29 v. „Valamely mester meg haland, és felesége marad: Ha legénye, vagy Inasa vagyon: tovább egy hónapnál nála ne tarthassa, mert ártalmas mester nélkül műveltetni az Lakatgyártó mívet.”

<sup>27</sup> Uo. 34. „ennek utána az Isten valamely mestert közülük ez világból kiszólít, tehát: Szabad legyen az özvegy asszonynak legényt tartson ha inasa marad fel szabadítsa. Csak hogy az özvegy asszony az céh rendéhez tartsa magát”

<sup>28</sup> Jakab Elek: *Okl.*, I, 271. „Insuper adiecimus ut cum Sociorum aliquis Relictam sibi matrimonialiter alicuius magistri defuncti duxerit in gregem et ipse eandem consequenter artem quam maritus consequenbatur Relocte talis medium narratarum Jurium deuntaxat pro redemptione Magistery comprestat, et eodem Jure filij utantur Magistorum, Relicta vero eiusdem artis dios integros Annos artem ispan laborare valeat nec ultra”.

<sup>29</sup> A kötelesek számadásai, A köteles céh, nr. 3. f. 31.

<sup>30</sup> Uo. 137–141.



esete egyedülálló, ugyanis az özvegyasszonyok rendszerint két-három évnél tovább nem szerepelnek céhfenntartóként.

A hentesek az egy éves szabad iparúzés után, ha az özvegy nem ment férjhez egy henteshez, akkor egy mestert rendeltek melléje társként, minekutána folytathatta az elhalt hitvese mesterségét.<sup>31</sup> A mészárosok céhe megengedi az elhunyt céhmester özvegyének, hogy a boltot örökül hagyhassa fiainak, vejeinek vagy unokáinak.<sup>32</sup>

A nyereggyártók 1521-ben<sup>33</sup>, valamint a posztónyírók 1551-es szabályzata<sup>34</sup>, a hozzáértő mesterlegények tartásával együtt megengedi az özvegyeknek, hogy tovább folytassák a mesterséget addig ameddig akarják, és úgy, ahogy akarják.

A céhes szabályzatok olvasatából egyértelműen kitűnik, azért készültek, hogy mindenkoron a céhbe tartozók érdekeit tartsák szem előtt. Minden artikus közvetve vagy közvetlenül ugyanazt a célt szolgálta, nevezetesen azt, hogy a céhbe tartozók jó hírnevét megtartsák és megvédjék, valamint a műhelyekből kikerülő áruk minősége ne szenvedjen csorbát. Mindez érvényes az özvegyekről szóló intézkedésekre is. A lakatos céh erre vonatkozóan úgy fogalmaz, amikor az inasok és mesterlegények tartásáról rendelkezik, hogy azokat az özvegy csak egy hónapig tarthatja meg, „mert ártalmas Mester nélkül művelteni az Lakatgyártó mívet”<sup>35</sup>.

Nagyon érdekesnek találtam a kötélgyártó céh keretein belül, hogy az ipartartó özvegyasszonyok száma növekvőben van, így a 16. század végére már majdnem minden évben találunk egy-egy ilyen személyt évente, aki meghalt férje mesterségét megtartja, a későbbiekben a következő században már az is meg történik, hogy számuk évente már néha öt-hatra emelkedik.

Egyébként az özvegyek, még ha már nem is folytathatják az ipart, akkor is a céh tagjai maradhattak, alacsony tagsági díjat fizettek, részt vehettek a céhek gyűlésein és a céhek által rendezett körmeneteken és búcsúkon.<sup>36</sup> Következtetésként elmondhatjuk, hogy a céhek világában az özvegyasszonyokat tisztelték és oltalmat biztosítottak számukra, azonban csak akkor és olyan mértékben, hogy ez ne okozhasson csorbát a céh hírnevének. Az egyedül maradt nő, segítséggel vagy segítség nélkül, csak abban az esetben vihette tovább a mesterséget, ha a termékek minősége megfelelt a céh követelményeinek. Mindezek mellett teljesen világos, hogy a céhek szabályzatai csupán olyankor tartalmaznak nőekkel kapcsolatos adatokat, amikor elhunyt, céhhez tartozó mesterek özvegyéről rendelkeznek, még a

---

<sup>31</sup> Céhes Gyűjtemény/ Colectia bresle, A hentelerek céhe, 1583 art.14.

<sup>32</sup> Jakab, *Okl.*, II, 47. 1559.

<sup>33</sup> Céhes Gyűjtemény/ Colectia bresle, Nyereggyártók céhe/Breasla Șelariilor, 1521. november 29.

<sup>34</sup> Céhes Gyűjtemény/ Colectia bresle Posztónyírók céhe/Breasla tunsătorilor, 1551. november 29.

<sup>35</sup> Jakab *Okl.*, II, 253.

<sup>36</sup> Goldenberg 195.

mesterek lányairól is csupán a férjeikkel kapcsolatosan esik szó, és csak akkor, ha a céhmesterek vejei akarták folytatni az após mesterségét.

A kolozsvári özvegyasszonyok sorából Heltai Gáspárné emelkedik ki, aki férje mellett jelen volt annak vállalkozásaiban, későbbiekben, amikor hirtelen elveszítette férjét, ő állt majd ezek élére. Mindenekelőtt Heltai nyomdai vállalkozását és a papírmalom működtetését vette kézbe, ahol tovább folytatta a férje által elkezdett munkákat. Igaz ugyan, hogy a Heltai nyomda kiadói profilja jelentős módosulásokat szenvedett, de bevétel szempontjából a váltás nem látszik meg.<sup>37</sup> Heltai Gáspárné idejében a szórakoztató irodalom került előtérbe. De az ő nevéhez fűződik Méliusz Juhász Péter herbáriumának is a kiadása, amelyhez ő maga írt bevezetőt.<sup>38</sup> Egyedülállóan mondható ez a Heltai Gáspárnétól származó előljáró beszéd, hiszen a fejedelemség korában az erdélyi magyar polgári közegből nincs tudomásunk női szerzők bármely írásáról.

Számtalan adat utal arra, hogy a kolozsvári asszonyok férjük mellett kivették részüket a gazdasági tevékenységekből, hiszen a kolozsvári polgárok feleségei boltokat béreltek, boltokat működtettek. Heltai Gáspárné is a Szent Mihály-templom körül felépített boltok egyikét több éven át használta, azt azonban nem tudjuk, mit árusított itt. Balogdi Farkas, egykori ispotálymester, majd későbbiekben a város különböző ügyeiben megbízott polgár felesége is több éven át állandóan ott található az egyháziak számadásaiban a boltokat bérlők sorában.<sup>39</sup>

A gazdasági életnél maradvá felvetődik a kérdés, milyen helyet foglaltak el a nők a kereskedelemben vagy, ahogy a kolozsváriak nevezik, az ún. **árusok** rendjében. Egyfelől a kolozsvári Szent Mihály temploma körül felépített boltok bérlése arra enged következtetni, hogy szolid helyet foglaltak el a női árusok a város kereskedelmében. Másfelől teljesen világos, hogy az adatok hiánya és hiányosságai miatt nagyon keveset tudunk meg erről a kérdésről, mivel Kolozsváron nincsenek ilyen vonatkozású statútumok, és a boltbérlések mellett csupán a harmincadjegyzékek adnak némi támpontot. A 16. századból egy jegyzék maradt, míg a 17. század elejéről több mint húsz vámnapló került feldolgozásra.<sup>40</sup> A rendelkezésünkre álló feljegyzésekben egy év leforgása alatt legalább hét olyan nőt említene, akinek 1599-ben szállított árujuk után

---

<sup>37</sup> G. Czintos Emese: Erdélyi széphistoria- kiadások Heltai Gáspárné nyomdájában, In: Gábor Csilla, Luffy Katalin, Sipos Gábor (szerk.): *Erdély reneszánsza*. II, Kv. 2009. 253–259.

<sup>38</sup> Méliusz Juhász Péter: *Herbárium*. Buk. 1979. 93–95.

<sup>39</sup> Rűsz-Fogarasi Enikő: Balogdi Farkas életútja. In: *Korunk*, 2010/10. pdf

<sup>40</sup> Pap Ferenc: *Kolozsvári harmincadjegyzékek*. Buk.-Kv. 2000. 108–120 ( Pap: *Harmincadjegyzék*); Domanovszky Sándor: A harmincadvám eredete. Domanovszky Sándor: *Gazdaság és társadalom a középkorban*. Bp. 1979. 49-99; Pap Ferenc: *Kolozsvári harmincadjegyzékek*. Buk.-Kv. 2000. 5–34; Șarolta Solcanu: Negustoressele din Cluj în prima jumătate a secolului al XVII-lea. In: *Mediaevalia Transilvanica*, V-VI, 2001–2002/1–2, 35–64. (Solcanu: *Negustoressele*)

harmincadvámot kellett fizetniük.<sup>41</sup> Egy eset kivételével mindig a férjük nevét viselték a kereskedő asszonyok: így Szabó Pálné, Kolozsi Istvánné, Elek Jánosné, Száz Istvánné, Mészáros Mátyásné és Kerekes Mátyásné. A kereskedelemben szerepet vállaló nők nem csak a helyi árucserében voltak jelen, hanem több alkalommal is elhagyták a várost különböző áruk behozatalára vagy kivitelére fizetve vámot. Drág Orsolya, Elekes Jánosné és Száz Istvánné egy év leforgása alatt háromszor is fizettek harmincadot Kolozsváron. Az árus asszonyok állatbőröktől, ruházati cikkeken át fűszerekig bort, mézet, fonalat és gombot szállítottak és árultak. Sok esetben a férjük megbízásából és az általuk kijárt úton, kapcsolatoknak köszönhetően voltak jelen a kereskedésben. Az asszonyok egy-egy társaság tagjaként vesznek részt kereskedelmi utakon. Egy ilyen társaság kelt útra valamikor 1632. május 16 és 19 között Kolozsvárról Nagykároly felé. Ádám Istvánné, Molnár Ferencné, Kőkényesdi Jakabné bizonyára Tölcséres István, Kis Márton, László János, Marosvásárhelyi Ferencz deák, Viczei Lakatos György és Karkaj Mihály deák társaságába indult Nagykárolyba.<sup>42</sup> Május 31-én már Ferenc Deák, Viczei Lakatos György, László János, Balázs András, Tasnádi Bálint, Bekesi Miklós, Válásúti Ferenc, Nagy István társaságában tér vissza Ádám Istvánné és Kőkényesdi Jakabné.<sup>43</sup> A kolozsvári árus asszonyok kérdésének elemzésekor Şarolta Solcanu megállapítja, hogy a kolozsvári kereskedelmi ügyletek megszokott szereplői, de csak az általuk forgalmazott áruk mennyisége arányaiknak megfelelően alakul. A nők aránya a korhoz képes számottevő, a forgalmazott áruk értéke ezzel szemben nagyon alacsony. A kolozsvári kereskedelembe részt vevő asszonyok kis értékű árukat forgalmaztak és az országos áruforgalomba voltak jelen, csak kivételesen jutott el egy-egy asszony távolabbi kereskedelmi központokba, mint például Bécsbe vagy a török birodalomba. A leggyakrabban Szatmár, Nagyvárad, Nagybánya, Szilágyság, Nagykároly irányába szállítottak különböző termékeket és hoztak onnan a kolozsvári piacon keresett árukat.<sup>44</sup>

Valószínű, hogy az árusok között több nő is lehetett, azt viszont csak kivételes esetben tudjuk, hogy hivatalosan is kereskedőként tartották volna számon. Száz Istvánné az adójegyzéken több éven át árusként szerepel. A vámlajstromokban minden évben egy tucatnál több nő szerepel, általában mind özvegyasszonyok.<sup>45</sup> Az esetek többségében az asszonyok által hozott vagy vitt áru a férjük vagy apjuk kézműves műhelyéhez kapcsolódhatott, ennek hozott nyersanyagot vagy kiegészítőket. A vámnaplókban több ilyen esetet is

---

<sup>41</sup> Pap: *Harmincadjegyzéke*. 108–120.

<sup>42</sup> Uo. 403–404.

<sup>43</sup> Uo. 405–406.

<sup>44</sup> Solcanu: *Negustoresele*. 52.

<sup>45</sup> Kolozsvár adójegyzékéi 1588, 1589, 1589, 1599 évekből Kolozsvári Állami Levéltárból, valamint Kiss András: Az adójegyzékek forrás értéke. In Kiss András: *Más források, más értelmezések*. Marosvásárhely, 2003. 203–221.

feljegyeztek, amikor például Borbély Ferencné több alkalommal is szappannal kereskedik akárcsak Szappanos Györgyné.<sup>46</sup>

A női alkalmazottak, szolgálóleányok és asszonyok a kora újkori városi háztartás természetes szereplői. Amikor egy városi család biztonságos anyagi háttérrel rendelkezik és megengedheti magának, hogy szolgálatot fogadjon, elsőként egy nőt alkalmaznak, és majd ha a gazdagságuk megengedi, akkor bővítik férfi szolgálóval a háztartást. A törvénykezési jegyzőkönyvekben szereplő ügyeket végig vizsgálva a fejedelemségkori Kolozsváron, teljesen egyértelműen kirajzolódik, hogy a városi háztartásokban többségében női alkalmazottak teljesítettek szolgálatot. Ezek a szolgálóleányok az árvák és a vidékről bekerült nők sorából kerültek ki.

A napszamos munka során is számolnunk kell a női munkával. A kolozsvári ispotályok számadásai nagyon jól dokumentálják jelenlétüket és megbecsülésüket. Különösképpen a szőlő megmunkálásánál gyakran találkozunk napszámért dolgozó nőkkel. A szőlőművelés egyes – de nem minden – fázisaiban gyakran találunk lányokat és asszonyokat is. A számadások feljegyzései alapján megállapíthatjuk, hogy a férfiak és a nők azonos munkájáért különböző fizetséget kaptak. A kolozsvári Szentlélek ispotály szőlőjében keverésnek (kötözés) nevezett munkálatért egy férfinak napjára 12 dénárt, egy asszonnak 10 dénárt fizettek.<sup>47</sup>

A kincses Kolozsvár gazdasági életében jelen voltak a nők, nyilvánvalóan nem főszerepben, de mindenkoron az otthon kapuit kítárva részt vállaltak családjuk, városuk háttéréként és aktív közreműködőiként. „Majdnem minden nő részt vett így vagy úgy a város gazdasági életében... a kereskedők és céhes mesterek feleségei részt vettek az üzlet vezetésében, nemcsak özvegyként, hanem férjük oldalán.”<sup>48</sup> – írja Natalie Zemon Davies a nyugat-európai kora újkori városok női lakosairól, és ez a kijelentés amint láttuk teljes mértékben a kolozsvári nőkre is igaz.

A kolozsvári lányok, asszonyok és özvegyek jogi megbecsülése az örökösödési szokásokban hűen tükröződött. A kora újkorban is az örökösödési mechanizmusok a vagyonjog természetéből fakadtak. A **vagyonjog** tekintetében Kolozsváron is érvényes volt a városi jogban kialakult joggyakorlat, amelynek értelmében házasság révén a férj és feleség vagyonából egységes vagyon jött létre. Valójában ez annyit jelentett, hogy a hozott vagyon egységes házassági vagyonná vált. Kolozsváron a házasság halál általi felbomlása esetén a férjet az egységes vagyonból 2/3, a feleséget

---

<sup>46</sup> Solcanu: *Negustoresele*. 146, 150, 494.

<sup>47</sup> *Szentlélek ispotály számadásai*, szerk. Flóra Ágnes, átírta Márton Tünde és Mihály Ágnes, bev. Rüszt-Fogarasi Enikő, Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Bp. 2006. 68–69.

<sup>48</sup> Natalie Zemon Davies: Városi nők és a vallási változások. In: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Balassi, Bp. 2001. 73–77.

1/3 illeti meg, és nem fele-fele arányban oszlik, ahogy elég sok városi jogrendben történt.<sup>49</sup>

Kolozsvár jogrendje a szász és a budai jogrend ötvözetéből jött létre úgy, hogy lépten-nyomon a helyi viszonyokat figyelembe vették, ezért nyilvánvaló, hogy az örökösödési szabályok esetén is ezt a tendenciát követték. Az örökség elosztása 1603 előtt a kolozsvári szokásjog alapján történt, amikor statuálták a kolozsvári hagyatéki jogot, és megszabták az osztás feltételeit és bevezették az osztóbírák intézményét.<sup>50</sup> Annak ellenére, hogy az említett szabályzat a 17. század elején készült, már a címben egyértelművé teszik, „hogy az minemű rendtartást az marhaszállásban és osztozás dolgában régtől fogva követtenek”, a már létező használatos szokásokat foglalták írásba. Az új örökösödési szabályzat közelebbi vizsgálata bebizonyította, hogy több fejezet ebből a statútumból régi törvényeken és rendelkezéseken alapult, és hogy ezeket használták még az új hagyatéki rendtartás elkészülte előtt is.<sup>51</sup>

Az *Successioról való Tractatus*-ban a vagyoni oszlásnak három ágazatát különböztetik meg a 17. századi kolozsvári polgárok: az első vonatkozott a fiakra, lányokra és unokákra, a második apára, anyára, vagyis a szülőre és a harmadik az oldalági rokonokra.<sup>52</sup> Az öröklésben ezt a sorrendet követik azzal a kiigazítással, hogy ha csak egyik házastárs hunyt el, akkor a vagyon egyszer az életben lévő házastárssal oszlik, és utána veszik számításba az oszlás három ágazatát. A vagyon a gyerekek esetében egyenlően oszlott,<sup>53</sup> az atyai ház a legkisebb fiút illette meg, ha nincs fiú, akkor a legkisebb lány tarthatott rá igényt, mindez olyan formán, hogy a legkisebb fiú vagy lány, ha igényt tartott a házra, akkor abból ki kellett fizetnie a testvéreit.

Kolozsvár statútumaiban a férfiak 14, a nők 12 éves koruktól számítottak a törvény előtt teljes értékű tanúknak.<sup>54</sup> Ennek a szabálynak a gyerekek hagyatéki kiadásában volt fontos szerepe. Az örökösödési szabályzatban kiemelkedő jelentőséggel bírtak a kiskorú gyerekek felneveléséről szóló artikulusok. Erre vonatkozóan a kolozsvári szabályzatban a következőket olvashatjuk: „Ha pedig nevetlen árvák maradnak, a férfigyermek 12 esztendeig, a lányoknak 7 esztendeig rendeljenek nevelési költséget”. A fiúknak első esztendőben 12 forintot, a lányoknak pedig 7 forintot és minden évben egy forinttal kevesebbet számítottak. Ha valamelyik gyereket tanították, akkor az erre fordított pénzt levonták a ráeső vagyon rész összegéből.<sup>55</sup>

---

<sup>49</sup> A kolozsvári örökösödési szabályokról és kialakulásáról: Kovács Kiss Gyöngy: *Rendtartás és kultúra*, Mentor, Marosvásárhely, 2001, 25–60. (Kovács Kiss Gyöngy: *Rendtartás*)

<sup>50</sup> Uo. 26–27; Rűsz- Fogarasi Enikő: *Juzii divizionali factor al disciplinării sociale?* In: Toader Nicoară (szerk.): *Discipline sociale și modernitate*. Cluj-Napoca, 2011. 27–36.

<sup>51</sup> Kovács Kiss Gyöngy: *Rendtartás...* 29–30.

<sup>52</sup> Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen: *Erdélyi törvényhatóságok jogszabályai*. Buda, 1885. 252.

<sup>53</sup> Uo. 261.

<sup>54</sup> Uo. 1588, 220.

<sup>55</sup> Uo. 262.

Az örökösödési mechanizmusok során a kiskorú gyerekek fölötti gyámság odaítélése kiemelkedő jelentőséggel bírt. A kolozsvári rendtartás szerint a gyerekek feletti gyámság csak akkor az anyáé, ha a város hatósága alkalmasnak találta. A *Tractatus* így fogalmazott: „Noha pedig az Asszony állapotokat nem illeti az Tutorság, mind az által ha az Asszony olyan, hogy az Árva javait el nem tékozzalják, ha szintén Férjhez mennék is, nem illik az Tutorságtól elfogni”.<sup>56</sup> Ezek alapján csak abban az esetben adták a gyerekek gyámságát az anyának, ha a város hatósága megbízható, felelősségteljes szülőnek minősítette.

A reformáció után bekövetkezett változások megengedték a házastársaknak, hogy elváljanak, és későbbiekben új házasságot kössenek. Ilyen helyzetben vagy akkor, amikor egyik házastárs eltávozott az élők sorából, a kolozsvári örökösödési szabályok a gyerekek érdekeinek védelméről gondoskodtak. Ezért is intézkedtek így: „Az özvegy senki se férfi se asszonyállat házasságra magát ne adhassa valamegh az Árváknak avagy azok nem lévén az Atyafiaknak városunk törvénye szerint az ő portioikat ki nem adják” vagy városon kívüli pap előtt esküszik meg titokban elveszíti mindazt ami az örökségből neki jár”.<sup>57</sup> Mindezeket az intézkedéseket városunkban az árvák érdekeit szem előtt tartva és a róluk való folytonos gondoskodásnak köszönhetően még az örökösödési jog megfogalmazása előtt statuálták. A kolozsvári polgárok a középkoron át a kora újkorig arra törekedtek, hogy a nemeseket amennyire csak lehetett a városon kívül tartsák. Nem egyedi gondja volt ez városunknak, hiszen az erdélyi városok mindegyike megpróbált gátat szabni a nemesek bekötözésének, de legtöbbjük nem járt sikerrel. A kolozsváriak ilyen irányú törekvését többé-kevésbé siker koronázta mindaddig, amíg város nem veszítette el szabad királyi mivoltát.<sup>58</sup> A *Succesióról való Tractatus* annak érdekében, hogy a városi polgárok javait ne idegenítsék el, és az adózó polgárok száma ne csökkenjen így intézkedik: „Hogy bármely kolozsvári nő legyen az hajadon vagy özvegy a városon kívüli nemeshez megy feleségül vagy ment volna már az előzőekben feleségül semmilyen ingatlan örökségére nem jogosult sem ő sem gyerekei sem most sem a jövőben. Csak az ingó vagyonból kaphat részt. Ilyen külső nemesnek ne engedjék meg, hogy a városba ilyen céllal beszálljon, és ott esküvőjét tartsa, hogy ebből majd később ne szülessenek bonyodalmak”.<sup>59</sup>

---

<sup>56</sup> Uo. 265

<sup>57</sup> Uo. 250.

<sup>58</sup> Pakó László: Városi polgár – vármegyei nemes? In: *Reneszánsz Kolozsvár*. Kv. 2008. 221–255.

<sup>59</sup> Kolozsvári–Óvári 263–264 „Azonképpen az mely Özvegy Asszony, vagy Leányzó, ha külső Nemes személyhez megyen, avagy ennek előtte ment volna is semmi örökséget az városi házban örökségben vérsége után, az férjhez nem vihetett legyen, se ne vihessen jövődöben is az ingó marhából való részen kívül meg ha gyermekei lennének az olyan nemes ember be se szállhasson se az menyegzőjét benne véghez se vihessen. Hogy jövődöben valami foglalatra avagy tulajdonára

A vagyoni oszlás, mint láttuk Kolozsváron is a vérségi kapcsolatok alapján történt, azonban ha nem is túl gyakran, de éltek a város polgárai a végrendekezés jogával is. A végrendekezési jog azonban csak a szerzett javakra, nem pedig az örökölt javakra vonatkozott.<sup>60</sup> És ami számunkra fontos, hogy „mindenkor helye lészen” a végrendekezésnek, ha van rá igény és akarát „akár férfi akár asszonyállat”– fogalmaz az örökösödési szabályzat.<sup>61</sup> A fennmaradt végakarokat olvasva az is kiderült, hogy azok a vagyoni elosztás arányain belül a javak elosztásáról gondoskodtak.

Visszatérve a házastársak öröklésére, mint ahogy már fentebb említettük, a házasságuk révén létrejött közös vagyomból a férj örökölt 2/3-ot, a nő 1/3-ot. Az özvegyasszonyt ezenfelül még megillette az úgynevezett asztalterítés.<sup>62</sup> Az asztalterítés alkalmával kapott javak a harmad rész felett jártak az özvegynek. Az asztalra szőnyeget terítettek, arra rá abroszt tettek, minekutána ráhelyezték a *Tractátus* által leírt tárgyakat. Az asztalra került egy kanna, egy tál, egy tányér, egy ezüstpohár, egy ezüstkanál, egy kendő, egy vánkos, egy derékalj, két lepedő és egy paplan. Ez abban az esetben, ha legalább négy volt ezekből a tárgyakból az oszló vagyomban. Mindenből a „se nem az újat, se nem a régít, se nem a nagyot, se nem a kicsit, hanem a középszerűt” helyezték az asztalra.<sup>63</sup> Azt is előírták, hogy az asztalterítésnél az özvegy egy viselő ruhájába öltözzön, ami őt a harmadrész felett megillette. Ezenkívül még járt az asszonynak még egy szoknya „két bokor kapocs” és egy palást is. Az örökösödési jog vizsgálatában az osztálylevelek elemzése sokkal árnyaltabb képet tudott volna nyújtani, azonban ezeknek a feldolgozása nem fejeződött be, még folyamatban van.<sup>64</sup>

A kolozsvári öröklési mechanizmusok vizsgálata nyomán világosan körvonalazódik, hogy az érvényben lévő jogszabályok bizonyos értelemben jogokat biztosítottak a nők számára, mivel nem zárták ki az ingatlanok örökléséből, sőt az atyai házat is örökölhette a legkisebb lány, azonban a házasság révén létrejött közös vagyomból csupán egy harmad és az asztalterítés illette meg az asszonyt. Ha magtalanul halt meg már házasságban élő gyereke valakinek, akkor az elhalálozott részéből egy harmad az anyjáié, két harmad az apjáié lett.<sup>65</sup> A gyerekek gyámságát is megkaphatta, ha alkalmas volt rá és végrendekezhetett a szerzett vagyonról.

---

ne mutogathasson, mert így az Asszony állat nemes emberhez menvén az városi rendet mindjártás által hagyja.”

<sup>60</sup> Kovács Kiss Gyöngy: Kolozsvári végrendeletek. In Kovács Kiss Gyöngy: *Megidézett múlt*. Kv. 2008. 49-65.

<sup>61</sup> Kolozsvári–Óvári 263–264.

<sup>62</sup> Kovács Kiss Gyöngy: *Rendtartás...* 35.

<sup>63</sup> Kolozsvári–Óvári 258.

<sup>64</sup> Kovács Kiss Gyöngy: *Végrendeletek*. 49.

<sup>65</sup> Kolozsvári–Óvári 273.

A városi tanácsi határozatok is tartalmaznak kizáróan nőikkel kapcsolatos végzéseket. A kolozsvári tanács a város erkölcsi tisztaságának megőrzéséért olyan határozatokat hozott, amelyek alapján a kényelmetlenné vált örömlányokat ki lehetett a városból űzni.<sup>66</sup> Ez a határozat Kolozsvár város női lakosságának egy kevésbé elfogadott, de létező csoportjára világít rá. Azonban róluk az adatok szegényessége miatt pusztán létükön kívül semmit sem tudunk.

Egy másik forráscsoport, amely vizsgálódásunk számára értékes adatokat nyújthat a kolozsvári város hatósága elé került bírósági ügyek jegyzőkönyvei lehetnek. A törvénykezési jegyzőkönyvek egyformán tartalmaznak férfiakra és nőkre szóló ügyeket. Lányok, asszonyok, özvegyek egyaránt kerültek bírósági kereset középpontjába. A törvény előtt találunk özvegy mesterfeleségeket, jogos jussukat követelő özvegyeket és árvákat, de paráznasággal vádolt asszonyok vagy betiltott farsangolásban résztvevő asszonyokat is.<sup>67</sup> A 16. századi tanúvallomások sokszínű anyagából teherbe ejtett szolgálólányokról és boszorkánysággal vádolt asszonyok ügyeiről is tudomást szerezhettünk.<sup>68</sup> Több gyerekgyilkossággal vádolt fiatal anya bírósági pere is napfényre került. A vallomásokból és bírósági döntésekből védtelen özvegyasszonyok ügye is körvonalazódik.

A kora újkori igazságszolgáltatás a kor szellemének megfelelően működött, a szolgálólányok esete csupán az elkövető szempontjából volt fontos a város számára, mivel olyan emberről volt szó, aki a városban fő- és királybíróskodást viselt. A perben csupán arra tevődött a hangsúly, hogy az addig köztiszteletnek örvendő Nyírő Kálmánra rábizonyosodik a paráznaság vagy sem. Tehát nem arról szólt az egész per, hogy a szolgálólányok ellen elkövetett kihágásaiért büntessék a volt királybírókat, hanem egyszerűen paráznaságért ítélték el. Ezek szerint a szolgálólányok nem mint károsítottak, hanem mint Nyírő Kálmán paráznaságának bizonyítékai jelentek meg. Ennek pedig jelentős következményei lehettek az alperesre, mivel II. Ulászló VII. dekrétumának 47. cikkelye alapján: még apáról való atyafiaik is akképpen bűnhődjenek, hogy az ő nemzetségükről senkit sem szabad esküdt polgárrá vagy előljáróvá választani.<sup>69</sup> Annál is inkább figyelemre méltó ez az ügy, mivel egy pár évvel később Kolozsvár egyik polgárát azért verették ki a városból, mert a felesége megszökött egy másik férfival, és annak ellenére, hogy tudott a felesége kiruccanásáról a férj visszafogatta és úgy tett, mintha mi sem történt volna. Nyilvánvaló, hogy a hűtlen feleséget is elkergették.<sup>70</sup> Nem

---

<sup>66</sup> Kiss András: *Források és értelmezések*. Buk. 1994. 103–109.

<sup>67</sup> Kolozsvári-Óvári 1588, 231. „Leanzok is sokan vadnak kik nem tiszták – legyen gondjuk zorgalmatosan az inquisitor uraknak, hogy az ilyen személyeket kitisztítsák.” Kiss András: *Források és értelmezések*. Buk. 1994. 103–109.

<sup>68</sup> Kiss András: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Buk.-Kv. 1998. 80–97, 66–67.

<sup>69</sup> Uo. 52–53.

<sup>70</sup> Uo. 67.



maradt fenn a Nyiró Kálmán elleni per határozata, azonban őt 1582 után már nem találtuk a város előljárói között.

A boszorkánysággal vádolt nők egy része hajadon, más része férjezett asszony volt. A források tanúsága szerint voltak olyan esetek, amikor felmentették a vádlottat, mivel nem volt elég bizonyíték az elítéltetésére,<sup>71</sup> máskor pedig a kolozsvári tanács halálos ítéletet hozott a boszorkánysággal vádolt nő felett.<sup>72</sup> A számadáskönyvek pedig a végrehajtásnak a részleteit is tartalmazták, feljegyezve például mennyi fát, kötelet és rőzsét használtak fel egyik vagy másik elítélt megégetésére. A város polgárai között kialakult megoldatlan konfliktusok néha egymás családjai női tagjainak boszorkánysággal való vádaskodásba torkollott, ilyen módszerekkel próbálták ellenfelüket félreállítani, megfélemlíteni.<sup>73</sup> A törvénykezési jegyzőkönyvek egyik gyakori szereplője Grúz Péter szabómester, aki gyakran vádlóként, máskor tanúként szerepel a boszorkányperekben. Grúz Péter és felesége a Kolozsvárra begyűrzött reformációnak köszönhetően válókeresetet indítványoztak, melynek eredményeként az egyházi előljárók és a városi hatóság kimondta válásukat. Grúz Péter nem tudott beletörődni a határozatba, és mindenkire megharagudott, aki valamilyen formában részt vett a válás kimondásában. Bevádolta a szuperintendenst, a főbíró, és királybíró árulónak nevezte, feleségét paráznasággal és boszorkánysággal vádolta. A Kolozsváron katolikusnak maradt Grúz Péter válásának megsemmisítését kérte. Ő volt az, aki a fejedelemhez fordult 1575-ben, hogy katolikus papot küldjön Kolozsvárra.<sup>74</sup> Ebben az esetben a boszorkánysággal való vádlás megfélemlítésként nyugtázható, a volt feleséget így próbálta visszaterelni a felbontott házasságba.

A boszorkánysággal vádolt nők sorában több alkalommal bábák is előfordultak. Feladataik elvégzése közben sokszor kerültek olyan helyzetbe, amikor bármilyen igyekezetük ellenére balul sikerült a szülés, a gyerek elhalálása esetén gyűlöletet ébresztettek a kárt szenvedett szülőkben és rokonságban. Mindezek mellett a bábák közötti versengés és elismerésre való túlzott törekvés mind megannyi indító oka lehetett annak, hogy boszorkányként a vádlottak padjába kerültek.<sup>75</sup>

A törvénykezési jegyzőkönyvekben időről időre csecsemőgyilkosság vádja alá helyezett városban élő lányokról, asszonyokról szerezhetünk tudomást. Mindegyik esetben nem kívánt, rejtegetett terhesség után zavaros körülmények között szülő asszonyok esete bontakozik ki.<sup>76</sup> A törvényszék

---

<sup>71</sup> Uo. 66. Sós Jánosné esete.

<sup>72</sup> Uo. 65. Szabó Kató.

<sup>73</sup> Pakó László: Bíróság elé került boszorkányvádaskodás Kolozsváron. In: *Korunk*, 2005/5.

<sup>74</sup> Kiss András: Ante Claram Böci. In Kiss András: *Más források- más értelmezések*. Marosvásárhely, 2003. 302–305.

<sup>75</sup> Klaniczay Gábor: Gondolatok az első kolozsvári boszorkányperek kapcsán. *Korunk*, 2005/5.

<sup>76</sup> Pakó László: Kényszer vagy erkölcsi romlottság. *Korunk*, 2005/3

előtt egyik esetben sem sikerült minden kétséget kizáróan bizonyítani a perbe fogott nők vétkességét, néhol a szakemberek (borbélyok) véleményére hallgatva az alperes bűnösségi vádját ejtették. De azok a nők, akik ilyen perekben vádlottakként szerepeltek egyszer s mindenkorra a közösség szemében megpecsételtettek, akire rá is bizonyosodott a vétkesség, a megszégyenítés és a városból való kiűzetés várt.

A céhek és város szabályai szerint a hatóságoknak az özvegyasszonyok segítségére kellett volna lenniük, de sajnos ez nem mindig tükröződött a mindnapokban. A 16. század elején a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveiből egy megfélemlített özvegyasszony ügyét lehet kiolvasni.<sup>77</sup> A jegyzőkönyvekből 1525 májusa és 1526 júniusa közötti történések rajzolódnak ki.

Az özvegy, Szöcs Pálné férje halála után a hagyaték elosztása alkalmával került a források alapján a város hatósága elé, ahol összetűzésbe került velük és kemény szavakkal illette őket, mivel méltánytalannak érezte ezek döntését. Ezenfelül a város hatósága nem engedte meg, hogy a döntést megóvja és tovább vigye a nagyszebeni hatóság elé. A város képviselőjében eljáró Ötvös Balázs és Fábián deák egyezményre akarta bírni az asszonyt, ezért koholt lopási váddal az asszony leányát, Dorottyát börtönbe vetették, és azzal fenyegetőztek, hogy tüzes vassal megkínózzák. Az asszony ilyen körülmények között hajlott az egyezményre, de a későbbiekben az így kikényszerített megállapodást visszavonta. Az elhatározásának csak akkor tudott nyomatékot szerezni, amikor ismét férjhez ment, és Szöcs György feleségeként lépett fel. Az ügyet újdonsült férje kezébe vette és Budára ment feleségestől, hogy ott keressen orvoslást mostoha fiainak jogaiért. Az ügy megoldásáról sajnos nincsenek adataink, de jelen esetben minket az érdekel elsősorban, hogy Ágnes asszony özvegyként erőtlennek bizonyult a város hatósága előtt, amikor viszont ismét férjhez ment a férje oldalán, vele együtt erélyesen fel tudtak lépni gyerekei jogai érdekében. Az özvegyasszonyi státusz külön jogi státuszt jelentett nem csak Kolozsváron, hanem bármelyik más város területén,<sup>78</sup> ezzel szemben az özvegy férfinak nem változott a jogi státusza felesége halálával. Nyilvánvaló, mint ahogy a felvázolt ügy esetén is, ez az özvegyasszonyi státusz védelme a mindenkorai hatóságok hozzáállásától függött.

Hogyan összegezhető a nők jogi helyzete és a korabeli társadalomban elfoglalt helyük a Kincses Kolozsváron? A források nyújtotta lehetőségek amint láttuk, eléggé korlátozottak, ezért úgy gondolom, hogy a válasz helyett

---

<sup>77</sup> Jakó Zsigmond: *Kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. II, nr. 4092, 457, nr. 4146, 472–473, nr. 4156, 476, nr. 4156, 476.

<sup>78</sup> Lengyel Tünde: *Lányok, asszonyok egy XVII. századi eleji mezővárosban*, In Ionuț Costea, Carmen Florea, Pál Judit, Rűsz-Fogarasi Enikő (szerk.): *Orășe și orașeni/Városok és városlakók*. Cluj-Napoca, 2003, 289–293 valamint Șarolta Solcanu: *Femeile din Moldova, Transilvania și Țara Românească în evul mediu*. Buc. 2005.

az eredmények összegezését tehetjük meg csupán. Az elemzésünkben használt forrásokban, csupán néhány aspektusát tudjuk körvonalazni ennek az elég komplex kérdéskörnek. Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a polgárok feleségeiről vajmi keveset tudhatunk meg. Akkor viszont, ha már özvegyek lettek, a céh vagy város statútumok már gyakrabban foglalkoztak velük. A tanúvallomások és törvénykezési határozatok mindig az extrém, vagyis a nem mindennapi esetekről szólnak. A támasz nélküli nők a törvény előtt sokkal nehezebben tudták igazukat érvényre juttatni, sokkal könnyebben ítéleztek fölöttük.

Tény az, hogy a polgárok lányai, feleségei, özvegyei távolról sem egyenlő félként kezeltettek, ami természetes abban a korban. De helyük volt a város jogi rendjében, az atyai házat is örökölhették, testamentumot készíthettek a szerzett vagyonról, meghatározott ideig férjük iparát is folytathatták, kereskedelemmel is foglalkozhattak, azonban a közös vagyomból, amely a házasságuk révén keletkezett, csupán egy harmad rész illette meg őket. Az özvegyasszonyok háza is úgy adózott, mint bármely más polgár háza, azonban ha nemeshez, vagy más városban kívüli emberhez ment férjhez, akkor elvesztette polgárjogát a városban lévő javaira nézve. Az adózás egységes volt nőkre és férfiakra nézve egyaránt, mivel nem a személyt, hanem a házat vagy telket adózták.

A kolozsvári lányok, asszonyok és özvegyek a társadalom minden szintjén a nekik kirótt helyen élték életüket. A szajhák, a cselédlányok, a megbecsült családjukat védő anyák, a megözvegyült asszonyok, a város bábái, a céhes iparban résztvevő, az árus mesterséget űző, a vállalkozó kedvű asszonyok mind a kincses Kolozsvár realitásához tartoztak.

## **The daughters, wives and widows in Kolozsvár, “Town of Treasures”**

(Abstract)

The privilege granted to the town of Kolozsvár in 1405 by the Hungarian king Sigismund was of great significance for its future development. Since the second half of the 15<sup>th</sup> century, the town used the law of Buda. The guild statutes regulated not only how artisans should perform their craft, but also other, private spheres of their lives. Guild and municipal statutes from the medieval period as well as the later ones from the 16<sup>th</sup> and 17<sup>th</sup> century concerned guild members who were, obviously, all men. However, in guild documents we can find some legal records that relate to women, especially in connection with the daughters and wives of late guild masters. At the first sight, it might seem that the guilds tried to protect lonely women in all the cases. Nevertheless, the guild statutes differed and sometimes a guild would change the clauses over the time. For example, at first a guild masters widow was allowed to take over her late husband's craft over some period of time (usually one year) or as long as she kept his family name. A woman living on her own could practice the craft only under the condition that the product met the standards of the guild.

In Kolozsvár there was a custom, widespread in other municipal laws, according to which the wife's husband's possessions became their common property after the wedding. On the other hand, unlike in many municipal laws, where a husband and a wife got equal share, in Kolozsvár, after the death of a partner the man got two thirds and the woman only one third of their common property.

It is characteristic of the period that wives, daughters and widows did not have the same position as their male counterparts. Nonetheless, they had certain rights in the municipal law system, e.g. they could inherit their paternal family house, make their last wills, freely decide about their property and even practice the craft of their deceased husbands for a limited time. A woman could be involved in business and after her husband's death received one third of the jointly acquired property during the marriage. A widow paid the same taxes as the others, but when she married a noble or away from the town, she lost her municipal right of the house. The taxes were the same for women and men because it was a house or a piece of land that were taxed, not the owner.

## Sipos Gábor

középkor- és egyháztörténész, egyetemi docens



1951-ben született Érszodorón. 1974-ben történelem szakos tanári diplomát szerzett a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen. 1974-től három évig a noszolyi általános iskolában tanított, 1977 óta az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (Kolozsvár) munkatársa. Egyetemi pályáját 1995-ben óraadóként kezdte, 1998-tól adjunktus, 2003-tól docens a BBTE Középkortörténeti Tanszékén – ma a Magyar Történeti Intézetben. Előadott tárgyai: könyv- és nyomdatörténet, könyvtártörténet, levéltárban, könyvtári különgyűjtemények, a magyarság korai története (BA), kéziratok és nyomtatványok 16–18. század, egyházak, iskolák, levéltárak

Erdélyben 16–18. század (MA).

A szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészkarán szerzett PhD-fokozatot 1998-ban, 2011-ben habilitált a Debreceni Egyetemen. Kutatási területe a korai magyar művelődéstörténet, református egyháztörténet, nyomda- és könyvtártörténet. Fontosabb munkái: *A kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. Században* (1991), *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása* (2000), *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár RMK-gyűjteményeinek katalógusa* (2004, többekkel). Szakfolyóiratokban és konferenciakötetekben több mint 80 tanulmánya jelent meg.

Tudományos tevékenységének elismeréseképpen 2005-ben Károli Gáspár-díjban, 2011-ben Pauler Gyula-díjban részesült.

Tagja az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek, a Nemzetközi Magyarságtudomány Társaságnak és a Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesületének.

## Kolozsvári iskolák a 16. században

**Keywords:** Kolozsvár (Cluj), schools, 16<sup>th</sup> century, protestantism

Heltai Gáspár őrizte meg a kincses város szép legendáját, hogy az óvári polgárházban született Hunyadi Mátyást „ott vitték legelőször is az iskolába”<sup>1</sup>. Annyi igaz a tudósításból, hogy Kolozsvárott a 15. század első felében plébániai iskola működött, de Hunyadi János erdélyi vajda fia természetesen nem ott, hanem magasabb körökben szerezte műveltségét.

A kolozsvári skóla korai évtizedeiről csupán töredékes adatok szólnak, 1409-ben Gáspár rektor állt az élén, 1414-ben pedig a városi tanács és plébános közti egyezség előírta, hogy az ünnepi miséken az iskola tanulói is énekeljenek.<sup>2</sup> Eredményes működésének közvetett jele, hogy a középkor századaiban, a kezdetektől 1526-ig Szeben és Brassó után Kolozsvár foglalta el a harmadik helyet a külföldi egyetemekre menők tekintetében. 122 kolozsvári fordult meg valamilyen nyugati univerzitáson, miután tudásának alapjait szülővárosának plébániai iskolájában megvetette.<sup>3</sup>

Adatok hiányában sajnos nem válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy e tanintézet milyen szellemi fegyvertárral bocsátotta útjukra tanulóit. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy a hasonló iskolákban országszerte szokásos tanrendet a Szamos-parti városban is végigtanították.<sup>4</sup> A hagyományos városi-plébániai iskolákban alapszinten a betűkkel való ismerkedés után a szótagokká való összeolvasás következett (e gépies, sokszor értelmetlen betűpárok bemagolását gúnyolta ki az „a, b, ab, vaskalap, / ha megütöd, megharap” diákversike). Ezzel párhuzamosan folyt az írástanítás és a latin-magyar vagy latin-német szópárok megtanítása és a rövid latin szövegek gyakorló olvasása. Erkölcsi tartalmú latin bölcs mondások (szentenciák) emlékezetbe vésésével egészült ki a tananyag, ezeket minden esetben anyanyelven is megmagyarázta a tanító. Tankönyvként a Cato neve alatt fennmaradt gyűjtemény szolgált. A latin nyelvtan alapelemeit a kérdés-felelet formában megírt *Donatus*-ból sajátították el, Aelius Donatus IV. századi szerző tankönyve egy ezredév múltán is sikeresnek és használhatónak bizonyult. Ebből tanulták meg a latin szófajokat, a mintapéldákat, az ige- és névszóragozást példákkal együtt.

A második szinten a latin nyelv tudatos elsajátítására, az írás- és beszédkészség kialakítására került sor, általában Villa Dei *Doctrinale* című hexameterekben írt nyelvtana alapján. Amíg az első szinten a tanítók és a

---

<sup>1</sup> Kanyaró Ferenc: Kolozsvári főiskolánk legrégibb történetéhez. *Keresztény Magvető*, 1896.

<sup>2</sup> Jakab Elek: *Kolozsvár története*. Buda, 1870. I. 415.

<sup>3</sup> Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Buk. 1979. 68.

<sup>4</sup> Ezt Mészáros István: *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”* című műve alapján mutatjuk be (Bp. 1981. 13–14, 20–29.)

tanulók anyanyelvükön beszéltek, ezen a szinten már elkezdődött a latin előadási nyelv használata. A harmadik szint tananyagát az iskola rektor felkészültségének, illetőleg a tanulók tervezett foglalkozásának megfelelő művek tanulmányozása jelentette, általában teológiai traktátusok, levél- és oklevélminta-gyűjtemények, könnyebb logikakönyvek vagy Arisztotelész-munkák kerültek megtárgyalásra, a poétika és retorika alapelemeit is elsajátították. Énektanítás minden szinten folyt, és a tanulók nemcsak az ünnepi miséken, hanem a körmenetekben is részt vettek. Az iskola rektora a második és a harmadik szinten tanított, a kezdőket a nagyobb tanulók oktatták.

A 15–16. század fordulóján a humanista eszmények egyre szélesebb körű terjedésével a városi plébániai iskolák felső szintjén megújult a tananyag az antik szerzők behatóbb tanulmányozása, a görög nyelv elemi szintű oktatása révén. Adrian Wolphard kolozsvári plébános még bécsi egyetemjárása idején, 1512-ben rendezett sajtó alá három korszerű tankönyvet, ezekből bizonyára a város magyar lakosainak, hogy szász helyett magyar rektor kerüljön az iskola élére Tordai János személyében.<sup>5</sup>

Wolphard plébános, erdélyi püspöki vikárius 1531 és 1544 között állt a kolozsvári egyházközség élén, kiemelkedő humanista műveltsége és az újra való fogékonysága révén egyengette a reformáció útját. A városi tanács bizonyára nem véletlenül választotta ki utódját a hitújítás fellegrárában, Wittenbergben tanult közül, Heltai Gáspárnak épp az új vallásgyakorlat életbe léptetését tűzték ki feladatául. Heltai és prédikátor társai a főtéri Szent Mihály-templomban a lutheránus hitelvek szerint tartották az istentiszteletet, ezzel párhuzamosan a kolostortemplomokban még jó másfél évtizedig folyt a misézés a régi hitgyakorlathoz ragaszkodó polgárok számára. Ebben az átmeneti időszakban a városi iskola természetesen a reformáció szolgálatában állt, amihez nem is kellett szervezeti átalakítás, elegendő volt a tananyag megfelelő részeinek módosítása. Ezt a célt szolgálták az iskolai használatra is alkalmas Luther-féle magyar és német kiskáték, a Donatus és Melanchthon latin nyelvtana, amelyek sorra jelentek meg az 1550-ben alapított Hoffgreff-Heltai nyomdában.<sup>6</sup> Vizaknai Gergely, a wittenbergi egyetem végzettje vezette az iskolát 1545 és 1553 között, a felsőbb osztályosoknak Mózes könyveinek magyarázatát adta elő. A Szentháromságról, a teremtésről és az angyalokról szóló magyar nyelvű evangélikus tanítása (Kolozsvár 1558) egyaránt szólhatott a híveknek és az iskola tanulóinak. Felkészültségének másik jele, hogy részt vett a Heltai-féle magyar bibliafordítás munkálataiban.<sup>7</sup>

---

<sup>5</sup> Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. In: *Értesítő az 1874/75. tanodai évről*. Kv. 1876. 2.

<sup>6</sup> Juhász István: Az erdélyi reformáció (1542–1557). In: *Uő: Hitvallás és türelem*. Kv. 1996. 21.

<sup>7</sup> Fekete: i. m. 4–7.

Az iskola tanulói a kolozsvári polgárság és a környékbeli szabad rendű lakosság gyermekeiből verbuválódtak, nagyobb részük megelégedett az alsóbb osztályok elvégzésével, a felső osztályok végzettjei viszont már lelképásztori vagy iskolamesteri szolgálatot vállalhattak vagy külföldön folytathatták tanulmányaikat. Dávid Ferenc, a kolozsvári szász csizmadia fia és Basilius István polgárgyermek Vizaknai rektor tanítványaként szerzett teológiai alapképzettséget, a már megszokott módon iratkozott be a wittenbergi egyetemre, és hazatérve mindketten szülővárosuk iskolájában kezdték értelmiségi pályafutásukat. Dávid 1553 és 1557 között vezette az iskolát, utóda, Basilius István 1564-ig tanította a felsőbb osztályosokat.<sup>8</sup>

Közben a kolozsváriak átélték az 1551 és 1556 közötti Habsburg fennhatóság ellenreformációs akcióit, és a zavaros időknek véget vető II. János választott király és Izabella királyné újbóli uralkodását megszervező országgyűlések a vallási ügyekről is rendelkeztek. 1556-ban került sor a katolikus egyházi vagyon, köztük a kolostorok szekularizációjára, a következő évben pedig határozat született arról, hogy az óvári domonkos kolostort iskolai célokra fordítják, és fenntartására a város dézsmanegyedét és évi 100 forintot rendeltek. Ezzel indulhatott meg a városi iskola erőteljesebb fejlődése, a segély mellett a dominikánusok szőlőjének jövedelmét is a tanuló ifjúság szükségleteire fordították. A rektor mellé 1556-ban Molnár Gergelyt, két év múlva pedig Fodor Bálintot alkalmazta segédtanáruul a városi tanács, és a megnövekedett számú tanuló ifjúságot is ésszerűen megosztották: a nagypiaci templom cintermében álló régi iskolaépületbe a kisebbek jártak, a klostromban pedig a magasabb osztályosok hallgatták az előadásokat. Azt is előírta a százférfiak tanácsa, hogy a tanulók naponta vegyenek részt az istentiszteleteken, mind a nagytemplomban, mind a mellette álló Szent Jakab kápolnában.<sup>9</sup> Molnár lektor a Hoffgreff-műhelyben 1556-ban megjelent saját latin nyelvtanát vezette be, tankönyve annyira sikeresnek bizonyult, hogy a későbbi átdolgozott kiadásokat a 18. század végén is használták.<sup>10</sup>

Az 1550-es évek végén az erdélyi magyarság körében a svájci felfogású hitelvek váltották fel a lutheránus hitfelfogást, 1564-ben az országgyűlés is törvényesnek ismerte el az egyszerűbb úrvacsorátant hirdető református vallást, amelynek vezetői a kolozsvári lelkészek voltak, élükön Dávid Ferencsel. Kolozsvár szász és magyar lakosai hosszú viták nyomán fogadták el a helvét hitvallást, és az iskola 1564 és 1567 közötti rektorai szintén reformátusnak tekinthetők. Szikszai Fabricius Balázs Sárospatakról került ide, és Dávid Ferenc plébánossal vitába keveredett a Szentháromság kérdésében. Ugyancsak így járt utóda, Károlyi Péter, akinek szentháromságvalló teológiai

---

<sup>8</sup> Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története*. Kv. 1935. I. 8–9.

<sup>9</sup> Jakab: i. m. II. Bp. 1888. 105–107.

<sup>10</sup> Borsa Gedeon et alii (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok. 1473–1600.* (a továbbiakban RMNy). Bp. 1971. 136.



előadásait szintén megbírálta Dávid. Tanítványaik körében is zajlottak a vitatkozások, némelykor a városi tanácsnak kellett a disputákat elcsendesítenie és magánútra terelnie.<sup>11</sup> Károlyi távozása után Basilius István rektor Dávid Ferenc irányítása alatt vezette az iskolát, immár természetesen antitrinitárius szellemben, de a város még nem tekinthető teljesen „unitáriusnak”, a tanintézet vezetésére ugyanis 1570-ben a református Félegyházi Tamást hívta meg a tanács Debrecenből.<sup>12</sup> Jó néhány tanítványa követte őt a kincses városba, és egy évi rektorsága alatt a helybéli tanulók száma is megnőtt. 1571-ben visszament Debrecenbe, utóda pedig Dávid Ferenc veje, Johann Sommer lett. Ettől fogva aztán az iskola töretlenül az antitrinitárius, későbbi nevén unitárius felekezet szolgálatában állott.

Ebben az időszakban rendeződött az egyházközségen belül a szász-magyar nyelvhasználati vita, az iskola élén felváltva állt német vagy magyar rektor, helyettesük mindig a másik nemzetiségből került ki. A szász és a magyar tanulók is külön diákönkormányzatot tartottak fenn, amely felügyelt a törvények betartására, kezelte a kántálásból és a temetéseken való éneklésből származó jövedelmeket.

A 16. század utolsó évtizedeiben, a katolikus Báthory-dinasztia uralkodásának idején élték át az antitrinitárius lelkészek és hívek a hitvallási alapon külön szervezett egyházak kialakulásának viszontagságait, amelynek során saját táborukon belül is különböző nézetek csaptak össze. Mindez kevésbé érintette az iskolát, mivel a városi tanács és a mindenkori plébános mind a rendszeres anyagi támogatással, mind a felügyelettel biztosította a tanítás jó menetét. A tanrend szerkezete a középkori hagyományokon alapult, anyaga az egyház igényei és céljai szerint alakult át. A felsőbb osztályokban a latin mellett görög nyelvet, időnként a héber nyelv alapelemeit is tanították, emellett logika, retorika, poétika, etika és teológia szerepelt a tantárgyak között.<sup>13</sup> Év végén a lelkészek és a hívek jelenlétében tartottak nyilvános közvizsgát.

A filozófia és a teológia oktatása egy-egy tudós rektor munkássága révén lendült fel. Johann Sommer vagy utóda, Jacobus Palaeologus, az antitrinitáriusok széles körben ismert teológusai nem tanítottak ugyan hosszú ideig (az utóbbi 1574 augusztusa után), előadásaikban azonban a legkorszerűbb radikális gondolkodók műveit és gondolatait közvetítették tanítványaiknak. Christian Francken német teológus az unitáriusok radikális ágához tartozott, Lengyelországból való kényszerű távozásakor 1585-ben Kolozsvárott kapott menedéket, filozófiát adott elő az iskolában, tankönyvként pedig Epiktétosz *Enchiridion*jának latin kiadását használta, amelyet ő maga rendezett sajtó alá a Heltai-nyomdában. Tanári működése – egy megszakítással – 1591-ig tartott, és

---

<sup>11</sup> Fekete: i. m. 12–13.

<sup>12</sup> Gál: i. m. 16; Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Bp. 1988. 211.

<sup>13</sup> Gál: i. m. 144.

kiváltotta a jezsuita kollégium előjáróinak felháborodását.<sup>14</sup> De ugyanígy említhetjük a kiváló tanárok között Bogáti Fazakas Miklóst, a zsoltár-parafrázisairól ismert költőt és radikális antitrinitárius teológust vagy Enyedi Györgyöt, a későbbi püspököt, az unitárius egyház egyik legnagyobb hatású teológusát.

E néhány évtizedben a kolozsvári unitárius kollégium a fénykorát élte, és a 17. században megerősödő állampolitikai türelmetlenség is csupán korlátozta a fejlődését. Jelentősége közép-európai szinten is kiemelkedő, hiszen a radikális reformáció irányzatai közül csak a lengyel szociniánusoknak sikerült néhány évtizedig gimnáziumot fenntartaniuk.<sup>15</sup>

Báthory István fejedelem békés, de szívós és következetes ellenreformációs politikájában többek között a katolicizmusnak az oktatás terén való megerősítését tűzte ki célul. Kétségtávolú a legkorszerűbb oktatási módszereket használó jezsuita rend behívása volt a kézenfekvő megoldás, Báthory 1579-ben, már lengyel király korában alapított Kolozsmonostoron, a kincses várostól nem messze jezsuita kollégiumot. A következő év januárjában a Lengyelországból érkezett 12 Jézus-társasági atya meg is kezdte a tanítást, egyelőre gimnáziumi szinten. Két év múlva az új tanintézet beköltözött az unitárius Kolozsvárra, a Farkas utcai egykori ferences rendházban kapott helyet, 1585-ben az együttes a templom északi oldala mellett felépített, a szegény tanulóknak helyet adó bentlakással egészült ki. Fenntartására Kolozsvár környéki jelentős adománybirtokok szolgáltak, így érthető a tanulók létszámának gyors növekedése, 1585-ben már 230 ifjú látogatta a jezsuita iskolát. A tanítást és nevelést végző rendtagok száma 15 és 27 között váltakozott.<sup>16</sup>

Már a kezdeti években rendszeresen tartottak ünnepélyes év végi vizsgát, ahol az előhaladás bizonyítása mellett iskoladrámát is előadtak és hitvitákat is tartottak. Mind a célravezető módszerekkel végzett oktatás, mind a látványos ünnepi alkalmak akkora vonzerőt jelentettek, hogy a protestáns családok is szívesen adták ide gyermekeiket. Az unitárius városi tanács többször sürgette is az óvári iskola tanárait a szorgalmasabb tanításra, mert „a tanítványok a tanulásnak okáért a jezsuitákhoz mennek”. Természetesen jó néhány áttérés is történt, amint a híveiket féltő református és unitárius prédikátorok már jó előre megjósolták.<sup>17</sup> Pázmány Péter, a magyarországi katolikus restauráció vezér-

---

<sup>14</sup> Lech Szczeniuk: *Két XVI. századi eretnek gondolkodó. (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*. Bp. 1980. 47, 109, 112–115; RMNy 565.

<sup>15</sup> Dományházi Edit–Latzkovits Miklós (szerk.): *Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum. 1626–1696*. Szeged, 1997. 11.

<sup>16</sup> Jakó Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*. Szeged, 1991. 10–11.

<sup>17</sup> Jakab: i. m. II, 327; Veress Endre: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. *Erdélyi Múzeum*, 1906. 192–193.

alakja váradi kálvinista családban született, és a kolozsvári jezsuita kollégiumban vált a római hit követőjévé 1583-ban.

A kolozsvári jezsuita kollégium tanrendje nem maradt fenn, bizonyosra vehetjük azonban, hogy az oktatásra vonatkozó általános rendi szabályokat itt is betartották. Latin grammatika, poétika és retorika szerepelt a tantárgyak között, 1585-ben a beindították filozófiai kurzust, és alkalmoszerűen teológiai előadásokat is tartottak.<sup>18</sup> Az átvett tananyagot rendszeres vitatkozások során gyakorolták, amelyek a könnyed beszédkésztség és érvelés elsajátítása mellett a katolikus hitelvek mélyebb bevéését is szolgálták. Az alapító fejedelem bőkezősége lehetővé tette, hogy a jezsuita atyák a kollégiumi tanítás megkezdésekor már korszerű könyvtárral is rendelkezhessenek, és a folyamatos gyarapítást is biztosította. Már 1580–1581 folyamán több könyvszállítmány is érkezett Krakkóból az új iskola bibliotékájába, mégpedig a tanításhoz nélkülözhetetlen friss kiadású kézikönyvekből összeállítva.<sup>19</sup>

Az 1580-as években a Jézus-társaság fejedelmi támogatást élvező kollégiuma állandó versenyben állt az unitárius iskolával, amely az unitárius polgárság és a városi tanács segítségére számíthatott. Peter Frieschbier jezsuita pedagógus 1583 végén áttért unitáriusnak, azonnal állást is kapott az óvári iskolában, ahova tanítványainak egy része is követte. A felháborodott jezsuita rektor Báthory Istvántól követelte a hitehagyott tanár méltó megbüntetését, aki azonban a városi tanács csendes ellenállása révén megmenekült a letartóztatástól, és a botrány elcsitulásával visszakért az unitárius iskolába filozófiatanárnak.<sup>20</sup>

Báthory István király távlatos terveiben – az 1580-ban és 1581-ben kiállított alapítólevelek tanúsága szerint – a kollégium tudományos fokozatokat is nyújtó egyetemmé való fejlesztése szerepelt, a mellette létesítendő pápai szemináriumából kikerülő kispapok pedig a katolikus vidékek nyomasztó lelkészhiányát pótolták volna. E nagyszabású tervből a szeminárium valósult meg, 1583 februárjában kapott pápai jóváhagyást, fenntartásához pedig egyenlő összeggel járult hozzá a pápai kúria és a lengyel király. Tulajdonképpen egy gyorstalpaló teológiai tanfolyamról volt szó, amelynek hallgatói a gimnáziumban elsajátított tantárgyak után a katolikus dogmatika alapfogalmaival ismerkedtek meg és megtanulták a szertartásokat. E hatékony oktatási formának az egyetem irányába való fejlődését azonban több körülmény is akadályozta. 1586 tavaszán pestis pusztított Kolozsvárott, a filozófiatanár, Girolamo Fanfoni meg a diákok jó része meghalt, az oktatást csak 1587-ben kezdhették újra. Időközben elhunyt a kollégium fő pártfogója, Báthory István király, és 1588 decemberében az országgyűlés kitiltotta a

---

<sup>18</sup> Balázs Mihály: *A szegedi egyetem első elődjéről*. Szeged 18. évf. 2006. szeptember. 30–34.

<sup>19</sup> Jakó: i. m. 13–17.

<sup>20</sup> Szczycki: i. m. 109.

jezsuita rendet Erdélyből.<sup>21</sup> A kolozsvári iskola maradék diákságát Báthory Zsigmond fejedelem együtt tartotta ugyan Kolozsmonostoron, komolyabb oktatómunka azonban nem folyhatott.

1595 májusában az Erdélybe visszaköltöző jezsuita rend újból megnyithatta kolozsvári tanintézetét, Alfonso Carillo atya átvette a Farkas utcai épületeket, és az év végére már nyolc jezsuita oktatta a növekvő számú diáksereget a gimnáziumi osztályokban. Újraéledt a papképző szeminárium is, fenntartása most már kizárólag Báthory Zsigmondra hárult. Egyik tankönyvük, Petrus Canisius híres katolikus katekizmusa Vásárhelyi Gergely jezsuita atya magyar fordításában Kolozsvárott látott nyomdafestéket 1599-ben.<sup>22</sup>

A tizenöt éves háborúba a keresztények oldalán belépő, a hagyományos török politikát felmondó Erdély nagy uralmi válságot élt át a 16–17. század fordulóján. 1603-ban Székely Mózes fejedelem próbált úrrá lenni a helyzeten, júniusban megostromolta Kolozsvárt, a német őrség megadta magát, a Basta-uralom maradványaitól megszabadult városi lakosok pedig rátörtek a Habsburg-előőrsnek tartott jezsuitákra, elpusztították a kollégiumot, és a pátereket kiűzték a városból.<sup>23</sup> Az 1581 és 1603 között megszakításokkal működött kolozsvári jezsuita iskolát a legfrissebb kutatások az ún. akadémiai gimnáziumok csoportjába sorolják, ahol alkalmanként filozófiai és teológiai kurzusokat is tartottak, az alapító király szándéka szerinti egyetemi szintet azonban nem érte el.<sup>24</sup>

---

<sup>21</sup> Balázs: i. m. 35–36.

<sup>22</sup> RMNy 860.

<sup>23</sup> Veress: i. m. 256–262.

<sup>24</sup> Molnár Antal–Siptár Dániel: Egyetem volt-e a „kolozsvári Báthory-egyetem”? *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, tomus XXX, Szeged 2011, 361.

## Cluj Schools in the XVI<sup>th</sup> century (Abstract)

From the beginning of the 15th century there existed a parish school at Cluj, and 122 of the graduates of that attended some western university. As other schools, too, fundamentally its aim is to teach the students how to read and write, to speak Latin language, to have some skills in writing and speaking. At a higher level, the students attained the basic elements of poetics and rhetoric. After 1544 the town school served the Reformation, because of that there were modified the special parts of the curriculum. For that purpose the Hungarian and German shorter catechism of Luther and Melanchthon's Latin grammar were used, as they were suitable for the school usage. Only a part of the school's students had graduated from the upper classes, they became pastors or school-masters, or had been studying abroad. In 1556 the school moved to the Dominican monastery from Óvár. From 1571 the school had being served the Antitrinitarian (called today Unitarian) denomination. From the famous teachers in the 16th century we can mention Johann Sommer, Jacobus Palaeologus and Christian Francken.

Báthory István, Prince of Transylvania in 1579 invited the Jesuite holy order to Transylvania; in 1581 they founded a college at the foster Franciscan monastery from Farkas street, Cluj. The education working with effective methods, the spectacular festive occasions attracted people so much that Protestant families sent their children to study there, too. Among the subjects we could find Latin grammar, poetics and rhetoric. In 1585 there began the philosophical courses, and there were also theological classes in the school, occasionally. At the college a theological seminar had been functioning, too. The working of the Jesuit school was interrupted by Black Death and the expulsion of the Jesuit fathers many times, and in 1603 it ceased to exist for good. The establishing king would have liked to develop it into university, but this failed to materialize.



## Kovács Zsolt

művészettörténész, tanársegéd



1976-ban született Székelyudvarhelyen. Ugyanott végezte középiskolai tanulmányait a Tamási Áron Elméleti Líceum filológia osztályában. Egyetemi oklevelet a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem történelem-művészettörténet szakán szerzett 1999-ben. Ettől az évtől a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Művészettörténet Tanszékének gyakornoka, 2001-től tanársegéde. 2000-ben ugyanott magiszteri képzésben vett részt, majd doktorandusz *Emblematikus Erdély 17–18. századi művészetében* témával. Fő kutatási területe Erdély reneszánsz és barokk művészete. Több kutatási projektben, valamint mintegy 30 erdélyi műemlék helyreállítást megelőző művészettörténeti kutatásában

vett részt. Több szakmai szervezet tagja, az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány aligazgatója, a Kolozsvári Magyar Egyetemi Intézet igazgatósági tagja. 2006 és 2008 között a *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* évkönyv szerkesztőségi titkára, 2009-től a Romániai Magyar Lexikon *Erdélyi műemlékek* tematikus egységének szakmai szerkesztője.

Fontosabb publikációi: *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok. I. 1727–1737*. Közzéteszi Kovács András és Kovács Zsolt. Bev. Tanulmány és jegyzetek Kovács András. Kolozsvár, 2002; *Teleki Mihály építkezéseiről*. In: Erdély XVII–XVIII. Századi építészetének forrásaiból. Szerk. Kovács Zsolt. Kolozsvár, 2004. 115–169; „*Effigies ad similitudinem*”. *A bécsi trinitáriusok kalászos feszületének erdélyi másolatai*. In: Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Szerk. Orbán János. Kolozsvár–Marosvásárhely, 2011. 295–313.

## *A kolozsvári Mária-oszlop. Egy közép-európai emléktípus a 18. századi Erdélyben<sup>1</sup>*

**Keywords:** Cluj, Marian column, plague column, baroque sculpture, Anton Schuchbauer, Antal Kornis

A kolozsvári Mária-oszlop az erdélyi barokk szobrászat egyik meghatározó emléke, melynek jelentőségét már régóta felismerte a korszak erdélyi művészetével foglalkozó művészettörténeti kutatás<sup>2</sup>. Ez elsősorban művészi színvonalának köszönhető, hiszen a szoborcsoportot faragó Anton Schuchbauert az erdélyi barokk szobrászat egyik letehetségebb mestereként tartja számon a szakirodalom, de emellett az egykor a Belső- Torda (később Egyetem) utcában, a jezsuita rend egyházi és oktatási intézményei által övezett hangulatos barokk terecske közepén állt emlékmű a város első köztéri emlékműveként is értékelhető.<sup>3</sup>

Témaválasztásunkat nem az emlékmű közeljövőben tervezett visszaköltöztetésének aktualitása<sup>4</sup> inspirálta, hanem egy a korábbi kutatás által teljes mértékben figyelmen kívül hagyott alapvető forrás, a megrendelő Kornis Antal és Anton Schuchbauer kolozsvári szobrász között a Mária-oszlop elkészítésére kötött szerződés felbukkanása indokolja, ugyanis a szerződés tételeiből számos olyan lényeges információ derül ki, melyek arra utalnak, hogy az általunk ismert emlék mindössze töredéke az eredeti koncepciónak. A szerződésbe foglaltak értelmezése mellett a következő kérdéskörökre szeretnénk összpontosítani: egyrészt a kolozsvári emlék jellegzetességeinek jobb megértése érdekében az emlékműtípus formai alakulása folyamatának felvázolására, másrészt a kolozsvári emlékállítás történeti kontextusának rekonstruálására vállalkoztunk, kiemelve a megrendelő Kornis Antalnak az emlékmű felállításában játszott szerepét.

---

<sup>1</sup> Tanulmányunk a *Coloana Mariei Immaculata din Cluj. Un tip de monument central-european în Transilvania barocă* (In: Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Seria Historia Artium. 2011, 7–24.) címen megjelent román nyelvű szöveg néhány részletében kiegészített magyar nyelvű változata. Magyarul először *Egy közép-európai emléktípus a barokk kori Erdélyben. A kolozsvári Mária-oszlop* címmel 2008. április 5-én az „Ablak a múltra”. A BBTE Történelem és Filozófia Karán történelmet oktató magyar tanárok konferenciáján hangzott el.

<sup>2</sup> Biró József: *A kolozsvári Szent Mihály templom barokk [!] emlékei*. Kv. 1934. 50; Nicolae Sabău: *Der Bildhauer Anton Schuchbauer: 1719–1789*. Cluj-Napoca, 1979. 27–28. Taf. II.; Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. Buk., 1982. 163, 365; Nicolae Sabău: *Metamorfoze ale barocului transilvan. I. Sculptura*. Cluj-Napoca, 2003. 52–53.

<sup>3</sup> A barokk emlékmű 1959-ig állt a tér nemesi konviktus előtti részén, ebben az évben restaurálás ürügyén bontatta le az egyetem kommunista vezetése, azzal az indokkal, miszerint a hallgatók új szellemben történő nevelését zavarja. A városszéli szentpéteri templom előljáróságának kérésére 1961-ben állították fel mai helyére, a templom szentélye mögé.

<sup>4</sup> Lásd Kovács Hont Imre: „Hazatér” a Szentpéteri templom mögé rejtett Mária-szobor. *Szabadság*, 2011. szept. 22.



## A Mária-oszlop mint közép-európai barokk emléktípus

Az ellenreformáció korának egyik legelterjedtebb köztéri emléktípusaként ismert Mária-oszlop eredete formai tekintetben az antik triumfális, emlék- és fogadalmi oszlopokig vezethető vissza, melyek alapvető jellegzetessége az oszlop által hordozott szobor. A 14. századtól kezdődően hasonló jellegű emlékek jelentek meg Itáliában, ahol általában a város védőszentjeinek oszlopra helyezett köztéri szobraikat állították fel, melyek ez által idővel az adott települések szimbólumaivá is váltak. Az egyik legjelentősebb példát az itáliai középkori köztéri oszlopos emlékek sorából, Udinéből ismerjük, itt 1487-ben a Mercato Nuovón a város patrónájaként tisztelt Szűzanya oszlopos szobrát állították fel.<sup>5</sup>

A barokk kor első Mária-oszlopát V. Pál pápa a római Santa Maria Maggiore bazilika előtt emeltette a kor közismert építész, Carlo Maderno tervei alapján. Maderno a konstantinuszi bazilika kannelúrázott törzsű antik korintoszi oszlopát használta fel az emlékmű megépítésénél, melynél a magas posztamensre helyezett oszlop a Szűzanya bronzból öntött szobrát hordozta.<sup>6</sup>

A közép-európai Mária-oszlopok állításának jelensége Münchenből indult. 1637–38-ban a bajor főváros főterén állíttatta I. Miksa választófejedelem azt az emléket, amely számos esetben a későbbi, hasonló köztéri emlékek mintaképeként szolgált. A választófejedelem a Szűzanyának ajánlott fogadalmi emlékként emeltette a müncheni oszlopot, mintegy köszönetként azért, hogy Mária segítette a cseh protestáns rendek elleni fehérhegyi győzelemben, és országa két jelentős városának, Münchennek és Lanshutnak a svéd seregek általi 1632-es ostromában. A müncheni emlékmű kapcsán két jellegzetességet érdemes kiemelni: elsősorban azt a tényt, hogy a Mária-oszlopok későbbi elterjedése során formai tekintetben ez az emlék válik az egyik legfontosabb követendő modellé, másrészt pedig fogadalmi jellegét, ugyanis a későbbiekben is gyakran hasonló indítékok vezettek ezen emléktípus készítéséhez. A müncheni emlékmű központi eleme a kétoszlatú posztamensre támaszkodó vörösmárvány oszlop, mely az aranyozott bronz Mária-szobrot tartja. A Mária a Mennyek királynéja (Maria Regina Coeli) típusba sorolható nagyméretű szobor Hubert Gerard 1593-as alkotása, és eredetileg V. Vilmos síremlékére tervezték elhelyezni. Az emlékművet sarkain lámpásokkal díszített balusztrád övezte, a lámpásokat a 18. század végéig különböző Mária-szimbólumok (nap, hold és csillagok) díszítették. A posztamens szélesebb alsó részének sarkain a kereszténység legnagyobb csapásai ellen harcoló puttók bronzszobrai találhatók, ellenfeleik közül a sárkány az éhínséget, az oroszán a háborút, a

---

<sup>5</sup> Remigius Bämer, Leo Scheffczyk (szerk.): *Marienlexikon*. V. St. Ottilien, 1993. 623.

<sup>6</sup> Uo.

baziliskusz a pestist, a kígyó pedig az eretnekeket jelképezi. Ez utóbbi ábrázolása a 30 éves háború felekezeti konfliktusaira utal, a müncheni szemlélők számára ugyanis az eretnekek szerepeltetése egyértelműen a két bajor székvárost ostromló protestánsok elleni harcokra emlékeztetett.<sup>7</sup>

A müncheni Mária-oszlop példájára a 17. század közepén több hasonló típusú köztéri emléket állítottak, melyek közül a legjelentősebbek a bécsi udvar környezetében készültek. A Habsburg területek legkorábbi Mária-oszlopát III. Ferdinánd császár támogatásával 1646 körül állították fel a bécsi Am Hof téri jezsuita templom előtt.<sup>8</sup>



1. kép. Mária-oszlop, Am Hof tér, Bécs.

Formai tekintetben ez az emlék, akárcsak a prágai, mely szintén, ugyanebben az időszakban készült III. Ferdinánd megrendelésére, a müncheni előkép megoldásait követi. Képi programjának protestánsellenes jellegét azáltal is hangsúlyossá tették, hogy az oszlopot koronázó Mária alakja egy sárkány győzedelmes eltírásának pillanatában került megjelenítésre. Ennek az egyértelműen programszerű részletnek a használatán kívül igencsak jelentős a

---

<sup>7</sup> *Marienlexikon* loc. cit.; Susan Tipton: „*Super aspidem et basiliscum ambulabis*”. *Zur Entstehung der Mariensäulen im 17. Jahrhundert*. In: Dieter Breuer (szerk.): *Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*. Wiesbaden, 1995. 385–386.

<sup>8</sup> Az emlékmű eredetileg kőszobrokkal készült, ezeket I. Lipót kezdeményezésére 1664–1667 között cserélték le a ma is látható bronzszobrokra. Galavics Géza: *Eszterházy László tézislapja (1680) – egy főúri család múlt és jövőképe*. In: Bardoly István, Haris Andrea (szerk.): *Détszhy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Bp. 2002. 280.

prágai emlékmű helyének a kiválasztása is, mely hasonló jellegű tartalmat hivatott közvetíteni: 1650-ben a 30 éves háború hosszan elhúzódó felekezeti konfliktusainak lezárása után az Óváros főterén állították fel, azon a helyen ahol 1618-ban a Habsburg adminisztráció tagjainak *defenestratio*jával a háborúba torkolló konfliktus kezdetét vette. Ebben az értelemben a prágai oszlop egyértelműen a katolikus tábornak a fellázadt cseh rendek feletti győzelmére utaló üzenetet hordoz, ugyanis a bécsi udvar környezete a győzelmet propagandájában is a Szűzanya égi segítségének tulajdonította.<sup>9</sup>

A köztereken állított Mária-oszlopok terjedésével párhuzamosan, már az 1630-as évek végétől megfigyelhető a hasonló jellegű emlékek, magánáhitatra szánt készítése is kisméretű ötvöstárgyak formájában. Ezeket az ötvösmunkákat, melyek megrendelői a kezdeti időszakban – a köztéri emlékekhez hasonlóan – a katolikus elit tagjai közül kerültek ki, a legjelentősebb augsburgi műhelyek készítették. A 17. század vége felé már olyan emlékek is előfordulnak, amelyek esetében az ötvösművű Mária-oszlopokba órát is illesztettek (e típus egyik szép példáját az Eszterházy család fraknoi gyűjteménye őrzi<sup>10</sup>).

A müncheni Mária-oszlop formai megoldásainak a Habsburg birodalomban történő elterjedésében meghatározó szerepet játszottak a bécsi emlékek, sok esetben ugyanis ezek mintájára készültek az ilyen típusú oszlopok a birodalom kisebb településein. Ebben az értelemben egy másik jelentős bécsi emléket kell megemlítenünk, mely jelentős formai változásokkal járult a müncheni Mária-oszlop által terjesztett típushoz. Ez az emlék a Grabenen I. Lipót által felállított Szentháromság-oszlop. Állíttatásának indítéka ebben az esetben is egy konkrét, a megrendelő és a város életében meghatározó esemény volt: a császár az 1679-es nagy pestisjárvány közeledtével emeltette, azt remélve, hogy ezáltal sikerül megállítania a várost fenyegető szörnyű csapást. A pestis elleni oltalom hatásában reménykedve az oszlop egyszerűbb, fából készült variánsát állították fel 1679-ben.<sup>11</sup> A megrendelő fohásza meghallgatásra talált, és a pusztító járvány elkerülte a fővárost. Az ezt követő évtizedekben ez az esemény és a hozzá kapcsolódó emlékmű a császári udvari reprezentáció fontos kellékeivé váltak. Jelentőségét mi sem jelzi jobban, mint az a tény, hogy egy évtized múlva a régi oszlop helyén egy monumentális méretű új köztéri emléket állítottak, amely több, a Mária-oszlopok megjelenésére is ható, formai újítást hozott.

---

<sup>9</sup> Uo.

<sup>10</sup> Szilágyi András (szerk.): *Eszterházy kincsek. Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményekből*. Bp. 2006–2007. 134–135.

<sup>11</sup> Galavics Géza: i.m.



2. kép. Szentháromság-oszlop, Graben, Bécs (*The Baroque in Central Europe* után)

Az emlékmű két különálló részre tagolt hatszögletű posztamense tartja az obeliszk formára váltó „oszlopot”, melynek tetején a Szentháromság szoborcsoportja trónol. A posztamens felső részén maga a megrendelő térdelő, carrarai márványszobra jelenik meg, amint az égieknek ajánlja az emlékművet. Alatta a Hit allegorikus alakja a csúnya öregasszonyként ábrázolt Pestis figurájára tapos. A bécsi együttes egyik legnagyobb hatású újítása az obeliszk felületének felhőkkel való borítása, amelyeken az angyalok kilenc karát

szimbolizáló kilenc angyalalak jelenik meg, a Szentháromság alatti részt pedig puttók csoportja teszi mozgalmassabbá. A szoborcsoport központi részét övező balusztrádon eredetileg több, a megrendelő és családja által kedvelt szent szobra állt. A bécsi Szentháromság-oszlop jelentőségét jelzi a tervezésében és kivitelezésében résztvevő művészek személye is, akik az udvar által foglalkoztatott legjelentősebb mesterek közül kerültek ki: így például az együttes tervének készítője az építész Johann Fischer von Erlach, az égiek világát jelölő és az obeliszk felületét feloldó lendületes felhők alkalmazása pedig az udvari színház díszlettervezőjeként működő Lodovico Ottavio Burnacini közreműködésének köszönhető, aki a barokk színházi díszletek egyik közkedvelt megoldását ültette át e köztéri emlékre.<sup>12</sup> A bécsi Szentháromság-oszlop hatására az ezt követő időszakban az obeliszk formájú, felhőkkel díszített obeliszk használata, valamint a különböző szentek szobrainak az emlékmű körüli elhelyezése a Mária-oszlopok esetében is jellegzetes és gyakran alkalmazott megoldássá vált.

Bécsi hatásra a 18. század elején ez az emléktípus terjedt el a birodalom összes tartományában, és az ebben az időszakban Ausztria, Tirol, Cseh- és Morvaország, Szilézia vagy Magyarország településein felállított emlékek gyakran pestisellenes jelleggel is bírtak. Ily módon a balusztrádra állított egészalakos szentszobrok legtöbbször a pestis ellen védelmet nyújtó szentek sorából kerültek ki, mint például Szent Rókus, Sebestyén, Borromeo Szent Károly, Rozália, Xavéri Szent Ferenc, együttesük pedig gyakran más csapások ellen védő szentek alakjaival, így például a tűzvészek ellen óvó Flórián vagy az áradások ellen védelmező Nepomuki Szent János szobraival egészült ki. A fentiekhez különböző helyi szentek (Magyarországon például a magyar királyszentek), a megrendelő védőszentjének és családtagjai patrónusainak, vagy az egyes szerzetesrendek kedvelt szentjeinek szobrai járultak.<sup>13</sup> Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a közép-európai köztereken egyre gyakoribbá váló Mária-oszlopok az esetek többségében fogadalmi emlékeként kerültek felállításra, így az emlékállítás gesztusa mögött gyakran a megrendelő életének konkrét eseményei húzódnak meg. Az egyik legérdekesebb mecénási attitűd a Magyarország nádori tisztségét viselő Esterházy Pál esetében mutatható ki, aki köz- és magánéletének sikereit az égiek közbenjárásának tulajdonította, és ezért igyekezett életének fontosabb eseményeit köztéri fogadalmi emlékek állításával is megörökíteni. Az élete alkonyán, 1700 táján összeállított feljegyzésében Esterházy nádor nem kevesebb, mint 24 köztéri szobor és 94 oltár állításáról emlékezett meg.<sup>14</sup>

---

<sup>12</sup> Képét lásd: Hellmut Lorenz (szerk.): *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich*. IV. *Barock*. München, 1999. 495–496; *The Baroque in Central Europe. Places, Architecture and Art*. New York, 1992. 11.

<sup>13</sup> *Marienlexikon*. 624.

<sup>14</sup> Galavics Géza: i.m. 280–282; Esterházy Pál mecénatúrájához: Galavics Géza: A mecénás

A Mária-oszlopok állítását kiváltó okokat vizsgálva megállapítható, hogy leggyakrabban pestis vagy más járványok, háború (pl. a törökellenes háborúk csapásai) elleni védelem céljával építették őket, de gyakran a megrendelő életének egyes fontos eseményei, mint például a születés, házasság, stb. is inspirálhatta ezen emlékek létrejöttét. Az emléktípus elterjedésének egyik meghatározó jelensége a megrendelők körének fokozatos bővülése. Amíg a Mária-oszlop emelése a 17. században szinte kizárólag az udvari környezet és az arisztokraták kedvelt műfaja volt, a következő században a megrendelők gyakran már a különböző helyi közösségek (pl. vallásos társulatok, céhek, kolostorok, alapítványok, világi korporációk) és a városi közösségek tehetősebb tagjai közül kerülnek ki.<sup>15</sup> Ami a Szűzanyának szentelt oszlopok állításának nagyságát illeti, beszédes lehet a korabeli Cseh- és Morvaország példája, ahol az 1650 és 1780 közötti időszakból nem kevesebb, mint 162 ilyen emléket ismerünk.<sup>16</sup> Formai megoldásaik tekintetében a kisebb települések emlékei általában az egyszerű, oszlop által tartott Mária-emlék változatát követték,<sup>17</sup> míg az igényesebb megrendelő esetében olyan monumentális építményeket emeltek, melyeknek központi részét a bécsi Szentháromság-oszlop által inspirált, felhőkkel és puttókkal díszített obeliszk alkotta.

A kolozsvári Mária-oszlop ez utóbbi csoport emlékei közé sorolható. Központi eleme a leszelt élű háromszög alapformájú obeliszk, melynek felületét puttófejekkel díszített felhők teszik plasztikussá, fejezete pedig az együttes legjelentősebb szobrászati elemét, a kígyó képében a földgömbre tekeredő gonoszt eltíró Szeplőtelen Szűz szobrát tartja.<sup>18</sup> Az emlékmű obeliszkje a két részre tagolt, hatszögletű posztamensre terhel. Ennek alsó regiszterét a sarkokon nagyméretű, akantuszlevelekkel díszített voluták támasztják, oldalain pedig lépcsős fellépőt alakítottak ki. A posztamens felső egysége díszesebb megjelenésű, ami a szintén akantuszlevelekkel és volutákkal díszített, kisebb méretű sarokposztamenseknek, valamint az oldalfelületek központengelyében található barokk kartusoknak köszönhető.

---

Esterházy Pál. (Vázlat egy pályaképhez). In: *Művészettörténeti Értesítő* 1988, 37, 136–161.

<sup>15</sup> *Marienlexikon*.

<sup>16</sup> Susan Tipton: i.m. 375.

<sup>17</sup> *Marienlexikon*.

<sup>18</sup> A Mária-szobor jellegzetesen barokk megoldásainak elemzését lásd: Nicolae Sabău: *Metamorfoze...* 53.



3. kép. A kolozsvári emlékmű (László Miklós felvétele)

A profilált koronázópárkánnyal zárt posztamens sarkain angyalalakok nyomai figyelhetők meg, melyek a korabeli fényképek tanúsága szerint fáklyákat tartottak kezükben, a kisméretű sarokposztamenseken pedig a klasszicizáló jellegű urnák maradványai láthatóak. Ez utóbbiak szintén az elmúlt évtizedekben tűntek el az emlékműről.<sup>19</sup>

---

<sup>19</sup> Az angyalalakok az utóbbi évtizedekig még az emlékművet díszítették. Töredékeiket a szentpéteri templom kriptájában őrzik.



4. kép. Az emlékmű posztamense.

A szoborcsoportról a 19. század második felében és az elmúlt század elején készült fényképek arról tanúskodnak, hogy az emlékművet ívelt oldalú hexagonális ballusztrád övezte, melynek sarkait és bejárati részét törpepillérek emelték ki, köztük jellegzetesen barokk formavilágú korlátbábokkal.



5. kép. Az oszlop eredeti környezetében (Veress Ferenc felvétele, 1870 előtt)



## A kolozsvári Mária-oszlop szerződése<sup>20</sup>

Az erdélyi római katolikus arisztokrácia egyik jelentős képviselőjeként ismert Kornis Antal és a néhány éve Kolozsváron letelepedett Anton Schuchbauer szobrász<sup>21</sup> között 1744. szeptember 15-én megkötött szerződésből több olyan korábban ismeretlen lényeges adat derül ki, amelyek egyrészt jelentős részletekkel árnyalják a megrendelőnek a műemlék létrejöttében játszott meghatározó szerepét, másrészt több ponton is bővítik a Schuchbauer és a kolozsvári barokk mesterkör tevékenységével kapcsolatos ismereteinket. A szerződés szövege azt bizonyítja, hogy az emlékmű eredeti tervei alapján egy monumentális méretű építményt<sup>22</sup> szerettek volna megvalósítani, melyet az emléktípus közismert ikonográfiája szerint elrendezett, meglepően gazdag szoborcsoport, valamint a megrendelő személyére utaló szobrok öveztek volna. A szerződésben meghatározott forma, díszítések és szobrok a Mária-oszlopok 18. század elejétől divatos megoldásaiba illeszkednek: az emlékmű központi része a Szeplőtelen Szűz szobrával koronázott obeliszk volt (*stylus, seu columna cum statua Beatae Virginis Immaculatae*), melynek felületét felhők és puttók borították volna (*Columna ... tott [!] angelorum statuis, tum integris, tum medys symbola ad Beatam Virginem accomodata exhibentibus, tum capitibus angelorum et nubibus vestiatur*).



6. kép. Az 5. kép részlete.

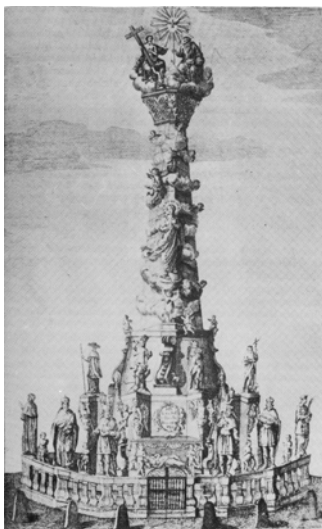
---

<sup>20</sup> Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Római Katolikus Liceum Levéltára, nr. 1. A szerződés szövegét mellékletben közöljük.

<sup>21</sup> Először 1740-ben bukkan fel Kolozsváron, a Szent Mihály-templom munkálatai kapcsán. A szerződés *nunc Claudiopoli degentis* megfogalmazása is megerősíti a korábbi szakirodalom azon állítását, hogy korábban máshol fejtette ki tevékenységét. A vonatkozó irodalom szerint Budáról érkezett Kolozsvárra. Lásd B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*. Buk., 1970. 321.

<sup>22</sup> Tervezett magassága 10,43 és 11,37 m között lehetett.

A korra jellemző formai megoldások és díszítések mellett jelentős a mariológiai szimbólumokat (nap, hold, csillagok) tartó angyalalakok jelenléte. Az emlékmű személyes jellegét a szerződés 4–6. pontjai fogalmazzák meg. Ezek előírták, hogy az oszlop és a balusztrád körül a megrendelő által meghatározott 15 szent és 3 unikornis posztamensre helyezett szobra álljon, a központi rész körül pedig 9 lámpát tartó angyalalak kerüljön elhelyezésre. Az ily nagyszámú szobor elhelyezése az emlékmű körül egy viszonylag gyakori jelenség a korszakban, így például a kolozsvári emlékhöz hasonló megoldást láthatunk a pesti Szentháromság-oszlop esetében, ahol a központi rész körül a különböző szentek szobrai mellett angyalalakok is megfigyelhetők.<sup>23</sup>



7. kép. A pesti Szentháromság-oszlop (Kerny *I.m.* után)

A kolozsvári szerződésben foglaltak és a pesti emlék közti hasonlóságokat a korra általánosan jellemző tulajdonságok mellett Schuchbauer kolozsvári megtelepedését megelőző budai tartózkodása is magyarázhatja.

A szerződés egy másik jelentős aspektusa a korabeli műhelygyakorlatra vonatkozik. A szerződésbe foglalt 2 éves határidő betartása érdekében a két fél közti megegyezésben külön kitértek arra, hogy a szobrász legalább két hozzáértő kőfaragót alkalmazzon, a teljes megbízásra kapott 1500 rajnai forint terhére, a megrendelő pedig gondoskodni fog a kő kibányászásáról és

---

<sup>23</sup> Az 1716–1723 között készített pesti emlék egykori kinézetét Binder János Fülöp 1775-ös metszetéről ismerjük. Kerny Terézia: „Sziz Máriának választott vitéze”. (Egy barokk kori Szent László ábrázolásról). In: *Ars Hungarica*, 1997, 1–2, 266. 9. kép.

szállításáról, valamint a kőművesek, kovácsok és lakatosok munkájáról. A két kőfaragó alkalmazása a szobrászi és kőfaragói munka egyértelmű különválasztásáról tanúskodik. Ebben a korban már jól körvonalazhatóak a szobrászok és kőfaragók speciális attribúciói. Míg az előzőket jórészt a különböző anyagokból készített figurális szobrok és reliefek előállításával bízták meg, utóbbiak feladatai elvileg a különböző építészeti elemek kőből való kifaragására, valamint a szobrokhoz szükséges kőtömbök előkészítésére szorítkoztak.<sup>24</sup>

Jakab Elek máig alapvető városmonográfiájára hivatkozva a szakirodalom a kolozsvári Mária-oszlopot – kivétel nélkül – 1744-re datálja, azonban a vizsgált szerződés az oszlop elkészítésének két éves határidejét szabja meg, ez pedig azt jelenti, hogy az irodalomban meghonosodott datálás mindössze egy terminus post quem-ként értékelhető. Az együttes elkészítése során esetleg felmerült problémákat és késéseket is figyelembe véve, biztonsággal megállapítható, hogy a szoborcsoportnak a szerződés által megadott határidő, azaz 1746 szeptembere előtti felállítása semmiképp se képzelhető el.



8. kép. A kolozsvári Mária-oszlop (1940-es évek).

---

<sup>24</sup> A két mesterség különállásáról és 18. századi céhes kereteiről ír budai példakkal: Komárik Dénes: A 18. századi Pest szobrászairól, kőfaragóiról. In: Bardoly István, Haris Andrea (szerk.): *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Bp. 2002. 469–472. Uő: A 18. századi Pest szobrászairól, kőfaragóiról II. In: *Ars Hungarica*, 2007, 2, 363–383.

A szerződés egyes tételei alapján egy határozott megrendelői portré kontúrjai bontakoznak ki, Kornis Antal ugyanis nem elégszik meg a Habsburg birodalom legjelentősebb katolikus központjaiban közismert emléktípus általános jellemzőinek követésével, hanem az együttes egyes specifikus témáinak kiválasztásával a saját mecénási szerepének érvényesítésére törekszik. Ezek sorában külön kiemelhetjük döntő szerepét az emlékmű központi részét körülvevő 15 szobrának meghatározásában, amelyek sorában, a Mária-oszlopok esetében közkedvelt szentek mellett minden bizonnyal jelentős szerepet játszottak a saját, valamint családtagjainak védőszentjei is. A megrendelői attitűd kifejezésének legérdekesebb példái azonban a három fekvő unikornis szobrai voltak, melyek már a középkortól kezdve közismerten Mária szüzességére is vonatkoztak,<sup>25</sup> de ebben az esetben egyértelműen a megrendelőre és családjára utalnak, ugyanis az egyszarvú ebben a kontextusban kétségtelenül a Kornis család címerállataként értelmezhető. A megrendelő azon szándéka, hogy a kolozsvári köztéri emlék szobrai közt három unikornis szobor is megjelenjen, határozott patrónusi szerepéről árulkodik. A megrendelő jelentőségének ilyen módon történő kifejezése más Mária-oszlopok esetében se volt ismeretlen. A kolozsvári emlék legközelebbi analógiáit a csehországi Pardubice főterén 1695-ben felállított Mária-oszlop együtteséből ismerjük, ahol az emlékmű heraldikai programjának keretében a megrendelő címere mellett a központi részét övező szentek sorában a város címerábrájára utaló három fekvő oroszlánszobor jelenik meg.<sup>26</sup>



9. kép. A pardubicei Mária-oszlop.

<sup>25</sup> Engelbert Kirschbaum (szerk.): *Lexikon der christlichen Ikonographie*. I. Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1994. 591–592.

<sup>26</sup> Jiří Slouka: *Mariánské a morové sloupy Čech a Moravy*. Praha, 2010. 157–158.

Azt a tényt, hogy a címerállatok szerepeltetése minden bizonynal egy általános jelenségnek a része, jól tükrözi az is, hogy a mecénási szerepet kiemelő unikornis szobrok használata Kornis Antal esetében sem korlátozódik a kolozsvári Mária-oszlopra, hanem más példáit is ismerjük megrendeléseinek sorában.



10. kép. A kolozsvári lorettói kápolna (Veress Ferenc fényképének részlete, 1870 előtt)

Így például Kornis másik jelentős alapításának, a kolozsvári ferences templom délnyugati sarkához csatlakozó lorettói kápolnának a térre nyíló bejáratának két oldalán az 1900-as évek elejéig két, nyújtott posztamensen fekvő unikornis szobor feküdt. Nem zárhatjuk ki teljes mértékben annak lehetőségét sem, hogy ezek a szobrok a Mária-oszlop feltételezhető tervváltoztatása után kerültek erre a helyre, azonban teljes bizonyossággal mindössze az állapítható meg róluk, hogy legkésőbb 1753-ban már a lorettói kápolna bejárata előtt említik őket.<sup>27</sup> A két szobrot valamikor a 20. század elején szállíthatták ki a család szentbenedeki birtokközpontjába,<sup>28</sup> s napjainkban is az egyre romosodó kastély bejáratát őrzik. Kornis Antal

---

<sup>27</sup> *Ad introitum vero, parte ab utraque, duo unicornes affabri et polite juxta mole, e petra fabricati, unus a dextris, alter a sinistris, valvas sacelli circum ambiunt. Nobile vetustissimi et illustrissimi Generis Kornisiani insigne gentilitium tali ac tanto fundatore, memoriale perenne dignissimum.* Lásd: Ludovicus Veress: *Facies vetus et nova Transilvaniae Franciscanae seu Custodiae olim Provinciae Hungaricae SS. Salvatoris nunc Provinciae Transilvanicae Fratrum Ordinis Minorum S. P. N. Francisci Strictioris Observantiae, sub patrocínio S. Regis Stephani Deo Famulantium.* Kézirat, 1753. 116.

<sup>28</sup> B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak.* Kv. 1973. 374.

műpártolásának egy harmadik emléken, a támogatásával épült kolozsvári loretói kápolnának adományozott úgynevezett Kornis-kupán<sup>29</sup> is feltűnik a családi címerállat hangsúlyos használata.



11. kép. Unikornis a szentbenedeki kastély bejárata előtt.

Az aranyozott ezüstkupa felületét az Utolsó vacsora jelenetének reliefsje díszíti, fedelét pedig egy unikornis szobra koronázza.<sup>30</sup>

---

<sup>29</sup> A loretói kápolna Kornis Antal-féle adományai sorában említik ezt a kuppát: *...Item schyphum non levis ponderis argenteum auro oblitum, et a foris mysteria Coenae Domini, apostolorumque duodecim effigiem sibi impressas, sub operculo autem suo unicornem argenteum auratum liberalissime donavit.* Uo. 144. A tárgy leírását és fotóját lásd: Sas Péter: *A kolozsvári ferences templom.* Kv. 1999. 115–116.

<sup>30</sup> A fentebbi példák mellett a Kornis család címerállata reprezentációs célokra való használatának még egy érdekes példáját ismerjük ugyanezen időszakból. A trónörökös József főherceg (a későbbi II. József) születése alkalmával, 1740-ben a Kornis család egyik tagjának nagyszabású szállását egy 12 képből álló alkalmi dekorációval, úgynevezett *illumínációval* díszítették fel, melynek emblemikus programja többek közt Erdély és a birodalom más tartományainak hódolatát fejezte ki az illető tartományok címerábráinak felhasználásával. A képek egyike a Kornisok Habsburg-hűségét az ábrázolásba foglalt egyszarvúak segítségével adta tudtul a néző számára: „Quatuor magnos unicornes contra Draconem, Lupum, Ursus, Crocodillus et similes feras cornua sua instar acici dirigentes. Ex altera symboli parte fontem salientem in cujus media columna sedeat neonatus Archi Dux ex concha bibentes tres parvos unicornes mergentes cornua sua in aquas. **Lemma:** *Decet huic UNI submittere CORNU In contra illos servare minax.*” Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kornis család levéltára, fasc. 202, 55r. Az irat hátára feljegyzett meghatározás (“A. 1740-ben Joseff Hertzeg születésekor tsináltatott Illuminationak az versei, Szebenben az szegény Atyám szállásán”) nem zárja ki a dekorációk Kornis Antallal való kapcsolatát se, azonban kutatásaink jelenlegi helyzete nem teszi lehetővé a megrendelő pontos azonosítását.

## Az emlékmű megrendelője: Kornis Antal

A Szeplőtelen Szűz tiszteletére emelt kolozsvári oszlop megrendelője a Habsburg birodalomba történő betagozódást követő időszakban az erdélyi fejedelemség adminisztrációjában meghatározó szerepet játszó katolikus arisztokrácia azon második generációjához tartozik, mely a 18. század közepe táján kezd el meghatározó politikai tisztségeket viselni a tartomány életében. Kornis Antal Erdély egyik legjelentősebb katolikus családjában született 1709. március 26-án.<sup>31</sup> Apja, Kornis István több jelentős tisztséget viselt Erdély kormányzatában (1709-től a Deputáció tagja, 1714-től pedig tartományi főbiztos,<sup>32</sup> később a guberniumi tanács tagja), Zsigmond nagybátyjának pedig 1713-ban a legjelentősebb politikai tisztségig, a fejedelemség gubernátori hivataláig sikerült emelkednie. Apja érdeme, hogy felismerte a felsőfokú tanulmányok fontosságát a tartomány felsőbb hivatalainak remélt elérésében, s ezért, a kolozsvári jezsuita kollégiumban folytatott középfokú tanulmányai (1721–1728)<sup>33</sup> befejezése után, Antal fiát az 1728–1731 közötti időszakban a Habsburg birodalom egyik közelebről nem ismert egyetemére küldi jogi tanulmányok folytatására.<sup>34</sup> Kornis Antal külföldi egyetemjárásának jelentőségét apja végrendeletében is megemlíti, és fontosnak tartotta kiemelni, hogy a korban jelentős összegnek számító több mint 7000 forintnyi összeget költöttek fia külföldi tanulmányújtjára.<sup>35</sup> Megrendelőnk életrajzában másik meghatározó eseménye egy itáliai zarándokút volt, melynek során Rómában egy pápai beiktatás ünnepségsorozatán is részt vett.<sup>36</sup> Politikai karrierje 1735 júliusában indult, amikor az első jelentős hivatalt, a Hunyad megyei főispáni tisztségét nyerte el,<sup>37</sup> majd 1742-től erdélyi országos főbiztos<sup>38</sup> és a guberniumi tanács tagja volt.

Szűz Mária tisztelete Kornis Antal szűkebb családjának életében nagyon fontos szerepet játszott. Több feljegyzés beszámol fogadalmi ajándékaikról, amelyeket a család életének különböző eseményei ihlettek. Az első ilyen példa

---

<sup>31</sup> Veress Endre: *A gönczruszkai gróf Kornis-család anyakönyve (1446–1917)*. Bp. 1917. 13.

<sup>32</sup> Trócsányi Zsolt: *Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Bp. 1988. 309, 359.

<sup>33</sup> Varga Júlia: *A kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia hallgatósága 1641 – 1773 (1784)*. Bp. 2007. 153.

<sup>34</sup> Uo. 415.

<sup>35</sup> Kornis István végrendelete. Medgyes, 1738. december 12. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kornis család levéltára, fasc. 105, 42: ... *peregrinatiojára is hét ezer forintnál többet költöttünk reája*.

<sup>36</sup> Trócsányi Zsolt: i. m. Minden valószínűség szerint 1740 augusztusában, XII. Kelemen pápa beiktatása alkalmával tartózkodott Rómában.

<sup>37</sup> Trócsányi Zsolt: i. m.

<sup>38</sup> Trócsányi Zsolt: Bécs és Erdély, 1741–1745: a Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis. In: *Levéltári Közlemények*, 56 (1985), 1, 30–31.

1738-ból származik: ekkor a szülés alatti komplikációkból való felgyógyulás köszöneteképpen, Kornis Antal felesége, Mikes Mária a kolozsvári jezsuita templom főoltárára a csodatevő kegykép mellé felfüggesztett ezüstrelieft adományozott, amelyen a kegykép előtt imádkozó családtagok ábrázolása volt látható.<sup>39</sup> Ugyanő két újabb ezüst ex voto domborművet adományozott a kolozsvári kegyoltárra két újabb szülés után, 1740-ben és 1741-ben is.<sup>40</sup> A kor legjelentősebb erdélyi kegyképének kultusza mellett, más források a feleség által a leghíresebb közép-európai Mária-kegyhelyekre szervezett vagy tervezett zarándoklatokról is megemlékeznek. A Mikes Mária 1744-ben bekövetkezett halála után mondott halotti prédikáció említi, hogy az elhunyt kegyes élete során elzarándokolt Máriazellbe, valamint azt, hogy halotti ágyán fogadalmat tett, hogy ha betegségéből felgyógyul, a bécsi udvari környezet másik közismert Mária-zarándokhelyét, az épp ezekben az évtizedekben közkedvelté váló Sasvárt<sup>41</sup> is felkeresi.<sup>42</sup>

A család Mária-kultuszának és Kornis Antal mecenatúrájának másik fontos emléke a kolozsvári ferences templom mellett felépített lorettói kápolna. A fentebb említett itáliai zarándokútja során Kornis Antal igyekezett a legjelentősebb kegyhelyeket is meglátogatni, s ezek sorában kereste fel a közép-itáliai Lorettót is, ahonnan a 13. század vége óta tisztelt híres kegy-szobor másolatával tért haza. E szobrot a kolozsvári kápolna építésének befejezéséig az ebben az időszakban a Szent Péter-templom környékén működő minorita templomban őrizték, majd 1746 augusztusában díszes körmenet hozta át az időközben befejezett lorettói kápolnába, és ennek oltárán helyezték el.<sup>43</sup>

A Mária-oszlop állíttatása Kornis Antal és családja Szűzanya iránti tiszteletének fentebbi példái sorába illeszkedik. Az emlékműnek a jezsuita templom előtti térre történő elhelyezésével, a megrendelő a köztéri emlékkal is ennek a helyszínnek a Mária tiszteletben játszott szerepét akarta minden bizonnyal hangsúlyossá tenni, amelynek kisugárzása a templom főoltárán álló kegykép csodatételei révén is megnyilvánult. Az emlékállítás kapcsán fel-

---

<sup>39</sup> *Kolozsvári könyvező Szűznek historiája*. Kv. 1770. 157: *Ennek a jeles irgalmasságnak örök emlékezetére fel-függesztetett a Szent Szűznek oltárára fekete bársonnyal borítottatott tábla, melyre a Könyvező Szent Szűznek, s az esedezőknak, és a kised születnek fel-szegeztetett ezüst képei a jövőd-bélieknek is ezt a ritka jó-téteményt ki beszélik.*

<sup>40</sup> Uo. 187–188, 199: *Méltóságos Groff Kornis Antal Urnak kedves társa polyában fekvő kisednek ezüst képét hála-adásul fel-ajánlá a szülésben tapasztalt nyilván való segítségért.; Így Méltóságos Groff Kornis Antal Urnak kedves társa hirtelen orvoslását vévén Boldogságos Szűz kegyességétől kised leány magzatyának, fogadása szerént rendes arannyas ráámában fekete bársonyon a könyvező Szent Képnak ezüst formáját, ezüst lábatskát, és ezüst lannát [ti. lemezt] az esztendőnek ki-rajzolásával annak oltárára örök emlékezetre helyeztete.*

<sup>41</sup> Ma Šaštín (Szlovákia), Nagyszombat mellett.

<sup>42</sup> Balogh József: *Leg jobb rész, melyet ez árnyék Világból ki költöztvén*. Kv. 1744. E2<sup>o</sup>.

<sup>43</sup> Ludovicus Veress: i.m. 139–140.



merülő kérdések közül az egyik legfontosabb az emlékmű megépítését kiváltó indítékokra vonatkozik. A kérdésfelvetés relevanciáját az a közismert tény is alátámasztja, hogy amint korábban is elhangzott, ezen emléktípus állításának hátterében gyakran a megrendelő életének egyes konkrét eseményei találhatók. A Mária-oszlopok általános pestisellenes jellegéből kiindulva, a szakirodalomban az a nézet terjedt el, hogy a kolozsvári oszlop fogadalomból épült az 1738 és 1740 közötti nagy pestisjárvány emlékére. Annak ellenére, hogy az emlékü felállításához vezető okokról sajnos nem rendelkezünk konkrét adatokkal, fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a megrendelő életének a 18. század negyvenes éveinek elején bekövetkezett eseményei között több olyan meghatározó történés is található, melyek szintén a fogadalmi emlék állításának indítékaiként szolgálhattak volna. Ezen események sorában az első jelentősebb apja 1741. május 6-án bekövetkezett halála,<sup>44</sup> majd ezt követően az emlékmű szerződésének évében, 1744-ben több esemény is döntő hatással van Kornis Antal életére: február 20-a körül Nagyszebenben meghalt egyik kislánya, majd ugyanazon esztendő március 6-án fiatal felesége is távozott az élők sorából, akit a kolozsvári jezsuita templombeli ravatal után a ferences templom családi kápolnijában helyeztek örök nyugovóra.<sup>45</sup>

Az emlékműhöz kapcsolódó másik alapvető kérdés az eredeti terv és a fennmaradt emlék közötti jelentős eltérés kapcsán fogalmazódik meg, e kérdésre azonban a konkrét írott források híján, mindössze hipotetikus válaszlehetőségeket vázolhatunk fel. Közülük a legvalószínűbb, hogy a szerződésben meghatározott emlékmű megépítéséről a megrendelő időközben felmerült anyagi gondjai miatt mondtak le,<sup>46</sup> és mindössze a 19. század második feléből már fényképfelvételekről is ismert szoborcsoport készült el. Ezt a feltételezést látszik alátámasztani az emlékmű tervezett<sup>47</sup> és mai magassága<sup>48</sup> közti jelentős eltérés is. Az eredeti monumentális együttesről való lemondás egyik oka lehetett a megrendelőnek a lorettói kápolna megépítésébe való menetközbeni bekapcsolódása is, a kápolna építését ugyanis már Thoroczkai Joakim János támogatásával elkezdték, azonban az ő 1745. január 25-én bekövetkezett halálával az építkezés menete megszakadt, és újrakezdése csak Kornis Antal

---

<sup>44</sup> Veress Endre: i.m. 17.

<sup>45</sup> Veress Endre: i.m. 18.

<sup>46</sup> Az eredeti tervek módosítását kiváltó feltételezhető okok között számoltunk az emlékmű határozott protestánsellenes jellegével, és azzal a ténnyel, hogy a többfelekezetű város egyik közterére történő elhelyezése ellenkezést válthatott volna ki a többi felekezet körében. A város három jelentős protestáns gyülekezetének (unitárius, református és evangélikus) esetleges tiltakozását a városi tanácsülési jegyzőkönyvekben ellenőriztük le, azonban az átnézett 1743 – 1750. augusztus 25 közti időszakban a Mária-oszlop állítása nem szerepel a tanács által tárgyalt kérdések között. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár város levéltára, 147. tekeres.

<sup>47</sup> Lásd 21. jegyzet.

<sup>48</sup> Kb. 7 m.

hathatós támogatásával vált lehetővé.<sup>49</sup> Azonban mivel nem tekinthetünk el a hasonló köztéri emlékek esetében tapasztalt általános jelenségtől sem, mely azt mutatja, hogy a Mária- vagy Szentháromság-oszlopok központi részét körülvevő sokalakos szoborcsoportok gyakran lebontásra kerültek a későbbi időszakokban, ezért nem zárható ki teljes mértékben a szerződésben szereplő sokalakos szoborcsoport elkészítésének, és ezek későbbi lebontásának a lehetősége sem. Ebben az esetben a lebontás legvalószínűbb időszaka a 18. század utolsó évtizedében képzelhető el, amikor a jezsuita rend feloszlátása után a rend épületeinek egy részét az 1790-ben Nagyszebenből Kolozsvárra költöző kormányhatósági hivatalok székhelyeként hasznosították. Ezzel a funkcióváltással az egykori jezsuita templom előtti kis terecske is elveszítette határozott vallásos jellegét és a központi hivatalok odaköltözésével politikai jelentőséget kapott, ami akár az emlékművet övező szentszobrok eltávolítását is eredményezhette. Az emlékművön végzett utólagos beavatkozásokra utalhat a feliratok hiánya a posztamens oldalain található három kartusban, valamint az építmény sarkain található kisméretű posztamenseken már a korai fényképfelvételeken is megfigyelhető klasszicizáló urnák jelenléte, ugyanis ezeken a talapzatokon általában szobrokat szoktak elhelyezni.

\*

Annak ellenére, hogy az eredeti tervekről történő lemondás okait vagy a szobrok eltávolításának körülményeit nem sikerült egyértelműen megállapítani, a kolozsvári Mária-oszlopra vonatkozó írott forrásokból egy monumentális méretű, erdélyi viszonyok közt meglepően gazdag szobrászati koncepciót követő köztéri emlék képe bontakozik ki. A mellékletben közzétett szerződésbe foglaltak alapján megállapítható, hogy az emlékmű felállítása a kolozsvári barokk szobrászat egyik legnagyobb volumenű vállalkozásaként indult, és Schuchbauer szobrászi pályája első jelentős emlékeként értékelhető. Ugyanakkor fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy az emlékmű felállításának hátterében a korabeli erdélyi politikai élet egyik meghatározó szereplőjeként is ismert Kornis Antal határozott megrendelői személyisége mutatható ki, és a kolozsvári Mária-oszlop Kornis mecénatúrájának olyan sorozatába illeszthető, amelyek között kitüntetett szerepet kaptak a Mária-tisztelet különböző megnyilvánulási formái.

---

<sup>49</sup> P. Benedek Fidél: "Szűz Mária Háza" Kolozsvárt. *A Lorettói Kápolna emlékezete*. Kv. 1945. 8–10.

## *Melléklet:*

### **A gróf Kornis Antal és Anton Schuchbauer szobrász között kötött szerződés a kolozsvári nemesi konviktus előtt felállítandó Mária-oszlopról. Kolozsvár, 1744. szeptember 15.<sup>50</sup>**

Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Római Katolikus Líceum Levéltára, nr. 1.

[26r] Infrascripti presentium testimonio damus pro memoria omnibus et singulis quibus competitt [!] quod anno praesenti 1744 die vero 15-ta currentis mensis 7-bris existentibus nobis in inelyto Convictu nobillium Claudiopolitano, posteaquam innotuisset, in propositis habere, illustrissimum dominum comitem Antonium Kornis liber baro de Göntzruszka, Sacrae Regni Hungariae, Bohemiaeque Maiestatis camerarium, gubernialem consiliarium eundemque Principatus Transilvaniae et annexarum Partium supremum provincialem commissarium ut piis suis impensis Colossus quidam in platea publica vulgo Thordaensi dicta ac ante presentorum [?] Convictum Nobilium constituta Deo dicandus in honorem Beatae ac Immaculatae Virginis, aliorumque Sanctorum, ac Sanctarum cum suis requisitis (prout et infranotatis patet) concedensi apparatu ac ornatu instructus exurgeret, inter partes antefati scilicet illustrissimi domini comitis, et statuarii Antonii Schuchpaur, nunc Claudiopoli degentis, conventum est, punctis subsequentibus:

- 1-mo. Ut Colossus cum omnibus status, postamentis, cancellis et requisitis aliis intra duos annos stet erectus et absolutus: hinc ne solus Antonius in eo laboret, sed duos ut minimum adhuc artifices perites in laboris societatem adsciscat oportet.
- 2-do. Ut tum Colossus totus, tum statuae et figurae singulae, praesertim vero stylus seu columna cum statua Beatae Virginis Immaculatae ad omnem nitorem elegantiam artis et proportionum regulam, ita accurate elaborentur ut intuentium oculos delectare possint: hoc per expressum addito, quod si quidpiam expectationi, et votis illustrissimi domini comitis non respondeat mercedem operis statuarius amittat.
- 3-tio. Columna cuj statua Beatae Virginis Immaculatae Conceptae super globum insistet, tott [!] angelorum status, tum integris, tum mediis symbola ad Beatam Virginem accomodata exhibentibus, tum capitibus angelorum et nubibus vestiatur, quot ejus decor et magnificentia exiget juxta regulas.
- 4-to. Statuae in circumferentia tum Colossi, tum cancellorum cum debitis postamentis variorum Sanctorum ab illustrissimo domino designatorum sint 15.
- 5-to. Tres item unicornes, suis basibus ad modellae normam decenter insistentes.
- 6-to. Novem in circuitu lacernae forma eleganti a totidem angelis sustentatae.

---

<sup>50</sup> A szerződés szövegének átírásában a korajkori latin nyelvű források kiadásának általános gyakorlatát követve, elsősorban a szöveg érthetőségére törekedtünk, ezért jelzés nélkül kijavítottuk a nyelvtani hibákat, következetlenségeket és hasonlóképp egészítettük ki a benne előforduló rövidítéseket.

• 7-mo. Gradus seu scalae circa Colossum, cancelli item cum scabellis ad flectendum oportunis sint in proportionata tum latitudine, tum altitudine eleganter elaborati tota moles ultra 5 et  $\frac{1}{2}$  vel summum ultra 6 orgias<sup>51</sup> non extendatur et hinc omnibus proportio desummatur. Pro quo statuarii labore in summa tota promisit illustrissimus dominus comes floreni Rhenensis 1500 item lapidum vecturas et ad latomiam repurgandam terramque egerendam laboratores tot, quot requirentur, murariorum, item  $\square$ nt he $\square\square$ s $\square$ i etiam fabri, tum ferrarii, tum serarii cum [26v] calce lapidibus et ferro quartirium item liberum pro tempore laboris. Lapididas vero latomos solvere et conducere statuarius ex addictis sibi 1500 Rhenensis floreni debet.

Cujus quidem contractus taliter ex parte utraque coram nobis, initi, una jovi pro robore, hasce fide nostra mediante subscriptas, ac propriis sigillis munitas dedimus. Signatur Claudiopoli, anno dieque praenotatis coram nobis.

Petro Endes  
Regiae Civitatis Claudiopolis senatore et  
Conventuale ColosMonostor  
Mp., L.S.

Francisco Bayer jurato senatore  
Regiae Liberaeque  
Civitatis Claudiopolis  
Mp., L.S.

---

<sup>51</sup> Egy bécsi öl (orgia) a korban 189,648 cm volt.

*The Mary Immaculate Column in Cluj. A Type of a Central-European Monument  
in the Transylvanian Baroque*  
(Abstract)

The Immaculata-column of Cluj represents one of the most significant works of the Transylvanian baroque sculpture, and at the same time it is the first public monument of the city. Its importance has been long recognized by specialists interested in the baroque sculpture topic. Our research is based on the newly found document, the contract of September 15, 1744 between Kornis Antal and the recently settled sculptor Anton Schuchbauer. The contract constitutes an accurate depiction of the project, which would have incorporated a grandiose central monument surrounded by fifteen saints statues, nine angels making allusion to the angels' choir, and three lying unicorns, representing the patrons' heraldic animal. From this original arrangement only the center piece of the composition have survived until today.

Our study present the formal precedents of the Mary-column in Cluj, by analyzing different variations and changes of the Central-European Mary-columns. The examination of the newly located contract of 1744 reveals not only the importance of the workshops organizational aspects, but emphasizes the significance of the patron's role in the developmental stages of the monument. The examination of the essential role of the patron is relevant in the case of the Mary-column in Cluj, since the benefactor requests the utilization of his heraldic representations, already used on other monuments with his sponsorship in the city of Cluj (ex: Franciscan Church, Loretto Chapel). We emphasized the presence of different forms of the cult of Virgin Mary in the life of the patron or his family.



## Gurka-Balla Ilona

egyetemi tanársegéd, főkönyvtáros



Dr. Gurka-Balla Ilona 1955-ben született Kolozsváron és az itteni 3-as számú Elméleti Líceum (a mai Apáczai) humán osztályában érettségizett. Egyetemi tanulmányait a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte magyar–angol nyelv és irodalom szakon 1974 és 1978 között. Hat évig tanította a magyar és angol nyelvet és irodalmat a Szatmár megyei Sárköz-újlakon, majd újabb hat évig csak magyart Kolozsvár különböző iskoláiban (II.-től egészen XII. osztályosokig). 1990-től versenyvizsgával bejutott a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárba és a beérkező könyveket feldolgozó osztályon dolgozik egészen mostanáig.

Különböző könyvtáros tanfolyamokon és szakképzéseken vett részt (munkahelyi többszöri tanfolyamok, képzések; Sally Wood és Ioana Robu előadásorozata; a közép-angliai tanulmányi tapasztalatcserében egy 9 fős romániai könyvtáros- és tanárképző csapat egyik tagja; debreceni intenzív könyvtáros továbbképzés, ...), jelenleg 1999-től a BBTE Történelem és Filozófia Karán könyvtár- és információtudományt előadó tanársegéd.

Doktori tanulmányait és kutatásait 1995-ben kezdte el, és 2006-ban védte meg a bölcsészdoktori címet Magna cum Laude disztinkcióval. Doktori disszertációja 2010-ben jelent meg könyv formájában.

Kutatási területei: stilisztika, szövegtan, narratológia, könyvtár- és információ-tudomány.

Több tanulmányt jelentetett meg különböző tudományos folyóiratokban, szaklapokban (a TMT-ben megjelent tanulmánya a Worldcat-en is elérhető, de publikált többször a Philobiblon-ban, a Nyirk-ben, és más könyvtáros szaklapokban), két egyetemi jegyzetet adott ki a dokumentumok formai és tartalmi feltárásáról.

Az egyetemen oktatott tantárgyai: bevezetés a könyvtár- és információ-tudományba, a dokumentumok formai és tartalmi feltárása, az állományfejlesztés és gyarapítás, olvasásszociológia, a magyar nyelv tanítása a román levéltár- és történelemszakos diákoknak.

A könyvtárszakos diákok mindhárom évfolyamának tutorja (tanulmányi felelőse), szakmai gyakorlatuknak az irányítója (részt vett a POSDRU-projektben) és a könyvtár- és információtudomány szakos diákok helytörténeti és olvasásszociológiai kutatásainak és szakbibliográfiáik szerkesztésének az irányítója.

Emellett továbbfolytatja szövegtani kutatásait is. Jókai regényeinek szerkezetét, szereplői közötti viszonyulásformákat elemezve elmélyítette a kutatásait az adatbázisszerkesztésben is.

## Vízió és megvalósulás. Jókai szövegek olvasata a 3. évezredben

**Keywords:** fiction, characters, reflector, point of view, sociology of reading

A jövőkép és ennek megvalósulása a legrégebb idők óta foglalkoztatta az embereket, a művészeket, sőt még a tudós embereket is, akik gyermekkori, ifjúkori álmaikat valósították/valósítják meg kutatásaik, felfedezéseik során.

A jövődőlés maga alapvető emberi szükségletként jelentkezik az emberiség tudatának kifejlődése óta. A tér-idő negyedik dimenziója egyirányúságából való kitérés vágya jelenti e szükséglet alapját. A történelem során minden civilizációban az adott kornak és egy közösség kultúrájának megfelelő módszerek alakultak ki a jelen és jövő közötti fátyol fellebbentésére. Adatok vagy követhető gondolatmenet hiányában azonban az előrejelzés tudománytalannak tekintendő.

Németh Judit<sup>1</sup> is a világegyetem jövőjéről gondolkodva egy sor kérdést vet fel ...

„Sokan közülünk elgondolkodnak néha az Univerzumról, amiben élünk, és arról, milyen lehet a csillagos ég olyan messze tőlünk, ahol már nem látjuk, mi van. De még izgatóbb kérdés, hogy milyen volt a Világegyetem régen és milyen lesz sok milliárd év múlva. Olyan volt valaha, mint ma, és olyan is marad? A válasz sokszor az, hogy ezt úgyse tudjuk megmondani, nem érdemes ezekről a kérdésekről gondolkodni, vagy esetleg az, hogy hagyjuk ezeknek a kérdéseknek a megválaszolását a szakértőkre. De a gondolkodó emberek egy részét foglalkoztatják ezek a kérdések, és szeretnének a tudomány mai szintjén választ kapni rájuk.”

A szépirodalomban, a fikció szintjén választ kaphatunk ezekre a kérdésekre, csak figyelemmel kell elolvasni a jövőképet kutató szerzőket, .... nekünk, magyar ajkú olvasóknak Madách Imrénél, Jókai Mórnál böngészkedve....

A 19. század második felében Jókai *A jövő század regényében* két, időben egymást követő történetet mesél el, s a kettőt magába foglaló kerettörténet pedig a jövő látomása, víziója.<sup>2</sup>

A jövőképhez ágyazódó történet két egymástól filozófiailag elkülönülő **aion**-ra (teológiai terminus, jelentése „világtörténelem-szakasz”) bomlik. Az első rész *Az örök harc*: az önpusztítás szakasza, s ezzel ellentétes a 2. rész: *Az örök béke* Otthon-államképe.

Axiológiai szempontból ragadható meg a különbség – ellentétes érték-referenciák működnek a két aion-ban.

<sup>1</sup> Németh Judit: A világegyetem fejlődése. *Magyar Tudomány*, 2003, 10, 1248.

<sup>2</sup> A regény cselekményvázlata:  $K \rightarrow [T1 \rightarrow T2] \rightarrow K$ , ahol a K a kerettörténetet jelöli, a T1 az első történetet, a T2 a második történetet. A szögletes zárójel pedig a két történet beágyazódását a kerettörténetbe.



A reflektor-narrátor, Jókai száz évvel később történeteket lát meg olvasóival, a jövő század regényét olvastatja el velük/velünk, a millennium végét pedig **látomásban, vízióban** körvonalazza előttünk. Mi, akik már megéltük a következő évezred hajnalát is, egybe vethetjük, hogy mi az, ami megvalósult ebből az álomból. A repülés álma valóban megvalósult, de a csoda már nem történt meg: az örök béke nem vált valóra földgolyóbisunkon, sőt két világháború után ki tudja, hogy a harmadik is elkövetkezik-e, vagy nem. Az új bolygó megszületése a regényben, jelképesen a béke győzelmét jelenti a Földön. A valóságban nem született semmilyen új bolygó.

**Ugyanazok a szereplők** a  $T_1$  és a  $T_2$ -ben.  $T_2$  időben is követi a  $T_1$ -et. A K jelölte kerettörténetben a jövőképet rajzolja meg Jókai. A kezdőképben bejelenti, hogy **utópiát**, nem államregényt ír. Emelkedett hangnemben az író-narrátor reflektorként körvonalazza az írói szándékot a regény megírásában. Úgy akarja rajzolni a tényeket és alakokat, (jövőbeli világunk utópiáját: annak külső és belső rajzát), hogy az olvasó azt mondhassa rá: hogy ez még megtörténhet.

Az **ismeretet, a hitet és a képzelmet** hívta segítségül az író regényének megírásában.

Az írói szándék megvalósulását a továbbiakban két szinten elemzem, a fikcionális világ és a nyelvi megvalósulás szintjén. A fikcionális világ pragmatikus szintjei elsősorban a témaválasztásban nyilvánulnak meg. A kor tudományos ismereteire alapozva az író-narrátor két szakaszban, két időperiódusban, de ugyanazon a szintéren vívatta meg hőseivel az élet-halál küzdelmet. Eszközként egy **tudományos találmánynak**: a törhetetlen, hajlékony üvegnek, az **ichornak** a felhasználását állította a cselekmény középpontjába. Minden ekörül forgott, s ez által volt megvalósítható a tökéletes eszmény: a világbéke megteremtése is, amelynek a jelképe az új bolygó volt, a Pax.

Ahhoz, hogy ennek a találmánynak, az ichornak a jelentősége kellőképpen felmérhető legyen, az első részben az író az **örök harc elemeit** azonosította.

*Tanultam ismerni a történelmileg értett külvilágot: az államok fejlődését, alakulását, feloszlásuknak és újjászületésüknek indokait, fázisait; tanultam csodálni és irigyelni a civilizációt terjesztő nemzetóriásokat, s e bámulat közben a szeretet, a féltés, az életvágy ösztönző gerjelmét éreztem saját kicsiny és hátramaradt nemzetem és hazám miatt.*

*Figyelemmel kísértem a **nagy koreszméket**, amik a világnak új alakot adni törekeshnek s azoknak hosszú küzdelmeit az ellenálló létezőkkel. Láttam az eszmék nyomain támadt titáni harcokat egész fegyverben álló milliók között: az emberi jogért Amerikában, – a lelki szabadságért s nemzeti egységért Itáliában, – a nemzeti feltámadásért Lengyelországban, – egy hitbagonáért Kelet-Indiában, – az európai súlygyenért a Krimben, – egy büszkeségért*

Franciaországban s egy absztrakt állameszméért Ausztria és Poroszország között és aztán egy társadalmi elvért Párizsban. Ezek tenger vért és milliárdokat elnyelő harcok voltak, s indító eszméik akár győzve, akár legyőzötten folyvást élnek.

S fel kellett találnom e nagy küzdelmek között az **emberi érdekek apróbb csoportosulásainak** külön küzdelmét is, mely sok apró érdek folytonosan forr, zsurlódik, izgalmát csak egy-egy nagy országos catastrophnál pihenteti el vagy erejét éppen annál érvényesíti: **a fajgyűlölet, a nemzetiségi ellenszenv és önfenntartási törekvés; a politikai pártok kiegyenlíthetetlen ellentétei, a nyílt parlamenti harcok, a hagyományok és az újítás, az alattomos ligák; szent és nem szent, és csak azért nem szent, mert szent szövetségek, politikai, szociális, vallási alapokon; jezsuitizmus, internacionálé, nihilizmus; köztük a mohamedán fatalizmus, mely mozdulatlanságával hat be az újabb világtörténetbe, s a nagy küzdelem közt ólálkodó egyes érdek, személyesítve a fejedelmi vágyak örököseiben: a királyálmoktól holdkóros családok, a kalandorok, kik koronát vadásznak s más vadászok, kik a koronás fők ellen csinálnak sportot.**

Íme az örök harc elemei. (JKK R 19: 6-7)

Szereplő: Író/Narrátor

Reláció – kivel: Olvasóival

Reláció – mivel: Az örök harc elemeivel

Reláció minősítése: pozitív

Reflektor az idézetben: Író/Narrátor

Hangnem: Emelkedett

A témához illő **emelkedett** hangon sorolja fel a harchoz szükséges tényeket, s azok érvénytelenítését. Az **örök harc** kiemelt **elemei** a szövegben fokozatosan mind elveszítették a hatáskörüket. Meg lettek semmisítve. A második részben Tatrangi Dávid elsöprő győzelme folytán a harc hívei kényszerítve voltak arra, hogy aláírják az **örökbéke szerződését**.

*Az örök béke feltételei ezek voltak:*

1. Az orosz állam teljesen **lefegyverzi hadseregeit**, ahogy Európában minden állam lefegyverezte már. A hajdani katonai hatalmak összes ágyúiból egy óriási csillagda öntetik, mely a Mount Everest magaslatán fog felállíttatni.

2. Európai Oroszországban a **Romanov-dinasztia helyreállíttatik**, a számkivetésben élő Alekszis alatt, népképviselési felelős kormány mellett.

3. **Ázsiai Oroszország** megmarad **köztársaságnak**, tíz évenként választandó elnökkel.

4. Oroszország is belép az összes európai és ázsiai hatalmasságok által alkotott **kereskedelmi szövetségbe**.

5. **Lengyelország a Sobiesky alatti határai között helyreállítatik**, a saját országgyűlésén határoz az államforma felett. A lengyel száműzöttek Szibériából hazabocsáttatnak, s elkobzott fekvő birtokuk visszaadatik.

6. A jelen hadjáratban **elfogott oroszok az Amur mellé letelepítetnek**, s ott egy nagy kereskedő, iparúzó és földművelő államot képeznek.

7. **Besszarábia** átadatik a Kincsből áthozott ősmagyar települőknek: amiért Oroszország nemcsak, hogy hadi kárpótlást nem fizet, hanem ő kap **kétszázmillió forintot**.

8. Az Otthon és Kincső államok mindkét Oroszországnak egy **kétezermilliós kölcsönt** szereznek, melynek segítségével az pénzügyeit gyökeresen rendbe hozza, s azután az ipar, földművelés, bányászat és kereskedelem útján óriási vagyonának értékét emelje.

9. A közönséges nagy **bűnösöket, gonosztevőket**, az európai és ázsiai államokból Otthon állam légjárói Afrika belsejébe fogják átszállítani. Nehéz börtön, testi büntetés megszűnik mindenütt, a civilizáció vadembereinek östehetségei a vadállatok irtására fordítatnak.

10. Az örök béke fenntartása végett mindkét szerződő fél aláveti magát az **általános világtörvényszéknek**, mely az európai nemzetek **tizenkét**, az ázsiaiak **nyolc**, az amerikaiak **három**, s az afrikaiak **három** képviselőjéből alkotva, minden nemzetközi vitás kérdésnek araeopagijául fog szolgálni, s annak ítéletei feltétlenül foganatosítandók lesznek. S amely államfő ez araeopág ítélete ellen még valaha a fegyverre mer apellálni, az a közönséges gonosztevők kategóriájába fog soroztatni, s akként bánnak el vele.

11. Minden állam tartozik **minden lakosát iskolába járítani**, és azoknak a béke pontozatait megmagyaráztatni. Papok, akik mívelt nemzetek közt vallásgyűlöletet hirdetnek, vitetnek a Fidzsi-szigetre, kannibálokat oktatni.

12. **Unalaska-sziget** átadatik az Otthon államnak kétszázmillió forintért, s ezért az Otthon állam kötelezi magát minden más államnak megrendeléseit elfogadni kereskedelmi légjárók építésére, közösen megállapítandó árban; azáltal minden államnak eszköz van adva a kezébe jövedelmeit emelni adófelelélés nélkül.

Ezek voltak a Tatrangi által ajánlott békepontok a megadó seregnek. Ellenvetés nélkül aláíratnak.

És ezzel az óriási hadjárat, megindításától második hónapra egészen befejezetett. (JKK R 19: 278-279)

Szereplő: Tatrangi Dávid

Relációja – kivel: Legyőzöttekkel

Relációja – mivel: Az örök békével

A reláció minősítése: Pozitív  
A szereplő lelkiállapota: Határozott/Körültekintő/Emberséges  
Reflektor az idézetben: Író-narrátor  
Hangnem: Tárgyilagos/Tényszerű/Hivatalos

A békepontok **hivatalos hangon** leszögezik a békekötés feltételeit, de mindegyikben megnyilvánul Tatrangi Dávid emberszeretete, a jogosság iránti tisztelete (a Romanov-dinasztia helyreállítatik az európai Oroszországban, az ázsiaiban a köztársaságforma tartatik meg, Lengyelország Sobiesky alatti határai visszaállítatnak), a demokrácia érvényesítése minden téren (általános világtörvényszék – ennek a mai megvalósulása a Hágai Törvényszék).

Az idézet utolsó mondatában a **befejeztetett** igében a régies, múlt idejű szenvedő módú igeragozás szintén lezártaságot, befejezettséget sugalló jelentéstartalmával az örök béke megkötésének a véglegességét hivatott nyelviileg is érzékeltetni. Az *óriási hadjárat, megindításától második hónapra egészen befejeztetett*.

A legmagasabb morál: az **erkölcsi értékrend** szellemében van ez a szerződés megfogalmazva. A cél: a megbékélés valódi feltételeit megteremteni szerződéskötés által, s ezt kötelező érvényűvé tenni mindenki számára.

A **tudomány világa**, az ismeretekben rejlő hatalmas erő csak a **nemes lelkű**, magas erkölcsi értékrend szerint cselekvő **embernek**, Tatrangi Dávidnak a kezében válhatott azzá, amelyet Jókai ebben a regényben elképzelt, egy jobb, és szebb jövőt megteremtő eszközzé. Ugyanezt az eszközt, Sasza asszony, Severus (csak a 2. részben), Sercsinszkoj hadvezér az öldöklés pusztító fegyvereként akarták felhasználni. Ezt akadályozta meg a főhős egy másik természeti elemnek, a **víz erejének a tudományos felhasználásával**.

*Tatrangi Dávid tudta azt, hogy ez itt olyan harc lesz, ahol minden embert külön kell agyonverni. És ő nem azért hozta el Kincsőből azt a félmillió tanult, mívelt ifjút, nemzete fajrokonát, hogy itt most a Fekete-tenger partját megrágyázza hulláikkal.*

*– Nem. Több vérnek harcban elfolyni nem szabad! – kimondá egyszer. – Tűz nélkül, vas nélkül fogunk küzdeni. Csak vízzel, mindig csak vízzel...*

*Fél napi járat után Sercsinszkoj azt látta maga előtt, hogy nincsen többé szárazföld a világon.*

*Ő, a kincsőiek a vízgátak építésében nagy mesterek; Odesszánál huszonnégy óra alatt elzárták a Dniszter torkolatát, s most a Sercsinszkoj tábora elé, Galacznál a Prutot fogták el a vasgátakkal; úgy, hogy az a két folyam felfelé tolatva, Kisenevnél egymással összeölekezett, s ezzel Sercsinszkoj és egész tábora egy tökéletes szigetbe volt beszorítva: elfogva mind, anélkül, hogy egy ellenséget láthatának, akinek a gyémántgolyókból kóistolót küldjenek.*

*Körülzárva a vízártól, fenyegetve a feje felett függő légjárók miriádjaitól, megfosztva minden élelmiszertől, nem maradt hátra más az utolsó hadseregnek a világon, mint lefektetni a földre a fegyverét, s földet kaparni rá. Az öldöklés eszköze örökre el van temetve. A harc lehetetlen többé a földön.*

*Sercsinszkoy kitűzette a fehér lobogókat, s erre leszálltak hozzá az otthoniak légjárai a békekötés alkudozásai végett. S ez azután igazán az örök béke kezdete volt.*

*Egy fővezér, ki hadseregestül együtt fogollyá esett, minden föltételt kénytelen volt aláírni. (JKK R 19: 277)*

Szereplő: Tatragi Dávid

Relációja – kivel: Sercsinszkoy tábornokkal és hadseregével

Relációja – mivel: A hadjárattal/A vízzel, mint eszközzel/Tűz nélkül, vas nélkül

A reláció minősítése: Pozitív

A szereplő lelkiállapota: feszült: félti az embereit, a kincsőieket s vérontás nélkül akar harcolni, de ugyanakkor elszántan, sőt határozottan küzd a lefegyverzésért. Reflektor az idézetben: az író-narrátor maga. A szöveg hangneme: feszült/dramai.

A helyzet drámaiságát fokozzák a **metonímiák**: „*itt most a Fekete-tenger partját megtrágyázza hulláikkal*”; sőt „*tűz nélkül, vas nélkül*” fognak küzdeni, csak „*vízzel*”. Az „*utolsó hadsereg*” tehetetlenségét, népies ízű szóhasználattal fejezte ki „*elfogva mind anélkül, hogy egy ellenséget láthatnának, akinek a gyémántgolyókból kóstolót küldjenek*”. (a „*gyémántgolyókból kóstolót*” metonímikus társítás). Ezt a tehetetlenségi helyzetet, kiszolgáltatottságot **határozói-igenév halmozással** tovább fokozta: ***tolatva, beszorítva, elfogva mind, körülzárva, fenyegetve, megfosztva, el van temetve.***

Az utolsó hadsereg vezetői kényszerűségből alá kellett, hogy írják az „örökbéke szerződés”-t.

Jókai **utópikus jövőképében** az örök béke megteremtése szigorú feltételekhez van kötve, amelynek origója csak az erkölcsi nemesség lehet. Az embereknek azt is meg kell tanulniuk, hogy a Földünk csak egy kicsi bolygó a világmindenségben. Főhősünk jóslata szerint a millennium végén a Földet meteorraj fogja ellepni és új bolygó fog születni.

Az elképzelt jövőkép és a valóság ellentétben áll egymással. Jókai víziójában a találmány (a törhetetlen üveg: az ichor) felfedezése megváltoztatja az egész világot. Ennek bemutatását fokozatosan, lépésről lépésre valósítja meg a szerző. Először az Otthon államban, majd a monarchiában, s végül az egész Földön.

Nemcsak a régóta megálmodott repülőgépet sikerült megépíteni ebből az anyagból, hanem a találmánynak gyógyító ereje is van: minden fajta betegséget meggyógyít. Az Élet eszköze ez, nem a Halálé.

A **kerettörténet** tulajdonképpen nem események sorozatát meséli el, hanem Jókai tudományos fejtegetéseiből összeálló **új világregdnek a víziója**.

Az elképzelt történet: az orosz nihilisták, Sasza asszonnyal az élen megtámadják az Osztrák-Magyar Monarchiát, mert kitiltották az országból a lánykereskedelmet üzö Sabina vállalatot, és II. Árpád király feleségül vette a száműzetésben elő orosz fejedelemlányt, Hermione Peleia hercegnőt. A háborút Tatrangi Dávid légjáráival, az **aerodromonokkal** megnyerték, de szegyenletes békét kötöttek, mert a királyt és környezetét állhírekkel félrevezették. Hírzárlattal a valós helyzetet eltitkolták a király és a nép előtt, Sasza asszony hírlapjai pedig a valóság helyett hazugságokat terjesztettek, és megfélemlítettek mindenkit. A királyt arra kényszerítették, hogy aláírja azt a szegyenletes békét, amely a győzőket száműzte, s hadikárpótlást fizettetett a legyőzötteknek.

Dávid rábeszélte Dárdait és a honvédjeit, hogy vállalják a száműzetést, s kezdjenek új életet. Ha tiltakoznak az őket ért méltánytalanságok miatt, s harcolni kezdenek az igazukért, akkor a harc, a háború egyre nagyobb veszteségeket (emberi és anyagiakat) fog okozni, s mindent el fog pusztítani.

A második részben Tatrangi Dávid és társai megteremtették a Duna-deltában az **Otthon részvényállamot**.

*Az **Otthon**, mint tudjuk, részvényekre alakult állam. **Kétszáz ezer ember** összeállt (félíg önkényt, félíg kénytelenül) egy **részvénytársulat** és **kereskedelmi telep** alakítására. Ezek voltak egy egész ország ifjú értelmisége, iparosai, kereskedői, földészei, ép, egészséges fegyverviselői. Törzsvagyonuk volt háromszázmillió aranyban és ezüstben, melyre a társulat bankja hatszázmillió bankjegyet bocsáthatott ki, eszerint **minden egyes férfi részvénye lett három ezer forint**. Egnél több részvénye senkinek sem lehet, s az el nem idegeníthető, el nem adható, le nem foglalható. A részvényt csupán két eset alterálja. Az egyik az olyan **bűntény**, mely száműzetéssel torolattik meg, akkor a részvény törlesztve van; a másik a **nősülés**. Amint a részvényesek egyike megházasodik, a nő is a részvényesek sorába iratik be, s az alaptőke annyival többfelé oszlik meg, ha mind megnősültek az alapítók, a részvény fele értékre száll le. Ha elválnak a házások, a nő részvénye sajátja marad, s az elvált férj, ha újra nősülni akar, az új nő részvényét tartozik az alaptőkének megtéríteni. Ha új férfi akar megtelepülni az Otthonban, a ráeső részvényt befizeti az alaptőkének: enélkül csak átutazó idegennek tekintetik. Ugyanez, ha polgárjogát bűneért elvesztí, befizetett részvényösszegét visszakapja. (JKK R 19: 17)*

Szereplő: Az Otthon alapító tagjai (kétszázezer ember)

Relációja – kivel: Egymással

Relációja – mivel: Az új államformával (a részvényekre alakult állammal)

A reláció minősítése: Pozitív

A szereplő lelkiállapota: emelkedett, a nemes eszméknek elkötelezett, hiszen demokratikus alapokon szerveződő, egyenrangú tagokként törvényt teremtenek az író által megálmodott új államban. A reflektor az idézetben az író-narrátor maga. A szöveg hangneme jelképesen hivatalos és méltóságteli.

Az új államformát visszafogott hangon, **hivatalos nyelvezeten**, a polgári ügyintézés nyelvén adja elő az író-narrátor. Az új fogalmak, viszonyulásformák önmagukban hordozzák az új erkölcsi értékrendet teremtő eszményeket.

Az **Otthon államra a sikerei** miatt a környező országok irigykedéssel néztek, s összefogtak ellene. De nem tudták csődbe juttatni, hanem ők maguk kerültek a teljes anyagi összeomlás szélére, mikor kiderült, hogy a **bécsi bank**nak nincs meg az értékfedezete. Ebből a bajból megint csak az Otthon állam elnöke, **Tatrangei Dávid** segítette ki őket, azzal, hogy **visszaadta** a bank kincseit, mint **magánbank**nak a vagyont (hisz az nem tekinthető hadizsákmánynak). Az ő becsületessége volt megint az, amely Sasza asszony mesterkedését áthúzta, aki már nem nevezhetett tovább „Néva-parti démon”-ként, hisz Tatrangei Dávid önzetlensége megsemmisítette Sasza asszony mesterkedését, anarchiát, káoszt teremteni akaró furfangját.

De hogy ezt mégis győzelemre vigye, a második részben újabb fondorlatot eszelt ki **Sasza asszony**: **meghódította** az Otthon állam vezérkarának az egyik gyenge láncszemét, **Severust**, aki minden általa ismert **titkát** az Otthon államnak (és ugyanakkor Dávidnak is), **elárulta** a csábító asszonynak.

Mindezt megjósolta Tatrangei Dávidnak az édesapja, a halála előtt, végrendelezése közben:

*Az erős akarat előtt nincs lehetetlenség. Ha ki tudtam szakítani a lelkemet magamból, mikor a Gyilkos-völgyben az ichort kerested, s egy székelly favágot alakjában naphosszant vezettelek, emlékezhetsz rá, félkarja annak is ki volt törve; – azt önalakításnak nevezik – hát majd megtalállak én a nagyobb távolból is. Eddig is többször volt nálad a lelkem, mint rendes lakhelyén: a „glandula pinealis”-ban. Hanem neked még most rinocérosz-idegeid vannak, azt megérezni. Ha állandóul melletted leszek, majd hozzászokol a látáshoz. Akkor majd tudatom veled azt, amit tudnod kell. Átteleheltem már beléd a titkot, hogyan lehet a légtérben repülni; most még meg kell tudnom ennek a mithridatját: „hogyan kell a repülést lehetetlenné tenni”.*

[...] Mi szerezte meg neked a repülés titkát? A hatvanötödik elem, az ichor. Ez most a te kizárólagos tulajdonod. Ez által uralkodol a föld fölött, ezáltal tartod lekötve a háborút, s kényszeríted az emberek vas nyakát akaratauk ellen a békességre. De gondoltál-e arra, hogy egyszer az a kincstár, mely neked az új elemet adja, kifogy? S ahogy pazarolsz vele, azt hamar megéred. Igen, gondoltál rá. Ne is mondd, hisz látom a gondolatodat. Jársz-kelsz az Obi partjától kezdve az új-zélandi jéghegyekig, s vizsgálod a szibériai, kínai, ausztráliai tűzhányók melletti tavakat, ha nem találnád-e fel a hasonló földtani, neptuni, vulkáni és vegytani viszonyokat, aminők a Gyilkos-havas alatt az ichort előhozták. Egyszer fogsz is találni egy olyan helyet. Az talán kimeríthetetlen bányája lesz az ichornak. Akkor mit fogsz tenni? Minden áron sajátoddá teszed azt. És hátha nem úgy lesz? **Hátha elárulja valaki titkodat, akiben legjobban bízol, s eladja azt a titkot az ellenségednek, aki legjobban gyűlöl, akinek legtöbb számadása van veled, s az a felfedezett új ichortelep felhasználásával csinál magának egy új hajórajt aerodromonokból, miknek szerkezetét most már minden gyermek ismeri, s akkor az a te vetélytársad, ellenséged csatára száll veled, s felviszi az istentelen harcot az égbe, és ott ütközik meg a te léghajóiddal. Minden idegemben a halál fájdalomát érzem, ha erre gondolok. Harc, ütközet az égen! És annak eszközeit én találtam fel! S mindeddig hasztalan gondolkozom rajta, hogyan lehetne azt megakadályozni. Nincs a földön. Azaz hogy kell lenni. De nem látom. **Le kell ráznom magamról ezt a vak csigahéjat, hogy lássak! Elmegyek, de visszajövök.****

[...]

Csak egyre kérlek még. Tudom, hogy azt sem fogadod meg rögtön; de megfogadod akkor majd, ha megértetted; e figyelmeztetésem hozzád az, hogy **ne engedj utazni a repülőgépeiden olyan embereket, akiknek nincs szőr az arcukon.** Nem érted. Elmehetsz. Most hagyj magamra, mert útra készülök. (JKK R 19: 42-44)

Szereplő: Tatrangi Mózes

Relációja – kivel: Tatrangi Dáviddal

Relációja – mivel: Végrendelkezésével

A reláció minősítése: Pozitív

A szereplő lelkiállapota vívódó, felelősségtudattal teli, új megoldásokat keres, hagyakozó. Reflektor az idézetben: Tatrangi Mózes. A szöveg hangneme drámai, umánus, voluntáris.

Meggyőző erővel igyekszik a fiát rávenni arra, hogy meglátásai alapján rendezze tovább a találmány körüli dolgokat. Erősen érződik a **voluntarizmus**, sőt ellentmondást nem tűrő hangon **hagyakozik** a fiára, s valósággal arra kényszeríti, hogy figyeljen a dolgok következményeire.



Arra is **figyelmezteti**, hogy nem volt elég felfedezni az **ichort** (a törhetetlen, hajlékony üveget), amelyből meg lehetett építeni a légjáró (repülőgépet) – a regényben „aerodromont” –, szükség van még egy anyagra is, amely meg tudja állítani a repülést. Ezt az anyagot találja majd meg Dávid Kin-Tseu-ban (az ősmagyarok földjén), a **naftát**. Ezzel az anyaggal meg lehet szüntetni a repülőgépet mozgató elektromosságot.

Figyelmeztette még az apja arra is, hogy **nem jó a repülés titkát megosztani azokkal, „akiknek nincsen szőr az arcukon”, azaz a gyermekekkel, nőkkel, és a négerekkel.**

Minden úgy történt, ahogyan az öreg tudós megjósolta halála előtt, a **néger**, Severus valóban **elárulta** az ellenségnek a repülés titkát, az Unalaska-sziget titkát (ott hatalmas mennyiségben meg lehet találni az ichor alapanyagát).

A **gyermekek** és az **asszonyok** számára pedig veszélyes **lelki betegséget** okozott a repülés.

Tatragi Dávidnak csak a **nafta** segítségével sikerült legyőznie ellenfelének légi ármádiáját. Sasza asszony is elismerte, hogy ezáltal végleg legyőzték, és öngyilkos lett.

Az **örök béke** szerződésének aláírása után megalakult **államszövetség** pedig azt tűzte ki megoldandó feladatának, hogy az emberiség nagy problémáit megoldja: a dögvészt és az éhséget felszámolja, az embrevést megszüntesse a Földön, a gonosztevőket elkülönítse, az égítetek működését, járását tanulmányozza, hogy el tudják kerülni az elkövetkezendő katasztrófákat, s a kedvezőtlen életkörülmények között is (például a ködfelhőben) életben maradhassanak az emberek (emberiség).

Az első és a második rész ellentétes filozófiailag és a történetekben is. A regény cselekménye két ellentétes értékrendű történetre bomlik: az önpusztítás képe *Az örök harc* című részben, amely jelképesen csúfos vereséggel zárul: a győzők mennek számkivetésbe a fondorlattal kicsikart békekötés következtében.

Ezzel szemben a második történetben, *Az örök békében* – az Otthon államban megalapított új típusú társadalmi életformában – a megváltozott értékrend alapján épül a cselekményszövés. Az **Élet tisztelete** lesz az eszmény az autonómiában élő, egymást megbecsülő és maguk között mellérendelő relációkat kialakító új polgárok számára. Ebben a részben is tulajdonképpen a **harc áll az események fókuszában, de ellenkező attribútumokkal**. Nem a hatalomért, a hódításért küzdenek, hanem a békességért: olyan háborút folytatnak, ahol az ellenfél nem hal meg, csak harcképtelenné válik. Tatragi Dávid **vízzel** győzte le valamennyi ellenfelét, s teljes győzelmet aratott.

**Sasza asszony**, miután meggyőződött arról, hogy semmilyen fondorlattal nem tud ellenfele (Tatragi Dávid) fölé kerülni, inkább a **halált választotta**, kiugrott a repülőgépből, de nem adta meg magát.

1946. *Mit akarsz velem tenni? – kérdezé Dávidtól. – Egy égő vulkánba hajítasz-e alá? Fenevadaknak dobsz-e martalékul? Föld alá zársz-e örök sötétségbe?*

Dávid felelt neki:

1946. *NéMBER! Se meg nem öllek; se nem kínozlak. Tulcsa mellett a szigeten van egy nemzetközi kórház, az összes nagyhatalmak oltalma alatt. E kórházba hordják a háború sebesülteit minden részről. Oda viszlek. Te kitűnő orvosnő vagy, híres műtő. Ott fogod ápolni a sebesülteket, kik miattad véreznek.*

– *Hahahá! – rikácsolt föl démoni gúnykacajjal ez asszony. – Vessz meg átkozott irgalmaddal! Tudd meg, hogy én parancsot adtam Mazrurnak, hogy a tulcsai közös kórházat gyűjtsa fel, s pörkölje alá mindkettőnk nyomorékait. Azokat te nem gyógyíttatod meg énvelem.*

*Azzal hirtelen felszakítá a hajó oldalajtáját, s leveté magát a húszezer lábnyi magasból.*

*A fényes alak, a ragyogó diadémával fején repült az égből alá. A két léggjárom táborból látták az esést, és nézhették percekig, míg az égi magasból aláhullt, koronás fejével előre.*

*Elnyelte a tenger. (JKK R 19: 268)*

Szereplő: Sasza asszony

Relációja – kivel: Tatrangi Dáviddal

Relációja – mivel: Legyőzetésével/Öngyilkossággal

A reláció minősítése: Negatív

A szereplő lelkiállapota: Kihívó/Gúnyolódó/Csúfondáros

Reflektor az idézetben: Író-narrátor

Hangnem: Feszültséggel teli/Drámai/Groteszk

Drámai és ugyanakkor **groteszk** ennek a démoni figurának a pusztulása a regényben. Jókai a groteszk eszközeivel teljesen elemberteleníti.

Dávid joggal nevezte negatív jelentésű szóval „**néMBER**”-nek ezt a nőt, de még őt sem akarja elpusztítani (magasabb erkölcsrendje alapján), számára is tud találni elfoglaltságot: műtő orvosnő lehet a tulcsai nemzetközi kórházban. Büntetése az lenne, hogy ápolja a sebesülteket, akik miatta véreznek. Az asszony válasza rikácsolás, átkozódás, gúnykacaj... s levetette magát a húszezer lábnyi magasból, s a fényes alakot elnyelte a tenger („a víz”). A ragyogó diadémós fényes alak aláhullása az égi magasból, *koronás fejével előre* – a **kicsinyítés, lefokozás eszköze** a szövegben – egészen a megsemmisülésig, a két léggjárom tábora szeme láttára. **Jelképes** ez az aláhullás, a gonosz, a démoni megsemmisülése, a víz, a tenger mindenestül elnyelte.

Tatrangei Dávidék béketeremtő tevékenysége minden téren sikert ért el. Az emberevőket is leszoktatták az emberevésről: az oroszántól (a Kolán istentől) való félelmük miatt a papok az emberevést is tabunak nyilvánították.

Az **általános lefegyverzés** is megtörtént, s a felszabaduló emberi és anyagi energiákat az életszínvonal felemelésére lehetett fordítani.

A regény szimbolikusan **egy új bolygó megszületésével** zárul, a bolygó neve **Pax**, latin nyelven békét jelent.

**Axiológiai szempontból** ellentétes értékreferenciák működtek a két részben, a két aion-ban, s a regény végén egyértelműen a **magasabb erkölcsi értékrendet** képviselő, a Tatrangei Dávid által képviselt emberszeretetre, igazságosságra, és egymás megbecsülésére alapuló életforma győzedelmeskedett.

**Ellentétre** alapul a szereplők viszonyulás rendszere, mint paradigmátikus ellentétre.

Ugyanazok a **szereplők gyakran, szimbolikusan megváltozott funkcióval** cselekednek a két részben. A király, a királynő, Tatrangei Dávid, Rozáli, és főleg Severus, a bankár, akinek a számára, az ő értékrendjében a **pénz** nagyon sokat, mindent jelentett. Ő ellenpéldája Tatrangei Dávidnak. Hiába rendelkezett szellemi és anyagi erőfedezettel, a jelleme gyenge volt. Túl erősen kötődött a pénzhez, s ezen kívül hiú is volt. Így válhatott a Néva-parti démon kezeiben akarat nélküli bábuvá.

Az első részben üzleti érdekből vállalkozott arra, hogy Tatrangei Dávid társaként a repülőgépgyártást anyagilag finanszírozza.

A második rész elején nagyon rossz néven vette, hogy Dávid visszaadta a bécsi banknak a jogtalanul elorzott kincseket. Titokban még megpróbálta megsokszorozni a vagyonát, de nem sikerült, mert Dávidot becsületérzése arra kötelezte, hogy másokat is értesítsen a megtalált kincsről.

*„Mr. Severus sem nyerte meg a maga se fél, se egész milliárdját. S hogy ezt megbocsássa valaki Tatrangei Dávidnak, az nem születhetett Cham megátkozott ivadékából...!”*

A második részben Sásza asszonynak már sikerült meghódítani Severust, Tatrangei Dávid üzlettársát. Nagyravágásával fogta meg..., s Severus elárulta az Otthon lakóit, a részvénytársaságban a társait, az Unalaska-sziget titkát. Ezzel megszerezték az ichor alapanyagát és készítésének titkát az oroszok is, s ők is építettek légjárókat, sőt gyémánthegyű lövedékeket is, amely az ichorból készült páncélon is át tudott hatolni, csak iszonyúan sok pénzbe került. (Árulásának megfizette az árát, a vesztesek között osztoznia kellett azoknak a sorsában, száműzetésben.)

**Státuszváltozását** önmagának köszönhet. Az Otthon részvényes vezetőjéből, Tatrangi Dávid egyenrangú társából, száműzöttként kellett vezekelnie az elkövetett árulásáért.

### **A reflektorszerep<sup>3</sup> váltakozása**

Az egyes reflektorok váltása szimbolikus értékű: egy-egy élethelyzetet világitanak meg.

Az **író-narrátor** a kerettörténetben a tudományos fejtegetések, bizonylatok előadója.

A **király** az Osztrák-Magyar Monarchia uralkodójaként az uralkodás és az egyéni sors ellentmondásosságának tragédiáját élte át.

**Tatrangi Dávid** – s a beágyazott történetben az édesapja, **Tatrangi Mózes** – az ichor, és a repülőgép feltalálójaként ismerteti találmányuk korszakalkotó jelentőségét.

**Rozáli**, a pirosruhás lány a parabolánnök azilumában megneveteti a halálosan beteg ápoltnakat: úgy tudja mesével, mókával megvilágítani a dolgokat, hogy a szerencsétlen betegek nem tehetnek mást, mint elnevetik magukat, s elfelejtik egy rövid időre, hogy miben vannak.

*Eközben **Rozáli** közel ment annak a nőnek az ágyához, aki úgy tett, mintha meg volna halva. Valami **veszedelmes kíváncsiság** látszott őt odavonni. Olyan szörnyű volt az a nőalak, tarjagos arcával, kezeivel.*

*Ámde az a nő nem aludt. Amint Rozáli közel ért hozzá, egyszerre felpattant, s villámgyorsan **megkapta fekélyes kezével Rozáli piros ruháját, s fogcsikorgatva kiálta rá:***

*– Hát te mit bámulsz? Te cifra váz. Gyere no közelebb. Aztán nézz meg jól. **Nem láttál még majmot?***

*A hercegnő és kísérei csak akkor vették azt észre, mikor már megtörtént.*

*Rozáli nem sikoltott fel. Nem igyekezett öltönyét a dühöngő kezéből kiszabadítani, azt hiába is kísérlette volna. Egészen odalépett hozzá, s azt mondta neki egész nyugodtan:*

*– **De igen is láttam már majmot, mégpedig igen szépet; az erdélyi vajdáé volt, aki frakkban, cilinderkalapban járatta; egész úrnak volt felöltözve, csakhogy a csizmát az első kezére, a kesztyűt pedig a hátulsó kezére szokta felhúzni.***

*– **Ah!** – hangoztatá a kórnök, s elvigyorodott az ötleten. – **Csizmát a kezére, kesztyűt a lábára. Ördögadta majma!***

*S a nagy meglepetésben kiereszté kezéből Rozáli ruháját. Az menekülhetett.*

*De nem tette azt; hanem odaült a kór ágya szélére, és **elkezdett neki mesélni tovább.***

---

<sup>3</sup> Reflektorszerepet tölthet be bárki a narrációban: az író, a narrátor, vagy az egyik szereplő. Ez azt jelenti, hogy az események, a szereplők jellemzése az ő szemszögéből vannak bemutatva, láttatva.

– Az ám. Egyszer a tordai főispán ment látogatni a vajdát; a hajdújának az előszobában terítették, hát mikor az ételt feladták neki, a Muki, így hitták a majmot, odalopózkodott, felült az asztalra, s mind elszedte a hajdú elől az ételt. Ez aztán panaszt tett az uránál, hogy ő éhen maradt, mert a „kis gróf” mindent megevett előle.

– **Hahaha!** – **tört ki az őrzöngő ajkán a kacaj.** – **Még „kis gróf!”, s még Mukinak hitták az akasztanivalót!**

A hahotára a többi ágyak betegei is figyelmesek lettek, s kidugták a fejeiket ágyaik függőnyei alul, hogy hallják, mit mesélnek.

Rozáli pedig mesélt tovább.

1946. De az volt szép, mikor újságot olvasott.

1946. A Muki?

1946. A Muki. Mikor a gróf letette a hírlapot meg a csibukot, a Muki odaült a karszékebe, a négy kezével megfogta a hírlap négy szegletét, a felkunkorodott farkával pedig fogta a szájába dugott csibuk szárát, s így olvasott és pipázott.

Ez már mégis minden őrzöngőnek teljesen megnyerte a tetszését.

Nevetni kezdtek.

Rozáli folytatta a mesét:

1946. Hát mikor egyszer a gróf borotválkozó eszközeit megkapta a Muki, ő is a tükör elé ült, bemázolta a pofáját szappannal, s nekiállt borotválkozni, persze hogy mindjárt belevágott a pofájába. Attól fogva aztán, valahányszor látta, hogy a grófot borotválják, ő jajgatott helyette; azt hitte, hogy annak is úgy fáj az, mint neki.

**Most már mindenki kacagott, lármázott, hahotázott.** (JKK R 18: 134-135)

Szereplő: Rozáli

Relációja – kivel: Az őrzöngő beteggel

Relációja – mivel: A nevetéssel (a betegség egyetlen gyógyszerével)

A szereplő lelkiállapota: Segítőkész/Szeretettel teli/Szánakozó/Lelkierejével tréfálkozni tud

A reláció minősítése: Pozitív

Reflektor: Író-narrátor

Hangnem: Groteszki/Humoros

**Groteszki** képpel indít, s **humoros** hangon folytatódik a történet. A hangnembváltás Rozáli lelki rajzát teljesíti ki. A szituációból derül ki Rozáli önzetlensége, lélekjelenléte és a betegek, segítségre rászorulóknak iránti szeretete.

**Reflektorszerepet** az **író-narrátor** tölti be az idézetben, s Rozáli lélekjelenléte, emberségének vagyunk a tanúi. Eszköztára ebben a humoros lapokban használt nevetető történetek csattanós előadásmódja. Érdekes a

mesére rátérésnek a fordulata: A beteg nő azt kérdi a csodaszép „piros ruhás” lánytól, akit „*cifra váz*”-nak nevez, hogy mit *bámul* rajta, nem látott még *majmot*. Hát akkor most nézze meg, s megragadta a ruháját. Rozáli válaszában fordított egyet a **majom** szó jelentésén. Nem a képes, másodlagos jelentéshez kapcsolta a további szófüzést, hanem a szó valódi jelentéséhez:

*De igen is láttam már majmot, mégpedig igen szépet; az erdélyi vajdáé volt, aki frakkban, cilinderkalapban járatta; egész úrnak volt felöltözve, csakhogy a csizmát az első kezére, a kesztyűt pedig a hátulsó kezére szokta felhúzni.*

S a beteg képzelete már belekapott a *csizma-kéz* és a *kesztyű-láb* paradoxonjába, s mulatott ezen az ellentmondáson, s „*elvigyorodott az ötleten*”, s „*ördögadta majmá*-nak nevezte elismerően... Így anekdotaszerűen, de kapcsolódva a beteg szavaihoz, hogy kapcsolatot tudjon teremteni vele, Rozálinak sikerült a lehetetlen: a halálos betegségben szenvedő, eltorzult, kétségbeesett beteg meg tudta nevetetni.

Az író-narrátor és Rozáli reflektorváltása **kulcsszerepet** játszik ebben a szövegrészben. Rozáli ezzel a cselekvésével, önzetlen magatartásával feltétel nélkül megnyerte Hermione hercegisasszony bizalmát, s ezen túl egymást kölcsönösen segítették mindenben. Barátnők lettek, akik két, egymástól gyökeresen különböző társadalmi pozíciót töltenek be, ami csak akkor szűnik majd meg, amikor a királynő elismerése, megbecsülése jeleként a fiát, Rozáliékhoz viszi el, hogy neveljék polgárrá, emberré az ő fiát is.

Jókai **reflektorváltást** alkalmaz a társadalmi élet eseményeinek ábrázolására is. Eredeti ötlettel a **humor eszköztárát** használja fel két folyóirat szerepeltetésével a regényszövegben.

A folyóiratokban (Le Menteur és az Astrapé) olvasott hírek társadalmi és mondén eseményekről tudósítanak. Kettős reflektor van: az író-narrátor átadja a szót a lapok szerkesztőinek, hogy még nevetségesebb színben tűntethesse fel a társadalmi hibákat, gyengeségeket. A gúny eszköztét használja fel erre.

Az egyik lapnak a neve **Le Menteur**, ami franciául „Hazug”-ot jelent. Az egész lap csupa hazugság, azonban keveri a hazugságot az igaz dolgokkal, s az emberek nem tudják kideríteni, hogy mi igaz és mi hazugság, s inkább elhiszik a hazugságokat is.

1946. ***Hiszen ártatlan, amíg hazudik.*** *A publikum a bolond, amért elhiszi. Ő előre megmondja, hogy az egész lapja csupa hazugság, ott van a címén. Hanem azután keveri a sok hazugságot igaz dolgokkal. Elővesz minden minisztert, papot, bankárt, tábornokot, primadonnát, udvarhölgyet, s ami hírt elkaphat felőlük, azt rendre kitalálja; hanem aztán hozzáteszi: lássa az ember, miként rágalmazták a*

*legtisztelreméltóbb magas személyeket, ilyen hazugságokat költenek felőlük! A közönség aztán annál inkább elhiszi, hogy igaz az mind. Még őfelségét sem kíméli a gonosz.* (JKK R 18: 44-46)

Szereplő: Udvari cukrász

Relációja – kivel: Főkomornyikkal/Királyi futárral

Relációja – mivel: Le Menteur lappal

A reláció minősítése: Negatív

A szereplő lelkiállapota: Fondorlatos/Célzatos/Beugrató

Reflektor az idézetben: Író-narrátor

Hangnem: Ironikus/Gunyoros

A szövegben a reflektor (váltakozva hol az író-narrátor, hol a cukrász, hol a testőr-futár) kigúnyolja az igazmondásnak és a hazugságnak az ellentétét, az olvasók magatartását.

A csupa hazugságot tartalmazó lapnak az ellentéte a másik újság. Az **Astrapé** egykrajcáros, gyorsírással írt lap, négyszer jelenik meg napjában. A neve görögül „**villám**”-ot jelent, mely gyorsan öl és pusztít.

Dávid az innen olvasott gyors hírek miatt nem ment az édesapjához látogatóba, hanem sietett vissza a kaszárnyába, hogy ne keressék tovább mint szökevényt.

**Híreket** közölnek ezek a lapok, az egyik **elferdítve**, a másik a **gyorsasággal** akarja magának az olvasótábort megszerezni.

De vajon, elégséges-e az, ha az igazat meglátjuk. Hiszünk-e annak, amit látunk? – teszi fel Jókai a kérdést... máskülönből nem használná ezeket a lapokat a narrációs szövegben.

**A hírlapírással végzett tudósításnak kulcsszerepet ad a regényben.** Sasza asszonyék hírzárlattal elzárják a királyt és környezetét a külföldi lapoktól. S saját hazugságaikkal teleírt ál-lapjaikat léggömbökről eresztették le, s hitették el a királlyal és az udvarával a dolgoknak az ellenkezőjét, ami a valóságnak torz tükré volt ugyan, de eredményes Sasza asszonyék szempontjából, mert ez által olyan békekötést írtattak alá a királlyal, ami a veszteseknek kedvezett, s a győzteseket büntette.

### **A valóság és a főhős által elképzelt világ közötti ellentmondás**

Konfliktusteremtő szerepe van a közöttük levő ellentmondásnak, s ennek fokozatos felépítése struktúratagoló szerepet kap.

Valóság	Viszonyjelzés	A főhős által elképzelt világ
A közkatonai kötelezettségei	↔	Az otthonmaradottak (menyasszonya rokonainak) az önzése: pénzért eladják Rozálit a Sabinának
A katonai törvényszék elítélné a közkatonát, mert polgárt bántalmazott	↔	A királyi kinevezés (alhadnagy) kötelezi a tisztet: „lovagias kötelessége” a bántalmazott hölgyet megvédeni
Nincs itthon pénz a találmányára (ichor)	↔	Pénze a bankár Severusnak (amerikai négernek) van, s befektet a találmányba. A repülőgép elkészült
A repülőgép nem kell a saját népének	↔	Önerőből, saját költségén hoz létre egy csapatot Harc sikerek
Gyalázatos, megalázó békét kötnek	↔	Otthon államot alapítanak a száműzöttek – részvényes társadalmat
A Liga csődbe akarja juttatni, meg akarja buktatni az Otthon államot. Kiderül: a bécsi banknak nincs aranyfedezete, mert ellopták	↔	Tatrángi Dávid visszaadja a kincset, a magánbank pénzét, mert az nem lehet hadizsákmány
Lejár a Duna-deltai bérlet; Kifogyóban az ichor alapanyaga (Gyilkos tó); Unalaska-szigetén van sok alapanyag, de Oroszország területén; Severus árulása	↔	Kincső titka: nafta, vízszabályozás gátrendszerrel A vízzel való, vérontás nélküli harc
Teljes győzelem	↔ ↓	Az örök béke
Az államok szövetsége		
Megszünteti az éhezést, a ragályt		
A bűnözőket átneveli, vagy más életterbe szállítják		
Az emberevés megszüntetése		
A természeti jelenségek tudományos ismeretére tanít, felkészülés a katasztrófákra		
Új bolygó születése, a PAX		



A **regénycím** konnotációi, amelyek a címhez kapcsolhatóak, ellentétbe állíthatóak: a jövő századnak a regényét nem ismerhetjük, mert ez abszolút lehetetlen, hiszen ez még nem történt meg, nincs mit elmesélni, elregélni. Ez a paradoxon csak a képzelet színterén oldható fel. Utópikus történetet olvashatunk csak a regényben.

A **nevek szimbolizmusát** (azok szemantikai ellentétét) azonban külön szeretném hangsúlyozni.

A szereplők nevei szimbolikusak, különösen a keresztnevek: a szombatos hitűeknek **Dávid** és **Mózes**, **Áron** (a munkafelügyelő). A király a nevét, **Árpád** vitéz ősapjától örökölte. **Rozáli** neve dallamosan zeng, jó hangzású. A királynő neve **Hermione Peleia**, szelíd vadgalambot jelent. A demokrata képviselő neve: **Bárány Pál**. **Mazrur** neve tele kiejthetetlen mássalhangzókkal, nyelvtörő kiejtésű. **Dárday** neve illik egy tábornokhoz

A szimbolikus helynevek közül különleges jelentőséget kap a következő két név:

### **Otthon – Kutya bagos**

A következő szövegrész frappánsan rávilágít a két szó közötti szemantikai ellentétre.

– *Bajtársak! Egy szót! **Mi legyen új hazánk neve?** Dávid, adj nevet a mi városunknak!*

*A társai vállára emelt férfi a csend pillanata alatt így szólt:*

– *Legyen a mi városunk neve: „**Otthon**”. Jó név nekünk, s az idegen könnyen kimondja, csaknem az angollal azonos: „At home”.*

1946. *Éljen!* – zendült rá minden ajkról.

– *Fiúk! – mennydörgött újra a honvédevezér oroszláni hangja. – **Fel tehát a mi Otthonunkba! Nem lát bennünket többet Kutya bagos!***

*Az égre törő hahota koronázta meg a népkedély nyilatkozványát. Ez volt a legnagyobb hatású szó. Amit Dávid beszélt, azt nem mind értették; de azt, hogy „nem lát bennünket többet Kutya bagos!” megértette mindenki, s ez megmaradt jelszónak.*

*A küldöttek siettek ezredeikhez vissza, s a **Tátra bércei egyre odább-odább mormogták ezt az öröm üdvölte szót: „Otthon!”** (JKK R 19: 502)*

Szereplő: Dárday

Reláció – kivel: Tatrangi Dáviddal/bajtársaival

Reláció – mivel: Az új állam nevével

A reláció minősítése: Pozitív

A szereplő lelkiállapota: Lelkesült

Reflektor: Író-narrátor

Hangnem: Ünnepléses/Lelkesítő/Romantikusan túlzó

Dárday lelkesülten felszólítja Dávidot, hogy adjon nevet az új államnak.  
*Bajtársak! Egy szót! Mi legyen új hazánk neve? Dávid, adj nevet a mi városunknak!*

**Felkiáltó, hiányos szerkezetű mondatokat** használ, mert a körülmények kiegészítik a mondatok hiányzó részeit. Felszólítja a bajtársait, hogy csak egy szóra figyeljenek rá, s az nagyon fontos: nevet kell adni az új hazának. Dávid a beálló csendben ki is mondja azonnal az új nevet: **Otthon**, s még hozzáteszi ironikusan, hogy az idegeneknek könnyű lesz kiejteni, mert hangzásában hasonlít az **At home** angol nyelvű szóhoz.

Válaszként rögtön elhangzik az *Éljen!*, egyöntetűen minden ajkról, s majd újra Dárday, zengő oroszánhangján a következő **ellentét: Fel tehát a mi Otthonunkba! Nem lát bennünket többet Kutyabagos!** Kettős felkiáltásának népdalszerű buzdító hangulata van (a népkedély megnyilvánulása ez), külön kiemelve az otthoni hegycsúcs népies elnevezését. Ez azt is sugallja, hogy már nem „otthon” az otthon, nem mehetnek többé haza Székelyföldre, mert száműzve vannak tíz évre a békekötés értelmében. Dacos a felkiáltás, hogy *nem látja őket a Kutyabagos (megszemélyesítés is egyben)*, pedig a valóságban ők nem fogják többet látni a szülőföldjüket. Keserűen, de dacosan, keményen hangzik ez a buzdítás, s akkora sikere van a száműzött honvédek körében, hogy ez lett a jelszavuk a továbbiakban.

Az égetető hahota koronázta meg a népkedély nyilatkozványát. Ez volt a legnagyobb hatású szó. Amit Dávid beszélt, azt nem mind értették; de azt, hogy „nem lát bennünket többet Kutyabagos!” megértette mindenki, s ez megmaradt jelszónak.

A küldöttek siettek ezredeikhez vissza, s a Tátra bércei egyre odább-odább mormogták ezt az öröm üdvölte szót: „Otthon!”

Jókai itt egy neologizmust is használ *öröm üdvölte szót*, összevonta az üdvözölte és üvöltötte szavakat, mert el akarta kerülni a második szó negatív jelentésű kicsengését.

## **A történet helyszínrendszere és időstruktúrája**

### ***Helyszínek:***

Európa – Ázsia – Amerika – a repülés színtere a levegőég – majd az Északi-sarki, Afrika, Indonézia szigetei, az egész földgolyóbison kalandozik Tatrangi Dávid a légjárójával.

Budapesten, Bécsben, a harcok színhelyén (Krakkó, Czernovicz, Visztula mentén, Kárpátok, Czenstochowa), a Gyilkos-tó „dágvány”-ainál (olyan mocsár, amely alant kifejlő gázoktól pöffed, kifakad, gőzt fuvall), a Duna-deltában, Szentpéterváron, Kin-tseu-ban, Erdélyben, a Vaskapunál, a levegőben.

**Idősíkok:** a jövőbeli eseményeknek van múlt és jelen idejük a képzelet világában, s ezek váltakoznak a reflektorszerepek megfelelően.

A szövegszervező elv az ellentét.

## Struktúraszervező jelképek

A narrációs szövegben vannak állandóan vissza-visszatérő jelképek, ezek struktúraszervező szerepet kapnak.

A „**selyemgambisson**”<sup>4</sup> a király kiszolgáltatottságát jelzi, soha sincsen az élete biztonságban. Mindig kell orgyilkostól tartania. Az idézetben a selyemgambisson **megszemélyesített** formában szerepel.

A király **arcszínének** változásai jelképes szerepet kapnak a szövegben, hol **halovány**, hol **elpirul**, hol **tűzlángban ég.....**hol **fehér lett** – s mindegyik a király lelkében végbemenő érzelmi hullámozást jelképezi.

Beszédes és hátborzongató Severus árulásának a jelképe: a lótuszvirágok a bíbor-tavon.

A néger bankár nem enged könnyen sem Sasza asszony, sem Alexandra cárnő csáberejének. **Katakrezis** (groteszk paradoxon) képet használ az író: a **levágott emberfejeket „szép lótuszvirágok”**-nak láttatja és az egyiptomi naplemente bíborszínű egének, tavának látványát a kivégzettek piros vérével megfestett tó színével azonosítja.

Egy másik gyakran visszatérő jelkép a regényben: az „**idegenek és asszonyok**” (akiknek nincs szőr az arcukon, Tatrangi Mózes szavait használva).

A mondatszerkesztés sajátosságai is a paradigmatis ellentétet hivatottak érzékeltetni. A hosszú körmondatok használata a tudományos szövegű fejtegetésekben a pontosságot, az aprólékos ismeretfeltárást sugallják.

*A roppant kiterjedésű országház mind az alsó-, mind a felsőháznak helyet ad; az alsóház gyűlésterme a két alsó, a felsőháze a két felső emeletet foglalja el, a mellékszobák hozzákapcsolásával. A felsőház terme felülről, az üvegtetőn át kapja a világitást, az alatta levő alsóházi terem azután, minthogy a világosság a felsőházon keresztül hozzá nem hathat (honny soit, qui mal y pense), sajátzerű világitó készülékkel bír. Ez a Drummond-féle mézfény, mely egy világoskék átlátszó petinet laptól mérsékelve egészen az égbolt kellemes világosságát terjeszti idelell anélkül, hogy, mint a gázvilágitás, egyúttal a hőséget is szaporítaná a teremben. Télen a teremnek a falait melegítik át, s nyáron mesterséges jégkészítő gépek vannak alkalmazva, mik a hőséget mérséklék; két vegytani készülék pedig folytonosan működik a teremben, mik közül az egyik élenyt termel elő, s azt a*

---

<sup>4</sup> Selyemből készült védőpáncél a merénylők ellen.

teremben szétszítja, a másik pedig a teremben megszaporodott **széneynt** szűrőből le, s csinál a szónoklatok legéből **sodawatert**.

Az **alsóház terme** ekként van berendezve.

**Ajtó sehol** a termen nincs. Horizontális bejárások nem léteznek. Minden képviselő csupán **vertikális úton** jut a helyéhez. Egy **süllyesztőgép** emeli fel, vagy szállítja le őket, **egyszer saját tetszésük, másszor az elnök kívánsága szerint**. Ez utóbbi eset fordulván elő, a házszabályok értelmében először: ha az elnök az ülést feloszlatja, amidőn egy **lábnyomásra** egyszerre az **egész képviselőtestület alászáll**, másodsor: ha az elnök **szavazásra** bocsátja a kérdést, amidőn is minden villanycsengettyűt mozgásba hozva, a ház büféjében, társalgó- és olvasótermeiben, dolgozószobáiban, fürdőiben és alvótermeiben, koncert-szalonjában és télikertjében, üzletszobájában és dohányzójában mulató, dolgozó, tanuló, étkező és szunnyadozó tisztelt képviselőket figyelmezteti, hogy ki-ki a helyén teremjen, mert szavazás lesz, s akkor két perc múlva az elnöki asztalon levő klaviatúrán a távollevő képviselők billentyűt megnyomva, azoknak **a székei vagy megtelve, vagy üresen fölemelkednek**. Aki nincs a helyén, az többé nem jut a szavazáshoz. **Szavazás után az üres székek ismét visszasüllyesztetnek**. (JKK R 18: 203-204)

Szereplő: Az elnök

Relációja – kivel: A parlament tagjaival (a képviselőkkel)

Relációja – mivel: Képviselői munkával/Szavazással

A reláció minősítése: Negatív

A szereplő lelkiállapota: Közönyös

Reflektor az idézetben: Író-narrátor

Hangnem: Gunyoros/Groteszk

A parlamenti élet **paródiáját** olvassuk, az országház bemutatása ijesztő. Minden gépesítve van, mesterséges fénnel megvilágítva. Csak az ember, a lélek hiányzik ebből a világból. A gúny eszközével Jókai **groteszkké** teszi az egész törvényhozási procedúrát.

A **lexikológiai réteget** tekintve sok idegen eredetű szót használ, s neologizmust a találmányok megnevezésére (*ichor, aerodromon*, stb.)

A fertálybankó szó eredetére is utal, a szó körülírása a magyarázat: *Fog egy ollót, elvágja négyfelé* – az ilyesmi gyakran előfordult 1848-49-ben és a Bach-korszak kezdetén, amikor nem volt aprópénz, ezért a bankót négyfelé vágták. Jókai tréfás verset is szentel a „fertálybankónak”, s több művében is említi, például *Az új földesúr* (JKK R 13: 249), *Egy az Isten* (JKK 70:111), *A mi lengyelünk* (JKK R 66: 236) című regényeiben.

Szintaktikai szinten is ellentét figyelhető meg a szavak használatában, a szókapcsolatokban. Erre csak egy példát adnék:

*Dávid gondolataiban a legellentétebb képek jártak boszorkánytáncot. Meghiúsult remények és keletkező új tervek, a szégyennel határos önvád, amiért országos ügybe egy asszonyt avatott be, s apai büszkeség az indok fölött, mely az ügyet meghiúsítja: a pólyás gyermek síró hangja átment a honvédsereg kacajdühébe, s Rozáli **halvány anyarcát** felváltotta a **néger koromképe**. (JKK R 18: 484)*

Fonológiai, fonetikai szinten is a kettősség jellemző. Az **Othon** állam neve hangzásban hasonlít az angol nyelvű megfelelőjére **At home**. Ezt nem értik meg úgy, ahogyan megértették, mindenki megértette, hogy a **Kutyabagos** szó egyet jelentett az otthonnal.

### A regényben kifejtett értékrend

A főhős **egyéni önmegvalósulása** környezetének, szociális körülményeinek függvénye. Édesapja, menyasszonya, s a királyi jegyespár tettei döntő módon hatnak önmegvalósulására, tudósi eredményei által lehetősége van arra, hogy a történelem irányát, folyamatait meghatározza. Azonban ő sem vett mindent számításba, s a kudarc leküzdése eszmei-erkölcsi győzelmét is jelenti egyben.

**Társas kapcsolatai:** a nemzet szolgálatának jegyében s önnön magasrendű erkölcsi értékrendje szerint alakulnak. Vezető, tudós, de ugyanakkor férj és családapa, barát is egy személyben

**Érték – etikai szinten:** magasabb erkölcsrendnek kell irányítania a népek szövetségét. Még sok időbe telik, amíg az emberek megértik ennek fontosságát. De jelképi szinten a regénynek a művészi üzenete: a nemes eszmények által vezérelt államforma, életforma lesz majd képes arra, hogy az életet megőrizze a Földön.

### Összegezés

A két történetet tartalmazó keretes regény szövegszerveződése az **ellentétre** épül, s a **fikcionális világ szintjén** két filozófiai jól elkülöníthető **aion-ra** bomlik a regény cselekménye. Az **Örök harc** és az **Örök béke modellje** által fejezi ki Jókai, hogy a harc, az erőszak, a fegyver önmagát pusztítja el, s lehet ugyan győzedelmes ideig-óráig, paradoxális módon önmaga megsemmisülésébe torkollik minden próbálkozása. Az örök békéért is harcolni kell (ez is paradoxon), de nem vérontással, a vas eszközével, hanem **vízzel**. Az is okozhatja halált, végpusztulást (gondoljunk az özönvízre, akkor csak a bárkában élők, a kiválasztottak maradnak életben), de a **főhős erkölcsi nemessége** ezt nem engedi meg, mindig csak annyit emel a víz szintjén a gátak

segítségével, amennyivel kényszeríteni tudja a szigetre szorulókat a megadásra, s következő lépésben az örök béke megkötésére. A **harc megszűnése, az örök béke megkötése** teremti meg a lehetőséget arra, hogy a legsürgősebb feladatokkal lehessen foglalkozni, az **Élet megőrzése** érdekében. Humanista eszményeit a közösség szolgálatába állította. A világbéke megteremtése az egész emberiség javát szolgálja.

A nyelvi megvalósulás szintjén is **ellentét** a szövegformáló eszköz:

- ◆ **Fonológiaiilag:** *Otthon ↔ At home*. (lásd kifejtve a 178. oldalon)
- ◆ **Szóhasználatban:** jobban hangzik: *Fel tehát a mi Otthonunkba! Nem lát bennünket többet Kutyabagos!* (lásd a 178–179. oldalon)
- ◆ **Lexikálisan:** idegen szavak, neologizmusok használata nagyobb mennyiségben. Ezek használatában is jelentéstani ellentét figyelhető meg: *ichor ↔ nafta* (lásd a szavak jelentését a 161,165–166, 169. oldalon)
- ◆ **Stílusalakzatokban:** *Tűz nélkül, vas nélkül fogunk küzdeni. Csak vízzel, mindig csak vízzel...; Rozáli koronája, nem a babiloni hölgyé, hanem az Isten-anya koronája*
- ◆ **Költői képekben:** *a király arcának haloványsága ↔ tűzlángja; szép lótuszvirágok a bíbor-tavon*
- ◆ **Szereplők egymáshoz való viszonyulásában:** a szereplők két csoportba sorolhatóak: *a jók tábora ↔ a gonoszak tábora*

A Jókai-szövegek olvasata napjainkban, a 3. évezredben is igencsak tanulságos lehet a számunkra. A szemünk elé rajzolt fikcionális világ megmozgatja a képzeletvilágunkat és újabb és újabb felfedezésekre ösztönöz, amelyek az erkölcsi értékrendünkbe kell, hogy szervesen beilleszkedjenek.

Jókai és Jules Verne regényeinek megvan a sajátos jelentősége és helye a magyar és európai kultúrában, sőt mindkettejük regényeit több nyelvre lefordították, és más földrészeken is ismertté vált nemcsak a nevük, hanem az általuk megteremtett álmok és víziók is. Csak rajtunk múlik, hogy ezen álmokból, eszményekből mennyit tudunk megvalósítani.

Sőt a 2010 áprilisában a Korunk szerkesztősége által meghirdetett Széchenyi István-esszé pályázat nyertese, Benedek Szidónia egyetemi hallgató is így látja ezt a helyzetet:

„[...]Széchenyi bátor volt, mikor elhatározta, hogy neki a jövőbe kell néznie. Ha most valaki a jövőbe néz, cyberpunkot, káoszt, anarchiát, egységes kultúrát és műveletlenséget lát. Valójában ilyen a jövőnk? Vagy ez csak egy túlságosan pesszimista világnézet? [...]

A cyberpunk és a cyberhippie egyszerre hihetőek és valószínűtlenek. Az embertől függ, mit választ. Az emberekre van bízva a jövő kialakítása, nem a multikulturális óriáscécekre és Bill Gatesre. Minden egyénnek magának-magáért kell választania, gyerekeire, utódjaira gondolva. [...] A nemlét vagy a lét? A könyv vagy a videojáték? A virtuális realitás vagy a környező világ? Az embert nem lehet kiszámítani. Nem tudhatjuk, mi lesz, akármennyire is

pontosaknak vélik a statisztikákat. Hiába prédikálunk apokalipsziszról vagy megváltásról. Az ember társas lény, de egyedül gondolkodik. Gondolkodj, ember! És ne hagyd kihalni a túróspitét!”<sup>5</sup>

Hadd tegyem ehhez hozzá ezt, mi is szeretjük a túróspitét ...

### **Vision and reality in the novels of Jókai Mór**

(Abstract)

The paper deals with the system of characters, the reflector role, the features of the characters, the textual structuring of the plot as well as their linguistic accomplishment in Jókai's novel *The novel of the future century*. All of these are presented in the view of the sociology of reading with the scope of arousing people's interest in the lecture of our classical literature.

The text communicational approach of narratology constitutes the theoretical background of the study. We can differentiate between three corresponding functions on the level of the fictional world and the linguistic accomplishment. The functions of proseworks are: the descriptive function, order and point of view. My research method is the descriptive-interpretive-structural interpretation as a system-specific method by using a data-base, created by myself.

In the frame-structured novel of Jókai I examined the relationship between the frame story and the embedded story, as defined by the reflector role. Character features are highlighted by the reflector role, and the value system qualifies the relationship between characters. Their individual self-accomplishment is manifested in their social relationships and the value formulated on a moral level carries the message of the work. All the plot is based on the antithesis of two aions (philosophical parts of life), the perpetual war and the eternal peace are confronting with the triumph of the second.

The paper summarises the features of Jókai's individual style. The really easy-flowing narrative style, created by him as a romantic, symbolic stylistic features dominates his writings. Moreover, the *turn of the century* features are also recognizable. Realism dominates the presentation of typical situations and characters. Jókai's easy-flowing narrative style, his carefully constructed and interesting novel greatly enlarged the reading public and inspired lots of young people to creatively imagine the future.

---

<sup>5</sup> Benedek Szidónia: Kihalt túróspiték. *Korunk*, 2010/11, 75.





## Pál Judit

társadalomtörténész, egyetemi docens



Pál Judit 1985-ben végzett a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem- és Filozófia Karán, történelem és filozófia szakon. Az egyetem elvégzése után néhány évig történelemtanárként dolgozott. 1990-től a Székely Nemzeti Múzeum muzeológusa volt, 1993-tól a Román Akadémia nagyszabasi kutató intézetében a várostörténeti kutatócsoport keretében tevékenykedett, és többek között Románia várostörténeti bibliográfiájának összeállításán dolgozott. 1998-ban védte meg doktori értekezését a BBTE-n *Városfejlődés a Székelyföldön a 19. században* címmel. 1998-tól a BBTE adjunktusa, majd docense. Kutatási területe Erdély 18–19. századi politika- és

társadalomtörténete, várostörténet és az erdélyi örmények története. 2011-ben habilitált a Debreceni Tudományegyetemen *Unio vagy „unifikáltatás”?* című dolgozattal. Több könyve és mintegy 100 tanulmánya jelent meg szakfolyóiratokban és kötetekben, számos hazai és nemzetközi konferencián vett részt és több hazai és nemzetközi kutatási projekt tagja volt. A Kolozsvári Akadémiai Bizottság Történettudományi Szakbizottságának elnöke, az EME választmányi tagja, az Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde romániai szekciójának választmányi tagja, a Román Várostarténeti Bizottság választmányi tagja. Tagja a *Századok*, *Urbs* (Budapest), *Colloquia* és *Historia Urbana* folyóiratok szerkesztőbizottságának.

## *Unió vagy „unifikáltatás”? Elképzelések Erdély helyzetéről a kiegyezés körül<sup>1</sup>*

**Keywords:** Transylvania, union with Hungary, Austro-Hungarian dualism, nationalities

Magyarország és Erdély uniójának gondolata a nemzeti eszme térhódításával párhuzamosan terjedt el és vált a magyarországi és erdélyi magyar társadalom egyre szélesebb rétegeinek óhajává.<sup>2</sup> Elsősorban Wesselényi Miklós állította az unió kérdését politikai tevékenysége középpontjába, ebben látva az erdélyi magyarság jövőjét, de egyben Erdély demokratizálódásának és fejlődésének feltételét is. A reformkorban, az unió gondolatában a nemzeti követelések összefonódtak a társadalmi reformokkal, a nacionalizmus a liberalizmussal. Ahogy Wesselényi egy, a pozsonyi országgyűlésen 1833-ban elmondott beszédében kifejtette: Erdélynek módot kell adni arra, hogy nyilatkozzék az unióról, és remélhetőleg „nem csak a vér és nyelv rokonsága, hanem a polgári lét s alkotmány közösségének szoros és hatalmas kapcsolata fog Erdéllyel összekötni s így azzal egy s együtt hatalmas nemzet fogjuk a belső s nemzeti erő nevedésének malasztját s áldásait érezni”<sup>3</sup>. Az 1840-es évekre a magyar közvéleményben már gyökeret vert az unió gondolata és általános óhajtássá vált.

Ennek következményeként 1848 márciusában a forradalmi követelések közé is bekerült, sőt a kolozsvári *Tizenkét pont*ban egyenesen az első helyen szerepelt az unió. Az 1848-as forradalom gyökeres fordulatot hozott. Az addig csak az elitek körében hódító nemzeti eszme hihetetlen gyorsasággal terjedt szét az addig amorfnak tekintett, túlnyomórészt paraszti lakosság körében; ráadásul a nemzeti követelések összefonódtak a társadalmi reform igényével. A jobbágyfelszabadítás önmagában nem oldotta meg a problémát, nem is beszélve arról, hogy Erdélyben késedelmesen ült össze az országgyűlés – addig itt a jobbágyfelszabadítás sem lépett életbe –, és a forrongó helyzetben a nemzeti agitáció fogékony talajra hullott a román parasztság körében. A még régi alapokon összehívott erdélyi országgyűlés 1848 májusában törvénybe iktatta a jobbágyfelszabadítást és Erdély unióját Magyarországgal, de ugyanabban a hónapban a balázsfalvi román nemzetgyűlés kategorikusan elutasította az uniót. A kezdetben megosztott szászok túlnyomó többsége szintén elutasító álláspontra helyezkedett.

---

<sup>1</sup> This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS-UEFISCDI, project number PN-II-ID-PCE-2011-3-0040”.

<sup>2</sup> A témáról a szerzőnek megjelent könyve: *Unió vagy unifikáltatás? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kv., 2010. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 267.)

<sup>3</sup> Idézi Asztalos Miklós: *Kossuth Lajos és az erdélyi kérdés*. Bp. 1928. 39.

1848 őszén Erdélyben is kirobbant a polgárháború, a románok és szászok Bécs támogatásával a magyarok ellen fordultak. A régebbi magyar történetírásban meggyökeresedett véleménnyel ellentétben nem annyira a magyar forradalom ellen fordulva támogatták a „reakciót” – ez csak a következmény volt –, hanem elsősorban a magyar nemzeti egységtörekvések ellen léptek fel, és ennek érdekében szövetkeztek Béccsel.<sup>4</sup> Ebből adódott a nemzetiségi vezetők kompromisszum-képtelensége is, hiszen ahogy Simion Bărnuțiu mondta a balázsfalvi román nemzetgyűlésen: „Az unió a magyarok számára élet, a románoknak halál!”<sup>5</sup>. Nekik mindenestől elfogadhatatlan volt az unió, ezért bármilyen „engedmény” magyar részről túl kevésnek bizonyult. Magyar részről viszont pontosan ez jelentette a határt, ameddig hajlandók voltak elmenni. Jellemző erre, hogy Kossuth 1849 áprilisában miután elősorolta Ioan Dragoș képviselőnek a nemzetiségek számára biztosítandó jogokat – egyházi és oktatási autonómiát, államsegélyt az egyházak számára, nyelvi jogokat, egyenlő esélyeket a hivatalviselésben stb. – hozzátette: „Aki többet akar, az el akarja darabolni az országot és zsarnok akar lenni mások fölött...”<sup>6</sup>.

1848–49-ben koncentráltan jelentkeztek a problémák, és összesűrítve játszódtak le nagyon fontos folyamatok. Ezek egy részét azonban elhalványította, illetve megszakította a szabadságharc leverése. 1849 nyarán ugyanis olyan irányba próbáltak továbblépni, amely talán járható út lett volna, de – a hasonlatnál maradva – a körülmények folytán el sem indulhattak rajta. A magyar országgyűlés által Szegeden elfogadott nemzetiségi törvényről van szó, amely Európában úttörőként részletesen szabályozta a nemzetiségek jogait, eljutva a bűvös határig, a kollektív jogok határvidékére. A köztudatba azonban nem ez a későn jött megbékélési kísérlet, hanem a polgárháború szörnyűségei szűrődtek át. A polgárháború traumája, a kölcsönös félelem hosszú ideig – bizonyos szempontból máig – meghatározta az Erdély nemzetiségi közti viszonyokat.

A neoabszolutizmus felemás modernizációja és a nemzetiségi egyenjogúság ígérete sok szempontból előrelépést jelentett – különösen az addig hátrányos helyzetű nemzetiségek, így Erdélyben a románok számára, de nemcsak hogy nem oldotta meg a régi, kiéleződött problémákat, hanem még újabbakat generált. A megoldást az sem segítette elő, hogy a nemzeti egyenjogúság jelszavát Bécs fegyverként használta; a nemzetiségeket igyekezett

---

<sup>4</sup> Az más kérdés, hogy ők maguk is később ezt hogyan ideologizálták, és a neoabszolutizmus idején a Birodalomért hozott áldozataikra hivatkozva benyújtották a számlát az uralkodónak és a bécsi központi kormánynak.

<sup>5</sup> Idézi Egyed Ákos: *Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése*. Marosvásárhely, 2001. 49.

<sup>6</sup> *1848–1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről*. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a Centenáris Ügyosztály támogatásával kiadja a Magyar-Római és a Magyar-Jugoszláv Társaság, h. n., é. n. (1948). 166–167.

egymás ellen kijátszani és ezáltal kordában tartani a soknemzetiségű Birodalmat. Erdélyben is találunk közeledési momentumokat, de a fenti politika eredményeként a kölcsönös bizalmatlanság talán még jobban fokozódott a csalódott nemzetiségek között.

A hatvanas évek olvadása ismét felszínre hozta a gondolatot, hiszen a magyar politikai elit csak '48-as alapokról volt hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni. Ennek kapcsán természetes volt, hogy helyreállítják az uniót is. Mivel azonban 1848–49-ben az idő hiánya és a körülmények miatt az unió életbeléptetése következtében felmerülő gyakorlati problémák jó részének megoldására nem született javaslat, most ezen is el kellett gondolkodni. Eötvös József Mikó Imréhez írt levelében az erdélyi állapotokra reflektálva írta: „Erdély állapotjai Magyarországon sokak előtt ismeretlenek, s igen kevés található, ki régi törvényes viszonyaitokat, az egyes osztályok s vidékek érdekeit tisztán fogná fel, s mégis ki tagadhatja, hogy az uniónak állandósága attól függ, hogy annak keresztül vitele, amennyire csak lehet, minden jogi viszonyok és érdekek kímélésével történjék”<sup>7</sup>.

Jól jellemzi a várakozásokat és félelmeket, de az egyezkedésre való hajlandóságot is a két egykori iskolatárs, George Barițiu és gr. Wass Samu nyílt levélváltása 1860 őszén. Barițiu szerint a román nemzet egyetért a célban a magyarral, ami a valóságos szabadság elérését illeti, de az eszközökben különböznek. „A magyar nemzet, úgy látszik, hogy teljes szabadságát csakis a történeti törvényes téren hiszi elérhetőnek”, de a románok irtóznak a történeti tértől, majd így folytatta: „Méltóságod előtt nem titok, hogy a román nemzet (értem csak itt Erdélyben), valahányszor az unióról van szó, abban nemzeti lételinek és jövődjének legbiztosabb elfojtása módját látja. Hasonló veszélyesnek látja pedig a román mind Magyarországgal való uniót, mind pedig az *Unionem trium nationumot* itt Erdélyben. Az elsőben azt hiszi, hogy a román elem a magyar–szláv–német elemek közepette akármiféle formális garantiák mellett is egy fertály század alatt elfogna fonnyadni s utoljára el is enyészni végképpen. A másodikban pedig ő sohasem látott egyebet, mint a három nemzeteknek permanens conspirációját ellene. Hogy a magyarországi uniótól románaink irtóznak, az onnan is jön, mert ennek az uniónak tiszta és úgy mondván őszinte definiícióját még eddigelé senki se közölte velünk.”<sup>8</sup> Barițiu javasolta, hogy az uralkodó hívjon össze egy tanácskozást, amelyre egyenlő számban hívnának meg magyar és román jól képzett, hazafias és szabadságszerető férfiakat. Ennek lenne feladata tisztázni az elképzeléseket Erdély jövőjéről. Itt a magyarok kifejthetnék, hogyan is képzelik el az uniót: „S ha az unió mégis megtörténnék, lesz-é Erdélynek is egy kis külön kormánya és egy »tartományi gyűlése« vagy nem lesz? S hát az unió után micsoda

---

<sup>7</sup> Eötvös József levele Mikó Imréhez 1860-ból. Eötvös József: Búcsú Erdélytől. In: Molter Károly (kiad.): *Hazai utazók Erdélyben*. Kv. 1942. 197–199.

<sup>8</sup> *George Barițiu magyar levelezése*. S. a. r. Ioan Chindriș, Kovács Ferenc. Buk. 1974. 43.

öszveköttetésben (Verband) marad Erdély az Osztrák kormányhoz?”<sup>9</sup>. A fő kérdés tehát, hogy az unió teljes politikai egységet vagy föderalizmust jelent-e. Bariju néhány javaslatot is kidolgozott: a románok addig nem hajlandók az unióról tárgyalni, amíg az uralkodó a Diploma Leopoldinumot és más olyan törvényeket vissza nem von, amelyek Erdély különállását szentesítették. Itt tehát mégis a „történeti térre” tévedt, ettől remélte a kérdés elodázását, mivel ekkor még biztos lehetett számítani arra, hogy Bécs ellenezni fogja az uniót. Továbbá kérte, hogy az erdélyi országgyűlésen egy ünnepélyes törvényben vonják vissza mindazon törvényeket, amelyek sértik a románokat, „és ezen nemzet mint az Erdélyi államnak valóságos tagjává ismertessék el”. Legyen két hivatalos nyelv: a magyar és a román, mivel a szászok túl kevesen vannak, ezért nem tarthatnak igényt a német hivatalos nyelvre. A hivatalnokok választása bizonyos kulcs szerint történjék, azaz legyenek tekintettel a különböző nemzetiségek és vallások arányos képviselőire. A választásokat pedig egy mérsékelt cenzus alapján rendezzék.<sup>10</sup>

Wass Samu válasza némiképp kiábrándult. Bariju levelét megmutatta több magyarországi politikusnak is, köztük Deák Ferencnek és Eötvös Józsefnek, akik úgy vélték, hogy lehet egyezkedni, de meglepte őket, hogy „ős constitutionalis alapunk tagadását tegyék a kiegyezkedés főfeltételéül”. „Mi öhajjtjuk a polgári teljes egyenjogúságot, önök is akarják, de azt a nemzetiségekhez akarják alkalmazni” – írja Wass, a kérdés lényegére tapintva. Ezzel nem érthet egyet, részben mert a nemzetiségek nincsenek elkülönülve egymástól, részben pedig a románok csekély számú értelmiségére hivatkozva.<sup>11</sup>

Az Októberi Diploma kiadása (1860. október 20.) után – amely ismét életbe léptette az egyes történeti országok és tartományok belső öngazgatását – visszaállították a magyar és erdélyi udvari kancelláriát; a kancellár gr. Kemény Ferenc, a Főkormányzók elnöke gr. Mikó Imre lett, mindketten csak ideiglenes jelleggel. Bécsben a visszaállított udvari kancellária keretében a románok nagyobb befolyást kívántak szerezni. Bár Kemény Ferenc kancellárnak előírták, hogy a kinevezéseknél legyen tekintettel a nemzetiségekre és felekezetekre, ő igyekezett a magyar elem túlsúlyát biztosítani. A négy tanácsos közül egy református magyar, egy katolikus székely, egy evangélikus szász és egy görög katolikus román volt, míg a görög-keleti románok csak egy titkári állást kaptak.<sup>12</sup> A Diplomát és a Februári Pátenst az erdélyi magyarok aggodalommal fogadták. Teleki Domokos a következőképpen írt Vay Miklósnak erről: „A f. h. 20-án kelt pátensek Erdélyről felette

---

<sup>9</sup> Uo.

<sup>10</sup> Uo. 44–45.

<sup>11</sup> Uo. 51–55.

<sup>12</sup> Sashegyi Oszkár: *Az abszolutizmuskori levéltár*. Bp. 1965. (A magyar országos levéltár kiadványai. I. 4.) 391.

felületesen és hiánosan gondoskodnak. Az unio, mely Erdélyre nézve életkérdés s Magyarországra is legnagyobb fontossággal bír, *egy meglevő törvény teljesítése helyett a vitatkozások, a nemzeti nyilvánulatok terére van áttéve*<sup>13</sup>.

Az Erdélyre vonatkozó október 20-i legfelsőbb kézirat előírta a kancellárnak, hogy hívjon össze egy tanácskozást a különböző nemzetiségek, felekezetek és osztályok köréből, ahol javaslatokat dolgoznak ki az alkotmány korszerűsítésére nézve. Ez Erdély mindhárom nemzetisége körében felbolydulást okozott. A szászok kezdetben bizottságok létrehozását és petíciók szerkesztését látták szükségesnek, végül is a szász egyetem helyreállítását kérvényezték.<sup>14</sup> A szászok körében most is megoszlottak a vélemények: az unióbarát csoport szerint a szászoknak jobb, ha a mérsékelt magyarokhoz csatlakoznak, és mindent megtesznek a szász egyetem autonómiájának biztosításáért. A másik tábor szerint az unió kimondása 1848-ban nem volt törvényes, veszélyezteti a szász nemzetiséget, ráadásul a magyarok úgysem tartanák meg az ígéretüket. A többség tehát továbbra is az ösztbirodalmi megoldásban reménykedett.<sup>15</sup>

Kemény kancellár 1861. február 11-re Gyulafehérvárra hívta össze a várt értekezletet, amelynek feladata az országgyűlés előkészítése és egy választójogi tervezet kidolgozása volt. A románok elégedetlenek voltak a konferencia összetételével, amely még a régi rendi szemléletet tükrözte, kiegészítve persze a románokkal: 8-8 személyiség képviselte a magyarokat, a székelyeket, a szászokat, a románokat és a városokat. Mivel ez utóbbiak szintén magyar, illetve székely többségűek voltak, a magyarok többségben voltak az értekezleten.

Az elsőként felszólaló Haynald Lajos katolikus püspök a magyarok álláspontját fogalmazta meg: ragaszkodnak az unióhoz és a '48-as törvényekhez. Ezért külön erdélyi országgyűlésnek nincs már helye, az erdélyi képviselőket meg kell hívni a magyar országgyűlésbe. Sterca-Șuluțiu görög katolikus érsek ezzel szemben Erdély autonómiájához ragaszkodott és kifejtette a románok főbb követeléseit: a román nemzet egyenjogúsítását, arányos képviseletet stb. Az unióról legfeljebb ezután lehetne beszélni, de mindenképpen szükséges az erdélyi országgyűlés új alapokon való összehívása. Konrad Schmidt szász ispán ugyancsak ragaszkodott az erdélyi országgyűlés összehívásához, amely biztosítaná a nemzetiségek jogait, bár a '48-as törvények egy részét elfogadhatónak tartotta.<sup>16</sup> A felek álláspontja tehát

---

<sup>13</sup> *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből.* Lévy József bevezetésével. Bp. 1899. 325.

<sup>14</sup> Ürmösy Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből. 1849 július 19.–1866. április 17.* IV. Temesvár, 1894. 242–243.

<sup>15</sup> Fr. Teutsch: *Die Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart.* Hermannstadt, 1924. 228–229.

<sup>16</sup> Szász Zoltán: Az abszolutizmus kora Erdélyben (1849–1867). In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története.* III. Bp. 1987. 1477–1478.

élesen eltért egymástól, és meg sem próbáltak valamiféle kompromisszumot keresni. Ahogy az események egyik résztvevője, Ioan Pușcariu kommentálta: Gyulafehérvárra úgy érkeztek, hogy mindhárom félnek meg volt kötve a keze, ezért egyezkedni nem is lehetett.<sup>17</sup> Igazából nem belülről, hanem kívülről várták mindannyian a megoldást.

Az 1861-es megyei képviselőbizottmányi választások sok helyen éles konfliktusokhoz vezettek a magyarok és románok között. A magyarok ragaszkodtak – a magyarországi minta nyomán – a 48-as állapotok restaurálásához, azaz az akkori bizottmányt csak kiegészíteni akarták. A románok ezzel szemben arányos képviselést szerettek volna. A másik fő vitás kérdés a nyelvhasználat volt. Több törvényhatóságban heves vitákra került sor, így Kolozs, Torda, Alsó-Fehér vármegyékben és Fogaras vidékén. 1848 után tehát először került ismét sor tömegmozgalmakra. A román értelmiség igyekezett a népi bázist is megmozdítani és nemzetiesíteni, hiszen fő érvük éppen a románság számbeli túlsúlya volt. A magyarokat ez viszont megijesztette, és még jobban megerősítette unióbarát álláspontjukat. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy ezekben az években zajlott Németország és Olaszország egyesítési folyamata. Szintén ekkor került sor Moldva és Havasalföld egyesülésére és ennek nemzetközi elismertetésére. Erdély most már az egyesült román fejedelemségekkel lett határos, és az új ország jóval nagyobb vonzerőt gyakorolt az erdélyi román értelmiségre, másrészt mind belpolitikai, mind külpolitikai téren, felszínen tartotta a román kérdést.

Közben 1861 áprilisában összeült a magyar országgyűlés. A felirati vita kapcsán felmerült Erdély ügye is. Lónyay Menyhért, későbbi miniszterelnök beszéde jól érzékelteti a felirati párt álláspontját, de az uniót a határozati párt is éppúgy akarta: „Erdélyre nézve nem szükséges-e megmondanunk egyenesen, határozottan és oly módon, hogy sikere legyen, a létező hatalomnak, miszerént addig szó se lehet a koronázásról, a kötés megújításáról, míg az országgyűlés kiegészítve, azaz az erdélyi választókerületek meghívva nem lesznek?”<sup>18</sup>

Erdély kérdésében akkor mindkét párt nagyjából azonos álláspontot képviselt. A határozati párt javaslatában kitértek a történeti előzményekre és visszautasították a vádat, miszerint az unió 1848-ban törvénytelen módon jött volna létre. Igaz ugyan – érveltek –, hogy az akkori országgyűlés módjára a régi rendi alapon ült össze, de „éppen ez mutatja népies és testvéries szellemét, mert a kiváltságosok képviselése a népképviselést az unióval együtt léptette életbe, fényes jeleit adván ez által úgy a szabadság, mint az egyenlőség ott uralkodott elveinek”. Továbbá felhívták a figyelmet, hogy a magyarok küzdeni fognak az unió fenntartásáért: „De téves jogfogalom is az, hogy egy rendesen

---

<sup>17</sup> Ioan cavaler de Pușcariu: *Notițe despre întâmplările contemporane*. Sibiu, 1913. 54.

<sup>18</sup> Deák Ágnes, Berkes Hajnalka, Laszló Mariann, Nagy Anita (szerk.): *Lónyay Menyhért naplója 1860–1861*. Bp. 2004. 198.

alkotott és szentesített törvény, azért mert egy vagy más érdeknek terhére lenni látszik, már az önkéntes megsemmisülés magvait hordja magában. Ha ez állana, akkor nem lehetne a törvénynek jövője, mert nem létezik oly intézkedés, mely egy nemzetnek minden részét tökéletesen kielégíthesse, s az unio megszüntetésének kimondása már ezen elvnel fogva is lehetetlenné válnék, mert feltéve, de meg nem engedve, hogy a szászokat és románokat kielégítené, a magyarok és székelyek azonban bizonyosan a végletekig készek lennének küzdeni ezen unio fenntartásáért”<sup>19</sup>.

A felirati párt részéről Deák felirati javaslata hasonlóképpen érvelt, hiszen a korábbi magyarországi törvényeket – beleértve a Pragmatica Sanctiót is – a kiváltságos osztály képviselői szavazták meg, de ez nem befolyásolja érvényességüket. Végül Deák feltette a szónoki kérdést: „Nem tudjuk, miképpen veszélyeztethetné az egyesülés Erdély nem magyar ajkú lakosainak nemzetiségi érdekeit. Hiszen ugyanazon törvény, mely az egyesülést megállapította, Erdélyben is felszabadította a népet, kimondta az egyenjogúságot, a polgári s politikai jogokat a népnek minden osztályaira s nemzetiségére kiterjesztette, s az egyesülésnek legelső következménye az volt, hogy azon különbség, mi jogok tekintetében egy részről a magyar, székely és szász nemzet, más részről a román nemzet között előbb fennállott, azonnal meg lőn szüntetve. Mi Erdély nem magyar ajkú lakosainak nemzetiségi érdekeit szintűgy teljes mértékben fogjuk méltányolni, mint a magyarországiakét”<sup>20</sup>. Szükséges azonban, hogy éppen a nemzetiségi érdekek kérdése fölött ők is jelen legyenek a tanácskozásokon. Erdély a Szent István koronájához tartozik, következésképpen képviselőit meg kell hívni a magyar országgyűlésre.

A magyar liberálisok megígérték általánosságokban a nemzetiségi követelések teljesítését, de az egységes magyar politikai nemzet eszméje határozta meg az engedmények határát. Lónyay naplójában is megtaláljuk azt az általánosan elterjedt véleményt, hogy a nemzetiségeknek az egyéni jogokat meg kell adni, és ha „egyszer urak leszünk saját házunknál”, akkor majd hivatalokkal le lehet szerelni az elégedetlenséget, különben is „a magyar nemzet értelmiségi és vagyoni felsőbbbsége tért fog mindenütt foglalni, és büszke lesz mindenki arra, ha magát magyarnak nevezheti, ismét úgy, mint a régi jó időkben”<sup>21</sup>. Az országgyűlés kiküldött egy, a nemzetiségi törvényt előkészítő bizottságot is, amelyben a nemzetiségek képviselői is helyet kaptak, ez ki is dolgozott egy széleskörű jogokat biztosító javaslatot, azonban a magyar politikai nemzet fogalmához ebben is ragaszkodtak. A nemzetiségeket ez a javaslat sem elégítette ki, bár végül is az országgyűlést anélkül oszlatták fel, hogy ennek elfogadására sor került volna.

---

<sup>19</sup> *Deák Ferenc beszédei*. III. 1861–1866. Összegejtötte Kónyi Manó. Bp. 1889. 137–138.

<sup>20</sup> Uo. 187–188.

<sup>21</sup> Uo. 299.



A '48-as állásponton túlmenő elképzeléseket igazában csak az emigrációban fogalmazták meg. Az emigráció – Kossuth, Teleki László és mások – Magyarország jövőjét a monarchián kívül kereste, és úgy látta, ki kell egyezni a nemzetiségekkel akár a kollektív jogok megadása vagy a föderatív szerkezet elfogadása árán is, még akkor is, ha ez Kossuth esetében a korábbi nézeteivel való szakítást jelentette.<sup>22</sup> Kossuth a magyar politikai elit engedményeit túl kevésnek tartotta és óvott a következményektől. A Duna-könföderáció tervének itthoni fogadtatása azonban jól jelezte, hogy a magyarországi és erdélyi magyarok ezt nem tekintik sem reális, sem kívánatos alternatívának. Még az ennél jóval szerényebb engedményeket sem igazán lehetett elfogadtatni a '48-as jogfolytonosság visszaállításáért küzdő magyar politikai elittel. A külön erdélyi tartománygyűlésről például Teleki László azt írta Kossuthnak – egy Cuzának szóló 1860. évi emlékirat kapcsán –, hogy „erre nincs az erdélyi uraknak nagy kedvük”<sup>23</sup>.

Erdély a Habsburg Birodalom önálló tartománya volt ugyan, de a helyzet ezekben az években az osztrák–magyar viszony függvényében alakult, ennek fényében kell tehát az erdélyi eseményeket vizsgálnunk. Az uralkodó és a magyar politikai elit közti kompromisszum 1860–61-ben nem jött létre. Az új centralista kísérlet Bécs szemében időlegesen ismét felértékelte Erdély szerepét. A magyar politikai elit passzív ellenállása – ha ez egy viszonylag szűk körre is korlátozódott – megnyitotta ismét az utat a románok és szászok előtt. A románok igyekeztek megragadni a kedvező alkalmat a pozíciószerezésre, a magyarok viszont ezt a közigazgatásból való kiszorulásként élték meg. Számukra mindinkább létkérdéssé vált az unió. Ahogy Péchy Manó királyi biztos a kiegyezés után – némi túlzással – írta: „Erdély lelkesedését a feltétlen unio iránt nagyrészből azon folytonos nemzetiségi véres viszályok, rombolások és rablások fokozták, melyek az 1848-i évet meghaladó korszakban a magyarságot Erdélyben végveszéllyel fenyegették, mert ha – és ez ismét erős meggyőződésem – ezen veszélyek nem léteznek, igen alapos okaim vannak hinni és állítani, hogy Erdély feltétlenül unionálódni hajlandó soha nem lett volna, hogy tehát az unio Erdély által országos autonómiájának feláldozása árán és csakis azért lön megvásárolva, hogy a magyarság megmentessék és kellőleg biztosítsák”<sup>24</sup>. A szászok és románok támogatták a birodalmi centralizmust, hiszen ez számukra jóval kisebb fenyegetést jelentett, mint a magyar nemzetépítés. Ezért küldték el képviselőiket a

<sup>22</sup> A reformkorban még úgy vélte, hogyha Magyarország szabad és független lesz, „Magyarország nem magyar népessége is jó magyar lesz, mint a régi Elzász németjei is jó franciák lettek”. Idézi Orosz István: *Történelmi tudat és nemzeti identitás*. In Pál Judit, Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kv. 2010. 224.

<sup>23</sup> Teleki László levele 1860. november 7. Idézi Kovács Endre: *A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak*. Bp. 1967. 364.

<sup>24</sup> Péchy Manó felterjesztése Lónyay Menyhért miniszterelnöknek, 1871. november 30. Magyar Országos Levéltár (MOL), K 26 Miniszterelnökség, 1871-IX-1817.

Birodalmi Tanácsba, és ezért igyekeztek körülbástyázni Erdély autonómiáját. A magyarok által bojkottált nagyszebeni tartománygyűlés különösen a románok szempontjából hozott néhány fontos törvényt, ezeket később is hivatkozási alapként tekintették: a román nemzet egyenjogúsításáról, a három nyelv – magyar, román, német – egyenjogú hivatali használatáról, a román egyházak egyenjogúsításáról.<sup>25</sup> A három rendi *natio* helyébe talán a három nemzetiség egyfajta föderatív szerkezete is létrejöhetett volna, ha egyrészt ezt a nemzetiségek nem egymás ellenében akarják megvalósítani, másrészt pedig az eseményeket döntő módon nem a külső tényezők alakították volna. A magyarok nélkül azonban nem volt lehetséges tartós rendezés, ezt érezték a román politikusok is. Az autonómia egyre inkább illúzióvá vált, és Erdély sorsa az osztrák–magyar kiegyezési tárgyalások függvényében alakult.

A kormányzat most is saját céljai érdekében „használta fel” a tartományt, csak ez most a magyaroknak kedvezett. 1864 végén megkezdődtek a titkos tárgyalások, amelyek majd a kiegyezéshez vezettek. Az egyik kortárs szerint Deák Ferenc „nem bízott a magyar nemzet erejében kizárólag és feltétlenül; féltette ezt a nemzetiségektől idebent és az európai nemzetközi viszonyoktól és érdekektől odakint”<sup>26</sup>. 1865 őszén Deák egy nagyobb cikk megírását tervezte Erdélyről, hogy „a remény és aggodalom között hányatott kebleket” megnyugtassa, tisztázza a helyzetet és óvjon a túlzott reményektől és csalódásoktól, illetve irányt mutasson a kérdésben, tekintve a számos valós és valótlan hírt, amely lábrakapott ebben az időben. Az Erdélyről szóló cikktervezetében is a Pragmatica Sanctióból indult ki, erre alapozta érvelését. Az uniót – írta Deák – egy szentesített és eddig meg nem változtatott törvény is kimondja, amelyet Erdély törvényes országgyűlésén fogadtak el. „Ha tehát a Verwirkungstheoria megszűnt, fönne kell állani a jogilag meg nem szűnt s el nem vesztett alkotmánynak.” Éppen ezért az erdélyieket meg kell hívni az 1865 végére összehívott magyar országgyűlésre.<sup>27</sup> Deák számba vette a románok azon kívánságát is, hogy ismerjék el őket Erdély negyedik nemzetének. Hosszas jogi és történeti fejtegetés során bemutatta a sajátos erdélyi rendszert. Kifejtette ez alkalommal is a magyar politikai nemzet tételét, amely ekkor és később is annyi vitát kavart: „Vannak itt is többféle nemzetiségek (ti. Magyarországon), azoknak lehetnek, sőt vannak is nemzetiségi jogos igényeik; de nincs elkülönített politikai állásuk, nincs kikerekített külön territóriumjuk, nincsenek oly jogaik, melyek őket egyenesen és egyedül mint politikailag külön nemzetet illelnék. Itt minden föld Magyarországgal földe, minden lakos Magyarország polgára, s nemzetiségénél

---

<sup>25</sup> Mester Miklós: *Az autonóm Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863–64. évi nagyszebeni országgyűlésen*. Bp. 1936.

<sup>26</sup> Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben*. Bp. 2001. 144.

<sup>27</sup> Deák Ferenc: Tervezett cikk Erdélyről. In: Uő: *Válogatott politikai íráskorok és beszédek*. II. 1850–1873. S. a. r. Molnár András, Bp. 2001. 332.

fogva senki nincs gátolva polgári jogainak élvezetében. S valamint e fogalomban »Magyarország« az ország területének minden része bennfoglaltatik, bármily nemzetiségű honpolgárok lakják is azt, úgy e fogalom, »magyar nemzet« nemcsak a magyar ajkúakra van szorítva, hanem az ország minden más ajkú lakosaira egyaránt kiterjed; s valamint a haza érdekében van, és minden polgárnak kötelessége jövőre is fönntartani e történelmi s közjogi alkotmányos alapon nyugvó politikai egységet, mely nélkül az ország rövid idő alatt szétfoszlanék, úgy másrésről Magyarország azon polgárainak, a politikai értelemben vett magyar nemzet azon tagjainak, kik nem a magyar nemzetiséghez tartoznak, minden valóságos nemzetiségi jogos igényeiket igazság és méltányosság szerint figyelembe venni, s az ország közérdekének kockáztatása nélkül teljesíteni kötelességünk»<sup>28</sup>. És végül számba vette az eshetőségeket: ha fennmarad a teljes unió, ahogy azt 1848-ban kimondták, akkor a románok követelése alapját veszti, mert a magyar alkotmány nem ismer külön territóriummal bíró „nemzeteket”, amúgy pedig minden állampolgár egyenlő. Ha Erdély megőrzi bizonyos fokú különállását, ebben az esetben több forгатókönyv is elképzelhető. Vagy felszámolják a politikai nemzetek rendszerét, és így a kívánság ismét csak tárgytalanná válik, vagy fennmarad a rendszer, ebben az esetben igazságos és méltányos, hogy a románokat is nemzetként ismerjék el. Mindenképpen azonban, bárhogy dől el az unió ügye, Deák leszögezi: „a teljes, tökéletes egyenjogúság az, mit a románoktól sem lehet megtagadni, s minél többet ők sem kívánhatnak»<sup>29</sup>.

A vita Erdélyben is a kiegyezési tárgyalások megindulása nyomán lángolt fel újra. 1865 nyarán az uralkodó Haller Ferenc grófot nevezte ki erdélyi kancellárrá, és 1865. november 19-re Kolozsvárra új országgyűlést hívott össze, amelynek egyedüli tárgya az 1848. évi uniós törvény revíziója volt. A szászokat, de különösen a románokat hirtelen jött csapásként érte a fordulat. Az egyik kortárs jellemzése szerint a változások a románok számára olyanok voltak, mint derült égből a villámcsapás, a nagy részük elvesztette a fejét; a helyzetük a hajótöröttekéhez hasonlított, amikor kétségbeesésében mindenki a másik hajába kapaszkodik.<sup>30</sup> Ennek következtében is a két román érsek között elmérgesedett a rivalitás, és a románok vallási megosztottsága egyre inkább politikai színezetet is nyert: a görögkeleti Şaguna a politikai aktivizmus, míg Sterca-Şuluţiu görög katolikus érsek és hívei a passzivizmus taktikája mellett álltak ki. Az utóbbi Balázsfalvára nemzeti kongresszust akart összehívni, Şaguna azonban, aki jobban volt értesülve a kormányzat álláspontjáról, a következő híressé vált szavakkal utasította vissza a felkérést: „flere possem sed

---

<sup>28</sup> Uo. 337.

<sup>29</sup> Uo. 338.

<sup>30</sup> Puşcariu: i. m. 84.

iuvare non” (sírn tudok, segíteni nem).<sup>31</sup> A görög katolikus tábor erre Şagunát nemzetárulónak kiáltotta ki.

Az országgyűlés összehívása még inkább felélénkítette a vitákat, és több nézet bontakozott ki Erdély jövőjét illetően, még az unió hívei között is. Bár egyértelmű volt, hogy a magyarok egységesen az uniót támogatják, azonban a kolozsvári gyűlés mégsem volt tét nélküli. A románok és szászok, ha kevéssé reménykedhettek is abban, hogy az uniót sikerül megakadályozni, de hogy hogyan is történjék az unió az ekkor még senki előtt sem volt világos. Kemény Zsigmond még 1865 nyarán így írt a *Pesti Napló*-ban: „midőn uniót akarunk, nem akarunk unificaltatást, mely ne tőrjön Erdélyben autonomicus életet, ... az erdélyi nemzetiségek sajátos helyzete miatt óvatosan kerülünk minden unificálási irányt”<sup>32</sup>.

Ez tehát még reményeket nyújthatott a nemzetiségek számára, bár a nemzetiségi – és főképpen a román – politikusok körében az unió merev elutasítása vált szinte „kötelező” állásponttá, ez pedig kizárta az egyezkedés, a kompromisszumkeresés útját. A szászok körében most is megoszlottak a vélemények, akárcsak 1848-ban. A szász történetírók véleménye szerint a brassóiak unióbarát álláspontját nagymértékben meghatározták a gazdasági érdekeik, különösen az erdélyi vasútról folyó vita, amelyik valóságos Érisz almája volt a szászok között. A brassóiak ugyanis a szebeniekkel szemben a Nagyvárad—Kolozsvár—Brassó vonalat támogatták.<sup>33</sup>

Az erdélyi magyarok körében most még egységesebb volt az álláspont, mint 1848-ban. A diéta elnöke Kemény Ferenc korábbi kancellár volt, de ahogy az egyik román politikus írta, most egészen más ember volt, mint 1861-ben: akkor konzervatívként Erdély autonómiájának híve, most uniópárti, mivel a nagyszebeni tartománygyűlés a legkonzervatívabb magyarokat is arra a meggyőződésre juttatta, hogy számukra az egyetlen járható út a Magyarországgal való teljes összeolvadás.<sup>34</sup>

Ilyen körülmények között ült össze 1865. november 19-én az utolsó erdélyi országgyűlés. Már megnevezése körül is bizonytalanság van, mert abban egységes volt az álláspont, hogy tulajdonképpen egyik nemzetiség sem ismerte el törvényességét. A magyarok úgy vélték, hogy a ’48-as unió továbbra is érvényes, tehát nem lehet külön erdélyi országgyűlést összehívni, ezért ez egy regnikoláris tanácskozásnak tekintendő, amely megerősíti az uniót és utána a képviselők elfoglalhatják jogos helyüket a magyar országgyűlésen. A románok a nagyszebeni diéta folytatását követelték, csak a szászok ingadoztak. A kolozsvári uniósi gyűlés végül is a román és a szász képviselők egy részének tiltakozása mellett 166 szavazattal (4 román és 6 szász mellette, 29 román és

---

<sup>31</sup> Uo. 88.

<sup>32</sup> *Pesti Napló*, 1865. jún. 30. Idézi: Szász: i. m. 1504.

<sup>33</sup> Bruckner: i. m. 253.

<sup>34</sup> Puşcariu: i. m. 92.

26 szász ellene szavazott) elfogadta a Zeyk Károly által beterveztett indítványt az unió jogszerűségéről. Zeyk megismételte az ismert érveket: a történeti-jogi érvektől egészen az unió gazdasági célszerűségéig. A nemzetiségeket igyekezett megnyugtatni, hogy „jogai, érdekei és igényei az egyévalakulás részletezésénél illően tekintetbe lesznek véve, s a jogegyenlőség és méltányosság alapján kielégítve úgy, hogy minden honpolgárnak egyenlő joga legyen”<sup>35</sup>. Şaguna érsek a románok nevében, Jakob Rannicher a szászok nevében ehhez különvéleményt csatoltak: a románok a nagyszebeni diéta által meghatározott kedvezőbb cenzus alapján új országgyűlés összehívását sürgették, a szászok pedig a nemzetiségi jogok biztosításától tették függővé az unió elfogadását. Ennek azonban már nem volt gyakorlati jelentősége: 1866. január 10-én megérkezett a királyi leirat, amely „megengedte”, hogy az erdélyi képviselők részt vegyenek a pesti országgyűlésen, bár az uniót a különböző nemzetiségek és vallások jogigényeinek kielégítésétől tette formálisan függővé. Ezzel tehát az unió ismét életbe lépett és Erdély történetében egy új fejezet kezdődött.

Erdély uniójára tehát végül is az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés folyományaként és annak egyik feltételeként került sor. A magyar politikai elit számára a '48-as jogalap és az ország területi egységének helyreállítása olyan sarkalatos pontot képezett, amely nélkül nem volt lehetséges a kiegyezés. Az unió kérdésében tehát egységes és határozott álláspontot képviselt a magyar politikai elit, de hogy mi is legyen utána, azaz hogyan integrálják Erdélyt, arra nem volt kész válasz, nem volt kidolgozott elképzelés, és ez még jobban nehezítette az amúgy sem könnyű feladatot. Még egy ideig mintegy „ideiglenes állapot” uralkodott, amelyben legalábbis elvben lehetőség volt a helyi nézetek érvényesülésének is.<sup>36</sup>

A történész és publicista Kőváry László a következőképpen foglalta össze az álláspontokat 1867 tavaszán: „Az erdélyi románok semmi uniót, a szászok feltételes uniót, az erdélyi magyarság nagy része feltétlen uniót, a Deák párt a *P(esti) Napló*-ban uniót, de nem unificatiót, a Tisza-párt nem uniót, hanem teljes beolvadást – kíván.” Kőváry véleménye szerint: „Erdély bármily anormal elemekből van is összealkotva, nem lehet tagadni, hogy egy ezredéven át itt az államéletnek bizonyos egyensúlya létezett, mi a kor igényei szerint igen könnyen tovább fejthető az unió alapján; míg ellenben a „teljes beolvastási elmélet” alkalmazása által Erdélyben az egyensúly felbomlanék, s azon politikai áramlat, mely századunkat elfogta, értjük a nemzetiségi dulakodást, Erdélyt a Királyhágótól a Bucsesdig elöntené”<sup>37</sup>.

---

<sup>35</sup> Idézi Szász: i. m. 1506.

<sup>36</sup> Lásd Pál Judit: Kiegyezés és unió. In: Pál Judit–Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kv. 2004. 344–355.

<sup>37</sup> Kőváry László: Hogyan egyesítsük Erdélyt? Beolvasszuk-e, vagy csak unióljuk? II. *Korunk*, VII. évf. (1867. ápr. 3.). 40. sz.

A kiegyezést követően nem egy kiforrott struktúrával rendelkező „kész” állam integrált egy saját állami múlttal rendelkező területet, hanem egy korlátozottan szuverén, ráadásul autonómiáját frissen visszanyert állam egy több kísérletet végigélt, nemzetiségi villongásoktól terhes provinciát. Az integrációra megvalósítására nem állt rendelkezésre terv, előzetes koncepció helyett az elképzelések „menetközben” alakultak ki (és át), anélkül hogy a következményeket alaposan felmérték volna. A közjogi gondolkodás határozta meg a kérdés kezelését, nem volt gazdasági vagy másfajta integrációs terv.

A lavírozás a különböző érdekek között nem bizonyult egyszerű feladatnak. A kormány nehéz helyzetben volt, egyszerre sokféle elvárás, rengeteg megoldandó feladat nehezedett rá. Kezdetben úgy vélték, hogy az integrációt a lehetőség szerint kesztyűs kézzel kell megvalósítani; minél inkább tekintettel kell lenni a különböző – elsősorban nemzetiségi – érzékenységekre, a helyi sajátosságokra. Ez a kezdeti alapállás aztán fokozatosan megváltozott, és a probléma kezelése egyre inkább a pártpolitikai csatározások és a rögtönző, esetleges intézkedések függvényévé vált. Az erdélyi magyar birtokosok a kormánypárt fő szövetségesei és potenciális szavazói voltak, várakozással tekinttek rá, a kormány nem hagyhatta őket cserben, tekintettel kellett lennie érdekeikre. A merev román elutasítás és a szász ellenállás még inkább felerősítette e tendenciát, egyre inkább az a meggyőződés alakult ki, hogy miután őket úgysem nyerhetik meg, legalább az erdélyi magyarokat „elégítsék ki”. Ennek következtében a kormány egyre inkább a beolvasztás irányába mozdult el. Megfigyelhető, hogy az erdélyi magyar politikusok jó része – valószínűleg, hogy saját „szakértői” szerepét felértékelje – minden alkalommal ecsetelte az erdélyi helyzet roppant bonyolultságát.<sup>38</sup> Alighanem ennek tudható be, hogy a kiegyezés után a kormány jó ideig „kivárt”, bármiféle lépést halogatott, egy ideig inkább fenntartotta az ideiglenes állapotokat. A másik szempont az volt – amit az igazságügy-miniszter többször megfogalmazott –, hogy egyik ideiglenes állapotot nem akarták egy másikkal felcserélni, illetve a kormány nem akart olyan törvényeket, illetve jogszokásokat Erdélyre is kiterjeszteni, amelyek modernizálása feltett szándéka volt, remélve, hogy hamarosan törvényekben szabályozzák ezeket a kérdéseket. Az igazságügy terén például az egységesítés több évtizedre elhúzódott, a neoabszolutizmus korában bevezetett osztrák törvények hosszú időn keresztül érvényben maradtak, így aztán az új és régi törvények halmazából Erdélyben egy bonyolult, eklektikus jogrend alakult ki. Arra senki sem gondolt kezdetben, hogy az új törvények alkotása évekre, sőt évtizedekre telik, és az ideiglenesség tartós állapottá rögzül.

---

<sup>38</sup> 1867 tavaszán a *Korunk* című lap írta, hogy a szárnyrakapott hírek szerint „irányadó és kormánykörökben az erdélyi állapotokat oly iszonyúan szövevényesnek, kényesnek nézik, hogy míg a gordiusi csomó megoldhatatik, legalább is egy pár évre van szükség.” A hangulat. *Korunk*, VII. évf. (1867. ápr. 19.) 47. sz.

A hatalomra került magyar liberálisok többsége előtt egy központosított nemzetállam ideálja lebegett, ezt azonban nem igazán lehetett összeegyeztetni az erdélyi autonómiák rendszerével. A liberális állam úgy látta, hogy minden partikularizmus a „feudalizmus” maradéka, az állampolgárok jogegyenlőségére épülő liberális állam nem fér össze az „állammal az államban”, ahogy például a szász autonómiát aposztrofálták, ezért vélték jogosnak az önálló politikai entitásként megjelenő „nemzeti” autonómiák felszámolását. Az államapparátus kiépülése, a növekvő bürokrácia fokozatosan megteremtette a feltételeket az állam szerepének növeléséhez. Magyarországon az állam nem ismert el saját területtel bíró „nemzeteket”. Ez részben a klasszikus liberális hagyományokon alapult. A francia forradalomra vezethető vissza az állam számára egy újfajta legitimitás megteremtése: a szuverenitás megtestesítője az osztatlan nemzet, amely nem mutat semmilyen – regionális, nyelvi, társadalmi – megosztottságot. Benjamin Constant is úgy vélte: „ugyanaz a kód, ugyanazon eljárások, ugyanazok a szabályok, és ha fokozatosan elérhető, ugyanaz a nyelv, ezt nevezhetjük minden társadalmi szerveződés tökélyének”.<sup>39</sup> Másrészt az autonómia meghagyásával nem akartak precedenst teremteni a többi magyarországi nemzetiség számára. A közigazgatás részleges reformja már az átmenet éveiben megkezdődött, bár a teljes átalakításra majd csak később, az 1876. évi közigazgatási reform nyomán került sor. Egyes sajátosságok, így a háromnyelvű hivatali nyelvhasználat bizonyos elemei fennmaradtak a királyi biztosi rendszer fennállásáig (1872-ig). Végül is, ahogy láttuk, nem léteztek előzetes tervek, gyakori volt a rögtönzés. A felmerülő problémákat nem az elvek, hanem az éppen adott politikai lehetőségek szintjén kellett elintézni, és a konkrét politikai helyzet határozta meg a mozgásteret.

Az autonómia fokozatos felszámolása növelte a hátrányos helyzetbe került nemzetiségek nacionalizmusát, és ezáltal a feszültségeket.<sup>40</sup> A nacionalizmuskutatók rámutattak az elit szerepére és törekvésére, hogy a nyelv révén monopóliumot szerezzen egy adott „nemzeti” terület ellenőrzése fölött. Különösen, ha erős a verseny az egyes nemzeti csoportok között, mint ahogy ez Erdély esetében is volt, az értelmiségnek érdeke, „hogy olyan konkrét nemzeti teret hozzanak létre, melyben saját kultúrájuk tudóiként kiküszöbölhetik, vagy legalábbis csökkenthetik a rivális csoportok befolyását”.<sup>41</sup> A centralizált nemzetállam számára azonban a kulturális különbözőség fenyegetésként jelenik meg, ezért felszámolására törekszik.

---

<sup>39</sup> Idézi Alain Dickhoff: Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Bp. 2004. (Rejtjel Politológiai Könyvek, 21.) 303.

<sup>40</sup> Lásd Michael Hechter nézetét, hogy a premodern államokban a közvetett kormányzás gátat szabott a nacionalizmus kialakulásának. Éppen a közvetlen kormányzás kialakulása a 19. században teszi a nacionalizmust modern jelenséggé. Michael Hechter: A nacionalizmus megfőkezése. In: Kántor: i. m. 151.

<sup>41</sup> Dickhoff: i. m. 309.

Ráadásul az erdélyi magyarok is csalódtak reményeikben. Ez egyrészt a túlzott elvárásokat követő szokásos kiábrándulás volt, de „duzzogásuknak” volt más oka is. Úgy érezték, „Erdélynek speciális legfontosabb ügyeit” háttérbe szorították, túlságosan kevés beleszólásuk van a döntésekbe, túl kevés a képviselőjük kormány szinten, és érzékenységre kevésbé vannak tekintettel. Pedig erre a királyi biztos is felhívta a kormány figyelmét: „kell, hogy a minisztériumokban Erdély érdekei és sajtósági viszonyai az ezekkel teljesen esmeretes közegek által képviselve legyenek. A kormánynak ilyenmő intézkedései által némüleg kárpótolva volnának Erdélynek mindazon provinciális és személyes érdekei, melyek az uniónak áldozatául estek”<sup>42</sup>. A döntések azonban egyre inkább úgy születtek a kormány és a minisztériumok szintjén, hogy abba a királyi biztosnak és hivatalának mind kevesebb beleszólása volt. A döntési mechanizmusokról a források hiányossága miatt keveset tudunk, de kétségkívül nagy szerepe volt a Pesten tartózkodó erdélyi képviselők lobbitevékenységének. Míg a központi döntésekbe kevés beleszólásuk volt, a helyi közigazgatás megmaradt az erdélyiek monopóliumának: a magyar és részben és a szász politikai elit továbbra is szilárdan a kezében tartotta az erdélyi törvényhatóságokat, míg a románok jórészt kiszorultak a provizórium idején elfoglalt pozícióikból. Érdekes, hogy míg Erdélyben még a kormány által kinevezett főispánok – nemcsak a vizsgált korszakban, hanem utána is hosszú ideig – ha nem is mindig helyi emberek, minden esetben erdélyiek voltak, a képviselők esetében ez másképp alakult. A kiegyezést, illetve az uniót követően már az 1869. évi választásokon megjelentek a kormány által „kiközvetített” magyarországi jelöltek – ezt a románok passzivitásba húzódása is elősegítette –, és ez a tendencia később még fokozódott.

Az integráció 1872-ben sem volt még lezárt folyamat, tovább folytatódott a királyi biztos rendszer felszámolása után is, és kormányzati szempontból bonyolultabb feladatnak bizonyult, mint ahogy kezdetben gondolni lehetett. Bár a gazdasági és társadalmi modernizáció terén a következő időszak, ha nem is töretlen fejlődést, kétségkívül előrelépést hozott, a nemzetiségekkel való „belső kiegyezés” nem járt sikerrel. Ehhez nem csak a nemzetiségpolitika újragondolására lett volna szükség, de az államot is új alapokra kellett volna fektetni. A magyar politikai elit részéről azonban erre egyre kevesebb hajlandóság mutatkozott. 1867–68 nem a kezdete, de a végpontja volt az 1848-ban megindult jogkiterjesztési folyamatnak. A következőkben az államnemzeti nacionalizmus megerősödésének lehetünk tanúi. Európa-szerte megfigyelhető a nacionalizmus radikalizálódása az 1870-es évektől. Egyrészt minden magát nemzetnek tekintő csoport most már saját államot akart, ezáltal felerősödött az etnikum és nyelv szerepe a nemzet meghatározásában, másrészt az addig a

---

<sup>42</sup> Péchy Manó felterjesztése Lónyay Menyhért miniszterelnöknek, 1871. nov. 30. MOL K 26, 1871-IX-1817. (F 271, 1871/80.)



liberalizmussal és demokratikus törekvésekkel kéz a kézben járó nacionalizmus ideológiailag radikalizálódott, balról jobbra tolódott.<sup>43</sup> A permanens ellenállásba merevedő románok állandó fenyegetést is jelentettek a magyar kormány számára; pusztán létükkel, azáltal, hogy lehetetlen volt integrálni őket, állandó félelmet ébresztettek; az ország szétdarabolásának víziója váltotta fel a „nemzethalál” reformkori rémképét, igaz, ezt a későbbiekben a magyar politikai elit egyre inkább „túlkompenzálta”, és nagyrészt hatástalan, de annál irritálóbb intézkedések sorával próbálta erőltetni az asszimilációt. A nemzeti kizárólagosság igénye nem tűrt más lojalitást, a nemzetállam nem akart osztozni polgárai érzelmi kötődésén sem. A magyar politikai elit úgy vélte, az ország demokratizálódása veszélyeztetné a nemzetépítés sikerét, az egységes nemzetállam megszilárdítását, ezért ellentétben a nyugat-európai fejlődéssel – ahol az állam szintén homogenizálta polgárait –, demokratizálódás nélkül akartak egységesíteni. Hogy a regionális autonómia fennmaradása mennyiben lett volna képes hosszú távú megoldást kínálni – ezt ma már csak találgatni lehet. Erdélyre az elkövetkező másfél évszázad folyamán még több unió és integráció várt, de az éppen aktuális politikai elit egyik esetben sem tanult az elődök, illetve az előző „uniók” tapasztalataiból és hibáiból.

### **Union or „Unification”? Some ideas about the situation of Transylvania □nt he time of the Austro-Hungarian Compromise**

(Abstract)

By the mid-nineteenth-century, the question of the union of Transylvania with Hungary become central to the Hungarian political establishment. However, in Transylvania it divided politicians and the emerging public opinion alike. Most provincial Romanian and Saxon politicians perceived the preservation of the province’s autonomy as the main prerequisite for the survival and development of their respective national communities. The union was concomitantly the precondition for the Austro-Hungarian Compromise and its direct consequence. With Compromise from 1867, Transylvania’s more than three century-long separate status came to an end. The separate paths to development as well as the complex nationality question did not make its integration any easier. Despite the fact □nt he realm of economic and social modernization the following period undoubtedly brought improvements, albeit not unbroken progress, the attempt to reach an „internal consensus” with the nationalities proved a failure.

---

<sup>43</sup> Wolfgang Reinhard: *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München, 1999. 450–452. Reinhard a „Möchtegern-Nationen” sokasodásáról beszél, és úgy véli, a nacionalizmus csak 1870 után vált ideológiává. Az etnikai elvet a nemzet meghatározásában nem csak a 19. században és a 20. században sem pusztán a jobboldali radikálisok alkalmazták, hanem például ezt vették alapul Közép-Európában a második világháború utáni lakosságcseréknél. A felszabadult gyarmatok szintén nem tudtak jobbat kitalálni az államnemzeti modellnél. Uo. 456–458.



## Nagy Róbert

gazdaságtörténész, egyetemi adjunktus



1976-ban született Zsilyvajdevulkánban (Hunyad megye). Középiskolai tanulmányait a székelyudvarhelyi Tamási Áron Elméleti Líceum filológia-történelem osztályában végezte, 1994-ben érettségizett. 1998-ban diplomázott a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem történelem szakán, majd ugyanott folytatta mesteri tanulmányait. Doktori disszertációját 2008-ban védte meg, témája: *A német tőke szerepe Erdély iparosításában,*

*a dualizmus korában.* 1998-tól általános iskolai történelem tanár, majd 1999-től a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Újkortörténeti Tanszékének gyakornoka, tanársegéde, 2011-től a BBTE Magyar Történeti Intézetének adjunktusa. 2001-ben Berlinben, 2005-ben Tübingenben, 2011-2012-ben Bécsben kutatói ösztöndíjas.

Kutatási témája Erdély és a közép-európai térség gazdaság- és társadalomtörténete a 19-20. században. Egy önálló kötet és számos tanulmány szerzője.

## ***Iparosodás és migráció: a kolozsvári és a Zsil-völgyi munkásság etnikai és felekezeti összetétele, valamint születési hely szerinti származása (1896-1939)<sup>1</sup>***

**Keywords:** industrialization, industrial workers, migration, demographic changes, Transylvania, nationality, denomination

Közismert tény, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia keleti felében az iparosodás és modernizáció a 19. század második felében kezdődött el. Annak keleti peremterületein pedig még jobban megkésve, a század végén és a 20. század legelején. A makrogazdasági mutatók szerint Erdély, a Magyar Királyság legkeletibb statisztikai régiója, 1890 és 1900 közötti időszakban indul meg a lassú, de már mérhető felemelkedés útján. A gazdasági növekedés egyik látványos mutatója, az egy főre jutó nemzeti össztermék (GDP/fő) alakulása alapján bátran állíthatjuk, hogy ez a tendencia az 1900 és 1910 közötti időszakban gyorsult fel.<sup>2</sup> A mutatók mögött azonban hosszú, összetett folyamatok zajlottak, amelyek fokozatosan alakították át magát a társadalmat is, amely e gazdasági növekedést kitermelte. A régió társadalmában, akárcsak Európa többi részén, a leginkább kézzelfogható változások a nagy ipartelemek megjelenésével következtek be. Az iparosodás (idegen szóval industrializáció) ugyan elsősorban a nyugat-európai társadalmakat változtatta meg gyökeresen, de, ha csak részben is, a kontinens keleti felére is rányomta bélyegét. A Magyar Királyság területén is érezhető változások következtek be. Ha csak az iparban foglalkoztatott lakosság arányszámát nézzük, az 1869. évi 12%-hoz képest 1910-ben már 24%-ra növekedett. Azonban ebbe beletartoznak a kisiparosok, kézművesek is, amelyeknek száma mindvégig magas volt. Ha konkrétan, az igazi nagyiparban foglalkoztatottakat vizsgáljuk, mégpedig a magyarországi „ipari forradalom” csúcsideszakának tekintett 1890-1910 időszakban, akkor csak 12%-ról 16%-ra növekedett az arányszámuk az ország össznépességén belül.<sup>3</sup> Mindezzel együtt igen fontos szerepet játszott a Monarchia magyar felének társadalmában.

A hagyományos erdélyi társadalmon belül az ipari munkásság teljesen új csoportként jelentkezett. 1900-ban a jelenléte területileg jól körülhatárolt, a nagyobb városokra és az iparvidékekre korlátozódott. Tudni kell, hogy ez a társadalmi csoport bizonyult az egyik legmobilisabbnak és ugyanakkor

---

<sup>1</sup> A tanulmány már megjelent angol nyelven a *Colloquia. Journal of Central European History*, XVIII/2010 számában.

<sup>2</sup> David F. Good: *The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Income Estimates for the Habsburg Successor States, 1870–1910. The Journal of Economic History*, 54, 4 sz. (1994. december), 877.

<sup>3</sup> Gyáni Gábor – Kővér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp. 2006. 78.

viszonylag nagy lélekszáma is volt. Jelen tanulmányunkban arra vállalkoztunk, hogy megvizsgáljuk és összehasonlítsuk Erdély két különböző pontján élő és dolgozó ipari munkásságot. A két mintaterület egyike a régió pénzügyi központjaként ismert Kolozsvár városa, a másik pedig Erdély délnyugati szegletében fekvő Zsil-völgyi kőszénbányavidék. Ez a terület közigazgatásilag Hunyad vármegyéhez tartozott. Azért választottuk ezt a két területet, mert érdeklődési körünk ezekre terjed ki, eddigi levéltári kutatásaink során pedig ezekre találtunk forrásokat. Ugyanakkor érdekesebbnek találtuk összehasonlítni egy hagyományos, többszáz éves múltra visszatekintő nagyváros formálódó munkásságát egy teljesen új, alig néhány évtizede alapított, tipikus bányásztelepülések munkásságával, mint két hasonló kategóriájú vidékét vagy települését. A kor, amit vizsgálunk az 1896-tól 1939-ig terjedő időszak. Azért e két korszakhatár, mert ekkorra vonatkozóan rendelkezünk részletes forrásokkal, ugyanakkor a 19. század utolsó évtizedétől a II. világháború előestéjéig terjedő időszak már elég ahhoz, hogy hosszútávú folyamatokra is fény derüljön. Ami a vizsgált jelenségeket illeti, maguk a források határozták meg. Elsősorban az iparban foglalkoztatott személyek születési helye, felekezeti hovatartozásuk, esetleg etnikai hovatartozása érdekelt bennünket. Ezeket az adatokat vizsgálva próbáltuk felvázolni a főbb tendenciákat. Mielőtt rátérnénk a probléma tárgyalására, előre kell bocsátanunk, hogy a kor történeti forrásai, pontosabban az 1918 előtti magyar statisztikák csak a személyek anyanyelvét jegyezték fel, az 1918 utáni (1930. évi népszámlálás) román statisztikák úgy az anyanyelvet mint a nemzetiséget jelzik. Ugyanakkor még kiemelendő, hogy míg 1918 előtt a zsidó identitás csak a felekezeti besorolásban szerepelt izraelita címszó alatt, addig az 1930-as román népszámlálásban megjelent külön kategóriaként úgy az izraelita felekezet, mint a zsidó nemzetiség.

## A „nagyváros”

Kolozsvár a 19. század végén a Magyar Királyság 11. legnépesebb városa volt.<sup>4</sup> Erdélyen belül a legnagyobb számú lakossággal rendelkező településsé és egyben a régió pénzügyi-, kereskedelmi-, közigazgatási és oktatási-művelődési központjává nőtte ki magát. A település újkori fejlődéséhez nagyban hozzájárult a központi kormányzat, a regionális szintű közigazgatási intézmények idetelepítésével és a korabeli Magyarország második egyetemének a megalapításával 1872-ben. A tanintézmények mellett, az egyetemi klinikák megépülésével a régió első számú egészségügyi központjává lépett elő. Mindezeknek köszönhetően, az ún. *központi hely* (a német *Zentraler Ort*)

---

<sup>4</sup> Deák, Ernő: Das Profil einer Mittelstadt im Spiegel der Zahlen. Klausenburg in der Ausgleichsepoche. In Ulrich Burger-Rudolf Gräf (szerk.): *Klausenburg: Wege einer Stadt und Ihrer Menschen in Europa*. Cluj-Napoca, 2007. 136.

elmélet alapján, a kettős monarchia magyar felének 10 regionális központja között a harmadik helyet foglalta el.<sup>5</sup>

Amint jeleztük, a város dinamikus fejlődése, érdekes módon nem a klasszikus 19. századi modell szerinti iparosodásnak volt köszönhető, hanem a többi ágazatnak, azaz a kereskedelemnek, a pénzügynek és a szolgáltatásoknak. A statisztikákban ugyan mindvégig viszonylag nagy számban szerepeltek az iparban foglalkoztatottak, 1900-ban 30%, 1910-ben pedig 35% volt az arányuk a városban élő kereső személyek között. Azonban a látszat megtévesztő, ugyanis a kor felfogása szerint valódi nagyipari létesítménynek számító vállalatoknál dolgozók számaránya az iparban foglalkoztatottak körében alig haladta meg 1900-ban a 40%-ot (2454 személy), 1910-ben pedig csak 45% volt (3295 személy).<sup>6</sup> Ezen adatok alapján az iparban foglalkoztatottaknak több mint a fele kisiparos, kézműves volt. A nagyipari munkásság aránya pedig, annak ellenére, hogy valós számokban növekedett, a város keresőinek csupán 10%-át tette ki ebben az időszakban.<sup>7</sup> A nagyipari jellegű vállalatok (20-nál több alkalmazottal) száma ekkor még elég alacsony volt a város területén és ezek közül is a 100-nál több alkalmazottat foglalkoztató 3 üzem közül kettő állami tulajdonban volt. A legtöbb munkása az Állami Dohánygyárnak volt, több mint ezer, majd utána a Magyar Államvasutak Javitóműhelye következett, a harmadik pedig az 1899-ben a városba költöztetett Riettel József-féle gyufagyár volt.<sup>8</sup> 1910 után ezekhez csatlakozott a Renner-féle bőrgyár, amely azonban már az I. világháború utáni időszakban nötte ki magát a város legnagyobb vállalatává immáron Dermata név alatt.<sup>9</sup> Az 1890 utáni majd három évtized a város ipara számára a lassú fejlődést jelentette, de már közvetlenül a háború kitörése előtti években olyan jelek mutatkoztak, amelyek a szektor dinamikusabb növekedését vetítették előre. Az I. világháború és az azt követő államhatalomváltás nem szakították meg ezt a tendenciát, hiszen annak ellenére, hogy némiképp megváltoztak a

---

<sup>5</sup> Gyáni Gábor-Kövér György: i. m. 60, valamint Beluszky Pál-Győri Róbert: „A városi láz, a nyugtalanság és a fejlődés”: Magyarország városhálózata a 20. század elején, *Korall*, 11–12 (2003), 213.

<sup>6</sup> Robert Nagy: Die Rolle der Infrastruktur und der Industrie in der Entwicklung Klausenburgs zwischen 1867 und 1914. In Ulrich Bürger-Rudolf Gräf (szerk.): *Klausenburg: Wege einer Stadt und Ihrer Menschen in Europa*. Cluj-Napoca, 2007. 157–158.

<sup>7</sup> *Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 48. kötet. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként.* Bp. 1913. 28, 1070, valamint Thirring Gusztáv: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. Bp. 1912. 300.

<sup>8</sup> *A Magyar Szent Korona Országainak közgazdasági állapota az 1899. évben. A kereskedelmi és iparkamarák jelentései a kereskedelemügyi miniszterhez.* Bp. 1900. 377, 397.

<sup>9</sup> Nagy Robert: The Demographic Changes and the Industrial Workers of Cluj between 1890-1948. In Ioan Bolovan-Rudolf Gáf-Harald Heppner-Ioan Lumperdean (szerk.): *Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918)*. *Transylvanian Review*, XVIII, Supplement No. 1, Cluj-Napoca, 2009. 51–52.

körülmények, egy fellendülés következik be. Az 1929-es gazdasági világválság ugyan itt is érezte hatását, de összességében véve a két világháború közötti időszakban a város ipara felvirágzik. A Dermata mellett a 20-as években olyan vállalatokat alapítanak, mint az IRIS porcelángyár, a RAVAG Fémipari Rt., majd a 30-as években az Ady Harisnyagyár Rt., a Schul Selyemgyár, a korszak végén pedig a Victoria Kötöttárugyár.<sup>10</sup>

A gyártelepek szaporodásával egyidőben, természetes módon megindult az ipari munkásság számbeli gyarapodása is. Az új létesítmények a város északi-északkeleti peremére, a fő vasútvonal mellé telepedtek, így itt alakultak ki a munkásnegyedek is. Az IRIS Porcelángyár környékén a 20-30-as évek folyamán alakult ki az Iris-telep, ennek szomszédságában, a Bulgária-telep, valamint a Kerekdomb.<sup>11</sup> E növekvő számú ipari munkásság születési hely szerinti származásra, illetve felekezeti és nyelvi-etnikai identitását tekintve is elég színes képet mutatott. Ahhoz, hogy megértsük mi is történt az alatt a 45 év alatt, amit kijelöltünk, először meg kell ismernünk, hogy milyen irányba alakult a város lakosságának születési hely szerinti, valamint nyelvi-etnikai összetétele 1890 és 1941 között.

A dualizmus korában Kolozsvár részese volt a kor nagy demográfiai átalakulásának. A település, egyre nagyobb számban vonzotta a tanulni és dolgozni-vágyó betelepülőket. Ennek egyenes következményeként, egyre nagyobb arányt ért el azok száma, akik Kolozsváron kívül születtek. Az alábbi táblázat Kolozsvár polgárainak születés hely szerinti származását, illetve összetételét szemlélteti négy évtized folyamán.

Év	Kolozsvár	Kolozs megye	Más megyék
1880	50,36	13,41	32,37
1890	49,32	12,63	37,05
1900	46,55	12,24	39,02
1910	42,66	12,92	42,53
1930	35,60	16,42	44,09

Ha az 1880. évi népszámlálás alkalmával a város lakosságának 50,36% még Kolozsvárt jelölte meg mint születési helyét, a dualizmus korának végére az arányszámuk 50% alá süllyedt. A két világháború közti időszakra pedig 40% alá csökkent. Evvel párhuzamosan pedig megnőtt a más megyékben született polgárok aránya.<sup>12</sup> A város vonzáskörzete meglehetősen nagy volt. Három, koncentrikus körbe soroljuk azon területeket, amelyekről a

<sup>10</sup> E felsorolásba csak azok az újonnan alapított vállalatok kaptak helyet, amelyek levéltári anyagában megtaláltuk az alkalmazottak listáit.

<sup>11</sup> Asztalos Lajos: *Kolozsvár. Helynév és településtörténeti adattár*. Kv. 2004. 93–94, 218.

<sup>12</sup> Egyed Ákos: A korszerűsödő Kolozsvár három évtizede 1867–1900. In *Egyed Ákos: A korszerűsödő és hagyományörző Erdély*. Csíkszereda. 1997. 86, valamint *Recensământ general al populațiunei României din 29 decembrie 1930*. IX, 562–563.

bevándorlók érkeztek: az első maga Kolozs megye, a második pedig a közvetlen szomszédságban levő megyék (Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Maros-Torda, Szilágy, Bihar), a harmadik övezetet Erdély többi vármegyéi (Alsó-Fehér, Szatmár, Udvarhely, Háromszék, Hunyad, Szeben, Fogaras, Nagyküküllő, Kisküküllő) és Erdélyt nyugati irányból övező Arad, Máramaros, Temes, Krassó-Szörény alkották. Így egy 200-300 kilométeres sugarú körrel beszélhetünk. Természetesen ezen a három körön kívülről is érkeztek bevándorlók, főleg a korabeli Magyarország többi vármegyéiből, de a birodalom osztrák feléből is. Emellett a Német Birodalomból és a szomszédos Román Királyságból is költöztek a városba.

Ami a város lakóinak etnikai és felekezeti összetételét illeti, a dualizmus korában a magyarajkú népesség adta annak abszolút többségét. A magyar nemzetiségű lakosság 1930-ra kisebbségbe szorult, de 1940-ben ismét abszolút többségbe került.<sup>13</sup>

Év <sup>14</sup>	Összesen	Román %	Magyar %	Német %	Egyéb %	Zsidó, Jiddis %
1890 <sup>a</sup>	32 756	9,8	84,0	4,1	2,1	-
1900 <sup>a</sup>	49 295	12,3	82,9	3,6	1,3	-
1910 <sup>a</sup>	60 808	12,3	83,4	2,8	1,4	-
1920 <sup>b</sup>	83 542	33,8	49,8	2,5	13,9	12,7
1930 <sup>a</sup>	100 844	34,5	54,3	2,7	8,5	6,6
1930 <sup>b</sup>	100 844	34,6	47,3	2,5	15,6	13,0
1941 <sup>a</sup>	110 956	9,0	88,1	1,6	1,3	0,7
1941 <sup>b</sup>	110 956	8,8	86,5	1,4	3,2	2,4

Az iparban alkalmazottak körében 1900-ban a többséget (85%) magyarok alkották, de a románság is képviseltette magát (9,8%). 1910-re az utóbbiak aránya több mint 12%-ra növekedett.<sup>15</sup> Adatok hiányában nagyon nehéz pontosan rekonstruálni a különböző kolozsvári iparvállalatok munkásságának nemzetiségi összetételét. Az a néhány biztos adat, ami a rendelkezésünkre áll, 1900-ra és 1910-re vonatkozik. Az alábbi ábrán ezek alapján mutatjuk be a három legfontosabb dualizmus kori vállalat munkásságának nemzetiségi összetételét.

<sup>13</sup> Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. I-VI., Bp. 1998–2002. 4. kötet, 2.

<sup>14</sup> a- anyanyelv, b- nemzetiség

<sup>15</sup> *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása az anyanyelvvel és a hitfelekezettel egybevetve. Kézirat gyanánt. A népszámlálási mű VII. kötetének kiegészítő része*. Bp. 1906. 214, valamint *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 48. kötet. 1070–1071.*



Gyár	A Magyar Államvasutak Kolozsvári Javitóműhelye		Állami Dohánygyár		Gyufagyár	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910
Munkások száma	326	513	1080	1307	134	226
Román	n.a.	12	n.a.	229	n.a.	60
Magyar	292	491	875	929	113	163
Német	n.a.	7	n.a.	9	n.a.	1

Ami a munkások születési hely szerinti származását illeti, rendelkezésünkre áll egy forrás, mégpedig az Állami Dohánygyár 647 munkásának 1890-1894 közötti időszakból fennmaradt listája. Ez alapján 68,5%-uk a városban, illetve Kolozs vármegye más településén látta meg a napvilágot, 26,6% pedig románnak vallotta magát.<sup>16</sup>

Az első nagy világegést követő időszak gyökeresen megváltoztatta nemcsak a hatalmi, de a demográfiai viszonyokat is. 1930-ban, az első világháború után 12 évvel, a város teljesen más képet mutatott, mint azelőtt. A román ajkú és nemzetiségű lakosok számaránya jelentősen megnőtt, ezzel párhuzamosan pedig a magyarság aránya lecsökkent, abszolút száma viszont nőtt. E jelenség annak tulajdonítható, hogy amint azt már az előbbieken kifejtettük, a város inkább volt közigazgatási-pénzügyi és oktatási központ, mint iparváros. A magyar közigazgatás első világháború utáni kivonulásával pedig jelentős számú magyar lakos hagyta el a várost. Helyükbe pedig román közigazgatás és lakosság érkezett. Feltevésünket látszanak igazolni az 1930. évi román népszámlálás adatai is. A város lakosságának foglalkozás szerinti és nemzetiségi összetételének összehasonlításakor érdekes adatok születtek. Míg a közigazgatásban, oktatásban és igazságszolgáltatásban alkalmazott román munkavállalók abszolút száma és arányszáma egyaránt látványosan megnőtt, 65%-ra (11099 személy), addig az iparban foglalkoztatottak között csak 21,2 % volt (összesen 5529 személy), a magyarok 59,9 %-nak felét sem tette ki. A közérthetőség kedvéért az alábbiakban egy táblázaton is ábrázoljuk ezt a jelenséget, ahol a kolozsvári román és magyar munkavállalók ágazatonkénti megoszlását követhetjük.<sup>17</sup>

	Mező- gazdaság	Ipar	Kereske- delem	Szállítás	Közi- gazgatás	Egyéb és ismeretlen	Összesen
Román	7,47%	18,30%	6,82%	11,97%	31,80%	23,61%	100%
Magyar	6,22%	37,82%	11,11%	11,77%	7,49%	25,55%	100%

<sup>16</sup> Egyed Ákos: i. m. 85.

<sup>17</sup> *Recensământ general al populației României din 29 decembrie 1930*. V, 133.

Az 1930-as népszámlálás adatai alapján a magyar etnikum dominált a munkásság körében. A két világháború közti időszak különböző gyáraiban dolgozó munkások etnikai összetételét vizsgálva már színesedik a kép. Anélkül, hogy általánosítanánk, három esetet mutatunk be. Az első az IRIS Porcelángyáré, amit 1922-ben alapított egy román tőkércsoport a város vezetésének segítségével. 1929-ben az akkor 275 főt számláló alkalmazottai közül 42% vallotta magát románnak, 52% magyarnak, 3% németnek, 1% pedig zsidónak.<sup>18</sup>

Egy másik eset a RAVAG Fémárugyáré, amit az 1920-as években alapított Max Rappaport és a folyamatos fejlődésnek köszönhetően a város egyik jelentős ipari létesítményévé nőtte ki magát. 1935 és 1940 között a gyár munkásainak 63%-a magyarnak, 30%-a zsidónak, 6,3%-a pedig románnak vallotta magát.<sup>19</sup> A harmadik eset a Schul Selyemgyáré, melynek az 1930-1940 közötti években alkalmazott munkásai között a magukat románnak vallók voltak többségben 56%-kal, a magyarok aránya 38% volt, zsidóké pedig 5%.<sup>20</sup>

Ami a munkásság felekezeti megoszlását illeti, az még színesebb képet mutat, hiszen hűen tükrözi az erdélyi felekezeti viszonyokat. Erdélyben az újkor folyamán kialakult felekezeti viszonyok miatt az etnikum és a vallás között szoros kötődések mutathatóak ki. Míg a román etnikumú lakosság túlnyomó többsége majdnem kizárólag a görög katolikus és a görögkeleti felekezetekhez tartozott, addig a magyarság a római katolikus, a református, az unitárius és evangélikus egyházak között oszlik meg. Az erdélyi magyar lakosság körében érezhető egy enyhe számbeli túlsúly a protestáns felekezetek javára. A német etnikumhoz tartozók túlnyomó többsége a lutheránus felekezethez tartozott, egy kisebbség pedig a római katolikushoz. Ami konkrétan a kolozsvári üzemek munkásságának felekezeti hovatartozását illeti az 1935 és 1940 közötti időszakban, a RAVAG Fémárugyár esetében a reformátusok voltak a legtöbben 48%-kal, őket követték az izraeliták 30%-kal, majd a római katolikusok 11%-kal. A többi felekezethez tartozók jóval kisebb arányszámokkal szerepeltek.<sup>21</sup> Amint az az alábbi ábráról is kiderül, az Ady

---

<sup>18</sup> Lásd a kolozsvári IRIS Porcelángyár Rt. 1929. évi munkáslistáját a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságánál, F 146 Fabrica de Porțelan IRIS Cluj-Napoca, 4/1929 dosszié, 1–9.

<sup>19</sup> Lásd a kolozsvári RAVAG Fémárugyár 1935-1946 között alkalmazottainak fizetési listáit a Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Igazgatóságánál, F 818 Întreprinderea RAVAG Cluj, 11/1935 dosszié, 1–100.

<sup>20</sup> Lásd a kolozsvári Schul Selyemgyár 1935–1940 között alkalmazottainak fizetési listáját a Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Igazgatóságánál, F 1206 Fabrica de basmale „Schul” Cluj, 1/1935 dosszié, 1–144, 2/1935 dosszié 1–128, 6/1935 dosszié 1–99, 9/1937 dosszié 1–151.

<sup>21</sup> Lásd a kolozsvári RAVAG Fémárugyár 1935-1946 között alkalmazottainak fizetési listáit a Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Igazgatóságánál, F 818 Întreprinderea RAVAG Cluj, 11/1935 dosszié, 1–100.

Harisnyagyár alkalmazottai körében 1930 és 1940 között a reformátusok a második legnépesebb csoport voltak (31%), az izraeliták viszont a maguk 36%-ával az első helyet foglalták el, a római katolikusok 22%-kal a harmadik legnagyobb felekezet voltak, míg a többiek 2-3% között mozogtak.<sup>22</sup>



Érdekes a különböző felekezetekhez tartozó egyének születési hely szerinti származása. A RAVAG református munkásainak 63%-a Kolozsvárt született és 21%-uk a szomszédos megyékben. Az izraeliták 29%-a született a városban, míg egy másik 29%-a Kolozs megye más településein. A görög katolikusok többsége viszont a szomszédos megyékből származott.<sup>23</sup> Az Ady Harisnyagyár református alkalmazottainak 55%-a Kolozsvárt látta meg a napvilágot, az izraelitáknak viszont csak 14%-a, 42%-uk pedig a szomszédos megyékből, a többi pedig még távolabbról származott. A római katolikus felekezetűeknek 53%-a volt a város szülőtte.

Az ipari munkások, akárcsak a város többi lakói, születési helyüket tekintve több csoportra oszthatóak fel. 1. akik a városban születtek, 2. akik a megyében, 3. akik a közvetlenül szomszédos megyékben, 4. a közvetetten szomszédos megyékben, ami egyben a külső kört képezi 5. a dualizmus kori Magyar Kiáltság más megyéiben 6. a Kárpátokon túli román területeken, vagy

<sup>22</sup> Lásd a kolozsvári Ady Harisnyagyár 1930–1940 között alkalmazott munkásainak névsorát a Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Igazgatóságánál, F 972 Fabrica de ciorapi „Ady” Cluj, 2/1930 dosszié 1–96, 3/1931 dosszié 1–184.

<sup>23</sup> Lásd a kolozsvári RAVAG Fémárúgyár 1935-1946 között alkalmazott munkásainak listáját a Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Igazgatóságánál, F 818 Întreprinderea RAVAG Cluj, 11/1935 dosszié, 1–100.

más néven Ó-Romániában. Az Ady Harisnyagyár dolgozóinak helyzetét az alábbi ábra szemlélteti a legjobban:



Amint az látható, a munkásoknak több mint 1/3-a a városban született, de már a szomszédos megyékben születettek aránya megelőzi a Kolozs megyeiekét. A szomszédos megyékből származók pedig a munkásság 1/4-ét teszik ki. A Schul Selyemgyár esetében már érezhetően nagyobb volt a Kolozsvárt születettek aránya, akárcsak a Kolozs megyeieké, hiszen a városban születettek az összlétszámnak majdnem a felét tették ki. A szomszédos megyékből származók pedig a harmadik helyre szorultak vissza. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy mindkét vállalatnál mérhető arányban vannak jelen a régi Osztrák-Magyar Monarchia területein kívüli idegen államokban születettek, mint a németek vagy az oroszok.

Az ipari munkásságot azonban nem szabad teljesen elválasztanunk a kisiparosoktól, a mesteremberektől. A fokozatosan teret nyerő gyáripar nemcsak a piacát hódította el a kisiparosoknak, hanem a sorsukkal elégedetlen segédek vagy tönkrement mestertemberek a gyárakban kerestek munkát maguknak. Így maguk a valamikori kisiparosok duzzasztották tovább a gyáripari szakmunkásság sorait. Az Osztrák-Magyar Monarchia magyar felében a kézműipar hanyatlása, pontosabban az önálló vállalkozást vivő mesteremberek számának csökkenése statisztikailag már az 1890-es évektől kimutatható.<sup>24</sup> Arra már vannak információink, hogy a kisiparosok Kolozsvárt sem voltak könnyebb helyzetben, de azt egyelőre csak feltételezzük, hogy közülük is sokan kerestek munkát a nagyiparban.

<sup>24</sup> Rézler Gyula: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914*. Bp. 1938. 27–28.

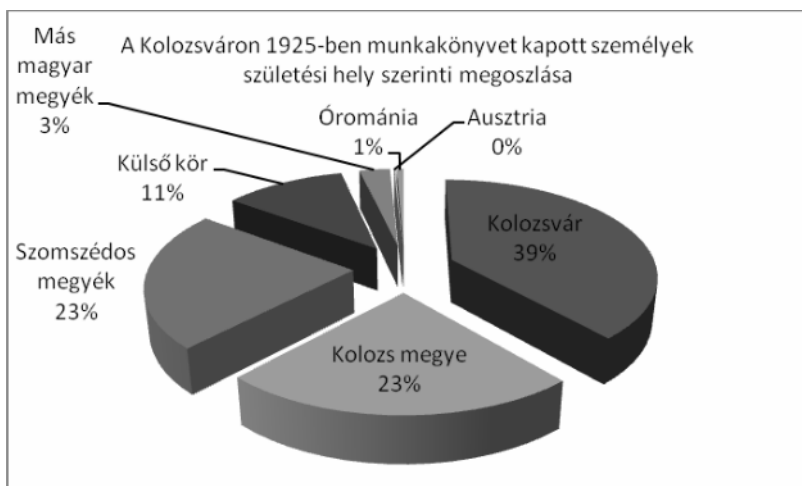
A kolozsvári iparosokra vonatkozó adatainkat a Kolozsvári Ipartestület által kiadott munkakönyvek eredeti törzslapjaiból merítettük. Ezek azonban csak az 1896 és 1934 közötti évekből maradtak meg. A törzslapokon 1914. október elejéig a név, foglalkozás, születési év, születési hely mellett szerepelt a felekezeti hovatartozás is. Ezután azonban eltűnik a rubrikatúrából, így ettől kezdve sajnos már nem rendelkezünk ilyen jellegű információkkal. A több évtizedre vonatkozó adatok részleges feldolgozása után érdekes kép bontakozott ki előttünk. Ahogy az alábbi ábrából is kiderül, a Kolozsváron munkakönyvet kapott kisiparosok számának alakulása hűen tükrözte a gazdasági növekedés vagy épp a nagy gazdasági világválság okozta visszaesést.



Míg 1925-ig állandó emelkedés mutható ki, ezután folyamatos csökkenés figyelhető meg. A születési hely szerinti megoszlás tekintetében a két világháború közötti időszakban végig jelen vannak a birodalom osztrák felében született személyek. Az általános csoportosítás ugyanaz, mint a gyári munkásoknál, 1. a város 2. Kolozs megye, 3. a szomszédos megyék, 4. a távolabbi megyék (külső kör), 5. a régi Osztrák-Magyar Monarchia magyar felének többi megyéi, 6. a Monarchia osztrák felében születettek, 7. a Kárpátokon túli román területek szülöttei 8. egyéb európai államokban születettek.

A kisiparosság körében a legnagyobb számban mindig a városban születettek voltak, míg a második helyet váltakozva a szomszédos megyékből, illetve a Kolozs megyéből származók foglalhatták el. Ezután pedig a külső körből származók következtek, majd a még távolabbról származók. Ez a logika

csupán az 1920-as évben borult fel, amikor úgy a szomszédos megyebeliek, mint a külső körben születettek megelőzték a Kolozs megyéből származókat. A jelenség pontos okát még nem sikerült tisztáznunk, de azt feltételezzük, hogy valószínűleg a bekövetkezett államhatalom-váltás játszott nagy szerepet ebben a mozgásban. A következő, általunk feldolgozott évben, 1925-ben már kezdtek visszaállni a megszokott állapotok (lásd az alábbi ábrát). A munkakönyvet szerzett kisiparosok majdnem 40%-a a város szülőtte volt, kb. ¼-e a megyében, egy másik ¼-e a szomszéd megyékben született.<sup>25</sup> Ez azt jenti, hogy a jelentkezők 85%-a egy maximum 150 km-es sugarú körzetből származott.



Ha összehasonlítjuk a munkakönyvet szerzett kisiparosok és legalább két gyár munkásainak ugyanazon időszakra vonatkozó adatait, elég érdekes képet kapunk. Az alábbi grafikonon az 1934-ben munkakönyvet kapott kisiparosok és az ugyanazon időszakban a Schul Selyemgyárban, az Ady Harisnyagyárban és a RAVAG Fémáru gyárban alkalmazott ipari munkások adatait állítottuk párhuzamba.<sup>26</sup>

<sup>25</sup> Lásd a Kolozsvári Ipartestületnél munkakönyvet szerzett iparosok névsorát a Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Igazgatóságánál, F 202 Corporatia industrial a meseriasilor Cluj, 294/1922 valamint 333/1925 dossziék, 1–100.

<sup>26</sup> Lásd a Kolozsvári Ipartestületnél munkakönyvet szerzett iparosok névsorát a Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Igazgatóságánál, F 202 Corporatia industrial a meseriasilor Cluj, 413/1931 dosszié, 1–100.

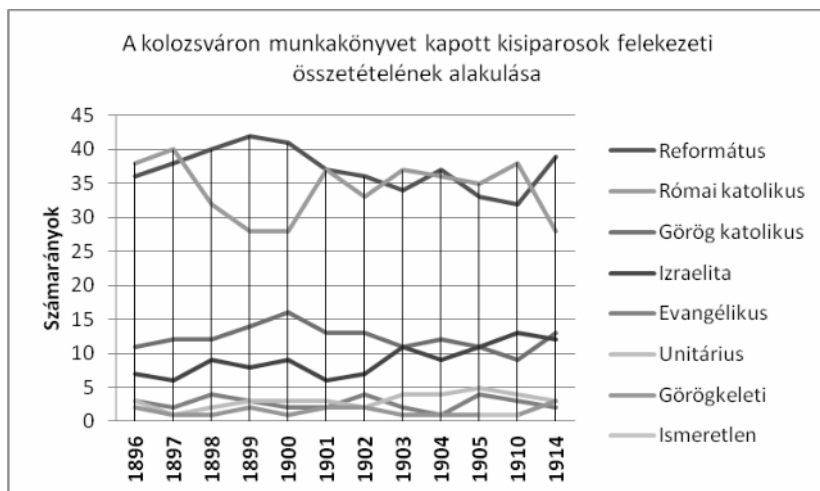


Amint azt láthatjuk, mindhárom esetben a Kolozsvárt született alkalmazottak voltak a legtöbben. A második helyen viszont, míg a Schul alkalmazottai körében a Kolozs megyeiek, addig a kézműiparosok csoportjában akárcsak az Adynál a szomszédos megyékből származók álltak. A külső körből érkezők pedig a kisiparosok között többen voltak, mint a Kolozs megyeiek. Ami feltűnő, hogy a kézműiparosok körében a kolozsvári születésük után meghatározó arányszámmal a közvetlenül szomszédos, illetve távolabbi megyékből származók következtek és nem a saját megyebeliek. Ezzel szemben a gyáripari alkalmazottak rekrutációja jóval kiegyensúlyozottabb, hiszen többségük a városból és a környező megyékből származik. Azt feltételezzük, hogy ez a jelenség elsősorban annak a következménye, hogy Kolozsvár kisiparos társadalma, akárcsak az egész város ebben az időszakban, magyar jellegű, márpedig Kolozs megye lakosságának 60%-a román etnikumú ebben az időben. Így történhetett meg, hogy a kisiparosság rekrutációs bázisa a város után inkább a szomszédos és azokon túli megyékből állott, mint a települést körülölelő megyéből.

Amint azt már az előbbieken jeleztük, a kisiparosok felekezeti hovatartozására vonatkozó adatokkal csak az 1896-1914 közötti időszakra vonatkozóan rendelkezünk.<sup>27</sup> Ismételten felhívjuk a figyelmet arra, hogy 1914 novemberétől a forrásul szolgáló munkakönyvi törzslapok rubrikatúrájából eltűnt a felekezeti hovatartozás megjelölése. Ezért ebben az évben a bejegyzettek 23%-ának nem ismerjük a felekezetét. Az erre az évre megjelenő

<sup>27</sup> Lásd a Kolozsvári Ipartestületnél munkakönyvet szerzett iparosok névsorát a Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Igazgatóságánál, F 202 Corporatia industrială a meseriasilor Cluj, 2/1896, 60/1902, 173/1911, 229/1914 dossziékat.

adatok csak a fennmaradt 77%-ot kitevő személyekre vonatkoznak. Tehát annak ellenére, hogy az alábbi ábrákon úgy látszik mintha a bejegyzettek száma csökkenne, valójában az összlétszámuk tovább növekedett!



A kolozsvári kisiparosok felekezeti összetétele hűen tükrözte a város öszlakosságát. A településen egyetlen egyház hívei sem voltak abszolút többségben, a legtöbben a protestánok voltak, őket követték a római katolikusok, majd a többi közösségek tagjai. Ehhez hasonló volt a helyzet a kézművesek körében is. Amint a fenti ábrán is látható, az első helyen váltakozva a reformátusok és a római katolikusok voltak, harmadik helyen a görög katolikusok következtek, akiket 1900 után utolértek az izraeliták. A két kisebb protestáns felekezet (lutheránus és unitárius) tagjai, akárcsak a görögkeletieké, néhány százalék körül mozogtak mindvégig. A százalékok azonban nem mutatják a számbeli növekedés ütemét. Márpedig a vizsgált időszakban állandóan növekedett a munkakönyvet szerettek száma, a leglátványosabban az izraelitáké. E felekezet számaránya azonban csak a 20. század elején haladta meg a 10%-os küszöböt, ahhoz, hogy majd 1910-re a harmadik helyre kerüljön. A túlyomó többségében román etnikumú görög katolikusok száma 1900-ig folyamatos növekedést mutat, majd ezután egy kisebb csökkenés következik be ahhoz, hogy 1914-re ismét megemelkedjen. Százalékos arányban 1900-ra érték el a legmagasabb szintet 16%-kal, ezután csökkent, majd 1914-re enyhén emelkedett. A két legnépesebb felekezet, a református és a római katolikusok csoportja abszolút számokban mindvégig növekedett. Az arányszámuk viszont hullámzó értékeket mutat. A római katolikusok a legnagyobb arányban (40%) 1897-ben szerepeltek, majd ezután folyamatosan teret veszítettek 1900-ig, ettől fogva ismét emelkedett az arányuk.



A reformátusok pedig egy ezzel ellentétes folyamat részesei voltak, már 1896-tól növekedett a részesedésük 1899-ig, ekkor érték el a legmagasabb értéket (42%). Ezután csökkenni kezdett az arányuk 1910-ig, innen pedig ismét növekedett 1914-ig, amikor újból az első helyre kerültek. E két legnagyobb lélekszámú felekezet 1905. év körüli térvesztése szorosan kapcsolódott a sorban utánuk következő másik kettő, a görög katolikusok és az izraeliták térnyerésével, valamint az a tény sem elhanyagolható, hogy a két kisebb protestáns felekezet tagjai ekkor szerepeltek a legnagyobb arányban (4% és 5%).

Ami a különböző felekezetű kisiparos csoportok mobilitását illeti, a reformátusok esetében maga a város jelentette a legfontosabb utánpótlást, a csoporton belül 40-50% között mozgott a Kolozsvárt születettek aránya. A legmagasabb 1905-ben több mint 60% volt. A Kolozs és a szomszédos megyékből származó reformátusok akkor szerepeltek a legnagyobb számban (összesen 50%), amikor maga a felekezeti csoport is az első helyre került, pontosabban 1898-1900 között. Tehát az a többletnépesség, amelynek köszönhetően ebben a három évben ez a protestáns felekezet a munkakönyvet szerzők között a legnépesebb kategóriát alkotta, a megyéből és a szomszédos megyékből származott. A várostól távolabb fekvő megyékből, az ún. külső körből származók aránya is ebben az időszakban éri el a legmagasabb értéket. A római katolikusokon belül a helyben születettek végig 50% körüli, gyakran azon felüli többséget képviseltek. A többi övezetből érkező katolikusok 1900-ban érik el a legmagasabb számot. A római katolikus csoport tagjai között voltak azok, akik a legtávolabbi vidékekről érkeztek Kolozsvárra. Itt végig jelen voltak a távolabbi magyarországi megyékből származók,<sup>28</sup> és a birodalom osztrák felében<sup>29</sup> születettek is feltűntek a századforduló körüli esztendőknél. A legmobilisabbnak azonban az izraelita felekezethez tartozók bizonyultak, ugyanis e rövid időszak alatt is szemmel látható aránytölődés megy végbe a városban születettek és a szomszédos megyékből érkezők között, ez utóbbiak javára. Míg az általunk kutatott időszak elején még a Kolozsvárt születettek voltak a legtöbben a munkakönyvet kapott izraeliták körében, néhány éven belül a szomszédos megyékben születettek lépnek az első helyre. A római katolikusok mellett az izraeliták körében találunk olyan kisiparosokat, akik igazán távoli vidékekről érkeztek. A birodalom osztrák feléből (Galiciából) betelepülők aránya viszonylag alacsony volt, ellenben annál nagyobb számban érkeztek a külső körből illetve a Magyar Királyság távolabbi vidékeiről. Az eddig tárgyalt felekezetekéhez viszonyítva teljesen más volt a többségében román ajkú görög katolikusok rekrutációs területe. Már a tárgyalt időszak elejétől a Kolozs megyéből származottak veszik át a

---

<sup>28</sup> Észak- és Nyugat-Magyarország

<sup>29</sup> Csehország, Szilézia és Alsó-Ausztria

vezetést. Annak ellenére, hogy a városban születettek is jelentős tömeget képviselnek, a legtöbb görög katolikus a Kolozs és a szomszéd megyékből érkeztek. A külső körből és a Magyar Királyság egyéb területeiről elenyésző számban költöztek a településre a tárgyalt korszakban. Megjegyzendő, hogy máshonnan nem is nagyon jöhettek, mert abban a korban Erdély északi, Kolozsvár körüli és ahhoz viszonylag közel fekvő részein élt a görög katolikus népesség 90%-a.

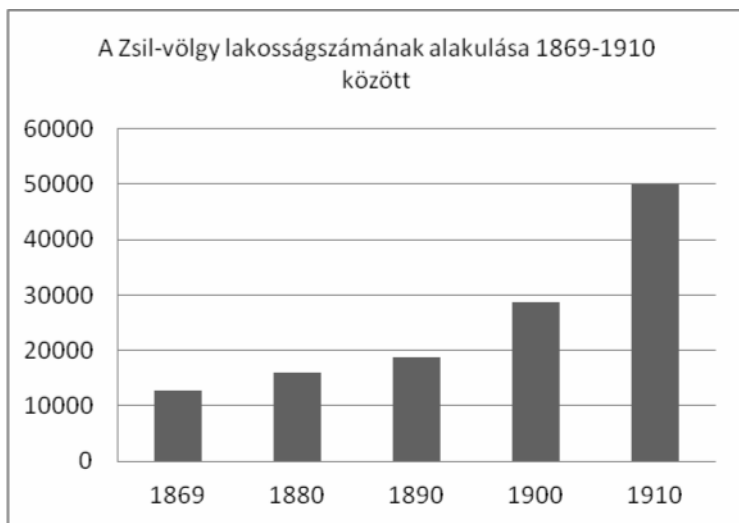
## Szénmedence a Kárpátokban

A kolozsvári helyzettől teljesen eltérő a következőkben bemutatásra kerülő Zsil-völgyi munkásoké. A tárgyalt kistérség Erdély délnyugati szegletében található a Déli-Kárpátokban, Hunyad vármegyében. Az egész medencében 14 község volt, amelyek közösen egy járást alkottak. A terület jelentőségét a nagy mennyiségben előforduló jó minőségű barnaszén adta. A szénről ugyan már a 19. század első évtizedeiben tudomást szereztek, sőt még vasutat is terveztek a kitermelt szén piacra juttatásához. Az első vonal megnyitására mégis 1870-ig kellett várni. A vasút megépítésével viszont megindult a vidék iparosodása. A külföldi és hazai befektetők modern bányüzemeket építettek, és nem lévén használható helybéli munkaerő, szakképzett bányászokat és mesterembereket telepítettek ide. A 19. század végén már egy fejlődő bányavidéket talált az arra utazó. Mi sem szemlélteti jobban a robbanásszerű fejlődést, mint a kibányászott szén mennyisége: 1868 és 1913 között 2000 tonnáról 2,5 millió tonnára növekedett. Ezzel pedig a Zsil-völgye a Monarchia magyar részének legjelentősebb szénmedencéjévé nőtte ki magát.<sup>30</sup> A térség lakosainak száma pedig az 1869 és 1910 között 12671-ről 50015 főre emelkedett.<sup>31</sup>

---

<sup>30</sup> Lásd Köpeczi Béla – Makkai László – Mócsy András – Szász Zoltán (szerk.), *Erdély története*. III, Bp. 1988, III (a továbbiakban *Erdély története*. III), 1549.

<sup>31</sup> *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. I, A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként*. Bp. 1902, 588, valamint *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 46, A magyar szent korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként*. Bp. 1913, 404.

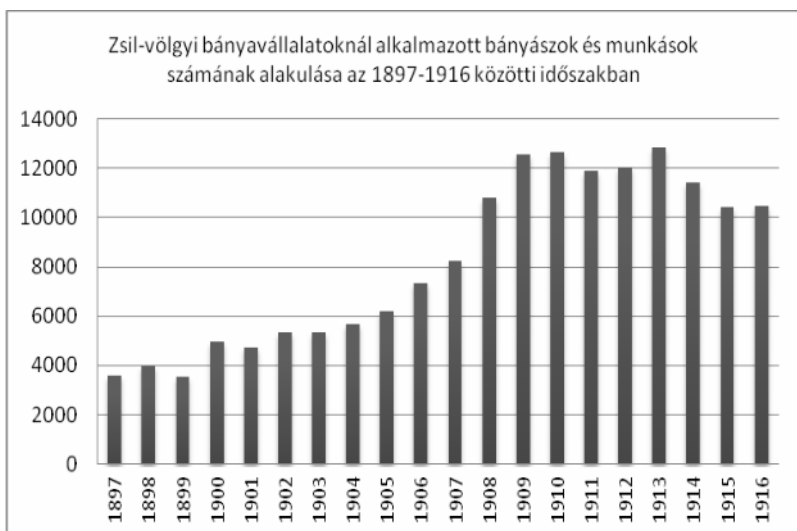


A fenti ábrából is kitűnik, hogy a lakosság legnagyobb számban 1890 és 1910 között növekedett. Alig 20 év alatt a térségben nyilvántattott személyek lélekszáma több mint a kétszeresére nőtt. Természetesen, ez a számbeli gyarapodás nem a magas születési arálynak köszönhető, hanem a nagyszámú bevándorlónak. Amint azt már említettük, mivel helyben nem volt a bányászathoz értő munkaerő, sőt még a szakképzetlen munkára alkalmas megfelelő számú személy se, a vállalatoknak más vidékekről kellett a munkásokat idetelepíteniük. A Monarchia magyar felének 8 nagy szénmedencéje közül a Zsil-völgyi volt az, ahol a legnagyobb számban és arányban dolgoztak kívülről telepített bányamunkások. 1911-ben a 11912 munkás közül csak 853 személy származott a környékbeli falvakból. Tehát az alkalmazottak 93%-át kívülről kellett betelepíteni. Ehhez hasonló helyzet csak a Budapeستől nyugatra fekvő Tatai szénmedencében volt, de ott se volt éppen ilyen magas a telepített munkások aránya (85,9%).<sup>32</sup> Az erdélyi bányászatban külföldi munkásokat majdnem kizárólag csak a Zsil-völgyi nagy szénbányák alkalmaztak. Itt olyan nagy volt a munkáshiány, hogy az 1910-es évben még 1600 személy nyerhetett volna állást. A külföldi munkások nagyobbik része közönséges bányamunkát végzett, kisebbik hányaduk viszont a feltárási munkálatoknál mint szakképzett előmunkás dolgozott.<sup>33</sup>

<sup>32</sup> Wahlner Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara az 1911. évben. *Bányászati és Kohászati Lapok*, 45/24 (1912), 920–930.

<sup>33</sup> Wahlner Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara az 1910. évben. *Bányászati és Kohászati Lapok*, 44/24 (1911), 872.

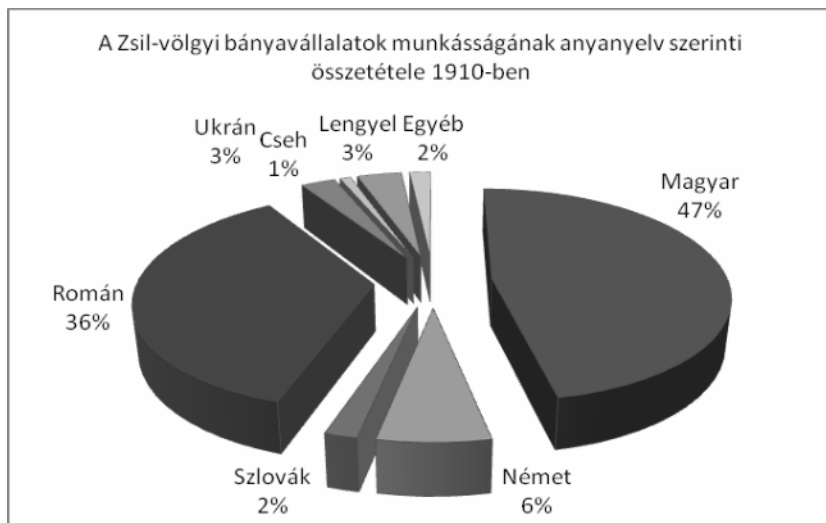
E nagyszámú bevándorlónak köszönhetően, a vállalatoknál alkalmazott személyek száma a már jelzett 1890-1910 közötti két évtized alatt megháromszorozódott. Az alábbi ábrán nyomon követhetjük ezt a folyamatot. Jelenleg egyelőre csak erre az időszakra vonatkozó adatokkal rendelkezünk. A grafikonon látható 1910 utáni visszaesés egy kisebb ipari válság következménye, 1913-ban már a termelés és az alkalmazottak száma is emelkedett. Az I. világháború kitérésekor a bányamunkások közül is sokat besoroztak a hadseregbe, így, annak ellenére, hogy a termelést fokozni kellett volna, az alkalmazottak száma csökkent.<sup>34</sup>



Az 1897-1916-os időszakból, ennek a különböző vidékekről érkezett munkásságnak a pontos etnikai, esetleg felekezeti összetételéről keveset tudunk. Az egyetlen használható statisztikai adat az 1910-es magyar népszámlálás alkalmával készült. Ekkor a 20-nál több alkalmazottal rendelkező vállalatok munkásainak anyanyelvére és állampolgárságára vonatkozó adatait is begyűjtötték. Ezek alapján egy elég színes kép bontakozik ki előttünk. Megállapíthatjuk, hogy ebben az időben a legtöbb munkás a magyar vallotta anyanyelvének, de nem az abszolút többség. A második helyen következtek a román ajkúak, utána pedig a német, lengyel, ukrán, szlovák,

<sup>34</sup> *Magyar Bánya-Kalauz – Ungarisches Montan Handbuch.* (szerk. Déry Károly), 3 (1892), 4 (1896), 5 (1900), 6 (1905), 7 (1910), 8 (1914), valamint Lásd Wahlner Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara az ... évben. a *Bányászati és Kohászati Lapok* 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 191, 1912, 1913, 1915, 1916, 1917, 1920. évfolyamaiban.

cseh, olasz, szerb, horvát, szlovén és más, a statisztikákban „egyéb” címszó alatt feltüntetettek. Mivel az olasz, szerb, horvát, szlovén anyanyelvűek egyenként 1% alatti értékkel szerepeltek, így az alábbi grafikonon az „egyéb” csoportba soroltuk őket.<sup>35</sup>



Az anyanyelvi megoszlás azonban egyáltalán nem fedti a területi származást, sőt még az állampolgárság sem ad felvilágosítást ebben a kérdésben. 1910-ben a tárgyalt kistérség bányamunkásainak 91%-a volt a monarchia magyar felének állampolgára, 8%-a hivatalosan az osztrák oldal polgára, míg a maradék 1% főleg olasz és német.<sup>36</sup> Ezek a számok állandóan változtak, hiszen egy 1911-es iparstatisztika szerint a szénmedence munkásságának már 13,09%-a nem volt magyar állampolgár, ezeknek pedig 95%-a a birodalom osztrák feléből származott.<sup>37</sup>

Az anyanyelvre és az állampolgárságra vonatkozó adatok segítségével csak nagy körültekintéssel vonhatunk le következtetéseket. A legnagyobb nyelvi-etnikai csoport, a magyar anyanyelvű népesség pontos regionális származására vonatkozó adatokkal ebből a korból nem rendelkezünk. Az ipari méretű bányászat megindulása előtt a kistérség lakosságának 90%-a román ajkúnak vallotta magát, a vármegye (Hunyad) lakosságának is 80%-a román

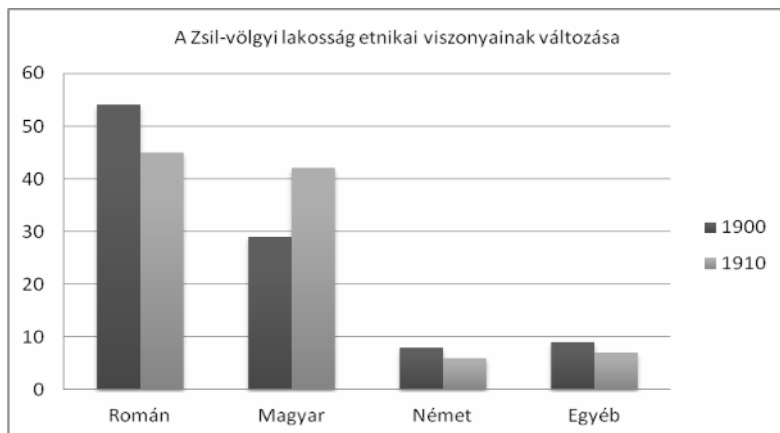
<sup>35</sup> Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 48, A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipar. Bp. 1913. 1068–1069.

<sup>36</sup> Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 48, 1068–1069.

<sup>37</sup> Wahlner Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara az 1911. évben. *Bányászati és Kohászati Lapok*, 45/24 (1912), 931.

volt. A legközelebb fekvő, többségében magyarok által lakott területek, légvonalban északnyugati és északkeleti irányba egyaránt 150 km-re fekszenek. Így az egyszerű logika alapján a magyar lakosság többsége a szomszédos és azokon túli megyékből származott. A román ajkú népesség általában a megyéből származott, de jöttek más területekről is munkát keresők. A német anyanyelvűek nagyobbik része a Monarchia osztrák feléből jött, de a magyarországi vármegyékből is érkeztek. Csak kis részük származott a Német Birodalomból. A szlovák etnikum képviselői Magyarország északi vármegyéiből vándoroltak be a Zsil-völgyébe. A cseh anyanyelvűek nagy többsége Morvaországból érkezett, a lengyelek és az ukránok pedig Krakkó környékéről és Galíciából. Az olaszok részben a Monarchia osztrák feléből, pontosabban Trieszt környékéről, részben Olaszországból vándoroltak be. Az idegen munkások ilyen nagyszámú bevándorlása megszokott jelenség volt a dualizmus kori Magyarországon. Ez a folyamat még a 19. század közepén indult meg, amikor elkezdték az első vasútvonalak építését. Ekkor elsősorban morvaországi és olasz munkások érkeztek. A nagyobb gyárak beindításához is külföldről hozták a szakmunkásokat.<sup>38</sup>

A nagyarányú bevándorlás alaposan megváltoztatta az általunk tárgyalt vidék lakosságának etnikai-nyelvi összetételét. 1900 és 1910 között, csupán egy évtized alatt az őslakosnak számító románok elveszítették a népességben belüli számbeli többségüket.



A két népszámlálás között eltelt viszonylag rövid idő alatt a magyar nyelvű népesség aránya megnőtt, a többi viszont csökkent. Egyértelmű, hogy a magyar anyanyelvűek térnyerése a többi etnikai csoport visszaszorulásával járt

<sup>38</sup> Rézler Gyula: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914*. Bp. 33–34.

együtt. Ezt a jelenséget a bevándorláson kívül egy kisebb mértékű asszimiláció is erősítette.

A területen működő négy jelentős bányavállalat közül a második legnagyobb, az *Urikány-Zsilvölgyi Magyar Kőszénbánya Rt.*, valamint a „Lonea” Kőszénbánya Rt. Munkásaira vonatkozó levéltári adatokat sikerült találnunk, ezért jelen írásunk második részében ezeket fogjuk kielemezni.

Az *Urikány-Zsilvölgyi Magyar Kőszénbánya Rt.* 1891-ben alakult, két társaság fuzionálásával. Az egyik, egy magyar társulat, a szénmedence nyugati részébe vezető vasút kiépítésére vállalkozott, a másik pedig a környékbeli széntelepek kiaknázására alapított francia érdekeltségű bányavállalat volt. Ez utóbbi mögött a *Crédit Lyonnais*, nagynevű francia bank állott. Az új vállalat alaptőkéje 8 millió osztrák-magyar korona volt, amit 1896-ban már 10 millióra emeltek (napjainkra átszámítva kb. 51,29 millió U.S.D.).<sup>39</sup> 1892-ben adták át a forgalomnak a szénmedence közigazgatási központját a térség nyugati felével összekötő Petrozsény-Lupény vasútvonalat. A vállalat termelési ágának központja Lupény lett, ahol még egy kokszyárat is felépítettek. A termelést a legmodernebb eszközökkel folytatták, ahol lehetett gépesítettek, két hőművet is felépítettek, hogy elegendő elektromos energiát biztosíthassanak a bányák, feldolgozó-berendezések, a központi javítóműhely és a bányásztelepek számára.<sup>40</sup> A társaság munkásainak száma folyamatosan gyarapodott, 1892 és 1913 között 150-ről 4424-re növekedett, ezenkívül pedig még további 234 személy dolgozott a kokszyárnál. A bányamunkások számának változása nemcsak a vállalat fejlődési ütemét tükrözte, hanem egyben a gazdasági növekedést vagy épp stagnálást is. Az alábbi grafikonon, a 19. század végi és 20. század eleji hullámszerű emelkedés tapasztalható, több mint kétszeresére nőtt a vállalat által foglalkoztatott bányamunkások száma. 1914-től pedig a cég alkalmazottait ugyanúgy érintette a besorozás, mint a többi társaságét. Azonban 1908, 1909, 1911, 1912 évekre nincsenek pontos információink, így nem tudjuk, hogy ezekben az években a mutatók követték-e a szénmedence munkásainak számában végbement ingadozást vagy sem. Ha összehasonlítjuk az egész kiserégió munkásaira vonatkozó grafikonot a mi vállalatunkéval, egyvalami világosan látszik, a nagy mutatóval ellentétben az Urikány-Zsilvölgyi esetében 1910 és 1913 között is tartott a növekedés. Az előbb említett évek adatainak hiánya annak köszönhető, hogy 1908-ban a bányavállalatok kérésére olyan adatvédelmi intézkedéseket vezettek be, amelyek értelmében tilos volt közölni a különböző üzemek termelésére, annak értékére, munkásainak pontos számára és a bérekre vonatkozó adatokat.<sup>41</sup>

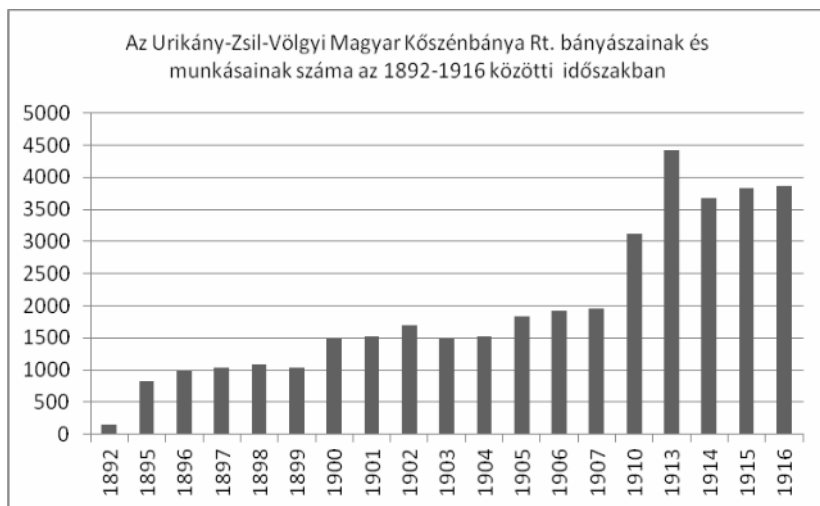
---

<sup>39</sup> Sándor Vilmos: *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900*. Bp. 1954. 406.

<sup>40</sup> *Erdély története*. III, Bp. 1988, 1549.

<sup>41</sup> Wahlner Aladár: *Magyarország bánya- és kohóipara az 1908. évben*. Bányászati és Kohászati Lapok, 42/24 (1909), 719.

A társaság a munkások számára lakásokat, iskolákat, kórházat építtetett, élelmiszerraktárakat létesíttetett, és kiépítette a vízvezeték-hálózatot is.<sup>42</sup> 1913-ban a vállalat által létesített négy bányásztelepen 1634 tiszt- és munkáslakás, közfürdő, 6 templom, 2 élelmiszerraktár, elemi iskolák, polgári fiú- és leányiskola, tiszt- kaszinó és 2 kórház állott az alkalmazottak rendelkezésére.<sup>43</sup>



A vállalat alkalmazottaira vonatkozóan három évből maradtak fenn részletes összeírások, 1909, 1911, valamint 1916/1917-ből. Az első, egy részleges lista, amely az Országos Beteg- és Balesetbiztosító Pénztárba fizető alkalmazottak adatait tartalmazza, pontosabban hivatalnokokét és munkavezetőikét. Ugyanakkor ez az egyetlen listánk, amelyen fel van tüntetve a személyek pontos születési helye is. E névsor alapján a hivatalnokok és munkavezetőknek alig 30%-a származott az erdélyi vármegyékből, Hunyad vármegyéből pedig csupán egy személy. A többi a dél- és északmagyarországi bányavidékekről, valamint Budapestről és környékéről származott. A listán szereplők 15%-a pedig a Monarchia osztrák feléből jött.<sup>44</sup>

A munkásokra vonatkozóan már jóval részletesebb adatokkal rendelkezünk. 1911-ből két lista maradt ránk, amelyek a központi javítóműhelyben

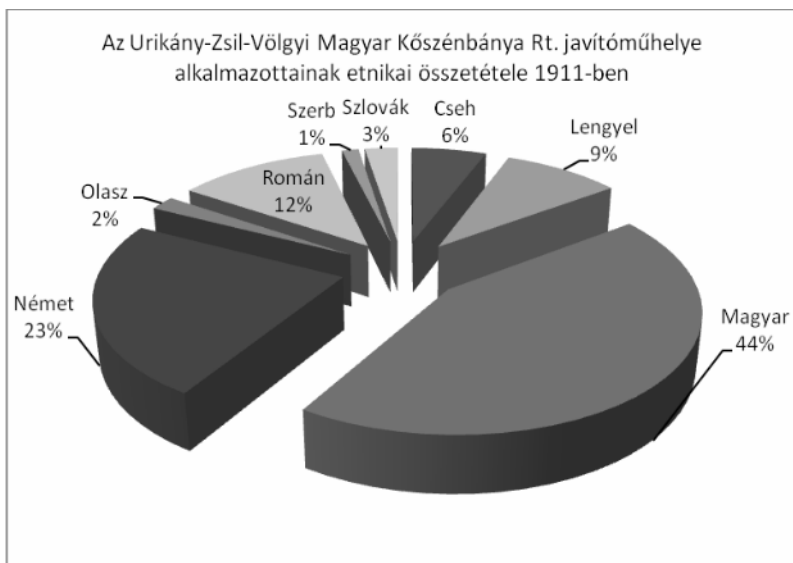
<sup>42</sup> Krizkó Bohus: *Az Urikány-Zsilvölgyi Magyar Kőszénbánya Rt. lupényi bányatelepének rövid ismertetése*. Bp. 1903. 36–50.

<sup>43</sup> *Magyar Bánya-Kalauz – Ungarisches Montan-Handbuch*. Szerk. Déry Károly, 8 (1914), 189.

<sup>44</sup> Lásd az Urikány-Zsil-Völgyi Magyar Kőszénbánya Rt. azon alkalmazottainak névsorát, akik tagjai voltak az Országos Balesetbiztosítási Pénztárnak 1909-ben a Román Nemzeti Levéltár Hunyad Megyei Igazgatóságán, F 115 *Intreprinderea Minieră Lupeni*, 51/1909 dosszié.



alkalmazott szakmunkások, valamint a vállalat kőművesei és napszámosai nemzetiségére, felekezetére, az általuk beszélt nyelvekre, állampolgárságukra vonatkozó információkat tartalmaznak. Ahogy az várható volt, a javítóműhely személyzetének több mint 70%-át a mesteremberek, 20% alatt a tanoncok, és kb. 10%-át a napszámosok alkották. A nemzetiséget/etnikumot tekintve, nagy vonalakban tükrözik az 1910-es népszámlási adatok alapján az egész szénmedence munkásságáról kialakult képet. A különbség az összeírásokor gyűjtött információk jellegében rejlik, ugyanis, míg a hivatalos népszámláláskor a magyar hatóságok csak a személyek anyanyelvére kérdeztek rá, a munkáslisták külön rubrikában tartalmazzák a nemzetiséget/etnikumot és külön a beszélt nyelvet/nyelveket, illetve azt a nyelvet/nyelveket, amelyeken írni-olvasni is tud az illető. Az alábbi ábrán a munkások nemzetisége/etnikuma szerepel és nem a beszélt nyelv. Egyetlen esetben nem fedí e két elem egymást, mégpedig a cseh származásúaknál. Itt az a furcsa, de nem megmagyarázhatatlan helyzet állt fenn, hogy az összességében 6%-ot kitevő munkásból, akik csehnek vallották magukat, csupán 10%-uk beszélt csehül, a többi csak németül és magyarul.<sup>45</sup>



<sup>45</sup> Lásd az Urikány-Zsil-Völgyi Magyar Kőszénbánya Rt. javítóműhelyében alkalmazott munkások névsorát 1911-ből, a Román Nemzeti Levéltár Hunyad Megyei Igazgatóságán, F 115 Întreprinderea Minieră Lupeni, 75/1911 dosszié.

Ez annak a következménye, hogy Magyarországra a cseh korona országaiából a többségében németek lakta, iparosodottabb területekről jöttek szakmunkások, ezek viszont nem németnek, hanem csehnek/csehországinak vallották magukat. Egy másik szembeötlő jelenség, hogy a munkások közül senki sem vallotta magát ukránnak, vagy legalábbis így nem jegyezték be senkit. Ez azonban nem jelenti azt, hogy esetleg nem is volt ukrán eredetű személy. Erre majd a felekezeti adatok kielemezésekor derül csak fény.

Ha ezt a listát összevetjük az egész medence munkásságára vonatkozó adatokkal, akkor az első ami feltűnik, hogy a műhely alkalmazottai között a környék „óslakosainak” számító román nemzetiségűek alig valamivel több mint 10%-ban fordulnak elő, a magyarok aránya is kisebb néhány százalékkal, viszont kiugróan magas a más nemzetiségűek aránya. Ez abból adódik, hogy, amint már jeleztük, itt 70% volt a szaképzett munkások és 20% a tanoncok aránya. Érdekes módon a műhelynél dolgozó napszamosok/szakképzetlen munkások között egyetlen csehet vagy lengyelt sem találtunk.

Felekezeti hovatartozásukat tekintve a munkások abszolút többsége római katolikus volt. A második legnagyobb csoport a reformátusoké, majd a görög katolikusok és a lutheránusok következtek. A többi felekezet tagjai jóval 10% alatt maradtak.<sup>46</sup>

Az etnikum és a felekezeti hovatartozás között szoros összefüggéseket fedezhetünk fel. Bizonyos felekezetek csupán meghatározott etnikumokhoz kötődnek. A reformátusok és az unitáriusok mind magyaroknak vallották magukat. A többi egyházak hívei már különböző etnikumokhoz tartoztak. A legkülönbözőbb nemzetiségű tagjai a római katolikus egyháznak voltak, hiszen a románokat és a szerbeket kivéve minden népcsoportból voltak hívei. A román etnikum, akárcsak Erdély egész területén, a görög katolikus és a görögkeleti egyházak között oszlott meg. A szerbek mind görögkeletiek voltak, a csehek és olaszok pedig római katolikusok. A lutheránusok túlnyomó többsége német, a kisebbség pedig magyar és szlovák volt. A görög katolikus felekezetűek sem voltak mind románok (65%), volt egy számottevő lengyel és egy magyar kisebbség is a soraikban. Ez a magát lengyelnek valló és lengyel nyelvet beszélő csoport, amely nem felel meg a lengyel etnikum és a római katolikus egyház közötti szoros kötődésről szóló közismert paradigmának. Mivel nincsenek adataink az illető személyek pontos születési helyéről, nem tudjuk beazonosítani, hogy lengyel vagy ukrán nyelvű közösségben születtek-e. Így a kérdés továbbra is nyitott marad. Végül az izraelita felekezetű munkások voltak azok, akik mind magyar etnikumúnak vallották magukat.

A földrajzi származás meghatározásához elsősorban az állampolgárság, de a felekezeti hovatartozás és az etnikum is jó támpontot ad. A műhely

---

<sup>46</sup> Lásd az Urikány-Zsil-Völgyi Magyar Kőszénbánya Rt. javítóműhelyében alkalmazott munkások listáját 1911-ből, a Román Nemzeti Levéltár Hunyad Megyei Igazgatóságán, F 115 *Întreprinderea Minieră Lupeni, 75/1911* dosszié.

alkalmazottainak 80%-a a kettős monarchia magyar, 18%-a pedig az osztrák felének volt a polgára, további 1-1% pedig német, illetve olasz állampolgár volt. Viszonylag egyszerű behatárolni azt a területet, ahonnan a lengyelek és a csehek származtak. A lengyelek Galíciából, a csehek pedig a cseh korona országaiból, mégpedig Csehországból, Morvaországból és Sziléziából. A szlovákok származási területét is le lehet szűkíteni az északmagyarországi, többségében szlovákok lakta vármegyékre. A szerbek az Erdéllyel szomszédos Bánátból jöhettek. Az olaszok nagyobbik része a birodalom osztrák feléből (elsősorban az olaszok által lakott Triest környékéről), egy kis részük pedig egyenesen Olaszországból vándorolt be.

Nem ilyen egyszerű a német etnikum esete. A magukat németnek valló személyek 17%-a volt osztrák polgár, 3% pedig német állampolgár. Azok, akik a birodalom osztrák feléből érkeztek, bárhonnan jöhettek. Se a felekezetük, se a nyelvtudásuk ismeretében nem tudjuk meghatározni pontosabban a szülőhelyüket. A német etnikumúak túlnyomó többsége magyar állampolgár volt. A rendelkezésünkre álló adatok segítségével lehetetlen még nagy vonalakban is meghatározni e személyek születési helyét. Ez elsősorban abból adódik, hogy a Magyar Királyság területén ebben a korban több régióban is nagyszámú német közösség élt. Az észak-magyarországi bánya-városoktól, a délnyugat- és délmagyarországi sváb falvakig, vagy éppen az erdélyi szász vidékig többszáz éves múltú virágzó német közösségeket találunk a 20. század elején. Ugyanakkor a 19. század közepétől kezdve, az első magyarországi ipartelepek megjelenésével, egyre nagyobb számban jöttek az országba a német területekről is szakmunkások. Ezek egy része nem maradt véglegesen az első munkahelyén, hanem továbbment. Így jutottak el az ország keleti peremvidékének számító Erdélybe is. Márpedig ezek a személyek már magyar állampolgárként szerepeltek a statisztikákban is. Felekezetük alapján se lehet behatárolni a származási helyüket, ugyanis úgy a magyarországi, mint a 19. században bevándolt németek a római katolikus vagy a lutheránus egyház hívei voltak.

A magyar munkások pontos származási helyének behatárolása is lehetetlen ebben az esetben. A magyarok a Magyar Királyság egész területéről jöttek a Zsil-völgyébe. A felekezeti hovatartozás után szintén nem lehet leszűkíteni a kört, ugyanis a magukat magyarnak valló munkások a görögkeleti egyházat kivéve bármely más közösség tagjai lehettek. Az egyetlen támpont az unitáriusok, akikről köztudott, hogy csak Erdély jól körülhatárolt területein éltek. Ők azok, akik biztosan az erdélyi vármegyékből származtak. A református, római katolikus, lutheránus vagy görög katolikus magyarok származásának helyét lehetetlen meghatározni.

A műhelyben dolgozó munkások névsora mellett fennmaradt egy, hivatalosan a vállalatnál alkalmazott kőművesek és napi béresek/napszámosok listája is. Ez a megnevezés azonban hibás, ugyanis valójában 2 kőművesen és

8 napszámosan kívül a többi alkalmazott mind a felszínen dolgozó segédszemélyzet volt, amely az élelmiszerraktáraknál, a telefonhálózatnál, irodákban végezett kisegítő munkát. Azonban ugyanide tartoztak a kocsisok, kéményseprők, éjjeliőrök, kórházi szolgák, az istállómester és a szállásmester is. Tehát inkább nevezzük kisegítő személyzetnek. A csoport etnikai összetétele néhány ponton különbözött a műhelymunkásokétól. A legnagyobb arányszámmal itt is a magyarok szerepeltek, de néhány százalékkal alacsonyabban, a második helyen a németek álltak. A románok viszont itt közel 20 %-os arányt értek el, ami jóval nagyobb, mint a műhelymunkások körében. Az olaszok is nagyobb arányban voltak jelen. Ebben a csoportban jelent meg az orosz mint külön kategória, azonban a magukat oroszoknak vallók görög katolikus felekezetűek voltak, amiből arra következtetünk, hogy ukránokról van szó. Az alkalmazottak felekezeti összetétele is némiképp különbözött a műhelymunkásokétól. A római katolikusok ugyan itt is a legnagyobb számú csoportot alkották, de némiképp csökkent az arányuk. Ezzel szemben látványosan nőtt a reformátusok, a görög katolikusok és a görögkeletiek aránya. A lutheránusok viszont alig 2%-kal voltak jelen ebben a csoportban.

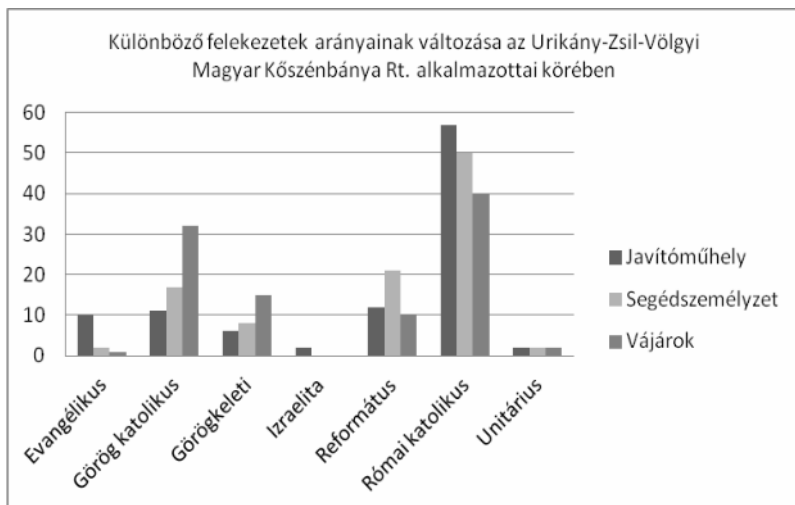
Állampolgárságuk szerint ebben a csoportban még magasabb volt magyarországi illetékességű személyek aránya, mint a műhelymunkásoknál. Születési helyükről ugyanazt mondhatjuk el, mint az előbbieket esetén. A csehek mind a birodalom osztrák feléből származtak, és az alapján, hogy ők már mind beszéltek a cseh nyelvet, arra következtethetünk, hogy cseh nyelveterről vándoroltak be. A lengyelek többsége szintén osztrák illetőségű, egy részük pedig ráadásul görög katolikus felekezetű, tehát Galíciából és Krakkó környékéről származhattak. Az olaszok mind olasz állampolgárok voltak, így a felszigetről érkeztek. A németek származási helyének beazonosítása pedig itt is lehetetlen.

Információk terén az 1916/1917-es üzleti évben a vállalat István bányájánál alkalmazásban levő bányamunkások, pontosabban réselővájárok, bányászok, csillések névsora sem nyújt többet. Ebben az esetben még jobban leszűkült a feljegyzett adatok köre. A név, születési dátum, foglalkozás, alkalmazás éve mellett csupán a felekezetet jegyezték fel.<sup>47</sup> A bányászok között a legnagyobb arányban (40%) még mindig a római katolikus felekezetűek voltak, de a második helyen már a görög katolikusok következtek 31%-al, majd a görög-keletiek és a reformátusok 10% körüli aránnyal. A legvégén pedig a két kisebbik potestáns felekezet tagjai. Az alábbi grafikonon megpróbáltunk párhuzamot vonni a központi műhely szakképzett munkásai, a

---

<sup>47</sup> Lásd az Urikány-Zsil-Völgyi Magyar Kőszénbánya Rt. „István” bányájában alkalmazott munkások listáját az 1916/1917. évre a Román Nemzeti Levéltár Hunyad Megyei Igazgatóságán, F115 Întreprinderea Minieră Lupeni, 34/1916 dosszié.

kisegítő személyzet, valamint az István bánya vájárainak felekezeti összetétele között.



Az ábrán elég világosan látszik, hogy a különböző felekezetek képviselői pontosan milyen munkakörben voltak tömegével alkalmazva. A római katolikusok aránya a műhelytől a bánya felé haladva fokozatosan csökkent. Ez avval magyarázható, hogy a szakképzett munkások abszolút többsége ehhez a felekezethez tartozott. A lutheránusok is a műhelybeli munkások között szerepeltek a legnagyobb arányban, de már a kisegítő személyzet és a bányászok körében alig 1-2%-át a részesedésük. A lutheránusok 65%-a német szakmunkás volt. A reformátusok aránya a műhelyben is számottevő volt, de a kisegítő személyzet körében kiugróan magas. Az ugyan igaz, hogy kizárólag magyar etnikumhoz tartoztak, de a műhelyhez képest magas részesedésük csupán azzal nem magyarázható, hogy az adminisztráció nyelve magyar volt. A görög katolikus és a görögkeleti egyházak híveinek arányszáma a római katolikusokéval ellentétben fokozatosan növekedett a műhelytől a bányáig. A két felekezethez tartozó munkások tették ki az István bánya alkalmazottainak 47%-át. Bár nem ismerjük a nemzetiségüket, az abszolút többségük mindenképpen a román etnikumhoz tartozott. Az izraeliták csupán a javítóműhely munkásai között szerepeltek mérhető arányban. A kisegítő személyzet körében egy sem volt, a bányánál pedig csupán egy személy. Az unitáriusok, kis létszámú felekezet lévén, szerény értékekkel jelentek meg a mutatókon.

Az I. világháborút követő politikai-területi változások utáni időszaktól a Lonea (Lónyai-telepi) Szénbánya Társaság munkáslistája szolgáltat részletes

adatokat a bányamunkásokról. A vállalat megalapítása szorosan összefügg a magyar állam iparpolitikájával. A 19. század utolsó harmadában a magyar kormány saját kezelésű szénbányát nyitott a már előzőleg lefoglalt Zsil-völgyi területeken. A kitermelés központja Petrilla község lett. Az állam azonban, több okból kifolyólag, az 1879-1896-os időszakra bérbe adta a bányáit. Időközben a bányák a szénmedence legnagyobb vállalatának, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Kezelésébe kerültek. A magánvállalat viszont elhanyagolta a bányaterületet, az állami gazdasági vezetők pedig a 20. század elején történt változások (a szénárak megemelkedése) miatt felülvizsgálták addigi döntésüket. A bérleti szerződés 1908. január 1-gyel lejárt, így a kormány megkezdhette a kitermelés újjászervezését.<sup>48</sup> Ezek az állami bányák kerültek 1920 után a román állam tulajdonába. 1925-ben alapították meg a Lonea Szénbánya Társaságot. Legfőbb feladata lett volna szenet szállítani az állami vasutaknak.

A társaság 1939-ben nyilvántartásba vett bányamunkásainak ismerjük az etnikai hovatartozását és a szülőhelyét is. A legtöbb alkalmazott (65%) románként vallotta magát, több mint ¼-e pedig magyarnak. A többiek németek, szlovákok és zsidók voltak.<sup>49</sup> Szülőhelyüket tekintve majdnem 60%-uk Hunyad megyéből származott, sőt egyenesen helyből. Ezután következtek a távolabbi erdélyi megyék szülőttei, és csak utánuk a szomszédos megyékből származottak. Végül pedig, meglehetősen alacsony aránnyal a magyarországi és óromániai beköltözöttek. Ha megvizsgáljuk, hogy egyes etnikumokon belül milyen a szülőhely szerinti megoszlás, elég érdekes képet kapunk. A románoknak ugyanis 65%-a Hunyad (Hunedoara) megyében látta meg a napvilágot, a magyaroknak azonban csupán 44%-a. Ugyanakkor a magyarok között majdnem 30%-ot tett ki az erdélyi megyékből és jelentős hányadot az Erdélytől nyugatra és északnyugatra fekvő területekről betelepültek száma. Az etnikai származástól eltekintve egy érdekes jelenségre derült fény, mégpedig arra, hogy az 1939-ben alkalmazásban lévő bányamunkások 44%-a már a Zsil-völgyében született. Ebből pedig arra következtetünk, hogy a két világháború közötti időszakban, a megelőző évtizedekben nagy tömegével betelepülő lakosság már jelentős részben reprodukálni tudta a bányamunkára igényelt munkaerőt. Természetesen nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia darabokra hullásával olyan új államhatárok keletkeztek, amelyek lehetetlenné tették bármiféle munkaerő-vándorlást az új államok között.

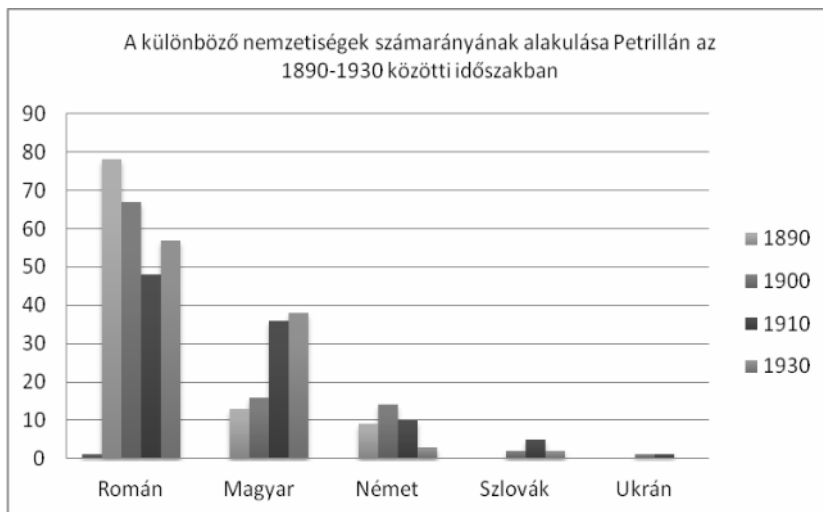
Urikány-Zsil-Völgyi Magyar Kőszénbánya Rt. Alkalmazottainak 1911-es adataihoz képest a Lonea vállalatnál nagyon nagynek tűnhet a román etnikum aránya. Ez annak a következménye, hogy Petrillán, azon a településen,

---

<sup>48</sup> Aradi János: Az állami kőszénbányászat. *Bányászati és Kohászati Lapok*, 42/7 (1909), 428.

<sup>49</sup> Lásd a Lonea Szénbánya Vállalat munkáslistáját 1939-ből, a Román Nemzeti Levéltár Hunyad Megyei Igazgatóságán, F 124 Întreprinderea Minieră Lonea, 3/1939 dosszié.

amelynek a határába telepedett a bánya, az egész általunk tárgyalt időszak során a román etnikum maradt a legnépesebb népcsoport. A következő ábra a településen lakó különböző népcsoportoknak az összlakosságon belüli arányának változását mutatja.<sup>50</sup>



Az Urikány-Zsil-Völgyi Magyar Kőszénbánya Rt. Központjául szolgáló Lupényban viszont a helyi őslakosnak számító románság nagyon rövid idő alatt visszaszorult.<sup>51</sup> A településen 1890-ől megindult a magyar etnikum térnyerése és a következő évtizedekben, még e terület román igazgatás alá kerülése után is, megőrizte arányszámát. A németek, szlovákok és ukránok végig megmaradtak 10% alatt, kivéve az 1900-as évet, amikor nagyszámú ukrán munkást írtak össze.

### Következtetések

Miután végig elemeztük külön-külön Kolozsvár és a Zsil-völgye munkásságának etnikai-, felekezeti és születési hely szerinti adatait, megpróbáljuk a kettő közötti különbségeket, illetve esetleges hasonlóságokat is kiemelni. Két földrajzilag egymástól viszonylag távol eső régióról van szó, amelyek az 1890-es évek elején teljesen más alapokról indultak. Kolozsvár, többszáz éves városi múlttal, céhes kézműipari hagyományokkal, de

<sup>50</sup> Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. I–VI, Bp. 1998–2002. 4. kötet nyomán.

<sup>51</sup> Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. I–VI, Bp. 1998–2002. 4. kötet nyomán.

ugyanakkor már néhány nagyobb ipari létesítménnyel rendelkezett, és ami még ennél is fontosabb: fejlett infrastruktúrával (vasúti csomópont). Nem utolsó szempont, hogy hagyományosan nagy volt a város vonzáskörzete. A Zsil-völgyében ekkor kezdtek megtelepedni, vagy épp ekkor alakultak meg a külföldi befektetők által támogatott nagy bányavállalatok. Hagyománya nem volt városi életnek, de még magának a bányászatnak sem. Azonban rohamléptekkel indult meg az infrastruktúra kiépítése. A demográfiai viszonyok teljesen eltérőek voltak, míg Kolozsvár megfelelő számú szakképzett munkást tudott biztosítani a felfejlődő ipar számára, addig a Zsil-völgye, ebből a szempontból majdhogynem üres volt. Az általunk tárgyalt korszak első felében a demográfiai mutatók viszont a Zsil-völgye előnyét jelzik, hiszen két évtized alatt a telepítéseknek köszönhetően a vidék népessége majdnem 150%-al növekszik.

Az alkalmazásban lévő népesség szerkezete teljesen eltérő volt. Míg Kolozsvár, etnikai szempontból megőrizte hagyományos strukturáját, addig a Zsil-völgye a kívülről nagy tömegben érkező más nemzetiségű bevándorlóknak köszönhetően, elvesztette addigi arculatát. Kolozsvár megmarad egy magyar jellegű városnak, a bányavidék viszont egy soknemzetiségű régió lett. Ez a helyzet még az 1920-as államhatalom váltás után sem változott látványosan.

Az ipari munkásság strukturájában különböző időszakokban eltérő folyamatok mentek végbe. Kolozsváron maga a nagyipari fejlődés csak az 1920-as években bontakozott ki, így akkortól számolunk nagyipari munkássággal. A Zsil-völgyében már az 1890-es évektől kibontakozott ez a folyamat. Az ipari fejlődés beindulásának időbeni különbségéből fakad, hogy míg a szénmedence munkásainak 90%-a az I. világháború kitöréséig volt bevándorló, addig Kolozsvár esetében ez a két világháború közötti korszakban következett be, igaz, hogy nem olyan kiugró arányokkal. Az ipari vállalkozások jellege miatt is más volt a munkásság rekrutációs területe. A különböző régiókból érkező bevándorlók aránya is teljesen eltérő volt. Kolozsvár esetében folyamatosan érkeznek a más megyékben születettek, az 1925. évet kivéve nincsenek hirtelen változások. A Zsil-völgyében viszont az I. világháború előtti időkhöz képest gyökeres változás következett be, ugyanis két világháború közötti időszak végén már az alkalmazottak abszolút többsége a megye szülőtte, sőt mi több, 44%-a a medence egyik településén látta meg a napvilágot. A két térség munkásságának etnikai összetétele részben különbözik. Míg Kolozsváron, annak ellenére, hogy volt néhány vállalat, amely alkalmazottainak többsége román nemzetiségű, városi szinten a magyar etnikumú munkásság abszolút többségben volt. A Zsil-völgyi munkásság körében ugyan létezett egy állandó asszimilációs hajlam a kis etnikumok részéről a magyarok irányába, de a magyarság soha nem jutott abszolút többségbe a medence lakosságának körében.



## **Interregional migration and industrialization: identities of workers from Cluj/Kolozsvár and Jiu/Zsil-Valley urban communities (1896-1939)**

(Abstract)

The two areas in question are geographically relatively far from each other. During the beginning of the 1890's they began evolving with entirely different foundations. Kolozsvár (Romanian Cluj) had a past stretching back several centuries as a town, tradition with craftsmanship guilds and at the same time it already had at its disposal a few larger industrial establishments and what is even more important than this: it had an advanced infrastructure (rail hub). Last but not least we must also take into consideration that the town had a wide catchment area. In the Jiu-Valley it was during this period that large mining companies funded by foreign investors started to form and to settle. Urban life did not have any tradition as neither did mining. However, the development of infrastructure was started with a very rapid pace. Demographical conditions were entirely different; while Kolozsvár could supply the required number of qualified workers for its evolving industry the Zsil-Valley (Romanian Valea Jiului) was almost empty from this point of view. During the first half of the period discussed by us the demographical indicators show that the Zsil-Valley was in an advantage as during two decades the region's population had increased by 150% thanks to the population plantings.

The working population's structure was entirely different. While Kolozsvár, from an ethnical view managed to preserve its traditional structure, the Zsil-Valley, thanks to the large masses of people with different ethnical affiliations that were brought in from the outside, lost its previous structure. Kolozsvár preserved its Hungarian character while the mining region became a multiethnic one. This situation did not change much even after the incorporation of Transylvania into Romania during 1920.

Different processes occurred during different periods of time within the composition of the industrial employees. In Kolozsvár the large scale industrial development itself only unfolded during the 1920's and so it is from this point in time we may speak of industrial labourers. In the Zsil-Valley the process already unfolded during the 1890's. The temporal difference between the unfolding of industrial development resulted in the fact that while 90% of the coal field's labourers were immigrants until the outbreak of WW I, in the case of Kolozsvár the larger scale immigration occurred during the interwar period, but still it did not even come close to the ratios of the Zsil-Valley. Because of the different character of the industrial businesses the territories from which the labour forces had been recruited were also different. The ratios of the different immigrants coming in from different regions were also entirely different. In the case of Kolozsvár there are constantly immigrants coming in from other counties, with the exception of the year 1925 there are no sudden changes in this. During the period which we had discussed the number of those born within the town continues to stay high, being followed by the number of those coming from surrounding counties. In the Zsil-Valley however, in comparison to the situation from before WW I, radical changes occur as during the end of the interwar period the absolute majority of the employees had been born within the county, furthermore 44% of them first saw daylight in the same settlement of the basin. The ethnical composition of the employees of the two regions is in part different. While in Kolozsvár, in spite of the fact that there were a few companies that had the majority of

their workers Romanians, in the town scale the ethnic Hungarian employees were in absolute majority. Among the employees of Zsil-Valley although there was a constant assimilation tendency on behalf of the smaller ethnic groups in the direction of the Hungarians, the Hungarians themselves never reached absolute majority among the inhabitants of the basin.

## Csucsuja István

egyetemi tanár



Csucsuja István professzor 1942. augusztus 19-én született Kolozsváron. A középiskola elvégzése után a Babeş–Bolyai Tudományegyetem történelem szakán szerzett oklevelet 1965-ben. Utána Zsobokon tanít. 1972 és 1979 között a bukaresti Nicolae Iorga Történettudományi Intézet Nemzetiségi Osztályán tudományos kutató. 1979-ben tért vissza Kolozsvárra, s az óta a kolozsvári egyetemen adjunktusként, majd docensként, végül professzorként ad elő. *A Hét*, a *Művelődés*, a *Tanügyi Újság*, a *Korunk*, a *Revista de Istorie*, a *Revue Roumaine d'Histoire* folyóiratokban, s különböző intézetek évkönyveiben közölt cikkeket és tanulmányokat. 1983-ban lett a történettudományok doktora. A nemzetiség-történet mellett a gazdaságtörténet és a nemzetközi kapcsolatok jelentették kutatási területét. A függetlenségi háború és Erdély, a Mocsáry Lajosról írt monográfia, a Bánffy-uradalmak erdőgazdálkodását bemutató kötetek, az egyetemes legújabb kor történetéről írott összefoglalója mutatják ezt. Az egyetemi oktatás történetével és az erdélyi egyházi intézmények történetével kapcsolatos kutatásokat is végzett.

A kilencvenes évek után jelentős szerepet játszott a BBTE-n egyes szakok magyar nyelvű oktatásának újrakezdésében, illetve új karok és szakirányok létrehozásában (pl. Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Tanulmányok). 1995 és 2007 között a Történelem- és Filozófia Kar dékánhelyettese, 2004 és 2008 között a Jelenkori Történelem és Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék vezetője. A Nemzetközi Stratégiai Kutatások európai központjában (CERIS), Brüsszelben vett részt szakosításon, illetve a milánói és a triezsi egyetemen. Több tudományos és művelődési társaság tagja.

## *A szocialista gazdaságfejlesztés eredményei és kudarcai Romániában (1948–1989)<sup>1</sup>*

**Keywords:** planned-economy, industrialization, social transformation, agriculture evolution, urbanization and modernization process, political restriction

A szovjet típusú politikai rendszer főbb kereteit 1947 végére kiépítették. Ezt a gazdaság átalakítása követte. Erőszakosan megváltoztatták a tulajdonviszonyokat és létrehozták a kommunista rendszer sajátos gazdaságirányítási intézményeit. 1948. június 11-én államosították az ipari létesítményeket, a gyárakat és üzemeket, ez 1609 vállalatot érintett, a következő hónapokban a bank- és hitel-magánintézeteket, de a szolgáltatások túlnyomó többsége, s a városi lakásállomány jelentős része is ilyen intézkedések hatálya alá esett. A tulajdonviszonyok megváltoztatásával a kommunista hatalom az iparban és a pénzügy területén gyökeresen új helyzetet teremtett. A kormány gazdaságra vonatkozó hatáskörét és igazgatási feladatait messzemenően kiterjesztették. Ezek ellátására központilag irányított szakosított szervezeti formákat alakítottak ki. A meghatározó és a legfontosabb közülük az 1948. július 1-jén létrehozott Állami Tervbizottság volt, ugyanis ez lett a tervgazdálkodás központi szerve, ez dolgozta ki a tervgazdálkodás általános irányelveit, s ezen belül évekre és vállalatokra lebontva az előirányzott feladatokat és mutatókat. A tervfeladatokhoz hozzárendelte a szükségesnek ítélt erőforrásokat. Létrehoztak számos gazdasági, ágazati minisztériumot. Az iparban alkalmazott radikális változtatásokkal párhuzamosan megkezdődött a mezőgazdaság, a termőföldterület és a megmunkálásához használt eszközállomány kollektivizálása, amely eltartott 1962-ig.

A történetírásban egyöntetűen úgy ítélik meg, hogy 1950-re a gazdaság szocialista alapokra történő átállítása megtörtént, a háború okozta károkat helyrehozták, a nemzeti össztermék és a nemzeti jövedelem ebben az évben elérte az 1938-as szintet. Két egyéves tervet követően 1951-től Románia gazdasági társadalmi élete a párt és a kormány által kidolgoztatott és jóváhagyott ötéves tervek mutatói szerint zajlott.

A gazdaság alapvető feladatákként a szocialista iparosítást jelölték meg. A gazdasági teljesítmény és ennek fokozása központi helyet foglalt el a kommunista ideológia egészében. A rendszer ezen keresztül vélte biztosíthatni a szociális méltányosságot és igazságosságot, a kapitalizmus gazdasági téren való meghaladását. Az ipar, a társadalmi haladást hordozó eme gazdasági

---

<sup>1</sup> Egy átfogóbb tanulmány része, Benedek József (szerk.): *Románia. Tér, gazdaság, társadalom.* (Kv. 2011) című kötetben.

ágazat felfuttatásával az ipari munkásság, a kommunizmus bázisának megerősítését és kiszélesítését szándékoztak elérni. A nagy ipari központok kiépítése pedig a gazdaságot szervező és ellenőrző rendszer működését is hatékonyabbá tehetette. Mai távlatból az is kivehető, hogy ennek a szorosan szocialista építéshez köthető szemléletnek érvényesítésén kívül a romániai szocialista iparosítás során, a két háború közötti liberális gazdaságpolitika számos célkitűzésének is egyfajta folyamatosságot biztosítottak. Nem véletlen, hogy az erőteljes iparosítási törekvések még akkor is széleskörű támogatásnak örvendtek, amikor már az egész rendszer válsága határozott körvonalakat öltött.

Az államszocialista tervgazdaság legfőbb jellemzője Romániában is az volt, hogy magas tőkefelhalmozást tudott biztosítani, s a beruházásokat maximálisan az ipari szektorba összpontosította. A rendszer egész tartama alatt magasak maradtak a felhalmozási és beruházási ráták. Még a válságjeleket jól mutató években is a beruházások mértéke átlagosan elérte a bruttó hazai termék 30-35 százalékát, sőt még az összeomlás évében is 25,7 százalék volt.<sup>2</sup>

A felhalmozás és a beruházások szorosan az erőltetett iparosítás céljait szolgálták, az ipari beruházások előtérbe helyezése révén az ország gazdaságának teljes szerkezetátalakítását akarták megvalósítani. Az iparosítás során mindvégig ugyanaz a modell volt érvényben. A nehézipar szerepét abszolútizálva az alapanyaggyártás, a bányászat, fémkohászat, villamosenergia-termelés és a gépipar használta fel a beruházások túlnyomó részét, mintegy 85%-át. A fogyasztási cikkek gyártó iparágaknak – élelmiszer-, bőr-, textilipar – a beruházási összegek mindössze 15%-át jutatták. Jellemző, hogy a gyors iparosítási program üteme Romániában a többi szocialista országtól eltérően a hetvenes-nyolcvanas években sem esett vissza, sőt még fokozódott valamelyest. Csak a kommunizmus utolsó éveiben lett kisebb egy árnyalatnyit anélkül, hogy az ipari beruházások aránya az összeruházásokon belül megváltozott volna.

Románia történetének kommunista időszakában az eszközök, beruházások nagyságrendileg elég nagyok voltak ahhoz, hogy növekedést támasszanak, s hogy lényegesen megváltoztassák a román gazdaság szerkezetét, de éppen mert ezeket nem kimondottan ésszerűségi szempontok határozták meg, hanem politikai prioritások, hatások alacsony maradt. Különben is a gyenge hatékonyság a kommunizmusnak mint rendszernek volt a sajátja.

Ha a gazdasági elmaradottság a múlt század közepén az iparosodás hiányát és a mezőgazdaság túlsúlyát jelentette, akkor Románia végül is az iparosítás révén elért gazdasági fejlődés eredményeként felzárkózott a fejlett országok közelébe. Románia úgyszólván minden lehetséges iparágat meghonosított. Egy végletes és következetes iparosítási erőfeszítés révén

---

<sup>2</sup> *Anuarul Statistic al României*. Buc. 1990, 523. Ennek bő és évtizedekre visszamenő összehasonlításokra módot nyújtó számsorait használtuk a továbbiakban is.

egészen látványos eredményeket ért el. Ipari termelésének értéke 1989-ben 44-szerese volt az 1950. évinek és 65-ször volt nagyobb az 1938. évihez képest. Eljutott oda, hogy az ipar állította elő a nemzeti termék 53-55%-át.<sup>3</sup>

A növekedés kétségtelenül igen egyenlőtlenül alakult és az egyes iparágak tekintetében nagy eltéréseket mutatott. Az iparosodás kezdeti szakaszában az energetikai iparra és az energiahordozók kitermelésére különleges hangsúlyt fektettek.

Az első öt éves terv idején az ipari beruházások több mint felét ezen ágazatok fejlesztésére fordították, a későbbiekben ez az arány csökkent, de a hetvenes évek közepéig a beruházásokon belüli primátusuk megmaradt, s csak azután kerül a gépipar az első helyre.

A szénhidrogének egyre növekvő szerepe folytán mind a kőolaj-, mind a földgáz kitermelés emelkedett. Az 1963-ban felszínre hozott szén 3,6-szor volt több az 1938. évinél. Történt ez akkor, amikor a szén aránya az energiafogyasztásban a felére süllyedt. 1950 őszén tíz évre szóló tervet fogadtak el a villamosenergia-termelés fejlesztésére. Nagy vízi- és hőerő-művek építését irányozták elő a hozzájuk s a szállításhoz szükséges felszerelések és berendezések, transzformátorok és huzalok gyártására, szakemberképzésre is meghatározták a mutatókat. E terv keretében csak az ötvenes években 13 nagy hőerőművet és 23 vízi erőművet építettek. A későbbiekben a Bicaznál, Lotrun és a Vaskapunál, s másutt épített nagy vízierőművek, valamint az Işalnița, Mintia, Turceni és Rogojelu hőerőművek üzembe helyezésével a villamosenergia-termelés rendkívül dinamikusan fejlődött. A felfuttatott villamosenergia-termelés lehetővé tette az ország túlnyomó részének villamosítását, a kommunista időszak egyik legnagyobb gazdasági, társadalmi megvalósítását, s ez biztosította az ipar többi ágának a fejlődését is.<sup>4</sup>

Az energetikai ipar kapacitásának bővítése az 1970-80-as évek fordulóján elakadt. A kőolaj-kitermelés 1975-ben érte el a legmagasabb szintjét a 15 millió tonnával, utána minden erőfeszítés ellenére csökkenően volt. A földgáz és a kőszén esetében is így alakult a termelés. A kiesést kalóriaszegényebb energiahordozók – lignitet, bitument tartalmazó palák felhasználásával igyekeztek pótolni. Az ilyen irányú erőfeszítések csak a gazdaságosság és a környezet rovására történhettek. A Cernavodára tervezett atomreaktor megépítése sorozatosan halasztást szenvedett. A kanadai technológia megvásárlásával kapcsolatos szerződést 1979-ben írták alá. 1982-ben megkezdődött az építése, de az importkorlátozások miatt csak 1996-ban adhatták át és helyezhették üzembe. 1970-ben Románia még megtehetette, hogy 2,4 milliárd kWh-t, villamosenergia termelésének 6,9%-át más országokba exportálja, 1989-ben azonban főleg az ipari fogyasztás miatt, hiszen a

---

<sup>3</sup> Lásd még erre Constantin Ionete: *Criza de sistem a economiei de comandă și etapa sa explozivă*. Buc., 1993, részletes elemzését.

<sup>4</sup> Az adatokat lásd a *Dezvoltarea Economiei...* kötetben.

lakossági fogyasztást a minimumnál is alacsonyabbra szorították, 7,8 milliárd kWh-t a felhasznált villamosenergia 9%-át importálni kényszerült.<sup>5</sup>

A nehézipar alapszegmensét jelentő fémiparhoz, s amely a gazdaság egészének termelőeszközökkel való ellátását biztosító gépgyártóipar fejlesztéséhez is elengedhetetlen volt, Románia nem rendelkezett elegendő nyersanyagforrásokkal. E tekintetben nagyméretű behozatalra szorult. A rendszer első évtizedében a meglévő régi kohászati kombinátók – Resica és Vajdahunyad – korszerűsítésére és bővítésére fordították a beruházásokat. A hatvanas évektől az importált érc feldolgozására nagy új kohászati üzemeket, kombinátokat építettek Galacon, Târgoviștén és Călărași-on. Ezek termelésének nemcsak a belső szükségleteket kellett volna fedeznie, nagy hányadát kivitelre szánták. Románia nyersvas- és acélgyártása a korszerűsítések és az új kohók üzembe helyezésével igen megnőtt. Sokatmondó, hogy 1980-ban az acéltermelés 10%-át értékes finom ötvözetek tették ki, miképpen az is, hogy Románia az egy főre jutó acéltermelés tekintetében meghaladta az Amerikai Egyesült Államokat és a Szovjetuniót. S mindez egy olyan időszakban történt, amikor az energiaköltségek megnövekedése és a környezeti szempontok előtérbe kerülése folytán az acéltermelés és fogyasztás fontossága világméretben lecsökkent. A fémötvözetek, a hengerelt áru és a huzalgyártás ugyancsak ugrásszerűen nőtt meg. Továbbá így volt ez a különben nagy hagyományokkal rendelkező színesfémkohászat, főleg az alumíniumgyártás területén is. Az alumíniumkohászatnak olyan kapacitásai jöttek létre, amelyek messze meghaladták a hazai igényeket (Nagyvárad, Caracal).

Mivel Romániában a szocialista építés megkezdése előtt a gépipari ágazatok hiányoztak a leginkább, a gépipari fejlesztés volt az iparosítás egyik legfőbb jellemzője. Az 1950-es években a gépipar termékszerkezetét az iparosításhoz szükséges termelési eszközök, mindenek előtt a szerszámgépek gyártása határozta meg. A következő évtizedekben azonban a végrehajtott fejlesztések során olyan sokoldalú gépgyártói kapacitásokat hoztak létre, hogy a termékek igen széles skálán mozogtak. Szerszámgépeket, kazánokat különböző felhasználású motorokat, villamos generátorokat és transzformátorokat, optikai és mérő műszereket, háztartási gépeket, autókat, mozdonyokat, repülőgépeket stb. volt képes e gépgyártói ipar előállítani. Szerepet játszott ebben az is, hogy Románia a KGST-n belüli gyártmány-szakosodást nem tette magáévá, legfennebb a tervmutatók összehangolásáig volt hajlandó elmenni, de erre is inkább csak a nyilatkozatok szintjén. A gépgyártó iparra a nagyüzemek működtetése volt a jellemző. A nyolcvanas években átlagosan 3000 alkalmazott jutott egy üzemre. Románia gépgyártása az 1983-as esztendőre odáig fejlődött, hogy e tekintetben világviszonylatban is

---

<sup>5</sup> Vesd össze Bogdan Murgescu: *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*. Iași, 2010 adataival és értékeivel.

a tizedik helyet foglalta el. S ez akkor is jelentős mutatóiban, hogy egyes nyugati országok termelésének válsága idején következett be. A túlságosan széles termékkála és a technológiai import nyolcvanas években elrendelt beszűkítése – ez alól csak néhány termék volt kivétel, mint például a kőolaj-fűró berendezések – oda vezetett, hogy az ágazat gyártmányainak technikai szintje elmaradt a világpiacon lévő azonos produktumokéhoz képest.

Az 1980-as években gépiparának rohamosan gyarapodó nehézségein Románia a harmadik világra irányuló kivitel növelésével próbál enyhíteni, sikertelenül.

Az ipari fejlesztésben, Romániában a vegyiparnak is megkülönböztetett helyet biztosítottak. A rendszer végső szakaszában véghezvitt beruházásokat jórészt a voluntarista pártvezér, N. Ceaușescu feleségének tudták be, bár ez is az általános gazdaságfejlesztési politika felfogásából következett. A kémiai alapanyagok – ammónia, kárbit, szóda, kénsav, korom – gyártásának felfuttatásával indult ez a folyamat az ötvenes években. Ekkor épült Viktóriaváros nagy vegyipari kombinátja, majd a megnövelt kőolaj és földgáztermelésre építve jöttek létre a sokszor túlméretezett vegyipari feldolgozó üzemek. Műtrágyagyárakat építettek (Năvodari, Marosvásárhely), s ekkor kezdődött el a nagyméretű PVC- és műgumigyártás is. A következő évtizedekben a petrokémia, elsősorban a szintetikus szálak és műanyagok (Săvinești), a gyógyszeripari termékek (Iași), a festékanyagok nagyüzemű gyártására tevődött át a hangsúly.

A nyolcvanas években visszaesett hazai kőolajtermelés és a kőolaj behozatal drágulása válságos helyzetbe sodorta a vegyipar nagy részét. Ez csak mélyítette a technológiai import szoros korlátok közé vonása és a mindig hangsúlyos autarchikus szemlélet gyakorlatban való érvényre juttatása.

Az építő- és az építőanyag-iparra szánt beruházások az ötvenes években voltak a legmagasabbak (5,9%), a következő évtizedben az ideszánt pénzek lecsökkentek (1,9%), hogy aztán a rendszer egész tartama alatt szinte stabil szintet mutassanak (4,5-4,6%). E téren a termelés biztosította a hazai szükségleteket, a legyártott cementből külföldre történő exportra is bőven jutott, mintegy 20 országba szállítottak román cementet. Ezen a bázison alapult az az építőipar, amelynek ki kellett elégítenie a gyors iparosítás és a nyomában keletkezett urbanizációs és város fele tartó migrációs folyamatok következtében előállt lakóház-igényeket. A városi lakosság csak a hetvenes évek közepéig 75-80%-al gyarapodott. A faipar, különösen a bútorgyártás, a papír- és cellulózyártás (Pallas, Suceava), a bőr- és textilipar, az élelmiszer-, nagyobb mértékben a cukorgyártás, és nyomdaipar, bár nem voltak a beruházási politika előterében, főleg az exportlehetőségek kihasználása érdekében jelentős bővítéseken és fejlesztéseken mentek keresztül. Ez a termékkála széles voltában is megmutakozott. Megszűnt a bútorhiány, 1989-ben 176,4 hűtőszekrény, 147,5 mosógép jutott ezer lakosra, a textilipar pedig



igyekezett lépést tartani a divat elvárásaival.<sup>6</sup> A könnyűipari termékek esetében is ott volt a fő baj, a szerény minőség.

A kommunista rendszerek gazdaságának egyik jellemzőjeként írják le a közlekedési és szállítási kapacitások, a hozzájuk fűződő szolgáltatások túlzott igénybevételét. Ily módon a beruházási forrásokat a többi, prioritást élvező ágazatok felé irányíthatták. Romániában a távközlésre fordított beruházások a korszak egész tartama alatt nem haladták meg az egy százalékot. A közlekedésre és szállításra is az 1950. évi 14,9 %-os maximum után a beruházások aránya 9-10% között mozgott az azt követő négy évtized folyamán.

Mindezzel együtt a modernizálás elemeként jelentős fejlesztés történt a közlekedés területén is. Bár kezdeti éveiben a rendszer nagy beruházásokat eszközölt néhány új vasútvonal kiépítésében, – 1948-ban adták használatba a Bumbesti-Livezeni (31 km), a következő évben pedig a Szálva-Visó (45 km) és Făureni-Tecuci (90 km) már alagutakkal és viaduktokkal tele szakaszokat –, a vasútvonalak hossza nem nőtt jelentékenyen. A számadatok tükrében ezek hossza 1950-ben 10853 km, 1989-ben 11343 km volt, azonban 1960-tól a rendszerzáró 1989-ig mintegy 2949 km-en dupla vágányt építettek, s 3654 km-t villamosítottak. Ezzel párhuzamosan fejlesztették a Diesel-mozdonyvontatás és –gyártás, valamint az automata berendezések alkalmazását, s az árumozgatás mechanizálását.<sup>7</sup>

A közutakat, főként az országutakat aszfaltozással, hidak és más infrastrukturális beruházásokkal korszerűsítették. A szállítási park megnövekedett, s az eszközök jelentős részét a teherautóktól kezdve a személyautókon keresztül a motorbiciklikig belföldön gyártották le. A folyami és tengeri hajózás a kikötők, elsősorban a konstancai és a galaci kikötők, korszerűsítése révén bővült, s a hajóépítés kapacitása is jelentősen megnőtt. Számottevővé vált mind a tengeri, mind a folyami flotta, s ezek nagy áruszállítási kapacitással rendelkeztek. Jellemző, hogy Románia halászhajói a világoceánokon is ott voltak. A kezdeti nagyon szerény légiszállítás fejlesztése a légi járatok és az utasok számának fokozódó gyarapodásában mutatkozott meg. A köolaj- és a földgázvezetékek hosszának megnövekedése is a korszerűsítés kétségtelen jele volt.

A fejlesztések nyomán bekövetkezett változások folytán úgy lehetett megítélni, hogy a közlekedés területén Romániának is sikerül felzárkóznia a fejlett tőkés országok színvonalára. Két, lényegében politikai, katonai-politikai döntés azonban más irányba terelte a pénzügyi és munkaerőforrásokat. 1970-ben elrendelték a Fogaras hegységen átvezető, inkább stratégiai, mint gazdasági szempontból fontos út, a Transfăgărășean megépítését nehéz

---

<sup>6</sup> *Anuarul Statistic al României*. Buc. 1990. 432.

<sup>7</sup> A közlekedés kérdéseinek sajátos jellemzőit lásd külön fejezetben Murgescunál.

természeti viszonyok és technikai körülmények között. Ennek utána a Dunát és a Fekete-tengert összekötő Duna-csatorna munkálatainak újramegzését, amelyeket az ötvenes években kényszerültek abbahagyni. A 64,4 km-es csatorna, két zsilippel és három kikötőjével az 5000 tonnás hajóknak is az áteresztésével mintegy 400 km-el rövidítette meg a Duna-delta elkerülésével a Közép-Európa felé vezető útszakaszt, megnyitva a kijutás lehetőségét a Rajna és az Északi-tenger irányába. A két milliárd dollárt kitevő beruházás, amelynek felét Világbanki kölcsön fedezte, a nagy munkaerő-koncentráció – sok katona és rab is dolgozott itt – elvont minden forrást a többi tervezett fejlesztéstől, annál is inkább, mert Ceaușescu a továbbiakra nézve is a csatornaépítés programját helyezte előtérbe. Ezt a Poarta Albă-Midia (26,5 km) és a Duna-Bukarest közöttiekkel kellett volna folytatni. Gazdasági hasznosságuk, kihasználtságuk a befektetések amortizálása tekintetében több mint kétszázévesnek bizonyult.

A légi közlekedés fejlesztése, a közlekedés modernizálódásának egyik legfontosabb eleme, főként a belső járatok számának megnövekedésében mutatkozott meg. A hatvanas évek végén építették meg az Otopeni nemzetközi repülőtérrel, s kibővítették a bányáit. A külföld felé való elzárkózás tendenciái a későbbiekben a repülőterek modernizációs fejlesztéseinek elmaradásával is kifejezésre jutottak.

Az autó szerepe az áru- és közszállításban a hetvenes években bővült jelentősen, s maga az autózás is kezdett a társadalom életében fontosabbá válni. A személygépkocsi-állomány folyamatosan nőtt. 1968-ban beindult a Dacia 1100-as Renault szabadalom utáni gyártása, a következő évben a Dacia 1300-asé. A Dacia 500 („lăstun”) gyártását 1980-ban, majd a kisebb űrtartalmú Olcitét már a benzinspórlás jegyében kezdték el. A belső piac igényei igen nagyok voltak, az árának befizetését követően több évi várakozás előzte meg, míg ténylegesen az autó birtokába lehetett jutni. Sok család évekig spórolt azért, hogy autója legyen, amely egyfajta társadalmi presztízst is jelentett. A rendszer utolsó esztendejében, 1989-ben 144 ezer autót gyártottak le Romániában.

Az autóbusz és a haszonjárművek, teherautók, traktorok, billenőkocsik hazai gyártása révén az ország autóparkja jelentősen megnőtt. Ez a városi és városok közötti személyszállítás kezdeti siralmas állapotán javított. Az üzemanyag drágulása és korlátozása nyomán az ezekhez fűződő szolgáltatásokat is erőteljesen lecsökkentették.

A közlekedés és szállítás terén az infrastrukturális fejlesztések, a modernizálás hiányait talán az autópályák építésében történt lemaradás mutatja a legjobban. Európa és világszerte ebben a korszakban már modern autós-trádkat építenek. Romániában mindössze Bukarest és Pitești között épül egyetlen egy a hetvenes években, nem hosszú szakaszon. E lemaradások a fenntartható fejlődés lehetőségét tették kérdésessé Romániában.

A tervgazdaság körülményei közepette, a szabott árak mellett, a kereskedelmet nem kezelték fontosságának megfelelően, a nemzeti jövedelemből való részesedéséhez képest, a kereskedelmi jellegű beruházások igen alacsony szinten mozogtak. A hatvanas évek második felétől kapott ez az ágazat valamivel több figyelmet. Ekkor már a kiskereskedelmen, közel azonos mértékben, állami és szövetkezeti tulajdonú egységek osztoztak. A forgalomba hozott termékválaszték, például a többféle élelmiszertermék, az egészségügyi és tisztálkodó szerek a Romániában végbement modernizációs folyamatot illusztrálják, valamint azt, hogy az árucserébe, elsősorban az urbanizáció folytán, a lakosság egyre nagyobb része kapcsolódott be. A kereskedelem és a szolgáltatások fő helyévé a városok nagy üzletei lettek. Az új árusítási forma is megjelent, az önkiszolgáló üzlet. Az árukészletben mutatkozó hiányok, a szelektálatlanság és korszerűtlenség, a csomagolatlanság maradt. Falun általában egyetlen vegyesbolt, s egyetlen vendéglátóhely az italtolt – „a büfé” – működött.

Az új politikai helyzet következtében lényegesen átalakult az ország külkereskedelmi kapcsolatrendszere. A Szovjetunió és a szocialista országok lettek Románia legfontosabb külkereskedelmi partnerei. A szovjet-román vegyes vállalatok, a Sovromok, majd az 1949 januárjában alakult szervezet a KGST – a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa – segítette elő e kapcsolatok rendkívül intenzívvé és egyre nagyobb arányúvá válását. 1947-ben a román kivitel 90 százaléka irányult a Szovjetunióba és a hatalma alá vetett országokba, ahonnan az import 70%-a érkezett. Értékben azonban a külkereskedelmi forgalom nem tette ki a háború előtti szint még 20%-át sem. A szovjet csapatok 1958-ban történt kivonása az országból radikális változást eredményezett külkereskedelmi vonatkozásban is. Románia a szovjet uralomtól való megszabadulása és a nagyobb fokú nemzeti függetlenség érdekében ügyesen manőverezve, az 1950-es évek végétől a gazdaság területén fokozatosan gyarapította külkereskedelmi kapcsolatait a fejlett tőkés gazdaságokkal s a harmadik világ fejlődésben levő országaival. Ezt az irányvonalat, a nyugattal való kapcsolatok növelését és minél sokrétűbbé tételét, a felzárkózás és kiemelkedés reményében Ceaușescu is töretlenül érvényesítette, annak ellenére, hogy ultranacionalista fordulatot vett egész gazdaságpolitikája. Az import erőteljes korlátozásához csak akkor folyamodott, amikor 1981-ben, az eladósodási csapdát elkerülendő, a tartozások végső erőfeszítéssel való visszafizetése mellett döntött. Megteremtette e kapcsolatok számára az intézményes feltételeket is. Előnyösen kötött szerződéseket, s így is alakultak mindenekelőtt a Nyugat-Németországhoz és az Amerikai Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatai. 1971-ben Románia csatlakozott az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezményhez (GATT), 1972-ben a Nemzetközi Valutaalaphoz (FMI) és a Világbankhoz (IBRD). 1975-ben elérte, hogy az USA biztosította számára a legnagyobb kedvezmény

elvét. E politika jegyében Románia külkereskedelmi forgalma 1950 és 1980 között a negyvenszeresére nőtt, azoknak az országoknak a száma pedig, amelyekkel gazdasági kapcsolatokat tartott fenn az 1950. évi 28-ról 1980-ra 150-re gyarapodott. A külkereskedelmi forgalom növekedése 1959 és 1970 között volt a legfelívelőbb, miután Ion Gheorghe Maurer kormánya élén kezdeményezte a nyitást a kapitalista országok felé. 1970-ben Románia külkereskedelmi forgalmának nagyobb része már nem az európai szocialista országokkal bonyolódott le, rájuk ennek 48,8%-a esett, a fejlett tőkés országokra 38,6%-a fejlődő országokra pedig 12,6%-a. Ebben az összefüggésben jellemző, hogy a Szovjetunió esetében ez az arányvesztés még hangsúlyosabb volt. Míg az ötvenes évek végén a szocialista országok csoportján belül Románia külkereskedelmének két harmadát bonyolította le a Szovjetunióval, 1981-ben már csak a felét.<sup>8</sup>

A hetvenes évek végéig a külkereskedelem biztosította a román gazdaság modernizálásához szükséges erőforrásokat, mindenekelőtt az ipar, a szállítás és a lakossági fogyasztás tekintetében. Ettől az időszaktól kezdve azonban a külkereskedelmi kapacitások lehetőségei, amelyek korábban a román gazdaság egészére serkentőleg hatottak, kezdtek kimerülni. A gyors gazdasági növekedés erőtlenítése hasonlóan gyors külkereskedelmi növekedést tett volna szükségessé. Az emelkedő energia- és nyersanyag árak miatt azonban visszaszorították az importot, a saját árucikkek vilápiaci leértékelődése, az 1973-1974-ben és az 1979-1982-ben bekövetkezett recesszió miatt is, Romániának súlyos veszteségeket okozott. A cserearányok – ez export és az importárak különbségének alakulását jelenti – erősen leromlottak. A külkereskedelmi és a fizetési mérleg javítása és a tartozásállomány csökkentése érdekében is a legkörülményesebb intézkedéseket kellett volna foganatosítani, csakhogy Ceaușescu az adósság teljes egészében való visszafizetése mellett döntött, amely a külkereskedelem szintje és összetétele tekintetében drámai következményeket vont maga után. Míg a nyolcvanas évek közepén az ország nettó tartozásállományának összege egyenlő volt a teljes keményvaluta exportbevétellel, 1989-re a tartozások összege az exportbevételnek már csak egy százalékát tette ki. Az adósságból kikecmergett Románia, de ez a politika mély nyomorba sodorta az országot.

A gazdaság modernizációjában betöltött szerepe és társadalmi kihatásai folytán a turizmusnak a szocialista rendszer keretei között is nagy fontossága volt. Romániában az 1948. évi államosítás kiterjedt a turisztikai központok értékes objektumaira is, állami intézmények igazgatása alá vonták azokat. A szakszervezeteknek meghatározó szerepet szántak a turizmushoz kapcsolódó

---

<sup>8</sup> Lásd Nicolae N. Constantinescu (szerk): *Istorie economică a României. 2., 1939–1989*. Buc., 2000 és Valentin Cojanu: *Comerțul exterior și dezvoltare economică în România*. Buc. 1997.

tevékenység, a szegényes életviszonyok közepette kiváltságnak számító üdültetés megszervezésében.

A hatvanas években a hatalom részéről gyökeres szemléleti változás következett be mind a belföldi turizmus, mind az idegenforgalom tekintetében. Ez leghamarabb az eszközölt beruházásokban mutatkozott meg, ugyanis ezek ugrásszerűen megnövekedtek, s mindenek előtt a tengerpartra összpontosultak. A Konstancán, Eforián, Mangálián meglévő kapacitásokat jelentősen kibővítették, 1961-ben pedig megkezdték Mamaia kiépítését, s az évtized második felében Mangáliától északra egy egész sor modern üdülőtelep jelent meg Neptun, Vénusz, Jupiter, Cap Aurora, Olimp elnevezéssel. E beruházások még a hetvenes években is erőteljesen folytatódtak, a későbbiekben ezeket valamelyest visszafogták, illetve a hegyvidéki nyaralóhelyek felé fordították.

A párt- és állami vezetés a Nyugathoz fűződő kapcsolatok általános javítására törekedvén felismerte azokat a lehetőségeket, amelyeket az onnan Romániába irányuló idegenforgalom megnövekedése, az országba jövő turisták pénzbehozatala jelentenek a gazdaság számára, elsősorban a keményvaluta szerzés szempontjából. Ebből kiindulva oldottak a korábbi korlátozó törvényi kereteken.

A rendkívül ígéretesen fejlődő idegenforgalomban az 1970-es évek végén stagnálás, majd a nyolcvanas évektől törés és hanyatlás következett be. A világgazdaság egészére kiterjedt válság 1980-1982-ben nemzetközi méretekben visszavetette a turizmust, a szocialista országok felé irányuló erőteljesebben. A válság a szerényebb vagy közepes jövedelmű rétegeket, amelyekhez a Romániába jövő nyugati turisták is jórészt tartoztak, súlyosabban érintette. Hogy a többi szocialista országtól eltérően Romániában a válságos évek elmúltával sem fordult jobbra az idegenforgalom helyzete, az már szorosan a Ceaușescu-féle rendszer politikájával volt összefüggésben. Voltak a rendszernek másutt alig ismert sajátos intézkedései, amelyek mind a hanyatlást előidéző tényökként hatottak: a külföldről jött turistáknak csak hivatalos szállodákban vagy turisztikai egységekben volt szabad elszállásolniuk magukat, minden román állampolgárnak jelentenie kellett az idegenekkel folytatott beszélgetéseit, 1979-ben határozat született, hogy külföldi turisták csak keményvalutára válthatnak benzint, még a kelet-európaiak is, majd később, hogy a vendéglőknek és a szórakozó helyeknek este 10 órakor zárniuk kell, a közlekedésben bevezetett korlátok, s nem utolsósorban a Securitate egészen nyilvánvaló ellenőrzése. Ceaușescu képtelen intézkedéseivel el akarta zárni a társadalmat az idegenforgalom, a külföldi turisták nem óhajtott, s veszélyesnek tartott befolyásától.<sup>9</sup>

Végeredményben Románia a kommunista rendszer négy évtizede alatt sikeres iparosítást hajtott végre, majd az iparfejlesztések révén radikális

---

<sup>9</sup> Máté András adatai a *Románia. Tér, Gazdaság, társadalom* kötetben. 116-117 oldalakon.

változást valósított meg gazdaságának szerkezetében. 1988-ban, az ENSZ statisztikák szerint is, az ipar részaránya 62%-ot tett ki, miközben a mezőgazdaság szerepe 15%-ra csökkent (National Accounts, 1990). Az ipar biztosította az export túlnyomó hányadát. Az előrehaladás jelentősnek mondható, Románia felzárkózott számos tekintetben a fejlett világhoz. E teljesítmények valós megítélése szempontjából igen fontos tényező, hogy a nyersanyag- és energiafelhasználás roppant nagy pazarlása, alacsony hatékonyság mellett történtek és következtek be e fejlesztések. A tervgazdálkodásra jellemző mennyiségi elv, a szabott árak és központi döntések érvényesülése az ipari termékek területén is nagyfokú minőségromlással járt együtt. Ugyanakkor a hetvenes-nyolcvanas években az előrehaladásnak ez a folyamata nemcsak lefékeződött, hanem egy új lemaradás vette kezdetét és vált egyre nyilvánvalóbbá.

Románia ipari fejlődésének legmagasabb szintjét éppen akkor érte el, amikor az energiahordozók magas árának és a környezet védelmének szempontjai folytán Nyugaton már elsősorban a szolgáltatások fejlesztésére összpontosítottak, s az egyes energiafálo ágazatokról készek voltak lemondani, főleg, ha azok a környezetre károsak voltak. Romániában a gazdasági növekedés lelassulása, majd elakadása valamivel később következett be, mint a többi szocialista országban, de a nyolcvanas években ez már az esetében is nyilvánvalóvá lett. A fogyasztás szigorú visszafogása, az átütő sikerek hangoztatása ellenére, a lakosság széles tömegeiben is fájdalmasan tudatosította ezt. Egyes javak esetében már 1977-ben korlátozást vezettek be, de hatványozott mértékben erre a nyolcvanas évektől került sor. A fogyasztási mutatók tekintetében annyira fontos hús és cukor fogyasztás lecsökkentése pedig éppen akkor következett be, s érintette természeti csapásszerűen a társadalmat, amikor az életszínvonal növekedése a hatvanas-hetvenes években határozottan észlelhető volt. Az ételmiszer fogyasztásának lecsökkentését, úgymond ésszerűsítését, és a jegyrendszer bevezetését a lakosság úgy értelmezte, hogy a hatalom tudatosan semmibe veszi a legelemibb szükségleteit, s ezt a tudományos étkezéstről 1984-ben elfogadott hivatalos programja felette jól kifejezésre is juttatja. Hogy a megszorításokat a lakosság ekként fogta fel, nem volt alap nélkül való. Egyrészt a szocialista rendszerekben általában, a Ceaușescu rendszerben aztán kiváltképpen a termelési eszközök gyártásának elsőbbségét biztosították a fogyasztási javakéval szemben. Osztályozásuk is ezt akarta jelezni, A-szektorként jelölték az előbbieket gyártó ágazatok csoportját, s B-nek az utóbbiakét. Másrészt ott volt Ceaușescu döntése, mely szerint abszolút elsőbbséget kell biztosítani a külső adósság maradéktalan visszafizetésének. Ennek érdekében a román áruk versenyképességének a hiányában is erőltette az export növelését, a behozatal lecsökkentését, ami különben az importfüggő területeken okozott zavart, a lakosság ellátásában pedig ritkán tapasztalt hiányok keletkeztek. Állandósult

az élelmiszerek hiánya, a sorban állás mindennapi foglalatossággá vált. Jellemző adat, 1980-1989 között a lakosság évi húsfogyasztása 200 ezer tonnával lett kevesebb. A megnövekedett kivitel volt ennek az oka, a legjobb minőségű termékeket kiszállították az országból, hazai fogyasztásra csak a gyengébb minőségűek maradtak. Romániában különben a húsáru a kedvezőbb ellátású periódusok idején is, amikor még lehetett kapni, mint például a hatvanas években, akkor sem volt megfelelően előkészítve, igen sok zsírral, csonttal árulták. Az is kétségtelen, hogy a termelés visszaesése is a belső fogyasztás további korlátozására készítette a hatalmat.

Az élelmiszerfogyasztás drasztikus lecsökkenésén kívül a lakosságnak az élet más területein is nélkülözéseket kellett elviselnie. Bevezették a benzin-adagolást, s korlátozták a magánautók vasárnapi közlekedését. Ennél még drámaibban sújtották a lakosságot a villanyáram szolgáltatásnak gyakori megszakításai, akkor, amikor ennek amúgy is csak egy töredékét szánták fogyasztásra, nagy részét a hatalmas energiafálgó üzemeknek tartották fenn, továbbá a lakások fűtésének a fagyást éppen meghaladó minimumra való leszorítása. A közlekedésben, az egészségügy terén, az oktatásban és a művelődési életben mind megszorításokkal éltek, az embereknek nagy ellátási gondokkal kellett mindenütt megküzdeniük. Még a televíziós adások is csak néhány órát tettek ki naponta.

A lakosság nyolcvanas években elszenvedett nélkülözései az itteni szocialista gazdaság csődjének csupán külső jegyeit mutatták, a struktúrák állandóan növekvő válságát kevésbé. Az üzemek nyersanyagellátásának gyakori akadozása vagy éppen megszakadása, a meglévő kapacitás egyre nagyobb fokú kihasználatlansága azonban már ezt fejezték ki. Annak a következménye volt, hogy a beruházásoknak a piac elvárásaival való összhangba hozása Romániában soha nem történt meg.

A gyors iparosítás Romániában is első sorban a mezőgazdaságból elvont forrásokra épült, mind a felhalmozási, mind a munkaerőforrásokat onnan vonták el. Az ötvenes évek elején bevezették a kötelező vetésterveket és a kötelező beszolgáltatások rendszerét. Az előbbi az jelentette, hogy országos viszonylatban megszabták a legfőbb termények vetésterületét, amelyet aztán a helyi tanácsok lebontottak a maguk hatáskörébe eső területekre. A beszolgáltatások rendszere pedig azt jelentette, hogy a birtokolt föld kiterjedése, s termőértéke alapján, voluntarista módon, a terméseredménytől függetlenül, megállapítottak egy a parasztgazdaság által kötelezően pontosan leszállítandó termésmennyiséget, kvótát. A beszolgáltatási árak a termelési költségek, az önköltség szintjét sem érték el. A szó szoros értelmében a padlások lesöpprésének az időszaka volt ez, sokszor a tavasszal szükséges vetőmagra valót sem hagyták meg. Különösképpen sújtották a kvóta rendszerrel az úgynevezett kulákokat, a falvak módos parasztjait, akik hagyományosan vezetői voltak a helyi közösségeknek.

A központilag szabályozott árképzés a későbbiekben is, a kvótarendszer megszűnte után is alacsony mezőgazdasági felvásárlási árakat szabott, a parasztság által fogyasztott ipari cikkek pedig viszonylag magas árak mellett kerültek értékesítésre. Így a mezőgazdaságot mindvégig folyamatos tőke- és munkaerő-kiáramlás jellemezte. Termelése ekként közel két évtizeden át nem is tudta meghaladni a háború előtti szintet, sőt az agrártermelés értéke az ötvenes évek végen 10-20 %-al alacsonyabb volt az 1938. évinél. Az 1949-ben megkezdett s 1962-ig kegyetlen és brutális módszerekkel véghezvitt kollektivizálás folyamán kényszerítették a parasztságot, hogy mondjon le földjéről, termelőeszközeivel és igavonó állataival lépjen be a közös tulajdonú gazdaságokba, átmeneti formaként előbb mezőgazdasági társulásokba, amelyek aztán kollektív gazdaságokká alakultak át. A kollektivizálás eredményeként Románia földbirtoklási viszonyai gyökeresen megváltoztak. Mezőgazdaságok a hegyvidéken maradtak meg.

A kollektivizálás végrehajtásának módja óriási humán veszteségeket okozott, s mélyen el is ítéli a történelem, az eredményeként létrehozott üzemmód gazdasági hatékonysága is a ma távlatából erősen megkérdőjelezhető, azonban az is tisztán kidomborodik, hogy a kollektivizálás előtti agrárstruktúrák sem voltak már alkalmasak egy korszerű és hatékony agrárgazdaság megteremtésére, az ország mezőgazdasági területe által nyújtott potenciál megfelelő kihasználására. Az 1948-as mezőgazdasági összeírás szerint a gazdaságok 91,1 százaléka 5 hektár alatti volt, s közülük is 36,4 százalék még 1 hektárral sem rendelkezett.<sup>10</sup>

A földjüktől megválni kényteleneknek csak egy része ment dolgozni a kollektív gazdaságokba, egy kis részük az állami gazdaságokban keresett munkát, a többségük a földműveléssel is felhagyott és az iparban állandósult munkaerőhiányt enyhítette. Ez a folyamat vezetett oda, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő hamarosan a felénél is lennebbre csökkent, az 1950. évi 74,3 százalékról 27,9 százalékra 1989-ben. Az alacsony jövedelem a kilátástalannak tartott jövő és a vonzóbb városi élet főként a fiatalságot az ipar felé vitte el. 1980-1982-ben a mezőgazdaságban lévő aktív lakosság több mint kétharmada 45 év feletti volt. A falu előregedett, s az ottan maradt munkaerő jelentős része is női munkaerő volt. A mezőgazdaságban az ország több részén munkaerőhiánnyal kellett számolni. Ez az akkor kialakult jelenség 1989 után is érezteti hatását.

A kollektivizálás befejezés után a gazdaságpolitika egyik központi törekvése a mezőgazdaság fellendítése volt. Az alacsony beruházási rátákat gyorsan növelték, egy évtized leforgása alatt ezeket a nyolcszorosára elemelték. Igaz, az agrárberuházások egyszer sem haladták meg az össz-

---

<sup>10</sup> *Dezvoltarea economică a României 1944-1964*. Buc. 1964.



beruházások 20 %-át, ami mutatta, hogy a gazdaság ezen ágazatát a rendszer egész időtartama alatt soha nem kezelték prioritásként. Ennek ellenére elmondható, hogy az 1980-as évekig a beruházások volumene állandóan növekedett.

Mivel túlnyomó részt szántóterület összpontosult a sík és dombvidéken lévő termelőszövetkezetek és állami gazdaságok kezelésében, a növény-, főként gabonatermesztés, változatlanul uralkodó maradt. Kezdetét vette azonban a mezőgazdaság komplex gépesítése, traktorok, kombájnok és teherautók váltották fel az igavonó állatokat és sok területen az emberi munkaerőt. A géppark ésszerű felhasználása céljából már a kollektivizálás kezdeteikor országszerte gép-traktor állomásokat (SMT) hoztak létre. A hatvanas évek végére a traktor üzemeltetés tekintetében négyszeres növekedés következett be. Az aratást teljesen gépesítették. A nyolcvanas évek közepén már 8-9 kombájn jutott 1000 hektár földterületre. A gépkoncentráció gyakran nem járt együtt a gazdaságos üzemeltetéssel. Főként a nyolcvanas években az alkatrészek, a szakképzet szerelők hiánya miatt, valamint az üzemanyag ellátás akadozása következtében a gépek gyakran sokat álltak, s nem egyszer oda nem jutott belőlük, ahol és amikor sürgősen kellett volna. A mezőgazdaság gépesítési fokának megnövekedése a talajerő-gazdálkodás, növényápolás, a gabona betakarítás javítása, a búza, a kukorica, a burgonya és a cukorrépa terméshozamainak jelentős gyarapodását vonta maga után. A búza hektáronként számított termésátlaga például megkétszereződött, majd közel háromszorosára nőtt. Az 1950. évi hektáronként 10,2 mázsáról 1970-re 18,8 mázsára, 1990-re 34,2 mázsára nőtt, ugyanakkor ugrásszerűen emelkedett ezen a téren a kemizáció. A korábban jelentéktelen műtrágya felhasználás hektáronként 90-100 kg-ra ugrott, s így Románia felzárkózva a fejlett országok szintjére, e téren meghaladta a 88 kg-os világtágot.

A Duna árterületén, s a másutt végrehajtott munkálatok révén a termőterület is több százezer hektárral bővült. A nyert területeken elsősorban gabonát termeltek, de ennek ellenére pozitív változásként a gabonaművelésre fogott terület kiterjedése, az ipari növények, s más kultúrák javára egészében csökkent. A munkaiányes kapásnövények termesztése az állattenyésztés intenzifikálódása miatt nőtt meg. A kertészet, a gyümölcs és a szőlőművelés aránya is emelkedett. Az állami gazdaságok révén a mezőgazdaságba történt beruházás számottevő része is ide irányult. Dobrudzsában (Murfatlar), a Küküllők mentén (Jidvei), Olténiában, Moldvában nagy területekre nemes szőlőfajtákat telepítettek.

Az állattenyésztésben, a nagy tenyésztési költségek és beruházások szüksége mellett is a szarvasmarha-tenyésztésnek tulajdonították a legnagyobb fontosságot – 1980-ban 42.127 ezer tonna tejet termeltek, 1989-ben 36.294 ezer tonnát –, de az állatállomány elsősorban a sertés és a baromfi révén szaporodott. Ez a nyolcvanas évekig megtízszereződött. A sertésállomány

felfutása együtt járt a hústermelőfajták előtérbe kerülésével – 1980-ban 2408 ezer tonna húst termeltek, 1989-ben 2186 ezer tonnát. A baromfiállomány esetében darabszám mellett növekedett a tojástermelés is – 1989-ben 7040 millió tojást termeltek. Az ötvenes évek közepéhez képest a hetvenes évekre megkétszereződött a juhállomány (ratzka, cigaja, merinó). A gépesítés arányában, s a katonai szempontok megváltozása következtében csökkent a lóállomány. Jellemzően az állattenyésztés anyagüzemre épült, bár a lakosság ellátásában a háztájk is némi szerepet kaptak. A mezőgazdasági termelésben az évtizedekig tartó kétségtelenül meglévő színvonal-emelkedés csökkentette Romániában is a történelem során kialakult lemaradást. A mezőgazdaság biztosította az iparosításhoz szükséges forrásokat, s jórészt az urbanizáció kihívásait is a rovására törekedtek megoldani. Az 1980-as években bekövetkezett általános válság idején azonban a recesszió úrrá lett minden szegmensében. A politikai vezetés a növénytermesztés és állattenyésztés hatékonyságának növelésére, de talán inkább az ellenőrzés fokozása érdekében, a széttagoltnak tartott termelőszövetkezeti struktúrán a nyolcvanas évek végén változtatott, a térszövetkezeteket nagyobb szervezeti egységekbe illesztette.

Romániában a huszadik század folyamán, s ebből több mint négy és fél évtized szocialista tervutasításos rendszer volt, végbement egy jelentős gazdasági modernizáció, sikereivel és kudarcaival. Sok tekintetben a gazdaságfejlesztés elavult útját választotta, s ezért ennek eredményei, s politikai rendszerének természete megakadályozták irányítóit abban, hogy idejében felismerjék a világon kibontakozó vagy már folyamatban lévő nagy átalakulásokat, tulajdonképpen az újabb technikai és gazdasági lemaradásuk tényét. Mindez magával hozta a bukást.

## **The issues and fiascos of the socialist economic development in Romania (1948-1989)**

(Abstract)

After 1948, when the socialist economic system was adopted by Romania, the industry was planned to be the spearhead of economical development. During the life of the regime, there was a high rate of industrial stockpiling and investment where mainly directed to the industrial sector. The four decades of communism represented for Romania a successful period for industrialization, and the radical changes in this direction helped the alignment process of the country to approach the level of other developed states. □nt he same time the misuse of energy and materials combined with the low efficiency of the process and quality of products, managed to create revert the positive trend into a negative one. The constant primacy of political directives over professional points of view directed the whole process to an imminent decay and relapse. □nt he other hand the industrialization and its forced implementation neglected other sectors (services, commerce) and the political intervention destroyed others (tourism).

The benefits of modernization process cannot be denied, but the road to it chosen by Romania and the political doctrine was not able to offer for the leaders the capacity of create counter measures to the international development. For this the economic decay and technological underdevelopment represented the fall of the entire process at the end.



## Hunyadi Attila Gábor

gazdaságtörténész, egyetemi adjunktus



Hunyadi Attila Gábor (Torda, 1977) a kolozsvári Báthory Líceumban érettségizett 1995-ben, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem- és Filozófia Karán történelem szakon szerzett diplomát 2000-ben. Erasmus ösztöndíjjal Bretagne-ban, a Nantesi Egyetemen tanult egy félévet. 2000 és 2003 között a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem interdiszciplináris gazdaságtörténeti PhD képzésén abszolvált,

2003 és 2006 között a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem történelem doktori iskoláját fejezte be 2006-ban megvédett disszertációjával: *A romániai magyar kisebbség szövetkezetei a két világháború között* témában. A kolozsvári Jakabffy Elemér Kortörténeti Gyűjtemény munkatársa, a Montessori Iskola történelemtanára volt 2007-ig. 2007-től a BBTE Jelenkor és Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékén tanít, jelenleg a Magyar Történeti Intézet Jelenkor Története és Nemzetközi Tanulmányok Tanszékcsoportjának adjunktusa.

Kutatási területe: Erdély és Románia gazdaságtörténete a XX. Században, bankok, biztosító intézetek és szövetkezeti mozgalmak története, közép-kelet-európai kisebbségek önszerveződési mozgalmak, kisebbségi jogok, kisebbségi társadalmak, konföderációs tervezetek és integrációtörténet, nemzetközi és regionális tanulmányok.

Fontosabb publikációi: Csetri Elek–Egyed Ákos–Hunyadi Attila–Somai József (szerk.): *Szövetkezetek Erdélyben és Európában*. RMKT, Kolozsvár, 2007. *Cooperativele minorităţii maghiare din România în perioada interbelică* [A két világháború közötti romániai magyar kisebbség szövetkezetei]. Argonaut, Kolozsvár, 2010.

## *A szövetkezeti mozgalom egyetemes értékrendje és helyi megoldásai a pénzügyi-gazdasági válságok idején. Európai uniós és közép-kelet európai kitekintés<sup>1</sup>*

**Keywords:** Cooperatives, East–Central Europe, European Union

„Cooperatives have traditionally emphasized the importance of ethical and socially inclusive dealings □nt he marketplace.” „A szövetkezetek hagyományt teremtettek a piacon az etikai és társadalmilag befogadó aspektusok hangsúlyozásával.” (Kofi Annan, ENSZ főtitkár)<sup>2</sup>

„Cooperatives are a reminder to the international community that it is possible to pursue both economic viability and social responsibility.” A szövetkezetek arra emlékeztetik a nemzetközi közösséget, hogy a gazdaságosságot és a társadalmi felelősséget nem egymást kizáróan, hanem egyszerre kell és lehet követni.” (*Ban Ki-moon*, ENSZ főtitkár)

A két ENSZ főtitkártól kölcsönzött idézet arra utal, hogy a szövetkezeti vállalkozói modell a piacon az etika és társadalmi befogadás fontosságát hangsúlyozza, a társadalmi felelősség pedig nem ellentéte a gazdasági hatékonyságnak, hanem mindkettő egyidőben követhető, megvalósítható. A szövetkezeti értékrend az emberközpontú gazdaságot és demokratikus-befogadó társadalmat közel két évszázada egyetemes alapértékek és működési alapelvek mentén szolgálja. Ilyen alapelvek az önszegély és kölcsönösség („Selbsthilfe”, „mutualité”), az öngazgatás és együttműködés (Selbstverwaltung, cooperation), a „képzés”, a közösséggel, környezettel való „törődés”.

A modernizációval járó társadalmi, gazdasági és kulturális átalakulások (válságai és reformjai) során a nemzetközivé, egyetemessé táguló szövetkezeti értékrend stratégiai célja állandónak és kikezdehetetlennek bizonyult: az emberközpontúság, a demokrácia, az esélyegyenlőség a gazdaságban, a szövetkezeti gyakorlatban és elméleti munkákban jelent meg, vált gyakorlattá, majd innen terjedt át más üzleti vállalkozásokra is (value and mission statement, vásárlási visszatérítés, Mitbestimmung, stakeholder model). Kelet-Európában viszont, fél évszázad kommunizmus, tervutasításos gazdasági rendszer, s az ezt követő átmenet (transition) nyomán nem könnyű sem az egyetemes szövetkezeti mozgalom értékrendjéről, alap- és irányelveiről, sem

---

<sup>1</sup> This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN – II – RU – PD – 2011 – 3 – 0238.

<sup>2</sup> Harald J. Bolsinger: *Entwicklungspolitik und Genossenschaftsethik: Hand in Hand auf dem Weg zur Verwirklichung der Millennium Development Goals*. In: K. Farmer, W. Harbrecht (szerk.): *Theorie der Wirtschaftspolitik, Entwicklungspolitik und Wirtschaftsethik (Marktwirtschaft und Ethik*, 10. kötet), Münster 2006. 83–96.

realitásáról, időszerűségéről beszélni, sokszor a szövetkezeti terminus technikusoknak sincs megfelelő magyar fordításuk, tehát beszélni, írni is nehéz egy olyan gazdasági-társadalmi vállalkozói formáról, aminek a fejlett államokban, és – paradox módon – az ún. fejlődő országokban, a harmadik világnak nevezett térségben is van folyamatossága, viszont a poszt szocialista államokban, Romániában 1989 után húsz évvel statisztikailag még mindig irreleváns az a szövetkezeti intézményrendszer, amely azonban az államosítást megelőző, bő fél évszázadban, 1898-1948 között kiváló eredményeket mutatott föl mind gazdasági-pénzügyi, mind társadalmi-érdekvédelmi téren és nemzeti-kulturális szempontból is jelentősnek mondható.<sup>3</sup> A gazdaság- és társadalomtörténeti feltárások, kötetek alapján a legtöbb nemzeti szövetkezeti mozgalomról állítható, hogy tipikusan a gazdasági funkciója mellett kulturális, szociális és társadalmi-politikai szerepet is betöltött azáltal, hogy a mozgalom vertikális és horizontális hálózati szerkezete, demokratikusan tagolt és delegált képviselői intézményrendszere lehetővé tette 4 csatorna (channel-) funkció betöltését: gazdasági-pénzügyi, kulturális-ideológiai csatorna, valamint társadalmi mobilitást elősegítő és politikai-érdekképviseleti mozgósító funkció betöltését is.<sup>4</sup>

A szövetkezeti mozgalom fent említett társadalmi-gazdasági funkcióinak történeti értékelésére alapozva ebben a tanulmányban e funkciók megvalósulását szeretném tetten érni a 19-20. század számos természeti, gazdasági – pénzügyi és ideológiai válságának körülményei között. E történelmi távlatban Európa nyugati és közép-keleti részén egyaránt a szövetkezeti mozgalom olyan intézménynek mutatkozott, mely a helyi közösségeknek a természeti-gazdasági válságok idején is olyan keretet nyújtott, amelyben a szövetkezeti tagság és környezete, a közösség önerőből, önszerveződő módon vagy megszerveződve, összefogva mozgalmi szinten alternatívát keresett a válságból való kilábalásra. Így például a 19. század első felében az angliai, Manchester melletti Rochdale-i takácsok 1844-ben a szegénységből azáltal emelkedtek ki, hogy fogyasztási szövetkezetükben saját szükségleteik, alapélelmiszereik beszerzését oldották meg, ezáltal reálkeresetüket emelve, a szövetkezet jövedelméből iskolát, lakóházakat és földet vásároltak. 1848-at követően a Rajna-mentén Fr. W. Raiffeisen az éhínség által sújtott közösségek számára előbb karitatív szervezetet, később viszont már önszervező, falusi

---

<sup>3</sup> Simon Sándor: A szövetkezeti törekvések múltja és jelene. *Magyar Kisebbség*. 1999. 1. sz. Csetri Elek, Egyed Ákos, Hunyadi Attila, Somai József (szerk.): *Szövetkezetek Erdélyben és Európában*. Kv. 2007.

<sup>4</sup> Hunyadi Attila Gábor: *Cooperativele minorităţii maghiare în România interbelică*. Argonaut, Cluj, 2010. Uő: Three paradigms of Cooperative Movements with Nationalist Taxonomy in Transylvania. In: Torsten Lorenz: *Cooperatives in Ethnic Conflicts: Eastern Europe in the 19<sup>th</sup> early 20<sup>th</sup> century*. Berlin, 2006. 59–102. Nemzetgazdasági önszerveződési modellek Erdélyben. In: Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja, 2005. 189–217.

előleg- és takarékegyleteket, hitelszövetkezeteket alapított, akárcsak ugyanebben az időben H. Schulze-Delitzsch a kisiparosok számára. A filoxéra és peronoszpóra által tönkretett franciaországi szőlősgazdák kieső jövedelmét, megélhetését az 1880-1890-es években alapított tejfeldolgozó szövetkezetek pótolták. Elmaradott vidékek, régiók fejlesztését az Osztrák-Magyar Monarchiában is nagyrészt a gazdakörök mellett alapított szövetkezetek segítségével kezdték el. A mezőgazdasági állatnemesítést és –értékesítést, gépesítést, hitelezést és biztosítást, továbbá fogyasztási cikkek forgalmazását a különböző típusú szövetkezetek csatornázták a központból a perifériára és a határvidékről, pl. Székelyföldről a városi-ipari központokba (pl. Brassóba), a fővárosba vagy akár külföldre (pl. Németországba) az 1902-1904-ben induló Székely Akció vidékfejlesztési program keretében, amit a magyar Földművelésügyi Minisztérium irányított és finanszírozott.<sup>5</sup> A dániai, hollandiai és ír mezőgazdasági termékeket ugyancsak szövetkezetek szállították Anglia ipari-városi fogyasztóira, így juttatva az elmaradott területeknek munkalehetőséget, jövedelmeket. Össztársadalmi hasznosságuk abban is megnyilvánult, hogy az emigrációt mérsékeltek, az otthonmaradóknak megélhetést nyújtottak, ugyanakkor a városi munkásság, lakosság számára bővítették az élelmiszerpiacot. Olaszország Emilia-Romagna tartományában szintén a 19. század végén lendült fel a tejfeldolgozás, értékesítés a szövetkezeteknek köszönhetően.<sup>6</sup>

A szövetkezeti mozgalom története bővelkedik hasonló példákban, a gazdasági modernizációban elmaradó térségek szövetkezeti úton való fejlesztése pedig az I. világháborút követő időszakban is folytatódott. E téren kiemelkedő teljesítményű volt az újonnan függetlenedett Finnország, amelynek politikai, gazdasági és kulturális elitje nagy arányban merített a szövetkezeti mozgalom tapasztalatából, értékrendjéből az új nemzeti állam intézményesítése során, modernizálása során. A weimari Németországban, a Monarchia utódállamaiban és az új kelet-európai nemzetállamokban a szövetkezeti mozgalom vállalkozásainak sűrűségében és taglétszámában egyaránt növekedést mutatott. Az 1929-es gazdasági válság pedig, annak ellenére, hogy a pénzügyi szférát és mezőgazdasági termelést súlyosan érintette (tölcés-spirál indult be), mégis a hitel- és pénzhiány következtében a szövetkezetek új termékek (ipari- és gyógynövények) feldolgozásával, értékesítésével mozdították ki a holtpontról, a recesszióból a társadalmat. Erdélyben például a tejszövetkezetek száma egy évtized alatt, 1929-től 1939-ig négyről 140-re emelkedett.<sup>7</sup> Az AEÁ-ban a túltermelési- értékesítési válság utáni kiutat ugyancsak a szövetkezeti feldolgozás, értékesítés, munka-

---

<sup>5</sup> Uő: A magyar szövetkezeti intézményrendszer Erdélyben 1885–1918 között. In: *Szövetkezetek Erdélyben és Európában*. 49–66.

<sup>6</sup> Uő: A különböző szövetkezeti típusok és a szövetkezeti értékrend kialakulása. Uo. 111–140.

<sup>7</sup> Uő: A magyar szövetkezetek Romániában 1918–1948 között. uo. 67–108.



helyteremtés oldotta meg a roosevelti Agricultural Adjustment Act programon belül, a skandináv államok pedig ugyancsak szövetkezeti csatornákon keresztül vezették ki a társadalmat a válságból.<sup>8</sup>

Mindezen múltbeli példák nyomán a jelenünkhöz közelítve tevődik fel a kérdés, hogy a legutóbbi válságok, recessziós időszakok során a szövetkezeti típusú vállalati forma hogyan viselkedik a nem-szövetkezeti vállalati formákhoz viszonyítva, mind a konjunkturális, mind a rendszerválságok idején, a különbségeket pedig milyen inherens tényezők magyarázhatják? Célom e tanulmányban a hasonló kérdéseket feltevő elemzésekre alapozva megvizsgálni a szövetkezeti szervezeti és gazdasági etika különlegességét, *differentia specificáját*.

A gazdasági válságok<sup>9</sup> során ugyanis nemhogy negatívan, de legtöbbször éppenséggel pozitívan változott a szövetkezeti mozgalom, azáltal hogy önszerveződéssel, önszerveződéssel a legtöbb helyen maguk a munkavállalók, szövetkezeti formában vették át a csődbe jutott vállalatokat és önfoglalkoztatással fenntarthatóvá tették ezeket. Ugyanez a folyamat volt megfigyelhető Lengyel- és Magyarországon, valamint Jugoszláviában, ahol a szocialista rendszer reformmechanizmusa idején épp a munkásönkormányzatok és gazdasági munkaközösségek mutattak kiutat a tervutasításból ennek válsága idején. A nyugat-német *Mitbestimmung*, vagy az ibériai Mondragon munkaszervezési modell szintén a foglalkoztatottak beemelésével emeli a döntéshozatal eredményességét és a szervezet hatékonyságát.

Tanulmányomban azt vizsgálom meg, hogy a szövetkezeti mozgalmat és egyetemes értékrendjét valójában a gazdasági konjunkturális válságok (1929, 1973, 2008) sorozata érinti-e, vagy ezzel szemben inkább ellenséges szemantikai környezet, rendszer megjelenésének lehettünk tanúi a globalizáció idején, amely egyes szövetkezeteket éppen szövetkezeti sajátosságuktól megfosztva, a személyközpontúságot, közösségorientáltságot a nagyobb tőkésítésért cserében, a spekulatív üzletelés kockázatos terepére csábította és csőd szélére vitte. Ezzel szemben a szövetkezeti jelleget megőrző bankok, vállalatok stabilabbnak bizonyulnak a tőkés vállalatokhoz képest. Minthogy a modernizáció során több az említetthez hasonló pozitív példa, ideértve Erdélyt és Romániát is, hipotézisem, hogy a szövetkezeti egyetemes értékrendet az „átlagfogyasztó” *homo oeconomicus* elvont kategóriáját propagáló kizárólagosan „profitorientált” nézetek teszik, tették leginkább próbára az utóbbi

---

<sup>8</sup> Johnston Birchall–Lou Hammold Ketilson: *Resilience of the Cooperative Business Model in Times of Crisis*. ILO 2009.  
[http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed\\_emp/@emp\\_ent/documents/publication/wcms\\_108416.pdf](http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_emp/@emp_ent/documents/publication/wcms_108416.pdf), 5-6.

<sup>9</sup> Botos Katalin: 1929-33 versus 1979-83. In: Berend T. Iván, Kurt Borhardt: *Comparative Studies prepared for the A/5 Session of the 9th International Economic History Congress 1986*. Bern–Bp. é.n. 333–355.

évtizedekben. Az intézményi közgazdaságtan és a gazdaságetikai gondolkodók kritikája e tekintetben szintén a szövetkezeti alternatívát támasztja alá a profitorientált vállalati formákkal szemben. A legújabban divatba jött Corporate Social Responsibility etikett jellegű imidzsépítésével ellentétben a szövetkezetek több mint 167 éve valóban a társadalmi felelősséget és etikát érvényesítették a gazdaságban, már a mozgalom kezdetétől fogva.<sup>10</sup> A következőkben a szövetkezeti értékrend kialakulását és társadalmi jelentőségét vázolom fel, ahhoz, hogy a tanulmány második és a harmadik részében a szövetkezetek legutóbbi válságokban tanúsított változásait, pontosabban állhatatosságát ismertessem, továbbá a szövetkezeti modellt paradigmikusnak feltüntető-kitüntető nemzetközi szervezeti állásfoglalásokat, ajánlásokat sorolom fel és azon érveket, amelyek a belső inherens sajátosságokkal magyarázzák a szövetkezeti forma válság során megmutatkozó magas fokú immunitását, rezisztenciáját.

### **A szövetkezeti alapelvek és alapértékek. A szövetkezeti vállalkozás jellegzetességei**

A szövetkezet olyan intézmény, amely sajátos etikai értékrendet érvényesít a gazdasági életben. A szövetkezeti értékrend szerint *az ember a gazdaság szubjektuma*, nem pedig egyszerű objektum egy személytelen mechanizmusban. Meghaladva a profitelv kizárólagosságát, a szövetkezeti intézmény *alapértéke és alapegysége az emberi személy*, létmótvuma pedig a tagjainak nyújtott szolgáltatás. Mindazonáltal ez a gazdaságetika nem a gazdasági törvényszerűségeket szorítja háttérbe, hanem a mindenkori *tisztességes verseny* és *esélyegyenlőség* kereteit képes fenntarthatóan biztosítani *piacgazdasági* környezetben.

A szövetkezeti mozgalom a 19. század derekán indult angol munkácsoládók, valamint német, dán, francia parasztközösségek és kisiparosok társadalmi és gazdasági gondjainak orvoslására. A szövetkezet olyan gazdasági vállalat, amely egyúttal társadalmi egyesület is; tagjai nem részvényarányos, hanem személyenkénti szavazati joggal (egy tag – egy szavazat) irányítják a szövetkezetet (önkormányzat). A szövetkezetek horizontális és vertikális együttműködési formáit, piaci érdekvédelmi és gazdasági tömörülését (intézményesedését) nevezzük szövetkezeti mozgalomnak, ideértve a szövetkezeti eszme, értékrend terjesztését és a hálózat kiterjesztését is.

Az egyetemes szövetkezeti értékrendet az 1895-ben megalakult Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége hét egyetemes szövetkezeti alapelvben foglalta össze:

---

<sup>10</sup> Peter Davis – John Donaldson: *Co-operative Management. A Philosophy for Business*. New Harmony Press, 1998. 87–104.

1. önkéntes és szabad társulás,
2. a tagok által gyakorolt demokratikus (1 személy–1 szavazat) öngazgatás (önkormányzat),
3. a tagok aktív részvétele,
4. autonómia és függetlenség,
5. oktatás, képzés és tájékoztatás,
6. együttműködés más szervezetekkel,
7. közösség iránti elkötelezettség.

A szervezetzeti alapértékek a 19. század első felében szökkentek szárbá és a század derekára kristályosodtak alapszabályokban explicit szervezeti szabályokká, amelyek a „századfordulóra” egyetemes alapelvekké minősültek át és nemzetközi szervezetek kodifikálták. Mithogy a szervezetzeti értékrend történeti kialakulását, filozófiai gyökereit és értelmezését már korábban ismerttettem,<sup>11</sup> ezúttal csak vázlatosan utalok ezekre.

Az ideáltipikus szervezetzeti modell, vagy – gyakorlati megvalósulása miatt talán helyesebben – Buber fejezetcímével élve „a kudarcot nem valló kísérlet” közös nevezőjét annál inkább is megnevezhetők, hiszen kereskedelmi és szervezetzeti törvényekben is rögzített ismérvekként 150 éve a szervezetzek működésének törvényes keretét adják: ÖNKÉNTESSEG, ÖNSEGÉLYEZÉS, ÖNKORMÁNYZAT. A fél évszázad alatt kialakult és kiépült szervezetzeti hálózatoknak a századfordulót megelőzően már sikerült nemzetközileg is intézményesedni és egyetemes nyilatkozatban kodifikálni az alapértékeket, alapelveket az 1895-ben megalakult *Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége* (International Cooperative Alliance, a következőkben SzNSz) keretében. Megalakulásával az SzNSz a szervezetzeti alapelvek és alapértékek nemzetközi kodifikációjához és a mozgalom univerzális elterjedéséhez járult hozzá. Évi kongresszusai, valamint időszakos konferenciái során a szervezetzeti értékek standardizálódtak és az adott kornak megfelelő korszerű értelmezést nyertek. Korábban 1895-ben, 1937-ben és 1966-ban foglalkozott a nemzetközi szervezetzeti kongresszus a szervezetzeti alapelvek és alapértékek értelmezésével. Az 1995-ben tartott nemzetközi jubiláris kongresszus rögzítette Állásfoglalásban a Szövetkezeti alapelveket és alapértékeket.

---

<sup>11</sup> Ethosz és etnosz a kisebbségi intézményekben. „Etikai” és/vagy „etnikai” affiliáció a szervezetzeti mozgalmakban. In: Veress Károly (szerk.): *A hozzátartozás struktúrái. Hermeneutikai és alkalmazott filozófiai kutatások*. Kv./Cluj, 2010. 251–276. A szervezetzeti alapértékek kidolgozói között a következő személyiségek említhetők: a 18–19. század szervezetzeti idealista (utópista)gondolkodói, szervezői között Johann Heinrich Pestalozzi, Charles Fourier, Robert Owen; William King, Louis Blanc, Ferdinand Lasalle; Alexis de Tocqueville, John Stuart Mill, Wilhelm Emmanuel von Ketteler, Hermann Schulze-Delitzsch, Friedrich Wilhelm Raiffeisen.

Történetileg kialakult formájában a szövetkezet szabad és önkéntes egyesület, amely demokratikus önkormányzattal rendelkezik, és egyúttal egy olyan gazdasági vállalatot is működtet, amely az egyesület tagjainak szükséges szolgáltatásokat biztosítja. A szövetkezetek valamennyi gazdasági sikere vagy korlátozottsága ebből az összetettségéből adódik: egyszerre *társadalmi egyesület* és *gazdasági vállalat* is. A szövetkezeti gondolat újítása abban rejlett, hogy a társadalmi egyesületek jellemzőit sajátos kombinációval ötvözték a gazdasági vállalkozással. Más szóval, a szövetkezetek jellegzetességei a gyakorlati működésük során alakultak ki és rögzültek, módosultak az alapszabályokban, mindezek viszont az érintettek szabad, önkormányzati döntésével történtek. A jelentősebb szövetkezeti típusok kialakulásának ismeretében a szövetkezet fogalmának több lehetséges (közgazdasági, jogi, szociológiai vagy történelmi szempontú) meghatározásaiból mindezek közös nevezőjét kiemelve a szövetkezeti ideáltípust lehet megrajzolni:

„A **szövetkezet** önkéntesen társuló személyek autonóm (önkormányzati) egyesülete, amelyet a tagok hoznak létre személyes részvételükkel és vagyoni hozzájárulásukkal közös/kölcsönös gazdasági, szociális és kulturális törekvéseik, érdekeik, szükségleteik előmozdítása, érvényesítése, ellátása céljából; mindezt egy olyan gazdasági vállalkozás által valósítják meg, amelynek tulajdonosai maguk a tagok, akik a szövetkezet irányítását közgyűlésük által demokratikus módon ellenőrzik.” (*Az SZNSZ 1995-ös állásfoglalása*).<sup>12</sup>

A szövetkezeti alapelvek/értékrendszer értelmében a szövetkezet olyan közösségi intézményként értelmezendő, mely az érintettek *önkéntes társulásán* alapul, célja pedig az együttműködésben résztvevők közös erőfeszítéssel elérhető, jól meghatározott célját elérni, közös szükségletét kielégíteni; mindezt egy olyan gazdasági vállalkozás által, amelyet a *tagok demokratikus önkormányzata* irányít. A szövetkezet egyszerre *társadalmi entitás* (a szövetkezett személyek közössége, csoportja) és *gazdasági entitás* (szövetkezeti vállalat), e kettő pedig specifikusan összefonódik, mivel a két entitás összetevői egyazon személyek. Társadalmi egyesületként a szövetkezet a demokratikus *civil társadalom* és *jogállam* szabályai szerint működik, míg vállalkozásként a *piacgazdaság* szabályai szerint. Mindkét területen (társadalmi és gazdasági) a szövetkezetek integrációra törekednek, ernyőszervezeteket építenek ki a hatékony érdekképviselet és nagyobb gazdasági súly elérésére, anélkül, hogy az alapegységek demokratikus önkormányzatát és függetlenségét feladnák (*szubszidiaritás*)<sup>13</sup>. A szövetkezetek egyik fontos funkciója lehet az *aktív piacpolitika*, valamint integrált rendszerük (kötelék, központ, föderáció, unió) révén a gazdasági, auditáló

---

<sup>12</sup> Uo.

<sup>13</sup> A Ketteler püspök által kidolgozott fogalom, amelyet XIII. Leó pápa Rerum Novarum (1891) enciklikájában is átvész jelentése: „a helyi tevékenység támogatása a szükségletekhez mérten”.

(ellenőri), képzési és érdekvédelmi feladatok mellett közvetítő funkciót tölthetnek be a társadalom többi szereplői (törvényhozás, adminisztratív szervek, pénzügyi és más érdekvédelmi szervezetek) irányában.<sup>14</sup> A szövetkezetek jogállamon belüli jelentősége a demokratikus *részvételi jogok* – egy személy-egy szavazat – következetes előírásának és gyakorlásának köszönhető, amely a gazdasági lehetőségek kiterjesztésével együtt az alá- és fölérendeléssel szemben (pl. többség–kisebbség) a mellérendelést, egyenlő esélyteremtést és együttműködést részesítette előnyben. Mindez olyan bizalmi légkört teremt, amely kedvezően hat a társadalmi csoportok és egyének kooperációs készségére. Mivel a civil társadalom fogalma szerint a részvétel és képviselő elve fontos aspektusa a demokratikus politikának, a szövetkezeteket a demokrácia iskoláinak tekintik: nemcsak amiatt, hogy a kisebb közösségek általuk önszerveződésre, öngazgatásra, gazdasági megerősödésképesek, hanem történelmük folyamán, makroszinten is érdekvédelmi hálózataik révén a politikai rendszer és mentalitás demokratizálására is hatással vannak. Portugáliában, Spanyolországban a salazari és frankói diktatúra alatt is a közösségi önkormányzatiság és kultúra védelmezői, támogatói voltak a szövetkezetek. Indiában kasztbeli vagy nemi megkülönböztetés nélkül lehetővé tették a szövetkezetbe való belépést.

A szövetkezeti mozgalom kezdeményezett és vezetett be számos szociális intézkedést: például a 8 órás munkaidőt egy szövetkezet vezette be először 1901-ben, a Co-operative Wholesale Society 1907-ben a minimálbért ültette gyakorlatba, a Nők Szövetkezeti Céhe (Women's Co-operative Guild) pedig már 1929-ben javasolta a Nemzeti Egészségügyi Szolgálat létrehozását, jóval annak 1946-os létrejötté előtt.<sup>15</sup> A közel 1 milliárdnyi ember életét, mindannapjait érintő egyetemes szövetkezeti mozgalom, intézményrendszer összetevői között a gazdaság bármely területén találunk működő szövetkezeteket. Világszerte jelenleg több mint 800 millió ember szövetkezeti vállalkozás tagja, a szövetkezetekben foglalkoztatott személyek száma pedig meghaladja a 100 milliót, vagyis 20%-kal több embernek adnak munkát, mint a világ összes multinacionális vállalata együttvéve.<sup>16</sup>

## **Állam és szövetkezet viszonya. Szövetkezeti demokrácia és társadalmi esélyegyenlőség**

---

<sup>14</sup> Brett Fairbairn: *Co-operatives as Politics: Membership, Citizenship, and Democracy*; Brett Fairbairn: *Big Capital, the Big State, and Co-operatives: Historical Perspectives*. In: Murray E. Fulton (szerk): *Co-operative Organizations and Canadian Society: Popular Institutions and the Dilemmas of Change*. Toronto-Buffalo-London, 1990.

<sup>15</sup> *The UK co-operative economy. A review of co-operative enterprise*. 2010, 5.

<sup>16</sup> *The UK cooperative economy. A review of cooperative enterprise*. 2010. *Cooperatives UK*, 8.

Tekintettel a szövetkezetek fontos gazdaság- és szociálpolitikai szerepére, az állam (kormányzati vagy törvényhozási szinten) különböző kedvezményeket nyújthat a szövetkezeti vállalatot alapító/működtető állampolgároknak. Az állam befolyása viszont csakis *átmeneti* lehet. A szövetkezetek meghatározás szerint autonóm és független önszervező szervezetek, ezért, amennyiben megállapodást kötnek a mindenkor állami intézményekkel vagy más szervezetekkel, hogy külső tőkét gyűjtsenek, csak olyan feltétellel tehetik, ha ez nem veszélyezteti a demokratikus tagi ellenőrzést és a szövetkezeti autonómiát. Állam és szövetkezet viszonyát tehát ideális esetben a törvényen alapuló kölcsönös szerződés szabályozza, mely szavatolja a szövetkezet *önkormányzatát* és *önállóságát*/függetlenségét. Az állam legalább olyan elbánásban köteles részesíteni a szövetkezeteket is, mint bármely más gazdasági vállalkozást cégjogi (bejegyzés, működés engedélyeztetése), adópolitikai, pénzügyi és oktatáspolitikai téren. A törvényhozás mellett főleg az *oktatáspolitikai* az a terület, ahol az állam részvétele vagy segítsége jogosan várható el hosszú távon is a különböző típusú vállalati formák közötti esélyegyenlőség megteremtése érdekében.<sup>17</sup>

A szövetkezetekben a *demokratikus ellenőrzési struktúra* kettős célt szolgál: egyrészt gazdaságilag biztosítja, hogy a szövetkezet tagjai érdekeinek szolgálatában áll és marad, vagyis a tagok tulajdonában és ellenőrzése alatt, s nem kerülhet más, külső befektetők kezére. Emellett a szövetkezeti demokrácia társadalmilag is továbblépést jelenthet azáltal, hogy általa az érintettek (a szövetkezet tagjai és családjaik) mind gazdaságilag, mind intézményileg is erősebb befolyást/beeszólást nyerhettek életük irányításába (a róluk való döntésekbe). A szövetkezetek *esélyegyenlőséget* is megvalósítanak azáltal, hogy az ellenőrzést/szavazati jogot nem a tőkével vagy részvényekkel arányosan szabályozzák, hanem *minden egyes tag egy szavazattal* rendelkezik, továbbá a tagként vehetnek fel mindenkit – nemi, vallási, nyelvi, politikai, faji megkülönböztetés nélkül – aki megfelel a szövetkezeti tagság alapszabályban rögzített előfeltételeinek (kölcsönös felelősségvállalás, szomszédság) és egyetért a szövetkezeti vállalkozás céljával. Ezzel a személy- és közösségközpontú hozzáállással összhangban a szövetkezetek távol tartják magukat a spekulatív profitérdekeltségek vagy magas kamatok (uzsora) gyakorlatától; ezzel szemben pedig a *méltányos* (rögzített és korlátozott) *kamatozást*, valamint a sajátos szövetkezeti eredményelosztást alkalmazták: a mérlegszerű felesleget (zárszámadási többletet) a tagtulajdonosok között a *szolgáltatások igénybevétele* arányában (vagy más méltányos részesedési kulcs szerint) osztják szét (*visszatérítés*). Legfontosabb szövetkezeti jellegzetesség az *azonosság elve*: a gazdasági intézmények közül a szövetkezet ágyazódik leginkább a közösségbe,

---

<sup>17</sup> Edgard Parnell: *Reinventing the Co-operative System for the 21st century*. Oxford, 1995.

működése a legközvetlenebb kölcsönhatásban van a közösség tagjainak igényeivel és értékrendjével, akiknek részvétele nélkül nem is működhet. A gazdaságos és felelős működés érdekében a tagok tipikusan hármas érdekeltiséggel vesznek részt a szervezetben: mint *társtulajdonosok*, mint *ügyfelek* (foglalkoztatottak vagy a szervezetet szolgáltatásainak igénylői/felhasználói), illetve mint ugyanannak a *közösségnek a tagjai* (rezidensek, érdek/értékközösség). Egyik társtulajdonos sem csupán tőkebefektetői minőségében áll kapcsolatban a szervezetekkel (*szomszédság elve*). A tagság e hármas kötődése gazdasági és szociológiai törvényszerűségeket kombinál és megszabja a szervezetet közösségbe-ágyazottságát.<sup>18</sup> A *tulajdonos és a felhasználó azonossága* biztosítja, hogy a szervezeti vállalkozás ne kerüljön ki a tagok ellenőrzése alól, valamint hogy a gazdasági irányítás a tagok érdekeit és közösségük értékeit tartja szem előtt. A külső befektetők tőkéjének mozgékonyasága – a változó konjunktúrának megfelelően – a helyi vállalat bezárásához, a szolgáltatás megszűnéséhez és munkanélküliséghez vezethet; egyszóval gyakran változtat gazdát, tagságot, helyet és célt. Alapítása helyét átmenetinek tekinti, s azt a jobb üzleti eredmény reményében bármikor elhagyhatja, akár országnyi, sőt kontinensnyi távolságokra menően is. Nincs tekintettel tagjai (a részvényesek) egyéni termelési, fogyasztási, szolgáltatási igényeire, közreműködésüket nem igényli, sőt – a részvénytársaságok esetében nevüket nem ismeri („anonim” – névtelen – vállalkozások). E társaságokban a részvényesek számára döntően a társaság osztalékot nyújtó képessége a fontos. Ezzel szemben a szervezeti helyi beruházás fenntartható helyi foglalkoztatást jelent, és sokkal könnyebben alkalmazkodik a helyi normákhoz. Az anonim részvénytársasági vállalatokkal szemben a szervezeti üzletrészek nevesítettek, személyre szólóak, átruházásuk módját az alapszabály rögzíti. A *szomszédsági elv* érvényesülése a kölcsönös felelősség és ellenőrzés megőrzése céljából volt szükséges. Szociológiai tény, hogy a bizalomra épülő csoportok sokkal nagyobb teljesítményre képesek, mint a bizalmat nélkülöző csoportok. Az *azonos értékrend* kölcsönös érdekekkel jár, tehát könnyebb az érdekegyeztetés, hatékonyabb a konszenzuskialakítás a szervezeti döntésekben. A szervezetet *közösségi beágyazottsága* folytán nemcsak a rövidtávú, szűk vállalati érdekeket tartja szem előtt. Mivel a szervezet tagjainak, illetve a település lakóinak csoportjai nagymértékben átfedik egymást, lehetővé válik, hogy például az adott intézmény a tagok közös döntésével, az osztalék és a betéti kamatok terhére a tagok számára kedvezményes kamatozású hiteleket folyósítson, vagy a tágabb közösség infrastruktúráját javító szolgáltatásokkal bővítse tevékenységét (pozitív hatások). Az azonosság elve a garancia arra,

---

<sup>18</sup> Mark Granovetter: A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel György-Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Bp., 2001. 61–78.

hogy a szövetkezet nem folytat negatív externáliákkal járó (a környezet, ökoszisztéma, a táji, a közösségi és a kulturális értékek minőségére káros) tevékenységet.

### **Miben rejlik a szövetkezetek immunitása a válsággal és recesszióval szemben?**<sup>19</sup>

Számos közgazdasági tanulmány tanulmányozta a 2008-2010-es pénzügyi-gazdasági válság és recesszió hatását a szövetkezeti vállalkozói modellre<sup>20</sup> általában és különösen a szövetkezeti bankokra<sup>21</sup> nézve. Ágazati jelentések<sup>22</sup> és országtanulmányok<sup>23</sup> szintén azt mutatják ki, hogy a szövetkezetek száma és tagsága emelkedett a válság idején a legtöbb ágazatban (ipar, bankszféra, szolgáltatások, kereskedelem) – ellentétben a nem-szövetkezeti vállalatok mutatóival. A kölcsönösségi és szövetkezeti bankok mérlegei pedig kisebb visszaesést mutatnak a nagy tőkés bankok zuhanásához viszonyítva és nem szorultak a kormányzatok pénzügyi segélyeire, nem jutottak a részleges államosítás (állami részvényfelvásárlás) helyzetébe, mint megannyi nagybank. Valamennyi elemző felteszi a kérdést: mivel magyarázható a szövetkezeti vállalati forma stabilitása krízis idején?

De lássuk előbb a tényeket, beszéljenek a számok, táblázatok, statisztikák – mondják az elemzők, felsorakoztatva számos a szövetkezeti és nem-szövetkezeti típusú vállalatok üzleti adatait egybevető táblázatot, grafikont, melyek többnyire a szövetkezeti bankok kedvezőbb eredményeit a nem-szövetkezeti, ún. kereskedelmi bankok (commercial banks) kedvezőtlenebb, alacsonyabban ratingelt mutatóival állítják párhuzamba.

---

<sup>19</sup> Cooperatives have been more resilient to the deepening global economic and jobs crisis than other sectors. Andrew Bibby reports from Sweden.

[http://www.ilo.org/wow/Articles/lang--en/WCMS\\_145175/index.htm](http://www.ilo.org/wow/Articles/lang--en/WCMS_145175/index.htm).

<sup>20</sup> Johnston Birchall – Lou Hammold Ketilson: *Resilience of the Cooperative Business Model in Times of Crisis*. ILO, 2009.

[http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed\\_emp/@emp\\_ent/documents/publication/wcms\\_108416.pdf](http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_emp/@emp_ent/documents/publication/wcms_108416.pdf)

<sup>21</sup> *European Co-operative banks in the financial and economic turmoil*. EACB research paper. Brussels, 2010.

<http://www.eurocoopbanks.coop/GetDocument.aspx?id=f235ed2e-3a13-4ce8-9262-4fcd25df1155>; Hans Groeneveld – Bouke de Vries: *European co-operative banks: First lessons of the subprime crisis*.

<http://www.eurocoopbanks.coop/GetDocument.aspx?id=814722ab-848a-4757-9b57-7b6850e09c40>

*The European Banking Sector and the Co-operative Banks*. Rabobank, 2009.

<http://www.eurocoopbanks.coop/GetDocument.aspx?id=8f259ea7-3d4b-41f9-bf8d-759d0ce4f7cb>

<sup>22</sup> *Les entreprises coopératives dans l'industrie et les services démontrent une forte résistance à la crise*. CECOP-CICOPA, 2010.

<sup>23</sup> *The UK co-operative economy. A review of co-operative enterprise*. 2010. *Top 100 des entreprises coopératives et panorama sectoriel. Les entreprises coopératives, acteurs économiques incontournables*. 2010.



A jelenlegi pénzügyi válság – állítja Groeneveld és de Vries – ellenőrizheti azokat az eddig propagandisztikusnak tűnő állításokat, miszerint a szövetkezeti érték- és személyközpontság, a tagoknak nyújtandó szolgáltatás elsődlegessége a profitmaximalizálás fölött, a tagság részvétele, bevonása a vállalati döntésekbe, közösségbe ágyazottság azon *differentia specifica* a nem-kereskedelmi, szövetkezeti vállalkozói formának, amelyek magasabb fokú stabilitást és egyenletesebb fejlődést garantálnak ezek számára. Ilyen például a fiókok területi sűrűsége<sup>24</sup> – a hat legsűrűbb szövetkezeti bankhálózattal rendelkező államban (Ausztria, Francia-, Finn- és Német és Olaszország, Hollandia) a bankfiókok 40%-a szövetkezeti típusú – valamint a társadalmi penetráció: pl. Németország lakosságának ¼-e, 20 millió személy szövetkezeti tag, de ugyanitt említhetnénk a szövetkezeti bankok folyamatosan emelkedő betéti és kölcsönpiaci részesedését is.<sup>25</sup>

A társadalmi beágyazottságot hangsúlyozandó a franciaországi elemzés a top 100-as lista alapján azt mutatja ki, hogy míg a kereskedelmi-profitorientált vállalkozások székhelyei szinte kivétel nélkül (90%) a fővárosi régióban vannak, a szövetkezeti top 100 nagy része (75%-a) viszont vidéken van bejegyezve és ott is működik, az ottani foglalkoztatást és jövedelmet, adóalapot bővíti, növeli.<sup>26</sup> A szövetkezeti szektor országos társadalompolitikai jelentőségét jelzi, hogy a top 100 szövetkezetben foglalkoztatott személyek, alkalmazottak száma (674000, Franciaország fizetett alkalmazottainak 2,8%-a) három és félszerese az autógyártásban foglalkoztatottakénak, összesített forgalmuk pedig az ország BHT-jának 9,3%-át teszi ki. Franciaországban az összesen 21000 szövetkezet forgalma 257 milliárd euróra rúg. A világ 300 legnagyobb szövetkezetének összesített forgalma Kanada állam BHT-jével egyenlő.

Az Egyesült Királyságban 4990 független szövetkezet működik 12,9 millió taggal. Európában több mint 160000 szövetkezet létezik, 123 millió szövetkezeti taggal és több mint 5 millió alkalmazottal.<sup>27</sup> S miközben a brit gazdaság -4,9%-kal visszaesett 2009-ben, a szövetkezeti ágazat 15,8%-kal nőtt.<sup>28</sup> A válság ellenére a brit fogyasztási szövetkezetek tagsága 2007-2009 között 8,2 millióról 9,5-re nőtt, üzleti forgalmuk pedig 12,7 milliárdról 16,3 milliárdra.<sup>29</sup>

---

<sup>24</sup> *European Co-operative banks*, 15.

<sup>25</sup> *European Co-operative banks...* 13. Ausztriában a lakosság 28,5%-a, Franciaországban 25,5%-a, Finnországban 23%, Németországban pedig a lakosság 19,8%-a szövetkezeti bankok szolgáltatásait veszi igénybe.

<sup>26</sup> *Top 100*. 7.

<sup>27</sup> *Top 100*. 2.

<sup>28</sup> *The UK co-operative economy*. 18.

<sup>29</sup> *The UK co-operative economy. A review of co-operative enterprise*. 2010. 10.

Európa 4200 helyi szövetkezeti bankja 60000 fiókkal a hitelpiac 20%-át fedi le, 45 millió tagot képvisel és 159 millió ügyfélnek szolgáltat. <sup>30</sup> A takaré- és hitelszövetkezeteket, szövetkezeti bankokat tömörítő World Council of Credit Unions világszerte 49000 hitelszövetkezetet képvisel, s 96 országban élő 177 millió tagot. A Nemzetközi Raiffeisen Unió becslése szerint világszerte 900 000 szövetkezet működik a német nyelvterületen kidolgozott Raiffeisen alapelvek szerint több mint 100 államban közel 500 millió tagot kiszolgálva. A világ legnagyobb bankjai közül egyesek szövetkezeti formában működnek: pl. a holland Rabobank (az ország lakosságának felét tagságaként tudva) a legnagyobb mezőgazdasági bank a világon és a világ harmadik legbiztosabb bankjaként van nyilvántartva. <sup>31</sup>

A társadalmi-területi beágyazottság viszont az elemzők szerint szintén a szövetkezeti tagközpontú, személyközeli szolgáltatás/központú üzleti etikai gyakorlatnak a következménye, ennek köszönhetően ugyanis, miközben a kereskedelmi bankok kiadásaik és költségeik karcsúsítása érdekében fiókokat zártak be, a szövetkezeti bankok újabbakat nyitottak, így erősödött helyi jelenlétük. <sup>32</sup> Az elemzők ezt a jelenséget fontosnak tartják a „bankszolgáltatási tájkép” (banking landscape) megváltozása miatt is, ami a hagyományos és stabilabb banki modellhez való visszafordulást jelzi. Természetesen ez nem maradiságot jelent, hiszen a szövetkezeti bankok is élnek a legújabb informatikai technológiával, ám anélkül, hogy feláldoznák központi erősségüket, értéküket, a proximitást, közelséget. <sup>33</sup>

A szövetkezeti bankok egyedi és meghatározó jellegzetességei hat fő kategóriában jelölhetők meg. Sajátos szervezeti irányítás: tagsági tulajdonlás. Az ügyfél érdekének elsődlegessége. Magas tőkésítetttség. Profit, mint elengedhetetlen tényező. Konzervatív üzletviteli modell (retail banking). Közelség az ügyfelekhez: sűrű fiókhálózat. Mindezen jegyek azt eredményezték, hogy a válság hullámverései közepette a szövetkezeti bankok élhetnek „szövetkezeti vagy reputációs prémiumaikkal”, különlegességükkel, hiszen konzervatív-hagyományos üzletvitelük miatt egyre többen keresik náluk a biztonságos kikötőt. De miből adódik a konzervativizmus, vagyis a magas kockázatú befektetésektől (sub-prime hitelektől) való tartózkodás és az ennek köszönhetően elkerült veszteségek hiánya, minimális, elhanyagolható aránya. Az elemzők a tulajdonos-ügyfél identitással és az ebből eredő szervezeti-döntéshozatali, ellenőrzési struktúrával magyarázzák ezt. Amiatt, hogy a szövetkezeti részvények-üzletrészek tulajdonosai a döntéshozatalba való bevonás által általában nem hagyják jóvá a kockázatos hitelek nyújtását, ugyanis nem a mindenáron való profitszerzés, magas profitráta-szerzés a

---

<sup>30</sup> Birchall: i.m. 3.

<sup>31</sup> Birchall: i.m. 3.

<sup>32</sup> *European Co-operative banks*.15.

<sup>33</sup> Uo.

céljuk, hanem egyrészt becsületes-tisztességes hozam, másrészt a tőkével való racionális gazdálkodás, ami kizárja a könnyed, hazardírozó hitelezéseket, amelyek a kereskedelmi bankoknál mind a hitelfelvevő, mind a részvényeseket, betéteseket kockázatba sodorta.<sup>34</sup>

A kereskedelmi-szövetkezeti típus ellenpontosását olyan példák is alátámasztják, amelyek néhány nagy szövetkezet ún. „demutualization”-t, a tőkés részvénytársasággá alakulást követő evolúciót szemlélteti, mely példák közül (Bradford and Bingley, Northern Rock az Egyesült Királyságban) a legtöbb negatív előjelű, ugyanis a részvénytársasággá alakulást követően a vállalat profilt, működési helyszínt váltott, majd külső részvényesek döntései nyomán elköltözött, bezárt vagy csődöt mondott.<sup>35</sup> A folyamat fordítottjára is találunk viszont immár pozitív példát mind a korábbi, mind a jelenlegi válságból. Az 1930-as években számos életbiztosító szövetkezeti jogi formára tért át, hogy ügyfelei bizalmát visszanyerje, elnyerje. Jelenleg számos jelzálogbank szándékozik az Egyesült Királyságban szövetkezeti formát felvenni, és az is megtörténhet, hogy a részben államosított Lloyds Bankcsoport és a RBS is hasonló módon szövetkezetesítve térhet vissza a magánszférába – áll az ILO-nak (Nemzetközi Munkaügyi Hivatal) készített jelentésben.<sup>36</sup> Erdélyben, Székelykeresztúron az 1930-as válság nyomán csődbe ment Friedler len- és kenderfinomító gyárat az alkalmazottak vették át szövetkezeti formában és a szövetkezeti központ anyagi és szellemi támogatásával sikeres vállalattá fejlesztették.<sup>37</sup> Az 1973-as energiaválság és gazdasági szerkezetváltás miatt megugró ipari munkanélküliség hatását csillapította a vállalat részlegeinek szövetkezeti formában történő átvétele a munkások által. Ez a folyamat valamennyire a magyar gazdasági mechanizmus reformja során bevezetett GMK-k (gazdasági munkaközösségek) és jugoszláv-lengyel munkás-önigazgatási formák kvázi-szövetkezeti modelljeire emlékeztet.

Az 1990-es években, a szovjet piac összeomlása miatt Finnországban a 20%-t is meghaladó munkanélküliség közepette 1200 munkavállaló szövetkezet jött létre a Finn Munkaügyi Minisztérium és a Finn Szövetkezeti Mozgalom támogatásával munkanélküliek foglalkoztatása céljával. Romániában és Magyarországon az Európai Szociális Alap és a kormány támogatásával munkaközvetítő szociális szövetkezetek alakulhatnak 2011–2012-ben, hátrányos helyzetű vidékeken, társadalmi csoportok számára.

Még mielőtt propagandisztikusnak tünnének e sikertörténetek, az elemzők figyelmeztetnek, hogy az átlagolt eredmények és trendek mögött mindkét

---

<sup>34</sup> *European Co-operative banks*. 16. „Co-operative banks have never pursued profit maximisation but aimed at maximising customer value instead.”

<sup>35</sup> Birchall: i.m. 8–9.

<sup>36</sup> Uo.

<sup>37</sup> Hunyadi Attila: *A magyar szövetkezetek Romániában 1918–1948 között*. 67–108.

oldalán vannak, lehetnek kivételek, vagyis csődbe menő szövetkezetek és a válságot sikeresen megúszó kereskedelmi bankok, részvénytársaságok. A nemzetközi szövetkezeti érdekvédelmi szervezetek felmérték a regionális, országos és ágazati (ipar, kereskedelem, szolgáltatás), ágazatokon belüli (textilipar, faipar) jelenségeket, s ezekből a felmérésekből az derül ki, hogy a szövetkezeti mozgalmon belül a szociális szolgáltatásokat alig érintette a válság, a külső, főleg ipari megrendelőknek szállító szövetkezeteket viszont, főleg a logisztika, szállítás és az ingatlan-szolgáltatásokat sújtotta leginkább.<sup>38</sup> 2009–2010 között számos esetben elbocsátásokra is sor került.<sup>39</sup> A szövetkezetek leginkább kitettek a válságnak a kelet-európai országokban (Románia, Bulgária, Észtország, Szlovákia), de a francia és olasz szövetkezetek között is előfordult elbocsátás.<sup>40</sup> A világ többi részén is elég heterogén kép jelenik meg az ipari és termelési szövetkezetek helyzetéről a 2009-2010-es évekre: Ázsiában és Észak-Amerikában a jelentések az ipari szövetkezetek helyzetének gyengülését jelzik, viszont Dél-Amerikában a 2010. év már javulást hozott. Argentína, Kolumbia, AEÁ és Japán nem jelzett elbocsátásokat, Kanada és Brazília viszont igen. A francia, spanyol és amerikai szövetkezetek a munkaerő-foglalkoztatás flexibilizálását vezették be, részmunkaidőt és bércsökkenést elbocsátások helyett.<sup>41</sup> Az ipari szövetkezetek eladósodása, hiteltörlesztések késése is gondot okozott, ám a szövetkezeti hálózatiság előnyeire alapozva sok helyen – Olasz- és Németországban, Szlovákiában – saját pénzügyi eszközöket, szövetkezeti típusú hitelrendszert fejlesztettek ki. Spanyolország pedig a szövetkezetek hitelezését az ICO-n (Institut du Crédit Officiel, Hivatalos Hitelintézet) keresztül oldja meg.<sup>42</sup> Míg az európai tagok helyzetük rosszabbodásától tartottak 2010-re nézve, az Európán kívüliek (Brazília, Japán, Dél-Korea, Kína) többnyire javulást reméltek vagy nem félték helyzetük rosszabbodásától (AEÁ, Kanada).

A krízissel szembesülve a szövetkezeti hálózat szorosabb együttműködését, az egységek közötti szolidarizálást jelzik több helyről (dánok, argentinok, kolumbiaiak, japánok), elsősorban a kölcsönös tájékoztatás, képzések és szaktanácsadás területén (Bulgária, Cseh- és Franciaország, Argentína). Olaszországban három szövetkezeti föderáció új hitelkonstrukciót hozott létre COOPERFIDI néven, a már meglévő intézeteik mellé.<sup>43</sup> Spanyolországban és Japánban a részmunkaidő-közvetítő szövetkezeteket népszerűsítik.

---

<sup>38</sup> CICOPA. [www.cicopa.coop/Impact-de-la-crise-sur-les.html](http://www.cicopa.coop/Impact-de-la-crise-sur-les.html)

<sup>39</sup> *Les entreprises coopératives dans l'industrie et les services démontrent une forte résistance à la crise.* CECOP-CICOPA, 2010. 2.

<sup>40</sup> Uo. 3.

<sup>41</sup> Uo. 3.

<sup>42</sup> Uo.

<sup>43</sup> <http://www.cooperfidi.it/>

Ami a kormányzati intézkedéseket illeti, a CICOPA tagjai egyenlő elbánást kérnek, más KKV-típusú vállalkozóknak nyújtott kedvezményekhez hasonlókat, adómentességet a szervezetek számára (Argentína és Kanada), támogatást piacuk nemzetköziesítésére (Argentína, Brazília), s nem utolsósorban a vállalkozásindítás procedúráinak egyszerűsítését (Olaszország, Argentína).

Európai szinten közösen igénylik a szervezetek a következőket:

- a strukturális és kohéziós alapok elérésének, lehívásának könnyítését
- programok, kedvezmények nyújtása a munkaadóknak munkanélküliek integrálására, a feketemunka és az illojális verseny visszaszorítására (Románia)
- a szervezetek kedvezőbb megítélése és jelentőségük méltányolása Európai szinten (Észtország, Spanyolország),
- állami-közösségi támogatás a Kutatás-Fejlesztés tevékenységekre
- a szervezetek bevonása az európai projektekbe (Bulgária).

A CICOPA-jelentés következtetése szerint a szervezetek többsége 2010 derekára kezdett kilábalni a válságból, a szervezeti hálózatok ugyanis meglették azokat a nem-banki eszközöket, amelyek a hitelhiány, a hitelezések lemeredése közepette a működést lehetővé tette. Megállapítható, hogy a saját tagságra, erőforrásokra alapozó szervezeteket kevésbé érintette a válság, mint a külső megrendelőknek szállítókat, itt elsősorban a munkásszervezetek voltak leginkább érintettek. A szociális szervezetek, amelyek szolgáltatásait, költségeit az állam és a társadalombiztosító írja jóvá tudták leginkább folytatni tevékenységüket, csupán esetleges fizetshátralékokkal szembesültek.

Az állammal szembeni követelések – a diszkrimináció-mentesség alapján jogosak, ugyanis mint a WCCU jelenti, tagszervezetei közül kevés (Ausztriában, Franciaországban, AEÁ-ban) kapott állami támogatást, ennek ellenére megfelelően tőkésítettek maradtak.<sup>44</sup> A szervezeti bankszektorban elszendvedett veszteségek (DZ Németország, Norinchukin Bank Japán) messze kisebbek arányukban is más, kereskedelmi bankokéhoz viszonyítva. Negatív érintette viszont a szervezeti bankközpontokat, regionális szövetségeket az állam által felkarolt és tőkésített bankokkal által keltett illojális versenyhelyzet, amelyek újabban magasabb kamatokkal csábítják el a szervezeti ügyfeleket.<sup>45</sup> A fejlődő államokban – Bahama-szigetek, Fülöp-szigetek, Kenya – a kormányzatok a szervezeti bankok irányába bátorítják a lakosságot. Az ENSZ és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO), az Európai Unió csúcstestvényei ugyancsak a szervezetek alapítását és működését elősegítő, kedvező feltételek kialakítását javasolják tagállamaik kormányainak, törvényhozásainak. E nemzetközi és államközi szervezetek állásfoglalásainak,

---

<sup>44</sup> Birchall: i.m. 23.

<sup>45</sup> Uo. 24.

ajánlásainak érvrendszerét összefoglalva tanulmányunk indító hipotéziseinket is igyekszünk ellenőrizni és összefoglalni következtetéseinket.

## **Trendek és kihívások a szövetkezeti mozgalom számára a fejlődő és átmenetben lévő államokban. Miért teremtsenek az államok kedvező körülményeket szövetkezetek alapítására?**

Több európai (főleg mediterrán) államban (Francia-, Spanyol-, Olaszország) az állami gazdasági szféra és magán gazdasági szféra mellett létrejött az ún. szociális gazdaság (social economy) ágazat is, amelyhez nonprofit és a not-for-profit, nem-kormányzati szervezetek tartoznak: NGO-k, kölcsönösségi, szociális szervezetek, egyesületek és a szövetkezetek.<sup>46</sup> Ez a szektor – közhasznú tevékenységei és szociálpolitikai jelentősége miatt – többnyire adómentességet élvez, ideértve a szövetkezeteket is, főleg a szociális és mezőgazdasági szövetkezeteket, amelyek több államban cégadómentességet élveznek (Francia-, Spanyolország). A munkahelyteremtés, foglalkoztatás- és szolgáltatásbővítés és helybentartás indokolja, támasztja alá a kivételezést, valamint az, hogy a szövetkezet csupán meghosszabbítja, előmozdítja (*promotion mandate, Förderungsprinzip*) a tagok családi gazdaságát, vállalkozását, olyan szolgáltatásokat végez, amelyek egy taggazdaság számára megvalósíthatatlanok, gazdaságtalanok lennének.<sup>47</sup>

Az Európai Bizottság 2002. július 2-i *Corporate social responsibility: a business contribution to sustainable development* c. közleménye elismerően szól arról, hogy „a szövetkezetek, a kölcsönös segélyezési egyesületek mint tagság által működtetett szervezetek hagyománnyal rendelkeznek a gazdasági életképesség és a társadalmi felelősség összegyeztetésében. Mindezt az érintettekkel (stakeholderekkel) folytatott párbeszédrel és participatív menedzsmenttel biztosítják, s így fontos referenciát jelenthetnek más szervezetek számára.”<sup>48</sup> Az Európai Bizottság 2004 februárjában a EU tanácsa, az Európai Parlament és a tanácsadó szervek irányában *□nt he promotion of co-operative societies in Europe* címmel ajánlást fogalmazott meg a tagállamok oktatás-, gazdaság- és társadalmpolitikai alakítására nézvést, a szövetkezeti vállalkozói formát ajánlva számos szociális és gazdasági jellegű közösségi probléma megoldására, a szövetkezeteknek kedvező jogi környezet kialakítását várva el a tagállamoktól.

---

<sup>46</sup> Economie Sociale. In: Dülfer – Laurinkari: *International Handbook of Cooperative Organizations*. Göttingen, 1994. 287–292.

<sup>47</sup> Staatliche Genossenschaftspolitik in den EG-Ländern, Schweiz, Österreich, Deutschland, Entwicklungsländern. In: Mandle-Swoboda: *Genossenschaftlexikon*. Wiesbaden, 1992. 606–616.

<sup>48</sup> Enzo Pezzini: *Cooperatives, good companies by definition? An ethical perspective*. Workplace Democracy Workshop, Working Paper nr. 8. Université Catholique de Louvain. <http://www.stthomas.edu/cathstudies/cst/conferences/thegoodcompany/Finalpapers/Pezzini%20%20final%20paper.pdf>

Az ILO kilencvenedik ülészakán, 2002-ben elfogadta a Szövetkezetek előmozdítására vonatkozó 193. számú ajánlását, három évtizeddel korábbi, dekolonizációs kontextusban, 1966-ban meghozott 127-es – *Role of Cooperatives in the Economic and Social Development of the Developing Countries* című – ajánlását aktualizálva, főleg a globalizálódó világgazdaság, az újonnan iparosodott fejlődő és a poszt szocialista (Countries in Transition), átmenetben lévő államokra való tekintettel.<sup>49</sup>

Ha a bevezetőben említett csatorna-channel funkciók mentén összegeznénk e nemzetközi ajánlásokban, egyezményekben is felsorolt szövetkezeti előnyöket, válság idején is igazolt módon érvényesülnek a következők:

Szövetkezetek olyan helyeken is létrejönnek, ahol külső részvényesek nem, vagy már nem tartják kifizetődőnek a vállalkozás működtetését, a szövetkezet ugyanis nem profitmaximalizáló, létalapja, létmótvuma ugyanis a tagoknak nyújtott szolgáltatás. Csőd szélén álló vállalatokat a munkavállalók szövetkezeti jogi formában képesek átvenni és tovább működtetni elsődlegesen munkahely-megőrzési elszántságukból kiindulva és másodlagosan, ha ehhez megfelelő jogi-adópolitikai közeg adott. A szövetkezetek egymás közötti együttműködéséből létrejövő tanácsadasi, képzési, felügyeleti és finanszírozási struktúrák megléte vagy létrehozása szintén a szövetkezeti tagok gazdasági-pénzügyi érdekeit szolgálhatják, sőt tágabb értelemben vett kulturális (képzés, átképzés) téren vagy a társadalmi mobilitás (munkahelyek, szolgáltatások, vidékfejlesztés) terén is szerepet töltenek be szövetkezeteik.

A társadalmi szerepek közül végül a piaci érdekvédelmi (politikai) channel funkció érvényesüléséről beszélhetünk, ha a szövetkezetek többnyire másod- és harmadfokú, országos és nemzetközi szervezeteik révén tagszervezeteik és széles társadalmi merítésű tagságuk piacra jutását, kereskedelmi és munkajogi érdekeit képviselik és védelmezik más piaci szereplők, „cápák” (monopóliumok, kartellek) vagy a közigazgatás irányában.

Kelet-Közép-Európában a szövetkezeti gondolat – világszintű elterjedtsége és jelentősége dacára – halmozottan hátrányos helyzetben van: a (szakmai) köztudatot is a részvénytársasági és önérdékcentrikus, profitmaximalizáló vállalati formák monizmusa, mentális térképeken kialakított egyszínűsége (monopóliuma) uralja, hiszen a poszt szocialista államok képzési rendszerében – mintegy a kommunizmus évtizedeinek ellenhatásaként – a kooperáció, kooperatív attitűdök, készségek kialakítását csak kivételes esetek, alternatív iskolák, fakultatív tárgyak teszik lehetővé.<sup>50</sup>

---

<sup>49</sup> [www.ilo.org/ilocoop/cgi-lex/convde.pl?R127](http://www.ilo.org/ilocoop/cgi-lex/convde.pl?R127), Lásd még: *Guidelines Promoting Cooperatives*. <http://www.ocdc.coop/publications/GuidetoILORecommendation/additional%20files/Promoting%20Co-operatives.pdf>

<sup>50</sup> Cooperative Education and Training in Europe. In: Dülfer – Laurinkari: *International Handbook of Cooperative Organizations*. Göttingen, 1994. 309–313.

Az oktatáspolitikai hátrányt súlyosbítja a törvényhozási és adópolitikai prohibítív környezet is, hiszen az 1948 és 1989 között államosított, ám ezt megelőzően terebélyes és sikeres szövetkezeti intézményrendszer belső (kollektív gazdaságok, államilag irányított szövetkezetek rossz emléke) és külső okok miatt (túltermelés a világgazdaságba, az Európai Gazdasági Közösségben) nem születhetett újjá.<sup>51</sup>

A nemzetközi és európai ajánlások ilyen körülmények folytán: a szabad, állami felügyeletől mentesülő polgári szövetkezeti mozgalom leginkább ott működik újra, ahol a diktatúra szövetkezeti politika liberálisabb volt (Cseh-, Lengyel- és Magyarország), valamint ott, ahol a termelést, értékesítést gyakorlatilag lehetetlen megoldani szövetkezetek nélkül (pl. Bulgária), de ott is, ahol a diktatúrák ellen szerveződő gazdasági és politikai elit gyűjtőtége volt az ellenzéki szövetkezeti hálózat (Görög- és Spanyolország, Portugália). S ha a jelenleg működő nemzetközi szövetkezeti szervezetek, SZNSZ, ENSZ és ILO jelentéseit, dokumentumait vizsgáljuk, a legkevesebb tájékoztatás Romániából érkezik (kevesebb mint pl. Moldova Köztársaságról, ahol az EGK-EU külön programmal, a TACIS segélyprogramon belül támogatta szövetkezetek létrejöttét, indítását). A romániai szövetkezeti újjászületést hátráltató mentális, jogi és közgazdasági prohibítív, kedvezőtlen környezet elemzése viszont hely- és időhiány miatt nem lehet e tanulmány része. Zárszóként arra szorítkozom, hogy az erdélyi gazdag és sikeres szövetkezeti múltra és megannyi társadalmi-gazdasági előnyeire, magyar szövetkezeti úttörőink (Balázs Ferenc,<sup>52</sup> Nagy Zoltán), elméleti szakíróink (Ihrig Károly) munkásságára hivatkozva, a történettudomány, gazdaságtudomány és gazdaságtörténet<sup>53</sup> számára értékes kutatási terepet jelent az a sajátos vállalkozói modell, mely a gazdasági vállalkozás és társadalmi egyesület valamennyi előnyét és nehézségét szimultán módon egyesíti a szövetkezeti tagok érdekeinek és értékeinek védelme céljából.

---

<sup>51</sup> Carlo Borzaga–Roger Spear (szerk.) *Trends and challenges for co-operatives and social enterprises in developed and transition countries*. Trento. 2004.

<sup>52</sup> Mikó Imre–Kicsi Antal–Horváth Sz. István: *Balázs Ferenc. Monográfia*. Buk. 1983.

<sup>53</sup> Csucsujta, István–Somai József (szerk): *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából*. Kv. I–III. 2002–2012.



**Universal cooperative principles and local remedies during financial-economic crises. An EU and East-Central-European outlook**  
(Abstract)

The cooperative value system expresses by its universal basic values and principles the human centered economy and the inclusive democratic society. Some of these principles are: self-help, mutuality, self-government and cooperation, training and care. During the social, economic and cultural changes of modernization the strategic goals of cooperative values proved to be constant: human centeredness, democracy, equality of chances in economy appeared in theoretic works and cooperative practice, later on being adopted even by non-cooperative commercial firms (value and mission statement, ristourne, Mitbestimmung, stakeholder model). Our presentation is searching to answer the question of whether cooperatives are affected negatively or positively by economic crises (1929, 1973, 2008), a question motivated by data that show that several companies in failure were taken over by their workers, employees in form of a cooperative and succeeded to find a way out of bankruptcy. Historical data prove that not only in Western Europe and in the EU, but in other parts of the world, including East-Central Europe, Transylvania, the cooperative movement offered alternatives, answers and remedies for social, economic and financial crises.

Social thinking and philosophy – e.g. Alexis de Tocqueville, J. S. Mill, von Ketteler, the Catholic Social teaching, respectively Martin Buber, Hannah Arendt, Karl Mannheim, John Rawls, Karl Popper, or the Transylvanian Francis Balázs – were looking at cooperation and cooperative autonomy, self-government and federation as those values that are opposing centralism and ideological manipulation, a 19th century project that did not fail (Buber), that could resist the „leviathan” State, ideology and main-stream economics, and a model that opposed even totalitarianism (Hannah Arendt) and opened a „third way” (Charles Gide, Németh László, Bibó István) for society, economy and politics.



## Lönhárt Tamás

egyetemi adjunktus



1977. május 16-án született Kolozsváron. Középkolai tanulmányait a Brassai Sámuel Elméleti Líceumban végezte – négyszeres Brassai-díjasként. 1995 és 1999 között a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem- és Filozófia Karán, történelem szakon végezte egyetemi alaptanulmányait (BA), mely alatt a jelenkor története és nemzetközi kapcsolatok szakirányt választotta tudományos továbbképzési irányának. Ezen opciójának megfelelően, a XX. Századi közép-kelet-európai történelem egy sajátos és fontos kérdése – a kommunista rendszerek történetének kutatása részeként – a romániai magyar kisebbségi érdekképviselőt és politikai integrációt, valamint a második világháború utáni Erdély-kérdés vitájának elemzése képezte államvizsga dolgozata témáját, melyet sikeresen védett

meg 1999 nyarán. Ezt követően elvégezte a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Jelenkor Története és Nemzetközi Kapcsolatok Mesterképzését (MA). 1999-től a BBTE Jelenkor Története és Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékének oktatójaként dolgozik – 1999 és 2001 között gyakornok, 2001 és 2006 között tanársegéd, 2006-tól napjainkig pedig adjunktusként. 2005 decemberében a BBTE Történelem és Filozófia Karán megvédte doktori disszertációját – címe: *A Magyar Népi Szövetség a romániai kommunista rendszer kiépítésének időszakában (1944–1948)*, melyet követően a Történet-tudományok Doktora lett. Doktori disszertációját 2008-ban a kolozsvári Argonaut kiadónál közzölte.

Kutatási területei: a XX. Századi közép-kelet-európai politikai rendszerek és a kisebbségi érdekképviselő kérdései, a kommunizmus és hatása Kelet-Közép-Európában, a jelenkori nemzetközi kapcsolatok, geopolitika és geostratégia a 20–21. században, az európai egység gondolata és az európai integráció története. Az elmúlt évtizedben számos nemzetközi kapcsolatok, európai tanulmányok és jelenkor történeti kurzus tanrendi bevezetését és oktatását látta el mint a BBTE Jelenkor Története és Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékének oktatója.

Több jelenkor történeti szakkönyv, tanulmány és tudományos cikk szerzője és társszerzője. Nemzetközi kutatási programok résztvevője: ezek közül kiemeljük a *Remembering Communism* című Volkswagenstiftung (2006–2010), *A szatmári svábok és a két világháború közötti nemzetállamok* című Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen (2004–2009), valamint az *A nők a XX. Századi kelet-közép-európai társadalomban* című Világbank (2000–2003) által finanszírozott kutatási programokat. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület, az Institutul pentru Studii Internaționale szakmai egyesületek tagja. A „Buza László” Egyesület a Nemzetközi és Regionális Tanulmányokért alapító elnöke.

2008–2011 között a *Jelenkor Története és Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék* magyar tanári közösségének választott képviselője, tanszéki és Kari Tanács szinten képviselve a magyar tannyelvű jelenkor története, nemzetközi kapcsolatok és európai tanulmányok vonal oktatói és hallgatói közösségének érdekeit. 2011 októberétől a BBTE Történelem és Filozófia Kara keretében létrehozott *Magyar Történelmi Intézet. Jelenkor Története és Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékének* választott vezetője, s képviselője az Intézeti Tanács keretében.

## **„Annyi a jogunk, amennyit kiharcolunk...”? A kommunista rendszer kiépítése, a magyar kisebbségi érdekképviselet és az utolsó többpárti választások a második világháború utáni Romániában**

**Keywords:** Establishment of the Communist Regime, Representation of the Hungarian Minority, last multiparty elections, mass organizations, Transylvania

A közép- és délkelet-európai térség országaiban élő társadalmak a második világháború végén bekövetkező szovjet katonai megszállás és a belső politikai folyamatokat is befolyásoló szovjet nagyhatalmi érdekek következtében gyökeres változásokon mentek át, drámai fordulatok tárgyai voltak. E háború utáni helyzet alapvető mozgatórugói: a győztes szövetséges nagyhatalmak közötti ellentétek elmérgesedése, a hidegháborús helyzet kialakulása, a szovjet biztonságpolitikai érdekeknek megfelelő politikai fordulat végrehajtása az általa kiépített új befolyási övezetbe tartozó államokban. A hatalomhoz juttatott helyi kommunista pártok a Szovjetunió saját biztonsági övezetként értelmezett térségben nemcsak politikai, hanem gazdasági és kulturális téren is az illető társadalmaknak a szovjet modellhez viszonyuló átalakításának intézményesítését, a *népi demokratikus* modell szerinti teljes átstrukturálását valósították meg.<sup>1</sup> Mindez, helyenként számos eltérő kísérőjelenséggel együtt, végül a térség összes országában a kommunista totalitárius rendszer kiépítését eredményezte. E folyamat sajátossága, hogy a társadalom döntő része az ebben az időszakban bekövetkező politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális

---

<sup>1</sup> A *népi demokrácia* mint a közép- és délkelet-európai új politikai rendszer sajátos modellje Georgi Dimitrov, Rákosi Máttyás és Varga Jenő nevéhez fűződik, s eredetileg az 1917. évi orosz forradalmaktól eltérő „menetrendet”, a kommunizmus felé a Szovjetuniótól eltérő út modelljének kialakítását jelentette, melyben a fokozatosság és a politikai pluralitás látszatának fenntartása lényeges elem volt. Fontos körülmény, hogy 1947-1952 után azonban a sztálini szovjet modell átvételére került sor a kelet-közép-európai „kommunista tömb” országaiban. Hugh Seton-Watson: *The East European Revolution*. London, 1961. 167.

változásoknak *szenvedő tárgya*, nem pedig saját akarata szerinti *aktív alakítója, alanya* volt.<sup>2</sup>

A második világháború utáni sajátos, közép- és délkelet-európai viszonyokat tükröző romániai politikai élet alapvetően behatárolta az erdélyi magyar kisebbség elitjének sorsát és mozgásterét. Azonban e nemzeti kisebbség elitjének tagjai az egyre drámaibb körülmények között is tovább keresték, vitatták egy hatékony kisebbségi érdekképviselőt reális lehetőségeit, kialakításának módjait.

Az előző évtizedekhez képest azonban lényeges változást jelentett, hogy az alakulóban lévő új nagyhatalmi erőter és a gyökeresen megváltozott politikai helyzet következtében aktív cselekvő szerephez jutott az a baloldali elit, melynek helyzetértékelése és viszonyulása az erdélyi magyarság létkérdéseire sok értelemben eltért az előbbi történelmi korszak elitéhez képest. A jelen tanulmány keretei között, a romániai politikai rendszer gyökeres átalakulása körülményei között kialakult, a magyar kisebbség érdekképviselőt és politikai integrációját célzó szervezet – a Magyar Népi Szövetség – választási stratégiáját, valamint az ezzel szemben megfogalmazódott alternatív elképzelések céljait, lehetőségeit elemeztük. Meggyőződésünk, hogy az 1946. november 19-i választások utáni új politikai realitás korszakhatárt képez az erdélyi magyarság XX. Századi történetében is. E választások után hosszú időre a politikai hatalom kizárólagos birtokosaként legitimált romániai kommunistákkal szemben a politikai érdekérvényesítés, az ellenzékiesség, a hagyományos politikai elitek közéleti szerepvállalása lehetetlenné vált. A romániai magyar kisebbség érdekképviselőt pedig csak a kommunisták által gyakorolt államhatalom által engedélyezett és ellenőrzött szervezeti keretek között lehetett hangoztatni. De e keretek is, röpké pár év alatt teljesen tartalmatlanná váltak, majd megszűntek, helyébe a sztálini modell állami adminisztratív intézménye létesült.

Az elmúlt két évtized történeti kutatásai eredményeként megállapítható, hogy Romániában, az 1944. augusztus 23. utáni politikai események eredményei – 1945. március 6-án a Dr. Petru Groza által vezetett „koalíciós” kormány megalakítása, valamint az 1946. november 19-i országos választások hivatalos eredményei – nem a népakarat, azaz a reális politikai opciók, hanem a szovjet nagyhatalmi érdekek gyakorlatba ültetésének következményei voltak.<sup>3</sup>

---

<sup>2</sup> Jean François Soulet: *Istoria comparată a statelor comuniste 1945 pînă în zilele noastre*. Iași, 1999. 41–58.

<sup>3</sup> Ghiță Ionescu: *Comunismul în România*. Buc., 1994. 117–131, Dinu C. Giurescu: *Guvernarea Nicolae Rădescu*. Buc. 1996. 226–241, 304–310; *Misiunile lui A. I. Vișinski în România. Din istoria relațiilor româno-sovietice, 1944–1946. Documente secrete*. Szerk. Radu Ciuceanu, Ioan Chiper, Florin Constantiniu, Vitalie Văratec, Buc., 1997. 69–74, 122–128, 131–137; *Lönhárt Tamás: Etapele instaurării regimului comunist în România (1944–1948)*. In Uő: *Uniunea*

Ugyanabban az időszakban, a „Maniu-gárdák” tevékenysége, az 1944. őszi erdélyi háborús frontátvonulás és a ténylegesen beállt román-magyar hadiállapot olyan helyzetet teremtettek, mely következtében az erdélyi magyarság saját szülőföldjén fenyegetetté, kiszolgáltatottá vált.<sup>4</sup> Ennek egyik lehetséges drámai következménye, az erdélyi magyarság nagy részének „exodus” azonban meghiúsult. A határozott szovjet fellépést követően a román közigazgatási szervek kiutasítása<sup>5</sup> Észak-Erdélyben új helyzetet teremtett: a romániai kommunisták által létesített koalíció, mely az *Országos Demokrata Arcvonal* (a következőkben rövidítve: ODA) nevet vette fel, együttműködött az erdélyi magyarság képviselőivel az önálló helyi közigazgatási szervek megszervezésében.<sup>6</sup> Ugyanakkor, határozottan kiálltak amellett, hogy a román közigazgatás csupán „a kisebbségek jogait is garantáló ODA kormány megalakulása után” térhessen vissza Észak-Erdélybe. Itt a cél az ODA kormányra juttatása volt. A kisebbségek helyzetére való hivatkozás pedig ürügyként szolgált. Azonban az erdélyi magyarság egy részében jelentős benyomást kelthetett e korszakban az a körülmény, melyet a politikai baloldal által ellenőrzött magyar nyelvű sajtó sietett is kihangsúlyozni, hogy az ODA képviselői a politikai diskurzus szintjén a kisebbségek biztonságát és egyenjogúságának szavatolását is nyíltan felvállalta, míg a Nemzeti Parasztpárt által vezetett politikai jobboldal, a „Maniu-gárdák” tevékenységéről szóló hírekkel asszociálódott.<sup>7</sup>

---

*Populără Maghiară în perioada instaurării regimului comunist în România (1944–1948).* Cluj, 2008. 54–72.

<sup>4</sup> A Maniu-gárdák tevékenységére vonatkozóan új eredményeket hoztak a Romániai Központi Katonai Levéltárban végzett kutatásaink. Lásd különösen: Román Katonai Levéltár (*Arhivele Militare Române, Centrul de Studii și Pastrare a Arhivelor Militare Istorice, Pitești*) *Fond Comandamentul General al Etapelor*, 680/1944-1945 dosszié, f. 20, 21, 22, 25, 35, 35 v., 37, 47–48, 448; Ennek részleges feldolgozásaként, lásd: Lönhárt Tamás: i.m. 174–177; Lásd még: Gál Mária–Gajdos Balogh Attila–Imreh Ferenc (szerk.): *Fehér könyv az 1944. őszi magyarelleszen atrocitásokról*. Kv. 1995. passim.

<sup>5</sup> A szovjet politikai befolyás ilyen irányú megnyilvánulásnak az okai saját geopolitikai érdekei voltak. Valós célja: nyomást gyakorolni a hagyományos politikai elit által alkotott román kormányra, hogy engedje át a hatalmat a kommunisták által szervezett koalíciónak. Lásd: Tofik Iszlámov: Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt. *Múltunk. Politikai-történelmi folyóirat*, Bp. 1994/4, 38–50; Virgiliu Țărău: Problema Transilvaniei în ecuația comunistărilor României. In: *Sovietizarea Nord-Vestului României, 1944–1950*. Satu Mare, 1996. 87–93.

<sup>6</sup> Nagy Mihály Zoltán, Vincze Gábor (szerk.): *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*. Kv.- Csikszereda, 2004. passim; Lönhárt Tamás, i.m. 174–178, 201–217.

<sup>7</sup> Vasile Luca, azaz Luka László nyilvánosan jelentette ki: „Feltevődik a kérdés: miért nem adatott át Romániának Észak-Erdély? Az okok nem lehetnek mások, mint a fegyverszüneti egyezmény be nem tartása a román kormány által, a sovén, rasszista álláspont a békés magyar lakossággal szemben. Ne feledjük, hogy Észak-Erdély nem kapcsolható be, csak egy demokratikus Romániába, mely az összes együttlakó nemzetiségeknek garanciát ad a szabad fejlődésre.” (ford. L.T.), in: Victor Frunză: *Istoria stalinismului în România*. Buc. 1990. 165.

A *Groza-kormány* nem bírt sem valós legitimitással, sem pedig jelentős társadalmi támogatottsággal, a közvetlen szovjet nyomásgyakorlás eredményeként jött létre. De a „nemzeti érdekre” való hivatkozással törekedett legitímálni magát. Ennek lényeges eleme volt, hogy a Sztálin és az 1945. március 6-án megalakult Groza-kormány közötti szimbolikus táviratváltást követően, a román állami közigazgatási szervek visszatérhettek Észak-Erdélybe. Ez mint lényeges, a román nemzeti érdeket érvényesítő eredmény a kommunisták által vezetett kormánykoalíciót hivatott legitimizálni.

A *Kommunisták Romániai Pártja*, mely a lakosság egy elhanyagolható töredékének támogatását bírta csupán,<sup>8</sup> „imázsának” átalakítását prioritásként fogalmazta meg. Ennek része volt, hogy a kommunisták alkotta koalíciót mint a „valós nemzeti érdek” egyedüli hiteles vállalóját, az ország integritása visszaállítóját, Észak-Erdély visszaszerzésének garántálóját, a biztonság és jogrend működésének egyedüli szavatolóját szerepeltessék a sajtóban a közvélemény előtt. Ezt a képet kellett asszociálja a köztudatban a kommunisták vezette ODA-val, s ezzel ellentétben igyekezett a közvélemény előtt az atrocitásokat, újabb háború veszélyét, nyomort a politikai ellenfeivel azonosítani. Ez az „imázs” akkor is használatban maradt, amikor az időközben hatalomra segített, kommunisták által vezetett koalíciós kormány felszámolta az észak-erdélyi önálló közigazgatás intézményeit.

A Groza-kormány helyzetét erősen veszélyeztette a legfelsőbb román közjogi méltóság, Mihály király által 1945 július-1946 február között folytatott „királysztrájk”.<sup>9</sup> A román király nem volt hajlandó semmilyen kormány által hozott döntést ellenjegyezni, mely által működését akadályoztatta, legitimitását megkérdőjelezte. Ezt a döntését a nyugati nagyhatalmaknak a potsdami konferencián közölt álláspontja tudomására juttatása kapcsán kezdeményezte, hogy az erőszak és nyomásgyakorlás eredményeként megalakított Groza-kormányt nem ismerték el. Ugyanakkor, az angolszász nagyhatalmak újabb nyomásgyakorlási felületet nyitottak a Groza-kormányval szemben az által, hogy a Londonban tartott Külügyminiszterek Tanácsának ülésén jelezték: az „Erdély-kérdést” még nem tekintették végleg lezártnak.<sup>10</sup> Ez az álláspont is a Groza-kormány legitimitását próbálta megbontani, hiteltelenné tenni. Ugyanakkor, utat nyitott a magyar kormánynak egy részleges határmódosítást

---

<sup>8</sup> A legfrissebb történeti feldolgozások 1944 októberére – 5000–6000 között, 1945 februárjára – 15000 körül, 1945 áprilisára – 42 653 párttagot jegyeznek. Lásd: Vladimir Tismăneanu: *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*. Iași, 2005. 109.

<sup>9</sup> Dinu C. Giurescu: *Uzurpatorii. România, 6 martie 1945 - 7 ianuarie 1946*. Buc. 2004. 394–405.

<sup>10</sup> Fülöp Mihály: A Sebestyén-misszió (Petru Groza és a magyar-román határkérdés). In: Rácz István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről*. Debrecen, 1987. 195–211; Valeriu Florin Donbrinescu: *România și organizarea postbelică a lumii (1945-1947)*. Buc. 1988. 115; Vladimir O. Pechatnov: *The Allies Are Pressing On You To Break Your Will...Foreign Policy Correspondence Between Stalin and Molotov And Other Politburo Members, September 1945–December 1946*. Cold War International History Project, Washington D.C., 1999. 2–8.

célzó diplomáciai tevékenysége előtt, legalábbis reményeket szült. A Groza-kormányt pedig még erősebben a szovjet támogatás keresésére utalta. Végül, 1945 decemberében a Külügyminiszterek Tanácsa moszkvai találkozásán megfogalmazott megoldás életbeléptetését követően – melyet Churchill találóan nevezett „politikai kozmetikának”- 1946 elején a kormány feltételesen elnyerte az amerikai és brit hivatalos elismerést még az országos választások megszervezése előtt.<sup>11</sup>

Ennek magyarázata a nyugati hatalmak szemléletében bekövetkezett stratégiai váltás: ennek értelmében a kelet-közép-európai térség államaival mihamarabb meg kellett kötni a békeszerződéseket – ennek előfeltétele, hogy legitim, elismert kormányok létesüljenek, melyek aláírhatják a békeszerződést – mert így a szovjet katonai megszállásnak jogalap nélkül meg kellett volna szünnie. Ennek az új szemléletnek megfelelően, a lengyel, román, bolgár kormányok elismerése, a békekonferencia mihamarabbi megrendezése és a mellékvesztesekkel a békeszerződés mihamarabbi megkötése lett az 1946-os év prioritása. Ennek következtében ezen államok kormányai legitimitásának megkérdőjelezése, valamint a területi kiigazításokról szóló huzamosabb vita támogatása lekerült a napirendről. A békeszerződések után pedig a szovjet katonai jelenlét megszűnését, s ezt követően, alapvetően új politikai helyzet kialakulását tartották valószínűnek Kelet-Közép-Európa államaiban az angolszász nagyhatalmak. Az optimista elképzelések buktatóira azonban a kormányzati hatalomból kiszorult Winston Churchill, valamint a „rigai iskola” szemléletét magáénak valló George F. Kennan már 1946 folyamán figyelmeztettek.<sup>12</sup> 1947 elején az amerikai elnöknek is be kellett látni: a jáltai konferencián elfogadott *Nyilatkozat a Felszabadított Európáról* előírásait a Szovjetunió végképp nem hajlandó betartani. A békekonferencia után nem gyengült a szovjet befolyás Közép-Kelet-Európában. Az erőszakos szovjet beavatkozás egyre szaporodó példáival, a szovjet nagyhatalmi törekvésekkel szembesülve az Amerikai Egyesült Államok kormányzatának az immár bevallottan „hidegháborús” viszonyok között új stratégiát kellett kiépíteni, melynek kulcsfogalma a „containment” („feltartóztatás”, „elgátolás”) lett.<sup>13</sup>

A kormány legitimitását következetesen megkérdőjelező ellenzéki pártokat a nyugati nagyhatalmak 1946 elején tanúsított új álláspontja különösen nehéz helyzetbe hozta. A közigazgatási apparátus, a csendőrség és a katonaság fokozatosan a kommunisták ellenőrzése alá került. A háborús bűnök elkövetésével vádoltak ellen indított népbírósi perek kapcsán, a Nemzeti

---

<sup>11</sup> Ioan Chiper, Florin Constantiniu, Adrian Pop (szerk.): *Sovietizarea României. Percepții anglo-americiane*. Buc. 1993. 163–178; Valeriu Florin Dobrinescu: i.m. 115.

<sup>12</sup> Mezei Géza (szerk.): *Európa és a hidegháború a dokumentumok tükrében. Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945-1949)*. Bp. 2001. 117–123, 214–224.

<sup>13</sup> Truman elnök beszéde az amerikai Kongresszus előtt, 1947. március 12. In: Mezei Géza (szerk.): i.m. 23–235.



Parasztpárt és a Nemzeti Liberális Párt néhány politikusát kompromittálni és a közéletből kivonni igyekezett a hatalom. Az ellenzék sajtótermékeinek megjelenését erősen korlátozták, gyűléseiket akadályoztatták, néhol fizikai erőszakot is alkalmazva. A lejáratási kampány célpontját képező román jobboldalt a kommunista ellenőrzés alatt lévő sajtó „reakciós”, „intoleráns”, „fasiszta” és egyéb jelzőkkel illette, újabb háborúra való uszítás, valamint az ország integritásának veszélyeztetése vádjával hozta kapcsolatba. A kisebbségekkel szemben évtizedeken át intranzigens álláspontot képviselő, hagyományos jobboldali román politikai pártok megbélyegzése propaganda célokat szolgált, mondván, hogy aki a kisebbségekkel szemben a nacionalizmus és sovinizmus jegyében lép fel, ugyancsak a román nemzeti érdek veszélyeztetője, hiszen a „háborús uszítók” etnikai konfliktusok szításával akarnak általános bizonytalanságot kelteni, újból háborút előidézni.<sup>14</sup> Többszörösen is kihangsúlyozták, hogy az etnikai atrocitások és a sovén hangnem Románia területi egységének és integritásának kérdésében a szovjet támogatás elvesztését eredményezheti, ami beláthatatlan következményekkel járhat. A román nacionalizmus ez irányból jövő elítélése tehát annak a baloldali diskurzusnak a része, melynek egyidőben volt célja lejáratni az ellenzéki pártokat, valamint összekötni a Romániai Kommunista Párt képét Észak-Erdély visszanyerésével, a területi integritás megőrzésével egyenlő „valós nemzeti érdekekkel”. Ugyanakkor a nagyhatalmak fele a kisebbségekkel szembeni bánásmód alapvető megváltozását, egyúttal a magyar kisebbség bizonyos köreiben lekötelezettséget és az egyedül hiteles szövetséges képét volt hivatott erősíteni.

A szovjet megszállás jegyében Romániában lejátszódó folyamatok fordulóponthoz érkeztek az 1946-os évben. A volt „államvezető”, Ion Antonescu marsall és az általa vezetett kormány minisztereinek perét és kivégzését követő sajtókampány, a Román Hadseregen belüli politikai tisztogatások, s ezzel egyidőben a jobboldali politikai sajtó ellehetetlenítése (lásd a *Patria*, *Dreptatea* és *Liberalul* ideiglenes felfüggesztését, „spontán nyomdász sztrájkokat”) mind kísérőjelenségei voltak a politikai nyomás fokozásának.<sup>15</sup> Ilyen körülmények között egyértelmű, hogy az *1946-ban megrendezett választások* célja nem a valós politikai opciók társadalmi támogatottságának hiteles megmértetése és ennek eredményeképp a politikai hatalom legitim birtokosának megválasztása volt, hanem csupán legitimálni az 1945. március 6-án a szovjet nyomásgyakorlás következtében hatalmi pozícióba került, kommunisták által vezetett kormánykoalíciót.

---

<sup>14</sup> *Scântea*, 1944. október 12; *Scântea*, 1944. október 14, *România Liberă*, 1944. november 13.

<sup>15</sup> Keith Hitchins: *România 1866–1947*. Buc. 1995. 558–559. Lásd még: Romulus Rusan (szerk.): *Analele Sighet. Anul 1946: Începutul sfârșitului*. Buc. 1997. passim.

Az év elején, 1946. január 28-án, a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának plenáris ülésén a *választások kitűzése* volt a fő téma.<sup>16</sup> Ennek legalább három lényeges vonatkozása volt:

- Feltétlenül szüksége volt az RKP- nak az általa vezetett koalíció „választási sikerére”, hiszen az angolszász hatalmak feltételként nevezték meg a választások megrendezését a Groza-kormány elismerése kapcsán.
- Másfelől, „átütő siker” esetén, a választások legitimálhatták a közvélemény előtt is a kommunisták által vezetett kormányt.
- Végül pedig lényegesen megerősíthette a kommunisták államhatalmi pozícióit: ettől kezdve a végrehajtó hatalom mellett, a törvényhozói hatalom egyértelmű birtokosaként is felléphetett.

A választások „kedvező kimenetele” pedig nem lehetett kérdéses, hiszen ahogy arra A. I. Visinszkij, szovjet külügyi népbiztoshelyettes rámutatott: „Nem az a fontos, hogy ki és hogyan szavaz, hanem az, hogy ki számlálja a szavazatokat”.<sup>17</sup> Majd hozzátette: így a kétszer kettő akár tizenhat is lehet. Emil Bodnăraş pedig meg volt győződve a korlátlan lehetőségekről, amelyek azokban a sztálini „választási technikákban” rejtettek, melyek – ahogy azt a választások előtt jóval kijelentette – 90%-os szavazattöbbséget biztosítanak.<sup>18</sup> Mindezt intézményesítette a kommunista Lucreţiu Pătrăşcanu igazságügyi miniszter által előkészített két törvényrendelet: a Nemzeti Képviselőről,<sup>19</sup> valamint a választások megszervezéséről.<sup>20</sup> Ezen új jogi keret értelmében egyházas parlamenti képviselőt valósult meg – mely felülírta az 1923-as Alkotmányt visszaállító 1626/ 1944. szeptember 2.-i Királyrendeletet.<sup>21</sup> Azonban rövidtávon ennél fontosabb módosításokat hozott a választások megrendezéséről szóló rendelet: a kormány nevezhette ki a választási bizottság elnökeit, amelyek a választási listákat összeállították, s a választásokat lebonyolították. A választói jogot minden 21 évet betöltött román állampolgár gyakorolhatta. Egyenes, titkos és egyenlő választási rendszert írtak elő. Azonban a szavazati jogtól sok állampolgár különböző ürügyek és a törvény értelmezésére hagyott túl tág lehetőség következtében megfosztatott. Sok ember állampolgári státusa, jelentős számú magyar nemzetiségű személyé is, a határváltozások és háborús állapot következtében megkérdőjeleződött. Ezeket

---

<sup>16</sup> Virgiliu Țărău, Ioan Marius Bucur (szerk.): *Strategii și politici electorale în alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946*. Cluj-Napoca, 1998. 1–65.

<sup>17</sup> Florin Constantiniu: *O istorie sinceră a poporului român*. Buc. 1997. 467; Lásd még: Uő: *Doi ori doi fac șaisprezece*. Buc. 1997. passim.

<sup>18</sup> Uő: *O istorie sinceră...*, 467.

<sup>19</sup> *Decretul nr. 2 218 din 13 iulie 1946 pentru organizarea Reprezentantei Naționale*, In: *Monitorul Oficial*, anul CXIV, Partea I, nr. 161 din 14 iulie 1946.

<sup>20</sup> *Legea nr. 560. privitoare la organizarea și desfășurarea alegerilor pentru Adunarea Deputaților*, In: *Monitorul Oficial*, anul CXIV, Partea I, nr. 161 din 15 iulie 1946.

<sup>21</sup> *Înaltul Decret Regal nr. 1626 din 2 septembrie 1944*. In: *Monitorul Oficial*, anul CXII, Partea I: Legi și Decrete, 2 septembrie 1944.

kizárták a választások során a szavazati jog gyakorlásából. Fontos következménye lett annak is, hogy a választási fülkéket gyárakban, laktanyákban, polgármesteri hivatalokban állították fel – olyan helyeken tehát, amelyeket a hatalmon lévő baloldali koalíció ellenőrzése alatt tartott.<sup>22</sup> Az ezekre a visszaélésekre lehetőséget adó törvényrendeletet Mihály király ellenjegyezte, a politikai jobboldal sorozatos tiltakozása ellenére is – így törvényerőre emelkedett.<sup>23</sup>

A *választások időpontjának* megjelölését illetően a párizsi békekonferencia is hatással volt a döntésre: Románia érdekeinek képviselőjét semmiképp sem hagyhatták megnehezíteni a belső ellentétek lehetséges külföldi visszhangja által. Ezért az ősz előtt szóba sem jöhetett. Azonban a pontos időpont megjelölésének elmaradása miatti ismételt nyugati tiltakozások következtében, 1946. szeptember 23-án az RKP Politikai Bizottsága döntött: november 5 és 15 között kellett lezajlani a választásoknak.<sup>24</sup> Végül Petru Groza miniszterelnök a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet elnökével azt közölte, hogy a választások 1946. november 19-én lesznek megtartva.<sup>25</sup>

Az RKP, a választásokon való részvétel stratégiáját illetőleg továbbra is a frontpolitika híve maradt. Választási koalíciót alakított Demokratikus Pártok Blokkja néven, melyet teljességgel ellenőrzése alatt tartott. A választási mozgósítás keretében, az ellenzéki pártoktól elszakított disszidens csoportokból alakult „*útitárs*” *pártok* mellett – Anton Alexandrescu vezette Nemzeti Parasztpárt, Nicolae Lupu vezett Demokrata Parasztpárt, Gheorghe Tătărescu vezette Nemzeti Liberális Párt – a *tömegszervezeteknek* is jelentős figyelmet szenteltek.<sup>26</sup> Ezek a különböző társadalmi csoportok sajátos érdekeit a kommunisták szempontjainak megfelelő célrendszer keretébe integrálva jelenítették meg. Ellenőrzésüket és irányításukat belülről az e szervezetek vezetőségébe beépített kommunisták által, kintről pedig az érdekegység hangoztatásával, különböző lekötelező gesztusokkal párosított nyomás-gyakorlás és megfélemlítés által valószínűsítették meg. Ilyen tömegszervezetnek tekintették a kommunisták a Magyar Népi Szövetséget is, amely magát a romániai magyarság érdekképviseleti szervezeteként jelenítette meg.

A kommunisták által ellenőrzött koalíció keretében működő Romániai Szociáldemokrata Párton belül – melyből kivált és politikailag ellenzékbe

---

<sup>22</sup> Virgiliu Țărău, Ioan Marius Bucur (szerk.): i. m. XV; Ghiță Ionescu: i. m. 154.

<sup>23</sup> Keith Hitchins: i. m. 564.

<sup>24</sup> Extras cu hotărârile ședinței Biroului Politic al CC al PCR din 23 septembrie 1946 cu privire la stabilirea datei alegerilor între 5 și 15 noiembrie 1946. In: Virgiliu Țărău, Ioan Marius Bucur (szerk.): i. m. 188–189.

<sup>25</sup> Uo. XVII. Sănătescu tábornok, volt miniszterelnöknek az volt a meggyőződése, hogy ennek a dátumnak a kiválasztása a szovjetek sugalmazására történt, mivel pont 4 évvel volt a román csapatok doni katasztrófájának időpontjától. Lásd: Constantin Sănătescu: *Jurnal*. Buc. 1993. 239.

<sup>26</sup> Gheorghe Onișoru: *Alianțe și confruntări între partidele politice din România (1944–1947)*. Buc. 1996. 146–188; Lönhart Tamás: i. m. 85–88.

szorult a Titel Petrescu vezette Romániai Független Szociáldemokrata Párt – létrehozta egy Országos Magyar Bizottságot is, amely azonban az RKP-RSZDP szövetség közös platformja megvalósítását szolgálta, ezzel összefüggésben képzelte el a magyarság érdekeit megjeleníteni.<sup>27</sup> Ugyanakkor, más politikai elképzelések is felszínre kerültek az utóbbi évek levéltári kutatásai során: az erdélyi magyar szociáldemokraták által indítványozott, a Magyar Népi Szövetséget, valamint az RSZDP Országos Magyar Bizottságát és egyes magyar RKP tagokat is egyesíteni óhajtó, önálló *magyar választási blokk*; valamint a román Nemzeti Parasztpárttal és a Nemzeti Liberális Párttal való tárgyalások bizonyos együttműködési formákról, melyek végül nem valósultak meg.

Eredménytelenül zárultak ezek a próbálkozások, de arra figyelmeztetnek: az erdélyi magyarság oszthatlan és egyértelmű felsorakozása a Magyar Népi Szövetség vezetősége mögött korántsem vitathatatlan valóság. E kép mögött sokszor lényeges kérdésekben eltérő vélemények, meggyőződések, néha pedig akár nyílt vita kezdeményezésére, alternatív szervezeti keretek létrehozására tett lépések észlelhetőek. Mindezeket a realitásokat nem hagyhatja figyelmen kívül az a kutató, kinek célja reálisan feltérképezni az erdélyi magyarság helyzetét, álláspontjait a kommunista rendszer kiépítésének időszakában.

E bonyolult politikai körülmények között kellett eredményes megoldást találni a kisebbségi érdekképviselet intézményesítésére Romániában a második világháború után.

A tárgyalt korszak román alkotmányos jogrendje, akár a két világháború közötti időszakban, utat nyitott az önálló *politikai szervezet általi integráció* valamint a *létező román politikai pártok* keretei között a *politikai képviselet* megvalósítására. Tehát a politikai élet egyik szereplőjeként jelentkező szervezet keretei között lehetett megjeleníteni a kisebbségek érdekeinek képviseletét. Egyéb utakat mint *kollektív jogokat élvező közösség képviseletét megvalósító intézménynek* az állam alkotmányos struktúrájában testületeként való intézményesítését, ezáltal a *magyar kisebbségnek mint kollektív jogalanyoknak az alkotmányjogi integrációját*, valamint a magyar nemzeti kisebbség *közösségi autonómiáját*, sem 1920 és 1938 között, sem 1944 és 1989 között nem ismerte el a román alkotmányos jogrend. Ugyanakkor a kutatók figyelmét nem kerülheti el az a tény, hogy az erdélyi magyarság, úgy a két világháború között, mint 1944 után, ismételten megfogalmazta e kisebbség kollektív jogalanyként az alkotmányos jogrendbe ágyazott intézményes

---

<sup>27</sup> Lönhárt Tamás: i.m. 313–320, 326–329; *Erdély*, 1946.január 8, 1 (*A demokrácia őszinte alkalmazása*); Bruder Ferenc: Választások előtt. *Erdély*, 1946. február 17, 1. Ez az RSZDP Országos Magyar Bizottság elítélte a Titel Petrescu vezette szociáldemokraták szembefordulását a kommunisták vezette koalícióval: Eltávolították a Szociáldemokrata Párt kebeléből a szakadárokat. *Erdély*, 1946. március 20, 1; Bruder Ferenc: A kizárások után. *Erdély*, 1946. március 24, 1.

érdekképviseletének igényét. Ilyen tartalmat rejt az 1920 és 1922 közötti időszakban megfogalmazott *Magyar Szövetség*, az 1937-es Vásárhelyi Találkozón megfogalmazott program, valamint az 1938 és 1940 közötti *Magyar Népközösség*, melyek kutatása, elemzése e szempontból is érdekes és érdemes lehet. Ugyanakkor a legújabb kutatások rámutatnak, hogy az 1952 és 1968 között létező *Magyar Autonóm Tartomány* pedig egyáltalán nem a fent említett, az erdélyi magyar kisebbségnek autonóm közösségként, kollektív jogalanyként való integrációjának, hanem a szovjet közigazgatási modell külső asszisztenciával történő honosítására tett kísérletnek a példáját jelentette.<sup>28</sup> Tény, hogy e keretek között nem a közösségi érdekképviselet, hanem a demokratikus centralizmus jelentette a működtetés alapelvét.

Demokratikus rendszer keretein belül egy kisebbség érdekeinek képviselete során választható a hatalommal való együttműködés vagy annak alternatívája, az ellenzékiiség. Az utóbbi akkor eredményes, ha a fennálló hatalommal szembeni váltásra reális esélyekkel rendelkező politikai párttal/szervezetekkel való együttműködésről van szó. A kommunista diktatúra kiépülése következtében azonban a hatalom kizárólagos birtokában lévő politikai szervezettel szemben a politikai ellenzék fokozatosan kizáródott a közéleti médiumokból, intézményekből, s nem maradt eszköze a döntéshozás befolyásolására. A kisebbségek sorsát meghatározó politikai döntéshozás és végrehajtás a totális hatalmat gyakorló politikai szervezet kizárólagos birtoka lett. Ezt befolyásolni csak a politikai hatalom keretein belülről, annak logikáját követve, abba integrálódva vagy azzal nyíltan szembe fordulva, a nyílt ellenállás által próbálkozhat csoport vagy egyén. Ilyen kérdésekkel szembesültek, ugyanakkor eltérő válaszokat fogalmaztak meg 1945 után, a kommunista totalitarizmus kiépülésének éveiben a Magyar Népi Szövetség vezetősége és a vele szemben más álláspontra helyezkedő egyének, csoportok.

Ahhoz, hogy ezen álláspontok helyességét, a mögöttük álló realitászérzékét megítéljük, a következő kérdések vihetnek közelebb: Mennyire tudatosult az akkori erdélyi magyar elitben, hogy a mozgásterét meghatározó folyamat valójában egy totalitárius diktatúra kiépüléséhez vezet? Mennyire volt érzékelhető, hogy ez a folyamat függetlenedett a lakosság által képviselt reális politikai opcióktól, hogy az azokat felülíró hatalmi tényezők eredménye? Milyen reális esélyekkel rendelkező alternatíva létezett az 1945. március 6-án megalakult politikai hatalommal szemben? Mit remélhetett az ellenzékiiségre szorult, majd a politikai szinterről is lassan kiszoruló hagyományos román politikai elitől az erdélyi magyarság?

A Magyar Népi Szövetség vezetősége 1944-1945 eseményeinek értékelése kapcsán megerősítve érezte azon meggyőződését, mely szerint a kommunista párt vezette koalíciós kormány jelenthette a kisebbségi jogegyenlőség

---

<sup>28</sup> Stefano Bottoni: *Sztálin a székelynél*. Csíkszereda, 2008. passim.

megvalósításának egyedüli biztosítékát. A kommunisták vezette koalíció, politikai diskurzusa szerves részeként, ismételten elkötelezte magát a nemzetiségek jogegyenlőségének törvények általi szavatolása mellett, s e koalíció képviselőivel az erdélyi magyarság helyi képviselői együttműködtek az észak-erdélyi önálló közigazgatási testületek működtetése idején.<sup>29</sup> Az MNSZ által ellenőrzött sajtóorgánumok a román politikai ellenzék – az 1945. március 6. után hatalomra került kommunisták vezette koalíció politikai ellenfeleit – az 1944 őszén elkövetett atrocitásokkal hozta összefüggésbe, az etnikai türelmetlenség, a többségi nacionalizmus álláspontjával azonosította.<sup>30</sup> E sajátos álláspont eredői között megtalálhatók nem csak a kommunisták vezette koalíciós kormány által tett gesztusok, valamint az 1944-1945-ben működtetett észak-erdélyi közigazgatási önállóság tapasztalata, hanem az MNSZ vezetőinek politikai hitvallása is, melynek gyökerei az 1930-as évek népfrontos baloldali internacionalista szervezetéhez, a MADOSZ-hoz vezetnek vissza.<sup>31</sup> Ugyanakkor, az Ekésfront vezetője, Dr. Petru Groza, a román baloldali népfrontos törekvések megtestesítőjének kormányra jutása és a dunai államok együttműködéséről, a határok légiesítéséről, az együtt élő nemzetiségek egyenjogúságáról szóló diskurzus újabb bizonyító erejű érvként hatott.<sup>32</sup> Mindezek következtében az MNSZ vezetőségének stratégiája alapaxiómáját képezte a Groza-kormánnyal szövetségben a román állam keretében a magyar kisebbség jogegyenlőségének törvényes erőre emelése, melyhez viszonyította a politikai helyzetértékelés többi elemét.

Az MNSZ vezetősége által átgondolt stratégiának alapelve, hogy a mindenkor *román állam keretei között élő magyar kisebbség* érdekeit jelenítette meg. Ebből a szempontból volt értékelendő mindaz, ami befolyásolhatta a Romániában maradó magyar közösség sorsát, lehetőségeit, képviselőinek a közéletben megjeleníthető súlyát. A Magyar Népi Szövetség vezetőségének alapvető meggyőződése volt, hogy a részleges határrevízió nem jelenthet objektív okokból megoldást az egész romániai magyar közösség, csupán a határmenti töredéke számára, földrajzi helyzete miatt. Ugyanakkor egy ilyen irányú határváltoztatás bekövetkezése jelentősen megnehezítené az utána továbbra is Romániában maradni kényszerülő, Erdély keleti és déli,

---

<sup>29</sup> Nagy Mihály Zoltán, Vincze Gábor (szerk.): i. m. passim. Virgiliu Târău: Problema națională în politica Partidului Comunist Român în anii 1944–1946. Considerații preliminare. *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca*, XXXVI, 1997. 223–241; Lönhárt Tamás: Premisele politicii Partidului Comunist din România / Partidului Comunist Român privind problema minorității maghiare. In: *Uniunea Populară Maghiară în perioada ...* 117–122; *Világosság*, 1944. december 10, 1, *Világosság*, 1945. január 23, 2.

<sup>30</sup> *Világosság*, 1944. november 14, 1, *Világosság*, 1944. november 17, 1, továbbá Bányai László: A tisztánlátás életkérdés számunkra. *Világosság*, 1944. november 28, 1

<sup>31</sup> A MADOSZ értékelése és a baloldali népfront gondolatiságáról, lásd: Uo. 141–144, 146–147. A MADOSZ szerepe és az MNSZ megalakulása közötti kapcsolatról, lásd: uo. 157–166.

<sup>32</sup> A Fekete-tengertől a Lajtaig. *Világosság*, 1945. április 6, 1; A dunavölgyi népek közös szabadsága. *Világosság*, 1945. április 15, 1.

valamint a moldvai csángóvidéken és az Ókirályság területén élő magyarság helyzetét.<sup>33</sup> A határváltoztatás miatt újból felelevenedő román-magyar nemzeti ellentétek és a román nemzeti sérelmek tematizálása következtében a román állam keretében maradó magyarságon vennének elégtételt a veszteség miatt a többségi nemzet. Ugyanakkor a Romániában maradt magyarság számbeli csökkenése, a román politikai életben súlyt veszíthetne, mely érdekei képviselésének esélyét drámaian érintené. Az MNSZ tevékenységének politikai támaszt jelentő Groza-kormány nehéz helyzetbe kerülne: a legitimálását szolgáló elkötelezettsége a területi integritás helyreállítása iránt nehéz próba elé helyezné. Az MNSZ vezetőinek szilárd meggyőződése volt, hogy ha a Groza-kormány megbukott volna, a román nacionalizmus képviselői kerültek volna hatalomra, mely politikailag elszigetelné és veszélyeztetné a magyarság Romániában maradó részét. Stratégiáját az 1945. március 6. utáni román politikai hatalommal való együttműködésre építette. Annak megerősödésétől, nem helyzetének megnehezítésétől várt eredményt. Tették mindezt a román állam keretében a magyar kisebbség számára létfontosságú gazdasági, oktatási, kulturális és jogi intézményrendszer mielőbbi törvény általi intézményesítése érdekében. A romániai magyarság érdekeit a *demokrácia erősítése* útján, valamint a magyarság érdekeinek *egységes szervezet* általi – ezáltal hatványozott súllyal és eséllyel rendelkező – képvisellete által remélték biztosítani.<sup>34</sup> Az MNSZ helyi szervezeteinek a kisebbségi gazdasági, jogi sérelmeit dokumentáló, azoknak e szervezet vezetősége által a Groza-kormány előtti megjelenítését, a jogorvoslat törvényes kereteinek megvalósítását kereső stratégiája már 1945-1946-ban is gyakorlattá vált.<sup>35</sup>

E szemléletbe szervesen épülő döntés volt, hogy 1945 őszén, amikor a Groza-kormány nehéz helyzetbe került a „királysztrájk” és az Erdély-kérdés újból nyitottá válása következtében, az MNSZ vezetősége a hatalom elvárásainak megfelelően foglalt állást. A román kormány által elvárt és később a párizsi békekonferencián hasznosított megnyilatkozás volt a *Magyar Népi Szövetség „százás” Intézőbizottsága által 1945. november 17-én,*

---

<sup>33</sup> Lásd erről szóló, közölt értékes dokumentumot: Fülöp Mihály, Vincze Gábor (szerk.): *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar-román kapcsolatok történetéről, 1944–1947.* Bp. 1996. 83–85.

<sup>34</sup> Kacsó Sándor: Jogaink maradéktalan kiharcolását csak a népi egységünk biztosíthatja. *Világosság*, 1946. január 23., 2.

<sup>35</sup> Mezei Lajos jelentése a Kolozs megyei MNSZ tevékenységéről a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságán (*Direcția Județeană al Arhivelor Naționale Cluj*) F 26 Partidul Comunist Român, Comitetul Județean – Organizația Județeană UPM Cluj, 1/1945 doszié, f. 140-142; Lónhárt Tamás: Activitatea Uniunii Populare Maghiare în primul an al guvernării dr. Petru Groza: reprezentarea intereselor economice și juridice a maghiarilor din România. In: *Uniunea Populară Maghiară în perioada... 227–248.*

*Marosvásárhelyen elfogadott Határozata az Erdély-kérdéssel kapcsolatosan.*<sup>36</sup> Az MNSZ az erdélyi magyarság nevében kijelentette, hogy az Erdély-kérdés megoldása „nem határkérdés”, hanem az „igazi demokrácia”, a kisebbségek jogainak törvényes szavatolása és a határok légiesítésének következményeként lehetséges. Az MNSZ elhatárolódott a lakosságcsere lehetőségétől, valamint „a második bécsi döntést idéző megoldásoktól” is, mely új „puskaporos hordóvá” tenné Erdélyt a „nemzetközi reakció érdekében”.<sup>37</sup>

Ez az állásfoglalás azonban széles *tiltakozáshullámot* váltott ki az erdélyi magyarság körében. A levéltári dokumentumok egyre erősödő elégedetlenség-hullámról, részleges határrevízióról, a nagyhatalmak közötti összecsapás valószínűségéről szóló „suttogó kampányról” beszélnek.<sup>38</sup> Az MNSZ-en belüli helyzet kapcsán a régi és új tagság közötti ellentétek, a kommunista vezetőségi tagokkal szembeni erősödő ellenszenv, egyes esetekben már a helyi szervezeteknek az MNSZ-ből való kiválásáról szóló hírek is terjengtek.<sup>39</sup> Ugyanakkor, a romániai kommunistákat is nyugtalanító magyarországi 1945. novemberi választások eredményei után, egyes helyi csoportok által a Székelyföldön a Magyar Független Kisgazdapárt fiókszervezeteinek létesítésére való törekvésekről, szándék kinyilvánításáról is szólnak a dokumentumok.<sup>40</sup>

Az MNSZ 1946. január 28-án tartott kolozsvári nagygyűlésén nyilvános vita keretében hozták szóba a vezetőség reprezentativitásának kérdését,

---

<sup>36</sup> *Világosság*, II/253 (1945. november 21) 1–2; Katona Szabó István: Az MNSZ marosvásárhelyi kiáltványa (1945 november 17). *Múltunk. Politikatörténeti folyóirat*, 1997/4, 95; Lipcsey Ildikó: *A Romániai Magyar Népi Szövetség az önfeladás útján (1944-1953)*. Bp. 1995. 78.

<sup>37</sup> *Világosság*, II/253 (1945. november 21), 1–2.

<sup>38</sup> „Printre unguri se vorbeste în mod insistent despre o nouă reviziune a actualelor granițe ale Ardealului. Se spune că ungurii au promisiuni, că li se va de orașele: Carei-Mari, Satu-Mare, Sighetul Marmației și Oradea” lásd a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságán, Fond Inspectoratul de Poliție Cluj, 627/1945–1946 (Iredentismul maghiar) dossziében a 22.181 (1946. január 31)sz. jelentést; Lásd még: 164/1945–1946 (Rapoarte și dări de seamă privind starea de spirit a populației maghiare) dossziében a 89/9 sz. (1945. április), a 2948 sz. (1945. augusztus 28) jelentést, valamint a 2013 sz. (1945. október 1), a 2241 sz. (1945. október 15); 168/1945–1946 dossziében (*Starea de spirit a populației, abuzuri repatrieri*) az 1945 november 27-i 2659 sz. jelentést; a 170/1946 dossziében (*Organizații și acțiuni reacționare*), az 1946. május 22-i 9875 sz. jelentést, az 1946 június 5-i 3335 sz. jelentést, a 397/1944–1945 dossziében pedig az 1945. március 20-i 22365 sz. jelentést.

<sup>39</sup> Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságán, Fond Inspectoratul de Poliție Cluj, 164 sz. dosszié, 1946 január 28-i 3245 sz. jelentés, 178 sz. dosszié, az 1946. május 15-i 152S számú valamint az 1946. augusztus 3-i 915S jelentés. Román Központi Nemzeti Történeti Levéltár (Arhivele Naționale Istorice Centrale) Fond IGJ, 146-1945 dsosszié, Inspectoratul General al Jandarmeriei, Direcția Siguranței și Ordinii Publice, Serviciul Siguranței, Biroul A: Referat nr. F.N. din 5 ianuarie 1946, f. 32, valamint f. 52 (a Marosvásárhelyi Csedőrfelügyelőség /Inspectoratul Jand. Tg. Mureș, Legiunea Jand. Mureș: Nota Informativă nr. 511 din 12 ianuarie 1946).

<sup>40</sup> „Inspectoratul de Jandarmerie Mureș, Legiunea Jandarmeriei din Odorheiu, Nota Informativă nr. 379 din 9 februarie 1946”, in: ANIC, Fond IGJ, 146–1945 dosszié, f. 211.



hangsúlyozva azt a meggyőződést, hogy túlságosan elkötelezte magát a Grozakovmánnal való szövetség iránt.<sup>41</sup> A jelenlévők közül többen is a vezetőség lemondását követelték, és nyíltan a kommunistákkal való szövetkezés ellen nyilatkoztak.

A Romániai Szociáldemokrata Párt Országos Magyar Bizottsága nyilatkozatban tiltakozott az MNSZ vezetőségének a „magyar közösség érdekeit veszélyeztető megnyilatkozásával” szemben, megkérdőjelezve e szervezet vezetőségének reprezentatív minőségét, jogosultságát arra, hogy az egész romániai magyar közösség nevében döntéseket hozzon.<sup>42</sup> Az MNSZ vezetősége reprezentatív minőségével szemben aggályokat fogalmazott meg Jordáky Lajos is, a szervezet vezetőségéből Bányai László és Balogh Edgár eltávolítását kérve, valamint annak mihamarabbi kiszélesítését az erdélyi magyarság szociáldemokrata, kommunista és egyéb meggyőződésű vezetőinek bevonásával.<sup>43</sup> Lakatos István újból felvetette az erdélyi autonómia megvalósításának gondolatát, az RSZDP Országos Magyar Bizottságának 1946. február 17-i ülésén.<sup>44</sup>

Az MNSZ vezetőségének védekező álláspontra kellett helyezkednie. Az 1946. január 28-i kolozsvári nagygyűlésen fellépőket fegyelmi bizottság elé állították – e sorsra jutott Décsi István és Asztalos Sándor is.<sup>45</sup> Kurkó Gyárfás megerősítette a marosvásárhelyi nyilatkozatban rögzített állásfoglalást,<sup>46</sup> de ezzel egyidőben megindította azt az MNSZ népszerűségének felélesztését célzó akciót, mely során számos értelmiségit, különböző gazdasági és kulturális intézmények vezetőit és papot vettek fel az MNSZ soraiba.<sup>47</sup> Az MNSZ vezetősége által ellenőrzött erdélyi magyar sajtó kampányt indított<sup>48</sup> a „magyar egység elleni reakciós támadások”-at emlegetve, a magyar kisebbség valós érdekeinek és a demokrácia árulóiként megbélyegezve mindazokat, akik

---

<sup>41</sup> MOL, KÜM- Béosztály: XIX-J-1-a, 61. d, IV. 136. (Erdélyi Magyar Népi Szövetség 1945-1946), f. 97; Lipcsey Ildikó: i. m. 121.

<sup>42</sup> „Erdély”, 1946. január 8., 1; *A demokrácia őszinte alkalmazása*, in: *Erdély*, 1946. január 8., 1: „Mi nem kérünk sokat a Népi Szövetségtől, csak azt, amit a múltkor: ne beszéljenek azoknak a nevében, akik erre nekik megbízást nem adtak.”

<sup>43</sup> Fülöp Mihály, Vincze Gábor (szerk.): i. m. 118–123. („A Békeelőkészítő Osztály december havi összefoglaló jelentése a román belpolitikai helyzetről és a magyar kisebbség helyzetéről, Bp. 1946. január 12”).

<sup>44</sup> Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságán, Fond Inspectoratul de Poliție Cluj, 605/1945 sz. dosszié, 1946 február 18-i jelentés.

<sup>45</sup> MOL, KÜM- Béosztály: XIX-J-1-a, 61. d, IV. 136. (Erdélyi Magyar Népi Szövetség 1945-1946), f. 97.

<sup>46</sup> „Világosság”, 1946. február 9., 2.

<sup>47</sup> Arhivele Naționale Istorice Centrale, Fond IGJ, Dosar 146-1945, f. 274-275.

<sup>48</sup> *Világosság*, 1945. november 23, p. 1.; *Világosság*, 1946. január 5, p. 1, *Világosság*, 1946. január 6, p. 1: „Népünk el fogja kergetni soraiból azokat az ellenségeinkkel szövetkezett gyászmagyarokat, akik most egyre-másra felbukkannak, s demagóg jelszavakkal újra katasztrófába akarják dönteni az egész magyarságot”.

az MNSZ álláspontjával szembefordultak, mely sajtóhadjárat fokozta a feszültséget.

„Ezek a szerencsétlenek rosszul mérték fel a történelmi helyzetet, s nem gondolták végig, hogy a moszkvai konferencia<sup>49</sup>, a reakció csatavesztésével végződött. Ha tovább folytatják tárgyalásaikat, maguk számára közneveltséget szereznek, a magyarság számára azonban végzetes kárt”<sup>50</sup> – írta a „Világosság” – az MNSZ hivatalos lapjának – vezércikke 1946. január 9-én. „Jelentéseink vannak, hogy egyes magyarok jelöltették magukat a „történelmi” pártok listáján. Ha ilyen magyarokat találunk, népünk tudni fogja, hogyan kell elbánnia velük”<sup>51</sup> – idézte ugyanaz a lap az MNSZ székelyudvarhelyi kongresszusán a szervezet elnöke, Kurkó Gyárfás beszédét. Miről, milyen tárgyalásokra való utalásokról van itt szó? Levéltári kutatásaink során több olyan forrásra bukkantunk, mely az MNSZ vezetőségével szemben fellépő csoportoknak a Nemzeti Parasztpárttal, valamint a Nemzeti Liberális Párt egyes képviselőivel létesített találkozóiról, tárgyalásokról tanúskodnak:

A Teleki Ádám, Szász Pál, Boga Alajos, Józán Miklós püspök és Bethlen Miklós alkotta csoport a *Nemzeti Parasztpárttal* létesített kapcsolatot, melynek célja egy magyar nemzeti-demokrata irányultságú szervezet létesítése volt.<sup>52</sup> A Magyar Független Kisgazdapárttal is keresték a kapcsolatot egy ilyen szervezet létrehozásához szükséges támogatás érdekében. Ilyen értelemben szóló támogatás lehetőségéről tárgyaltak Teleki Béla, Auer Pál, Demeter Béla, Sulyok Dezső és Tamási Áron részvételével.<sup>53</sup> E tárgyalások azonban nem végződtek tényleges megegyezéssel. A Teleki Béla, Szász Pál, Korparich Ede körül alakult csoport Márton Áron római katolikus gyulafehérvári püspökhöz fordult: felkérték, hogy a magyarság körében elismert erkölcsi autoritása alapján „vegye át az erdélyi magyarság sorsának irányítását”, mely felkérést azzal okolták meg, hogy az MNSZ vezetői olyan engedményeket tettek, melyek már súlyosan érintették az erdélyi magyarság közösségi érdekeit.<sup>54</sup> Ezzel egyidőben Korparich Ede, Vásárhelyi János református püspök, Szász Pál és Lakatos István – az EMGE részéről -, valamint Márton Áron erdélyi római katolikus püspök közös memorandumot készítettek és juttatott el a Párizsban ekkor már a békekonferencia közvetlen előkészítésén dolgozó Külügyminiszterek Tanácsához, mely az erdélyi magyarság álláspontjának megjelenítésére kért lehetőséget a békekonferencián. Ugyanakkor, a Magyar Külügyminisztérium keretében működő Békeelőkészítő Osztály munkásságát

---

<sup>49</sup> A Külügyminiszterek Tanácsa moszkvai tanácskozásáról van szó, 1945. december 16-26. Lásd: Valeriu Florin Dobrinescu: i.m. 116.

<sup>50</sup> *Világosság*, 1946. január 9, 1.

<sup>51</sup> *Világosság*, 1946. július 1, p. 2.

<sup>52</sup> *DJANC, Fond Inspectoratul de Poliție Cluj*, Dosar 635/1945–1947, nota nr. 181/K din 9 aprilie 1946.

<sup>53</sup> Uo.

<sup>54</sup> Vincze Gábor, Fülöp Mihály (szerk.): i. m. 60.

az erdélyi dokumentációs anyag gyűjtése és kijuttatása révén – Demeter Béla ez irányú szervező tevékenysége eredményeként – közvetlenül is segítettek.<sup>55</sup> Mindezt az MNSZ egyes tagjainak bevonásával, ami a vezetőség tudtára jutott, de nem akadályozták azt.<sup>56</sup>

Iuliu Maniu mint a Nemzeti Parasztpárt vezetője, a Harry S. Truman amerikai elnök által megbízott, Romániába küldött két újságíró – Ethridge-en és Markhamon – keresztül is kereste az erdélyi magyarság képviselőivel a kapcsolatot.<sup>57</sup> Dr. Maksay Albert, aki az Amerikai Egyesült Államokban, a New Hill Egyetemen tanult, ott ismeretséget kötött a két újságíróval, akik később, a háború után Iuliu Maniu üzenetével keresték fel. Maksay lefordította a Teleki Ádám által készített memorandumot angol nyelvre és átadta e két újságírónak, akik Jordáky Lajossal, Lakatos Istvánnal, Bruder Ferencsel is felvették a kapcsolatot, hogy a magyar közösség különböző politikai orientációjú csoportjai felől is informálódjanak.<sup>58</sup> A Nemzeti Parasztpárt vezetősége, az 1946. választási év alatt előtérbe hozták a román nemzeti diskurzus politikai célú használatát. Egyes kijelentéseik és parasztpárti sajtócikkek a magyar nemzeti érzületet sértették, mely jelentős akadállynak bizonyult a megegyezés útjában.<sup>59</sup>

Egyes, az MNSZ vezetőségével szembehelyezkedő magyar csoportok a Nemzeti Liberális Párttal is keresték a kapcsolatot.<sup>60</sup> A levéltári dokumentumok tárgyalásokról tanúskodnak egy jobboldali magyar szervezet létrehozása, választási koalícióra lépés lehetősége kapcsán. A C.I.C. Brătianu vezette Nemzeti Liberális Párttal való kapcsolat létesítésére tett kísérletek mellett a Gheorghe Tătărescu vezette NLP-vel való tárgyalások is zajlottak.<sup>61</sup> Ezzel egyidőben, az erdélyi magyar szociáldemokraták, Lakatos Istvánon keresztül a Magyar Független Kisgazdapárttal felvették a kapcsolatot.<sup>62</sup> Megállapíthatjuk azonban, hogy az MNSZ vezetőségével szembeni különböző, alternatív szervezkedési kísérleteket megjelenítő csoportok egymástól függetlenül indítottak tárgyalási tapogatózásokat, a közvélemény-formáló

---

<sup>55</sup> Uo. 50–53, 55–59, 66–68.

<sup>56</sup> Erre vetít fényt a következő levéltári dokumentumban található részletes beszámoló, mely a Román Királyság Belügyminisztériumához erről eljutott információkat rögzíti, neheztelve az MNSZ részéről a hallgatólágos álláspont miatt: Arhivele Naționale Istorice Centrale, Fond IGJ, 146-1945 dosszié, f. 219, 220.

<sup>57</sup> „Raportul din 18 ianuarie 1946”, in: DJANC, Fond Inspectoratul de Poliție Cluj, 635/1945–1947 dosszié, valamint: Fülöp Mihály, Vincze Gábor (szerk.): i. m. 123–125.

<sup>58</sup> Fülöp Mihály, Vincze Gábor (szerk.): i. m. 124.

<sup>59</sup> DJANC, Fond Inspectoratul de Poliție Cluj, 635/1945-1947 dosszié, 1946 április 9-i 181/K sz. dosszié.

<sup>60</sup> ANIC, Fond IGJ, 146 /1945 dosszié, f. 18.

<sup>61</sup> ANIC, Fond IGJ, 147 /1946 dosszié, f. 54. (Legiunea Jandarmi Trei Scaune, Bir. Poliției și Siguranței, Nota informativă nr. 1198/1199/S din 23 februarie 1946 semnat de Comandantul Legiunei Trei Scaune, maior Gh. Diaconescu).

<sup>62</sup> DJANC, Fond Inspectoratul de Poliție Cluj, 625/1945 dosszié: 1946. február 18-i jelentés.

eszközök nyilvánossága nélkül fejtették ki politikai tevékenységüket. Így egy alternatív szervezet vagy választási szövetség megszervezésének valós esélyei nagyon leszűkültek.

Az RKP vezetőségében az MNSZ részéről hangoztatott együttműködés őszinteségét illetőleg kételyek merültek fel.<sup>63</sup> Az erdélyi magyarság egyre erősödő tiltakozó megnyilvánulásai rejtett célok dédelgetésének gyanújába hozta az MNSZ vezetőségét.

1946. január 25. és 28. között zajlott a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának plenáris ülése, mely a választások előkészítésével volt hivatott foglalkozni. A Magyar Népi Szövetséget illetően – melyet néhol továbbra is következetesen MADOSZ-nak neveztek – Goldberger Miklós kihangsúlyozta az e tömegszervezetben működő kommunisták általi ellenőrzés fokozásának és a politikai irányadás pontosságának jelentőségét.<sup>64</sup> Magyar nyelvű propagandaanyag összeállításáról és széles körben való forgalmazásáról is határoztak. Végül Goldberger kihangsúlyozta: az erdélyi magyar „reakció” a MADOSZ (értsd: MNSZ) vezetőségének leváltását és „a választások bojkottálását” tervezi, hiszen: „Maniuvál nem tudnak megenni, de Grozat sem szavazzák meg”<sup>65</sup>. Ennek kivédésére *tisztogatást kell végezni az MNSZ soraiban is*, felsorakoztatva szorosán az RKP mögé. Ekkor már működött a Kolozs megyei RKP keretében a tömegszervezetek tevékenységét ellenőrző és irányító „szekció”, melynek keretében az MNSZ-el Bányai Margit és Farkas Miklós voltak megbízva, akik egyes helyi vezetők leváltását, a belső befolyásolás eszközeként működő beépített kommunista elvtársakból álló „munkacsoport” létrehozását indítványozták „egészségesebb szervezeti élet kialakítására”<sup>66</sup>.

A választások jelentőségére vonatkozóan a Magyar Népi Szövetség mögött egységesen fellépő, osztatlan romániai magyarság volt az MNSZ vezetőségének a célja. Ugyanakkor a Demokratikus Pártok Blokkjának, a román baloldalnak a győzelme alapfeltételévé vált az MNSZ stratégiájának. A választások után a kommunisták vezette koalíciós kormányral való együttműködéstől várták a magyar kisebbségi sérelmek jogi orvoslását, a jogegyenlőség intézményesítését. Mindez megegyezett az MNSZ vezetőségének vallott politikai nézeteivel, baloldali internacionalista meggyőződésével. Lényeges és ezért itt rögzítjük az MNSZ vezetőségének álláspontját megfogalmazó, ezúttal a román baloldali elvbarátok és szövetségeseik felé tett, Kurkó Gyárfás által megfogalmazott állásfoglalást: „A demokrácia és annak

---

<sup>63</sup> MOL, KÜM-BéO: XIX-J-1-a, 61. d., IV-136, f. 142.

<sup>64</sup> „Intervenția lui Nicolae Goldberger pe probleme organizatorice, de propagandă și cu privire la maghiarii din partid avută la ședința din 29 ianuarie 1946 a Plenarei CC al PCR”, in: Virgiliu Târău, Ioan Marius Bucur (szerk.): *Strategii și politici electorale...*, 74–77.

<sup>65</sup> Uo. 76.

<sup>66</sup> DJANC, Fond Comitetul Regional PCR Cluj nr. 2: Secția Organizații de masă, 1946/4 dosszié, f. 1, 5–6, 9, 11, 12, 17.

élharcos szervezetei tisztában vannak azonban azzal, hogy a népi demokrácia, az egészséges, meghamisíthatlan demokrácia sarkalati pontja: a nemzetiségi kérdés. Megoldatlan nemzetiségi kérdésekkel nem lehet elképzelni a demokráciát<sup>67</sup>. Tehát a nemzetiségi kérdés megoldását nem az „igazi demokrácia” – a népi demokrácia rendszerének kiépítésétől, azt követően, hanem azt megelőző, a választott út helyességét próbáló feltételként határozta meg. Nem tekintette a népi demokrácia, majd később a szocializmus építését a nemzetiségi jogok megoldásának, hanem fordítva: a nemzetiségi jogok megoldását a népi demokrácia helyességét minősítő egyféle „törésprobájának” tekintette. Ehhez az állásponthoz képest jelentős elmozdulás következett be a választások és a párizsi békeszerződés aláírása után, mely személyi konzekvenciák levonásával járt: Az 1947-ben lemondott Kurkó Gyárfás helyébe került Kacsó Sándor már csak a „nemzetiségre való tekintet nélkül” történő szocializmus építésének következményeként megoldódó nemzetiségi kérdéstről nyilatkozhatott. Majd további lépés következtében, 1948-ra a nemzetiségi kérdés megoldottnak minősített, az MNSZ vezetőinek jó része koncepciós perek nyomán börtönbe került, a szervezet pedig tartalmatlaná, papírfórmává sorvadt az évtized végére. Ezekkel, a korszakot meghatározó valóság kökemény elemeivel összevetve értékelhető reálisan a Kurkó Gyárfás által hirdetett álláspont, nem csupán a nagyon rövid időn belül illúzióknak bizonyult, az erdélyi magyar közösség jórészének elvárásait azonban reálisan rögzítő elképzelésekkel összevetve.

Az RKP vezetősége nem kívánta az MNSZ belépését a kommunisták vezette Demokratikus Pártok Blokkjába. Hiszen ekkor éppen azon fáradoztak, hogy kivédjék a román többség részéről megfogalmazott „nemzetidegenség” vádját, sőt a nemzeti érdek felvállalóiként jelenítsék meg jelöltjeiket. Ezért az MNSZ külön listán indulásától nem idegenkedtek. Azt azonban elvárták, hogy ez *csupán formális* legyen, sőt, a levéltári források bizonyítják: számítottak a DPB listára adandó magyar szavazatokra is.<sup>68</sup> A Szociáldemokrata Párt részéről is nyugtalanító hírek jöttek: „Sajnálattal vesszük azonban tudomásul, hogy a Szociáldemokrata Párt bukaresti központja azt a tilalmat, hogy magyar tagjai a Magyar Népi Szövetségbe is beléphessenek a mai napig nem oldotta fel, sőt legújabbán a Szociáldemokrata Párt Megyei Bizottsága olyan határozatot hozott, amely megtiltja tagjainak, hogy a választásokon az MNSZ listáján jelölést vállaljanak”<sup>69</sup>.

---

<sup>67</sup> Kurkó Gyárfás: Jogegyenlőségünk kivívásában, kultúránk fejlesztésében, népünk szolgálatában csak egyetlen szervezet képviselhet a Magyar Népi Szövetség. *Világosság*, 1946. július 1.

<sup>68</sup> MOL, KÜM-BéO: XIX-J-1-a, 61. d., IV-136, f. 142, 154-155; DJANC, Fond Comitetul Regional PCR Cluj nr. 2: Secția Organizații de masă, 1946 / 4 dosszié, f. 26, 31; Lásd még: Lőnhárt Tamás: i.m. 329.

<sup>69</sup> *Világosság*, 1946. július 15.

Ezzel szemben Kurkó Gyárfás többször is szót emelt, kihangsúlyozva, hogy a Magyar Népi Szövetség minden romániai magyar érdekét képviselni szándékszik, politikai nézetektől függetlenül. Kijelentette, az MNSZ-re adandó szavazatok a magyar közösség súlyának a jövődő törvényhozói testület keretében való arányos megjelenítése szempontjából alapvető jelentőséggel bírnak. Az MNSZ mögötti „maradéktalan felsorakozása” a teljes romániai magyarságnak e szemlélet következtében a magyarság közösségi léte alapérdekének minősült. „Nehézségeink voltak saját szervezeti kereteinken kívül, a szövetséges demokratikus szervezetekkel való viszonyunkban is. Sok helyen nem tudták megkülönböztetni, hogy mi a szakszervezet, mi a Kommunista vagy Szociáldemokrata Párt. Ebből szintén igen sok nehézség származott, főképpen olyan területeken – mint a Székelyföld is – ahol 90-95 százalékban él magyarság. Nem mindig tudtak bánni falusi néptömegeinkkel (...) Minden magyar demokratának világosan meg kell látnia, hogy jogegyenlőségünk kivívásában, kultúránk fejlesztésében, népünk szolgálatában egyetlen szervezet képviselhet bennünket és ez a saját nemzetiségi anyaszervezetünk: a Magyar Népi Szövetség. Osztályharcos testvéreink, legyenek munkások, földművesek vagy bármilyen társadalmi réteghez tartozók, osztályharcos életüket kiélhetik saját osztályharcos szervezetükben, gazdasági szempontból pedig mindannyian kisiparosok, kereskedők, értelmiségiek, munkások egyaránt tartozhatnak és kell tartozniuk általános gazdasági érdekeik megvédéséért a szakszervezetekhez. De ez nem azonos a saját nemzetiségi kultúránkért és fejlődésünkért folytatott harccal. Ott, azokban a szervezetekben, ahol találkoznak más ajkú testvéreinkkel, szolgálatot tesznek népünknek azzal, hogy megszerzik a kölcsönös bizalmat és ezzel szövetségeseket nyernek meg a saját nemzetiségi problémáink megoldására. De nemzetiségi kérdéseink egységes keresztülvitelére itt a helyünk a Magyar Népi Szövetségben”.<sup>70</sup> Valamint ugyanerről: „Kijelentjük, hogy az MNSZ kapui továbbra is nyitva állnak minden jószándékú magyar előtt, de kíméletlen harcot fogunk vívni minden egységbontó törekvés ellen, bármilyen álarcot öltön is”.<sup>71</sup>

Kurkónak ez a határozott állásfoglalása a nemzetiségi alapon szerveződő egység mellett, valamint a magyar kisebbség sérelmeinek orvoslása, a magyarság saját gazdasági és oktatási intézményrendszere védelmének érdekében a Groza-kormány irányába tett lépései magával vonták az RKP bizonyos vezetőinek aggodalmát és rosszallását: 1946 első felében Kurkó eltávolítását és Bányai Lászlóval való helyettesítését is tervezték, amennyiben nem sikerülne az MNSZ elnökét újból ellenőrzés alá vonni.<sup>72</sup>

---

<sup>70</sup> Lipcsey Ildikó (szerk.): *Kurkó Gyárfás emlékére*. Bp. 1987. 102.

<sup>71</sup> *Világosság*, 1946. július 15.

<sup>72</sup> MOL, KÜM-BéO: XIX-J-1-a, 61. d., IV-136, f. 112, 155.

A Romániai Szociáldemokrata Párt Országos Magyar Bizottsága 1946. február 17. és 18. között tartott kolozsvári értekezletén kidolgozta egy *magyar választási blokk* tervét, mely egy megoldás tervet jelentett az MNSZ és a vele szemben elkülönülő erdélyi magyar csoportok megjelenítésére, közös platform alapján, kiszélesítve a magyar kisebbség politikai érdekképviselet intézményesülésének bázisát.<sup>73</sup> Ezt az MNSZ vezetőségének kizárólagossá tett pozíciója alternatívájaként, a „belső demokrácia” érvényesítésére hivatkozva, az erdélyi magyarság „minden politikai opciójának” megjelenítésére való törekvésként fogalmazták meg a kezdeményezők. A nem titkolt cél: a választásokon „az egységes fellépés” biztosítása.

A Magyar Népi Szövetség vezetősége azonnal válaszlépésre szánta el magát: Az MNSZ „százas” Intézőbizottsága, az 1946. március 18-20. között tartott brassói gyűlése keretében, a választásokon *önálló listák indítását* jelentette be.<sup>74</sup> Az MNSZ elnöke egyértelműen *elítélte az átfogó magyar választási blokk kezdeményezését*, s kijelentette: az erdélyi magyarság érdekképviseletének egyetlen szervezeti kerete – a Magyar Népi Szövetség; az egyetlen vállalható stratégiai szövetséges – a kommunisták vezette koalíciós kormány.<sup>75</sup> Ugyanakkor a Szovjetunió mellett elkötelezve magát, az angolszász „reakcióval” szembehelyezkedve, a „népi demokrácia” építésére való mozgósítás jelentőségét is kihangsúlyozta a testület vezetősége.<sup>76</sup>

Ezzel egyidejűleg az MNSZ vezetősége határozott kampányt kezdett a közösségi sérelmek jogorvoslata érdekében. Erre vonatkozóan tették nyilvánossá 1946. március 20-án a *Mit kíván a romániai magyarság?* Című programot, melyet egyértelműen az RSZDP Országos Magyar Bizottsága által meghirdetett program ellensúlyozására fogalmazták meg, ahogy azt az MNSZ „százas” Intézőbizottságának jegyzőkönyvei tanúsítják.<sup>77</sup> E program sarkalatos pontjai: a nemzetiségi nyelv hivatalos használatának kiterjesztése, gazdasági és oktatási intézményrendszer megerősítése, Székelyföld iparosítása, szakoktatás magyar nyelven, valamint a Nemzetiségi Statútum kérdése. Tény, hogy az 1946. választási évben az MNSZ vezetősége a gazdasági követelések, hálózatok, az intézményrendszer központi koordinálása kérdései mentén az addiginál sokkal intenzívebb tevékenységet mutatott. Kurkó Gyárfás, érdekes módon, a választások előtt igyekezett úgy gazdasági, mint a jogegyenlőség törvényes keretének megalkotása terén amennyit csak lehet biztosítani. Mindezek tükrében adódik a kérdés: vajon milyen okból ez az addig nem ismert intenzitása az MNSZ tevékenységének e téren? Csupán a választási

---

<sup>73</sup> *Világosság*, III/35, 1946. március 10. Fülöp Mihály, Vincze Gábor (szerk.): i. m. 136.

<sup>74</sup> MOL, KÜM- BéO: XIX-J-1-a, 61. d., IV. 136., f. 105.

<sup>75</sup> *Népi Egység*, 1946 március 22, 1; Lipcsey Ildikó: *A Romániai Magyar Népi Szövetség az önfeladás ...*, 99, 122; Balogh Sándor: *A magyar koalíció és Erdély a fegyverszünetről a békeszerződésig, Múltunk. Politikatörténeti folyóirat*, Bp. 1997/4, 131–138.

<sup>76</sup> MOL, KÜM- BéO: XIX-J-1-a, 61. d, IV. 136, f. 105.

<sup>77</sup> Uo.

kampány során a magyarság számára felmutatható tevékenység megerősítése? Vagy a választások utáni helyzetet illetőleg jelentkezett elbizonytalanodás is lehetséges mint lényeges motiváció? Tény: a választások után „birtokon belülről” került politikai szövetségesnek hirdetett koalíció készsége a nemzetiségi követelések, jogegyenlőség szavatolása iránt nagyon rövid időn belül drámai módon csökkent. Esetleg tart(hat)ott az MNSZ elnöke annak reális esélyétől, hogy a meghirdetett politikai szövetséges nem bizonyul nyertes megoldásnak a választások következtében? És vajon mennyire tudatosult az MNSZ elnökében a választások kimenetelét eldöntő „választási technikák” alkalmazásának ténye, az a körülmény, hogy nem a reális opciók megmértetése, hanem demonstratív célt szolgáló politikai aktusról van szó, mely előre elrendelt eredménnyel zárul? Ezek a kérdések az MNSZ 1946-os tevékenységének valós, sok elemből összetevődő motivációjának rekonstruálását segíthetik, melyek ugyanakkor Kurkó Gyárfás eddig meg nem írt politikai életrajza monografikus feldolgozásának is fontos részét alkotják.

Tény azonban, hogy míg az 1945. év utolsó negyedéig folyamatosan nőtt az MNSZ igazolt tagsággal rendelkezők száma – 387 753- ról<sup>78</sup> kb. 450 000-re<sup>79</sup> –, majd az 1946. év elejére folyamatos taglétszámapadásról, végül pedig a választások időpontjára gyakorlatilag a kítüzött cél sikeréről, az erdélyi magyarság nagy része szavazatának elnyeréséről szólnak a források.<sup>80</sup> Hogy sikerült ezt elérni?

1946. június 27. és 30. között zajlott le a Magyar Népi Szövetség második kongresszusa Székelyudvarhelyen. A közhangulatot ebben az időpontban meghatározták a Kolozsváron történekről,<sup>81</sup> Lucrețiu Pătrășcanu nyilatkozatairól,<sup>82</sup> a jugoszláviai atrocitásokról, a csehszlovákiai „lakosságcsere” kollektív traumájáról szóló hírek, aminek romániai lehetőségét Vasile Luca (Luka László) megidézte,<sup>83</sup> valamint újabb erőszakhullámot emlegető sajtócikkek.<sup>84</sup> A Pătrășcanu – nyilatkozatoknak azonban az RKP vezetősége részéről ekkor, az MNSZ vezetősége számára a szövetség hitelességét

---

<sup>78</sup> Balogh Edgár: *Férfimunka. Emlékirat 1944–1955*. Bp. 1986, 83.

<sup>79</sup> Uo. 119.

<sup>80</sup> MOL, KÜM- a Buk.i követség TÜK-iratai, XIX-J-33-b, 3. d., 5/c, 218/pol.-1946, f. 1-4. 538 862 szavazat (összes leadott szavazat 8,21 %). A levéltári források arról is tanúskodnak, hogy ehhez a hivatalos eredményhez képest több szavazatot is leadtak az MNSZ-re, pl. Kolozs megyében – azonban a választási eredmények meghamisítása az MNSZ-t is érintették. Lásd: MOL, KÜM-Admin.: XIX-J-1-k, Rom-5.c.-9. doboz, 218. pol. 1946., f. 8.

<sup>81</sup> *Erdély*, 1946. május 30., p. 1; *Erdély*, 1946. június 7., p. 3; Lásd a román történetírás állspontját is: Virgiliu Țărău: Noi documente referitoare la atacul căminului studentesc „Avram Iancu” din Cluj în seara zilei de 28 mai 1946. In: Romulus Rusan (szerk.): *Anul 1946: Scrisori și alte texte*. Buc. 1997. 265–278.

<sup>82</sup> Uő: Problema națională în Politica Partidului Comunist Român în anii 1944-1946. Considerații preliminare, *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca*, XXXVI, 1997, Cluj, 235, 237–238.

<sup>83</sup> *Scântea*, 1946. március 23, 3; *Scântea*, 1946. június 27, 1–3.

<sup>84</sup> *Világosság*, 1946. április 19, 2; *Világosság*, 1946. május 6, 2; *Világosság*, 1946. június 13, 1.



megerősítő válasz jött: Gheorghe Gheorghiu-Dej, a bővített KB plenáris ülésen elítélte a kolozsvári beszédet, s kijelentette, hogy aki különbségtétel nélkül elítéli a magyarságot nacionalizmus miatt, maga is nacionalizmusról tesz bizonyosságot. Ugyanakkor a „reakció” támadásainak fokozódását és az RKP és baloldali szövetséges szervezeteken belüli tisztogatás szükségét hangoztatta a pártfőtitkár.

Ezzel megindult a „sovinizmus elleni harc” jelszava. Ennek a kampánynak a gyakorlatba tételére az MNSZ-en belül is sort kerítettek, mely sok visszásságra adott lehetőséget.<sup>85</sup> Kurkó Gyárfás az MNSZ vezetősége álláspontját a következőképpen rögzítette: „Egyben a magunk részéről fogadjuk, hogy olyan takarítást fogunk végrehajtani az erdélyi magyarság soraiban, hogy többet nem lesz féreg közöttünk (...) Én arra kérem a román demokráciát, hogy ugyanezt a munkát végezze el a maga soraiban”<sup>86</sup>.

Az MNSZ vezetőségével szembeni csoportosulások szervezkedéséről, esetleges tüntetések, agitációk előkészítéséről kapott hírt a szövetség vezetősége. A kongresszuson szigorú ellenőrzésnek vetettek alá mindenkit, ekkor már működött egy szervezett „tapsbrigád” is.<sup>87</sup> E körülmények között, a zárt ajtók mögötti ülésen újraválasztották a vezetőséget. Csupán az alelnökök lettek leváltva, akik azonban továbbra is Végrehajtó Bizottsági tagok maradtak.<sup>88</sup>

Kurkó Gyárfás a reakció elleni harcra szólított fel, meghirdetve a szervezeten belül a tisztogatási hullámot, s egységbontással vádolta a magyar választási blokk híveit: „Más oldalakról kísérletek történtek, hogy még egy magyar listát tegyenek le és holmi magyar blokkról beszélnek (...)Aki belátja, hogy minden egyes szavazat, amely nem a nemzetiségi listára esik, jogainkat gyengíti és a reakciós pártok erejét támasztja alá, az ma nem habozik, hogy a MNSZ listáján vagy a blokk listáján szavazzon-e. Az a blokk, amiről beszélnek, nem jön és nem is jöhet létre”<sup>89</sup>.

A kongresszus keretében jelentették be hivatalosan az MNSZ-nek az önálló listák indítását a választásokon. Az MNSZ választási szimbóluma az egyenlőségjel (=) lett. MNSZ listáinak összeállításakor nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy közmegebecsülésnek örvendő személyiségek kerüljenek listavezető helyekre, s a népszerűtlen szélső baloldali aktivisták így több esetben háttérbe szorultak.<sup>90</sup> Az MNSZ helyi szervezetei tehát a reális

---

<sup>85</sup> Virgiliu Țărău: Problema națională..., 238–240.

<sup>86</sup> Kurkó Gyárfás nagy beszéde a székelyudvarhelyi népgyűlésen – A Magyar Népi Szövetség az egység megszilárdítására és az építő munka fokozására hív fel minden becsületes magyart, de véglegesen leszámol a provokáló reakcióval : *Világosság*, 1946. július 4.

<sup>87</sup> Vincze Gábor, Fülöp Mihály (szerk.): im. m. 247–250.

<sup>88</sup> Lipcsey Ildikó: *A Romániai Magyar Népi Szövetség az önfeladás ...* 103–104.

<sup>89</sup> *Világosság*, 1946. július 1. Lásd még: Vincze Gábor, Fülöp Mihály (szerk.): i.m. 102.

<sup>90</sup> MOL, KÜM Békeelőkészítő Osztály iratai 1945-1947, XIX-J-1-a: 61. doboz, IV. 137. csomó, f. 58.

népszerűségnek örvendő jelöltek által keltett támogatottságra alapozták a kampány sikerét.<sup>91</sup> Moldvában és Bukarestben a magyarságnak nem áll rendelkezésére az MNSZ választási lista: ezeken a helyeken a kommunisták vezette Demokratikus Pártok Blokkjára való szavazásra buzdítottak a kampány során az MNSZ-küldöttek.<sup>92</sup>

Elfogadtak a kongresszuson egy gazdasági, jogi és oktatásügyi kérdések megoldását célzó átfogó programot, mely már a nyílt sérelmi jogorvoslati kampányt jelentette, együttesen egy új Nemzetiségi Statútum törvénybe iktatásának tervével, melyre határozott ígéretet kaptak a Groza-kormánytól.<sup>93</sup> Erre azonban a választásokig nem került sor, utána pedig a „süllyesztőbe” került, megannyi egyéb kisebbségi sérelem jogorvoslatának ígéretével együtt. A CASBI által lefoglalt vagyonok, a földreform okozta sérelmek és az internáló táborok teljes felszámolásának elhúzódsága súlyos, élő sebekként jelen voltak a kongresszus idején a magyarságot reálisan foglalkoztató kérdések között.

A kongresszus utolsó napján a Székelyudvarhely városi sportstadionjára tervezett demonstratív nagygyűlésen, az MNSZ vezetősége elleni nyílt tüntetésre került sor, mely az utcákon folytatódott. „Le Kurkóval!”, „Magyar kormányt akarunk!”-jelszavakkal, helyi iparosokból és gazdálkodókból álló csoport nyomult be, egyházi és magyar zászlókkal a stadionra. A rendfenntartó munkásbrigádok és a tüntetők között összecsapásra került sor.<sup>94</sup> Kurkó ekkor vehemensen elhatárolódott a történetektől, főleg hogy a kormány részéről ünnepi delegáció is jelen volt, szemtanúja lett az ellentüntetésnek: „A szent Mária-lobogókkal és a magyar nemzet szent zászlajával a kezükben fasiszta provokátorok jöttek ide (...) többet nincs kímélet számukra”<sup>95</sup>. Majd hozzáfűzte: „Ezek nem számítanak azzal, hogy az itt élő 2 millió magyarságból csak 600.000 él itt egy egységes magyar tömbben és 1.400.000 magyar szórványban él (...) Nem számolnak azzal, hogy ezért a magatartásukért, amit itt tanúsítottak szerencsétlen földművesek és munkáscsaládok ablakai törnek be az éjszaka”<sup>96</sup>. Végül pedig kijelentette: „Jogunk és szabadságunk annyi lesz, amennyit a magunk által épített egészséges demokráciában ki tudunk vívni”<sup>97</sup>.

Az MNSZ listáival szemben, a magyar választási blokk tervének mintájára egy utolsó próbálkozást még tett a Román Szociáldemokrata Párt Országos

---

<sup>91</sup> DJANC, Fond Comitetul Județean PCR Cluj, nr. 1 (Blocul Partidelor Democratice, Secția Regională Cluj, Campania electorală, 1946) 14/1946 dosszié, f. 14, 15, 42, 43.

<sup>92</sup> *Világosság*, 1946. november 27.

<sup>93</sup> Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda, 1999. 17–19.

<sup>94</sup> Idem, Fülöp Mihály (szerk.): i. m. 250–251.

<sup>95</sup> *Világosság*, 1946. július 4.

<sup>96</sup> Uo.

<sup>97</sup> Uo.

Magyar Bizottsága: Egy *Magyar Demokrata Népfront* megalakítására tettek kísérletet 1946 augusztusában.<sup>98</sup> Lakatos István, Bruder Ferenc és Nagy Géza kidolgozták a munkatervet. Az *Erdély* hasábjain a szervezet létrejöttét bejelentő sajtóhirdetés 1946. augusztus 16-ra tervezett megjelenését a cenzúra, a szervezkedők tevékenységének megvalósulását pedig letartóztatások útján a rendőrség akadályozta meg a kezdeti szakaszban.<sup>99</sup> A kormány által irányított helyi szervek előbb akadályozták az új szervezet megalakulását, mely nyíltan bírálta a Magyar Népi Szövetség kizárólagos pozícióját. Pásztai Géza, Lakatos István és Bruder Ferenc ekkor a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet parancsnokságához fordult, de nem kaptak támogatást, sőt a SZEB elhatárolódott attól, hogy beavatkozzon az ügy alakulásába. Miután Pásztait is letartóztatták, végül Neumann József és Bruder Ferenc közbenjárására a letartóztatottakat kiengedték. De a Román Munkásegységfronton belül az RKP előbb elhatárolódott a kezdeményezéstől, majd augusztus 26-án Luka László nyíltan meg is fenyegette a kezdeményezőket.<sup>100</sup>

Az RSZDP közbelépésére végül, az RKP beleegyezésével, mégis tárgyalások indultak az *RSZDP Országos Magyar Bizottsága* és az *MNSZ vezetősége* között a leendő Magyar Demokrata Népfrontról.<sup>101</sup> A Kacsó Sándor vezetésével folyó tárgyalások az RSZDP által felhatalmazott Országos Magyar Blokk képviselőivel – Bruder Ferenc, Lakatos István, Nagy Géza, Urzica Gheorghe – a szociáldemokratákkal való közös listák állításáról szóltak. Kurkó ezt nem helyezte, s a tárgyalások végül megszakadtak. A tárgyalásokkal párhuzamosan megjegyzendő, hogy Kurkó Gyárfás ekkor számos megnyilatkozásában nehezményezte, hogy az MNSZ kommunista és szociáldemokrata tagjai sok helyütt nem az MNSZ, hanem e pártoknak kampányolnak.<sup>102</sup> Az MNSZ elnöke következetesen kiállt az önálló listák mellett.

1946. szeptember végén egy utolsó tárgyalási sorozatra került sor, Kacsó Sándor, Kós Károly, Juhász Lajos az MNSZ képviselőiben és Bruder Ferenc, Pásztai Géza, Nagy Géza voltak az RSZDP OMB delegáltjai.<sup>103</sup> A szociáldemokraták minimum 3, legtöbb 8 helyet kértek a közös listán. Az MNSZ a politikai álláspontja elfogadását és az Erdély-kérdésben kialakított állásfoglalásával szembeni kritika helyett egy hasonló álláspont kialakítását kérték az RSZDP magyar delegáltjaitól. A tárgyalást levelezés követte Kacsó és Bruder között, amelyben a szociáldemokraták csak 33%-át kérték a leendő közös lista helyeinek, valamint a DPB programnak és egy közös kisebbségi

---

<sup>98</sup> MOL, KÜM- BéO: XIX-J-1-a, 61. d, IV. 137. cs, f. 58.

<sup>99</sup> Uo.

<sup>100</sup> Uo. f. 59.

<sup>101</sup> Uo. f. 59–60.

<sup>102</sup> Lipcsey Ildikó (szerk.): *Kurkó Gyárfás...*, 102.

<sup>103</sup> MOL, KÜM- BéO: XIX-J-1-a, 61. d, IV. 137. cs, f. 60.

követelések listájának az elfogadását, melyért cserében az RSZDP azon határozatának feloldását ígerte, mely tiltotta az MNSZ tagság felvételét e szervezet tagjainak. Az RSZDP alternatív megoldásként végül a Székelyföldön 4 befutó helyet és többi jelöltjeinek a DPB listáin való indulásának elfogadását jelölte meg.<sup>104</sup> Mégsem jött létre megegyezés. Az RSZDP Országos Magyar Blokkjának tagjai végül a kommunisták által vezetett koalíció listáin indultak.

A magyar kisebbség politikai opcióiról szóló, 1946 tavaszán készült jelentésben<sup>105</sup> az MNSZ csupán 20%-os támogatottsággal jelenik meg, 5% rendelkezett RKP tagsággal is. A jelentés szerint az erdélyi magyar közösség nagy része nem rendelkezett kiforrott politikai állásponttal. De Kurkó Gyárfás nyílt fellépése a magyar kisebbség sérelmeinek orvoslása érdekében a Groza-kormány felé újból népszerűséget szerzett az MNSZ-nek.<sup>106</sup> A szélsőbaloldali vezetőségi tagok háttérbe kerülése és a közvélemény előtt népszerű közéleti személyiségek listavezetőként való feltüntetése erősítette azt a véleményt, mely szerint a választások előestéjén újra sikerült a centrista, nemzeti érdeket szem előtt tartó vonalnak visszaszorítani a szélsőbalos csoportosulást az MNSZ vezetőségében, s így újból magáénak érezheti e szervezetet a magyar közösség egésze. A választások előestéjére az MNSZ-nek sikerült maga mögé felsorakoztatni az erdélyi magyar kisebbséget.

A hivatalos eredmények tükrében a kommunisták által vezetett koalíció áttörő sikert könyvelhetett el az 1946. november 19-i választásokon.<sup>107</sup> A valóság azonban mást mutat. A közelmúlt kutatásai eredményeképp rekonstruálható a választási eredmények meghamisítása. A dokumentálás lehetőségét az okozta, hogy az 1946-ban hatalmon levők érdekei megkövetelték a valós közhangulat ismeretét, s ezért a kommunisták több helyen jegyzőkönyvbe vették a valós eredményeket is.<sup>108</sup>

A választások eredményének meghamisítása a Magyar Népi Szövetséget is súlyosan érintették. Annak ellenére, hogy sok helyen akadályoztatták a

---

<sup>104</sup> MOL, KÜM Bé- O, XIX-J-1-a, 61. d, IV. 137. cs, f. 61.

<sup>105</sup> MOL, KÜM Bé- O, XIX-J-1-a, 61. d, IV. 136. cs, f. 43.

<sup>106</sup> Uo. 142.

<sup>107</sup> Keith Hitchins: i.m. 566–567.

<sup>108</sup> Virgiliu Țărău: Campania electorală și rezultatul real al alegerilor din 19 noiembrie 1946 în județele Cluj, Someș, Turda. In: *Studii de Istoria Transilvaniei. Tinerii Istorici*. I., Cluj, 1994. 204–212; Dinu C. Giurescu: Documente privind „alegerile” din 1946. In: *Centenar Constantin C. Giurescu*. Craiova, 2001; *Cade Cortina de Fier...* 9–13; *Strategii și politici electorale...* 312–324; Cornel Grad -Doru E. Goron: Alegerile parlamentare din noiembrie 1946 în Sălaj. Pregătire, desfășurare, rezultate. In: *Sovietizarea Nord-Vestului României (1944–1950)*. Satu Mare, 1996, 143–146; Claudiu Porumbăceanu: Alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946 și perioada preelectorală în nord - vestul Transilvaniei”, In: *Sovietizarea Nord-Vestului...* 123–141; Silvia Popovici: Alegerile din 1946 prezentate în documentele depuse la Ministerul Justiției- Biroul Electoral. In: uo. 117–121. Lásd még: Szigorúan bizalmas jelentés a romániai választásokról Gyöngyösi János külügyminiszter úrnak, Buk., 1946.november 25 In: MOL, KÜM: Adminisztratív: Románia, XIX-J-1-k, 9. doboz, 5/c, 218 / 1946. pol., f. 4–5.

magyar települések lakóinak részvételét a választásokon, a magyarság megértette a fontosságát ennek a politikai eseménynek és nagy súlyt adott tömbszavazatával az MNSZ-nek. Több esetben is a helyi közösség megszervezte a betegek és öregek szállítását is a szavazóhelyiségekhez.<sup>109</sup> Bihar és Szatmár megyékben az eredmények láttán arra a következtetésre jutottak a magyar diplomáciai képviselői tagjai is 1946 őszén, hogy valószínű a helyi zsidó közösségek jórészenek is az MNSZ-re szavazása.<sup>110</sup>

Az MNSZ előzetes számításainak megfelelően körülbelül 40 parlamenti mandátumra számított.<sup>111</sup> Több helyen azonban a Demokratikus Pártok Blokkja érdekében módosították az elért eredményt, s így csupán 29 mandátumot ért el.<sup>112</sup> Ezt is annak köszönhetjük, hogy sok esetben a Román Kommunista Pártban működő magyarok révén még időben értesültek a „változtatásokról” és közvetlen tárgyalásokat kezdtek még az eredmények leközlése előtt.<sup>113</sup> Ismerünk olyan levéltári forrást is, mely az MNSZ nagyobb számú mandátumainak lehetséges leosztásáról is adatokkal szolgál.<sup>114</sup> Azonban tény, hogy a hivatalos eredmény következtében, 29 mandátummal számolhattak.

Ez az eredmény, ha összevetjük az Országos Magyar Párt két világháború közötti választási eredményeivel,<sup>115</sup> egyértelműen a legnagyobb számú

<sup>109</sup> MOL, KÜM- Adminisztratív: Románia, XIX-J-1-k, 9. doboz, 5/c, 218/1946. pol., f. 6.

<sup>110</sup> Uo. f. 7.

<sup>111</sup> MOL, KÜM - TÜK, XIX-J-33-b, 3. doboz, 5/c csomó, 218/pol.-1946, f. 1-3.

<sup>112</sup> Ilyen például a Kolozs megyei eset is, amit a megyei levéltárban általunk és Virgiliu Țărău által is kutattott, elemzett dokumentumok bizonyítanak. Itt az MNSZ és a DPB választási kampánybizottságai között végül egy egység jött létre, mely „kompromisszumos megoldást eredményezett”. Lásd: DJANC, Fond Comitetul Județean PCR Cluj, nr. 1 (Blocul Partidelor Democratice, Secția Regională Cluj, Campania electorală, 1946) 14/ 1946 dosszié, f. 31–35; A román pártokra vonatkozó adatokat feldolgozta: Virgiliu Țărău: Campania electorală și rezultatul real...”, In: *Studii de Istoria Transilvaniei...*, 204–212; Lásd még: Virgiliu Țărău, Ioan Marius Bucur (szerk.): *Strategii și politici electorale...*, 316–320. Valamint a magyar vonatkozásokra és az MNSZ és DPB közötti tárgyalásokra: MOL, KÜM- Adminisztratív: Románia, XIX-J-1-k, 9. d., 218/1946. pol. Buk. 1946. november 25, f. 8.

<sup>113</sup> „Gyöngyössi István követségi tanácsos jelentése Gyöngyösi János külügyminiszternek a romániai parlamenti választásokról. Buk. 1946. november 25”, MOL, KÜM: Buk.i követség TÜK-iratai, XIX-J-33-b, 3. doboz, 5/c, 218/pol.-1946.

<sup>114</sup> MOL, KÜM- Admin.: XIX-J-1-k, Rom-5.c.-9. doboz, 218. pol. 1946., f. 8.

A valóban elért szavazatszám következtében járó mandátumok és a hivatalos eredmény következtében kapott mandátumok aránya a következő:

Bihar:	8 helyett 5,
Hunyad:	1 helyett 0,
Kolozs:	3 helyett 2,
Kis Küküllő:	1 helyett 0,
Maros:	5 helyett 3,
Nagy Küküllő:	1 helyett 0.

<sup>115</sup> 1922: 3 képviselő és 3 szenátor.

1926: 14 képviselő és 12 szenátor.

parlamenti képviseletet jelentette, addig a történelmi pillanatig bezárólag. A romániai magyar kisebbség politikai érdekképviselete mennyiségi szempontból tagadhatatlan növekedést mutathatott fel.

Azonban e mandátumok valós értéke csupán a politikai rendszer jellegének alapvető minőségi mássága, a közösségi érdekek képviseletének ellehetetlenedése, a szólásszabadság és a politikai jogok gyakorlásának egyre egyértelműbb korlátozása, a képviselői testület politikai befolyásának súlytalanná válása tükrében értékelhető reálisan. Ebből a szempontból ki kell hangsúlyoznunk néhány, alapvetően új körülményt: Habár a két világháború közötti választások sem voltak mentesek a hatósági erőszaktól, csalásoktól és hamisításoktól, sőt bevett tétellé vált, hogy a kormány, amely a választásokat rendezi, a választási győzelmet is magáénak tudhatja, azonban a politikai rendszer jellege egészen más teret biztosított ellenzéknek, kisebbségnek egyaránt, az államhatalmat gyakorló kormányerőkkel való viszonyukban. Hogy mindez lényegében megváltozott, azt rövidesen megtapasztalhatták az új parlamenthez oly sok reményt fűző Magyar Népi Szövetség vezetői is. 1946. november 19. után 347 kormánypárti – a kommunisták által ellenőrzött – koalíció képviselőjével szemben mindössze 36 ellenzéki ült a 29 MNSZ képviselőn kívül a Parlamentben. Ráadásul a politikai gyakorlatot a diktatúra felé történő rohamos változások alapvetően meghatározták. Ilyen körülmények között a magyar közösség érdekképviseletét megjelenítő szervezet, a Magyar Népi Szövetség számára létkérdéssé vált a pontos helyzetértékelés, a politikai küzdőterén tanúsított határozott álláspont. Azonban a választási időszakban tett ígéretek alapján fellépő MNSZ képviselők már 1946. december 12-én megtapasztalhatták: új korszak kezdődött, melyben nincs politikai akarat többé a nemzetiségek irányába tanúsított gesztusok folytatására sem. Kurkó Gyárfás a Nemzetiségi Statútum kérdését vetette fel, de a napirendről a kérdést levették.<sup>116</sup>

A kommunista rendszer kiépítésének utolsó szakaszába lépve a Románia határai között élő magyarság ugyanúgy tárgya lett a befolyását meghaladó eseményeknek. A döntéseket alapvetően meghatározó hatalmi viszonyok – mely nem a valós politikai opciókat, hanem a szovjet hatalmi érdekeket

---

1927 «Kisebbségi Blokk»:	15 képviselő és 1 szenátor.
1928:	16 képviselő és 8 szenátor.
1931:	10 képviselő és 2 szenátor.
1932:	14 képviselő és 3 szenátor.
1933:	9 képviselő és 3 szenátor.
1937:	19 képviselő – de a Parlamentet már nem hívták össze.

Lásd: Mikó Imre: *Huszonkét év*. Bp. 1990, 47–49, 59–72, 85–87, 101–106, 274–284; *Magyar Kisebbség*, 1926. április 19, 311; *Magyar Kisebbség*, 1929. január 1, 21; *Választottunk*. *Magyar Kisebbség*, 1931. június 16, 438–477; *Magyar Kisebbség*, 1932. augusztus 1, 435–455; *Magyar Kisebbség*, 1934. január 1, 4.

<sup>116</sup> *Világosság*, 1946. december 15, *Világosság*, 1947. március 27.

tükrözték – ellehetetlenítettek minden, a kormányzati és törvényhozási hatalmat is immár birtokoló hatalomtól független közösségi érdek megjelenítését. Sőt, a saját identitását, közössége reális érdekeit megjelenítő értékek és célok helyébe a kizárólagossá vált kommunista politikai diskurzus lépett. A mindenkori érdekképviselő sikerének, hatékonyságának alapkérdése a reális helyzetkép alkotása és az ennek megfelelő céltudatos lépések megtétele. A kisebbségi érdekképviselő alapfeltétele pedig a közösségi jogokat és sajátos érdekek megjelenítését szolgáló intézmények biztosítása az állam jogrendjének keretében. Ezért a közösségi jogok intézményesítésének elsőrendű eszköze a kisebbségek valós érdekképviselőjének politikai megjelenítése. Mindez az 1946. november 19-i választások után rövid idő alatt vált lehetetlenné. Az azt követő, 1947 és 1953 közötti időszak már egy másik korszak első szakaszát képezi, melynek elemzése e tanulmány kereteit meghaladja.

**„We will have as many rights as we can fight for...”?**  
***The Establishment of the Communist Regime, the Representation of the Hungarian  
Minority and the Last Multiparty Elections in Post-WWII Romania***  
(Abstract)

In late 1944, after the World War Front had passed, the Hungarian People's Union (Magyar Népi Szövetség, from now on: MNSZ) had been founded in the city of Brassó, in Southern Transylvania (today: Braşov, that was also one of the times of WWII part of Romania), one of the old structures of the MADOSZ, a former mass-organization of the Communist Party of Romania. By searching the roots of the MNSZ, we observed the founding ideas of the left wing intellectuals and activists that led from the very beginning this organization, and enforced an early alliance with the Communist-led coalition named Frontul Național Democrat (FND; in Hungarian: Országos Demokrata Arcvonal – ODA), under the aegis of the old strategy of Popular Front, about the future of the Hungarian community. The leaders of the MNSZ had the conviction that the problems of national minorities will be solved through the alliance with the Romanian political left, that once established in the heart of political power will guarantee the political integration and enactment of wide minority rights by reconstructing the constitutional-political frames of the state. Also they believed that any change of the borders will leave, in quantitative terms, a weakened Hungarian community in Romania, that might find itself also in weak positions against the rebirth of nationalist hard feelings of the ethnic majority.

In Northern Transylvania, the reestablished local organizations of the MADOSZ were integrated as part of the MNSZ lately. An even then, they could not be entirely controlled by the centre of MNSZ, as the Northern part of the region was cut away by the will of the Soviet Union. There was established an extraordinary administration under the direct control of the Soviet Military Authorities, as the Soviets were politically blackmailing the Romanian central government by not permitting to re-establish its authority there until the Communist-led coalition will not be enacted in power – what happened after all in March 6<sup>th</sup>, 1945. In such conditions, among the local organizations of the MNSZ, the Hungarian Social Democrats, the Northern Transylvanian organization of the Communist Party, and some leading personalities of the traditional Hungarian institutions had nurtured different views, opposite to those represented by the central bodies of the MNSZ, towards the future of the community. Although some of them tried to establish contacts with the political opposition of the Communist-led government, they never succeeded to represent a united alternative to their counterparts, being contained at the peripheries of the official media. In this way, they failed to counterbalance the dominant narrative of the MNSZ leadership about the political integration of the Hungarians in Romania. On the other hand, in the electoral year of 1946, the central leaders of the MNSZ themselves had understood the importance of actively representing the cries of this community even against some of the policies of the Communist-led government, while succeeding to reunite the Hungarians in front of the ballot-polls. After the elections of November 19<sup>th</sup>, 1946, followed by the signing of the Peace Treaties in Paris, the Romanian Communist Party in power had changed its views towards its allies, and in a political environment changing rapidly towards the establishment of a totalitarian regime the MNSZ could not meet its own goals, soon ending by being eliminated from the political scenery.



## Toth Szilárd

egyetemi adjunktus



Dr. Toth Szilárd 1977-ben született Kóhalomban (Brassó megye). Tanulmányait Domboson, Kóhalomban, Fogarason és Kolozsváron folytatta. 1995-ben érettségizett a Kolozsvári Református Kollégium diákjaként. Egyetemi tanulmányait a Babeş–Bolyai Tudományegyetem történelem szakán végezte 1995 és 1999 között. Ugyanezen a szakon végezte magiszteri tanulmányait is 1999 és 2000 között. 1999 és 2001 között a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium történelemtanára. 2001 és 2005 között nappali tagozatos doktorandusz a Babeş–Bolyai Tudományegyetem történelem szakán. 2005 novemberében védte meg *A romániai magyar kisebbség kérdése a román parlamentben a két világháború között* című doktori értekezését. 2006-tól egyetemi adjunktus a Babeş–

Bolyai Tudományegyetem Jelenkor Története és Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékén. Több alkalommal tanított a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen a CEEPUS csereprogram keretén belül és a *Kulcskompetenciák fejlesztése az örökségoktatás keretén belül* című nemzetközi kutatási program kolozsvári csoportjának a vezetője. Kutatási területei: Románia és Erdély története a két világháború között, a romániai magyar kisebbség története, a történelemtanítás módszertana, propaganda a hidegháború alatt, intézmények szerepe a nemzetközi kapcsolatokban, Afrika geopolitikája. Fontosabb egyetemi előadásai: a magyar nép története a XX. Században, a nemzetközi kapcsolatok története a XX. Században, a hidegháború története, a történelemtanítás módszertana, nemzetközi intézmények és szervezetek.

## ***Karikatúrák és sajtópropaganda a hidegháború alatt. A koreai háború megjelenítése a korabeli romániai magyar nyelvű kommunista sajtóban***

**Keywords:** propaganda, communist press, Cold War, Korean War, caricatures

A koreai háború a hidegháború egyik legjelentősebb konfliktusa volt. Ez a háború alkalmat nyújtott az Amerikai Egyesült Államoknak és a Szovjetuniónak, hogy egymás erejét és elszántságát felmérjék, de alkalmat nyújtott egy erőteljes sajtópropaganda folytatására is. E propaganda által mindkét fél igyekezett rontani ellenségének tekintélyét és meggyőzni az állampolgáraikat arról, hogy az ellenség *gonosz, álnok és vérszomjas*. A koreai háború történetéről rengeteg tanulmány és könyv jelent meg,<sup>1</sup> azonban a háború alatt folytatott propagandával kevésbé foglalkoztak a szakirodalomban. Pedig a propaganda elemzése legalább annyira felfedi a két szemben álló fél közötti feszültségeket, mint a háborús események elemzése. Miért annyira fontos a propaganda elemzése? Mert Paul Ricoeur megállapítása szerint a nyelv és az erőszak szorosan összetartoznak.<sup>2</sup> Továbbá, mert nagyon fontos az ellenségkép elemzése, mert az ellenség relációs kategória, nincs abszolút vagy örök ellenség, mindig csak valakinek az ellenségéről lehet beszélni. Az ellenségnek a képe és neve nem arra jellemző, akiről beszélnek, hanem arra, aki beszél.<sup>3</sup> Éppen ezért a propaganda elemzése rengeteg jellemvonását árulja el annak, aki ezt a propagandát folytatja. A koreai háború egy korlátozott fegyveres konfliktusa volt a hidegháborúnak, amely a propaganda által felszínre hozta a Moszkvából irányított kommunista rendszerek korlátlan gyűlöletét az Amerikai Egyesült Államokkal és szövetségeseivel szemben. E gyűlöletben az ideológiai konfliktusok mellett észlelhető egy bizonyos szintű frusztráció is egy olyan ellenséggel szemben, akit nem sikerül térdre kényszeríteni fegyveres úton és éppen ezért egyre ádázabban igyekeznek ezt megalázni verbális úton. Elvégre bizonyítani kellett az olvasónak a szocialista országok elsőbbségét a kapitalistákkal szemben. Ez a fő jellemvonása a romániai kommunista sajtónak az 50-es években.<sup>4</sup>

E cél elérése érdekében kommunista propaganda módszerei és eszközei nagyon változatosak voltak. A módszereket két fő kategóriába sorolhatjuk: a

---

<sup>1</sup> Érdemes kiemelni a Woodrow Wilson International Center for Scholars kiadásában kiadott Cold War International History Project Bulletin, amely publikálja a hidegháború vége után feltárt orosz levéltári forrásokat és ezek által megfejtett vagy átértelmezett momentumait a hidegháborúnak ([http://www.wilsoncenter.org/index.cfm?fuseaction=topics.publications&group\\_id=11900&topic\\_id=1409](http://www.wilsoncenter.org/index.cfm?fuseaction=topics.publications&group_id=11900&topic_id=1409))

<sup>2</sup> Paul Ricoeur: Erőszak és nyelv. In: Szabó Márton: *Az ellenség neve*. Bp. 1998. 124–136.

<sup>3</sup> Szabó Márton: *Az ellenség neve*. In: Szabó Márton: *Az ellenség neve*. Bp. 1998. 10.

<sup>4</sup> Györffy Gábor: *Cenzúra és propaganda a kommunista Romániában*. Kv. 2009.

szövetséges dicsőítése és az ellenség tekintélyének rombolása. A dicsőítés eszközei nagyon változatosak: a koreai néphadsereg győzelmeinek a dicsőítése, hazafias felhívások, biztatások, a világ közvéleménye szimpátiájának az eltulajdonítása (ha az elnyerése nem lehetséges), *biztató levelek* a világ minden részéről, közgyűlések, tüntetések bemutatása, stb.

Az ellenség tekintélyének a rombolására még több eszközt lehet felhasználni: karikatúrák, „leleplező bizonyítékok”, az amerikai életforma kritizálása, a „közvélemény” megszólaltatása, gazdasági adatok felmutatása (a háborúból *hasznot húzó kapitalisták* leleplezése), az amerikai katonák *barbárságai, megtorlásai, gyilkosságai*, stb.

Először lássuk a dicsőítés eszközeit. A koreai néphadsereg dicsőséges előretörése a háború első heteiben nagyon kézenfekvő propagandaanyagot kínált fel. Naponta híresztelte a sajtó a legkisebb falu elfoglalását is, amelynek a jelentőségét úgy eltúlozta, hogy szinte egyenértékűnek tünnek a sztálingrádi győzelemmel. Ezek szemléltetésére térképeket használtak. Amikor azonban véget értek a katonai sikerek és vereséget vereség követett, ki kellett találni valami újat. Most a személyes hőstettek és kisebb csapatok sikeres akciói kerültek a koreai néphadseregnek szánt oldalakra. Például „Szöul hős védőie, akik utolsó csepp véréükig harcolnak”:

„Nem a páncélosok, lőállások tartják vissza az amerikaiakat, hanem a Munkáspárt által nevelt emberek, akik a tűznél, a vasnál és a kőnél szilárdabbnak bizonyultak.”<sup>5</sup>

Vagy, ha a földön nem születtek sikerek, akkor a propaganda a levegőbe emelkedett a „hős koreai repülőök közé”.<sup>6</sup>

Ezután következtek Kim Ir Szen körlevelei, amelyek által kitartásra és önfeláldozásra biztatja Korea hős lakóit.<sup>7</sup> Ezekkel párhuzamban megjelennek a Kim Ir Szen életképek, amelyek bemutatják a koreai vezér hőstetteit a japán uralom idején.<sup>8</sup> A személyi kultusz egy tipikus példája előtt állunk. A romániai kommunista sajtó lapjain Sztálin elvtárs után a legdicsőítettebb személy Kim Ir Szen lett e periódusban.

A kommunista propaganda egyik fő célkitűzése elhithetni azt, hogy igazságos háborút folytatnak, és hogy a világ közvéleménye is meg van győződve erről. Ezért a sajtó lapjain nagyon gyakran tüntetnek, sztrájkolnak, tiltakoznak az emberek az Amerikai Egyesült Államok intervenciója ellen Rio de Janeirótól Tokióig, Londontól Buenos Airesig, Oklahomától Varsóig, Moszkvától Párizsig. A munkások megtagadják az amerikai áru berakását a hajókba, levelekkel ostromolják Washington, és követelik az amerikai

---

<sup>5</sup> *Igazság*, 1950. október 1, 3.

<sup>6</sup> Újabb légi győzelmeket arattak a koreai pilóták. *Igazság*, 1951. június 24, 4.

<sup>7</sup> Kim Ir Szen elvtárs kitartásra biztatja Korea hős lakóit. *Igazság*, 1950. október 8, 1.

<sup>8</sup> Kim Ir Szen elvtárs hősiessége a japán imperialisták ellen példajellegű Korea népe számára. *Világosság*. 1950. október 20, 1.

csapatok kivonulását, angol munkások követelik az angol csapatok kivonását. Mindenki felismerte a *koreai nép igaz ügyét*, csak egy pár *reakciós kormány*, alattvalóik akaratának ellenére nem hajlandó kivonulni Koreából. Csak egy néhány *őrült amerikai és angol politikus és katonatiszt* akarja mindenáron lemészárolni a *békés koreai népet*. Az amerikai közkatonák jó emberek, ők is belátják a koreai nép igaz ügyét, csak az amerikai kormány csapta be őket, és azt mondta nekik, hogy a koreai népet kell megvédeniük az ellenségtől, majd kényszerítette őket a békés koreai nép ellen harcolni. Viszont rájöttek, hogy nagyon sok dél-koreai egyesülni akar az északiakkal, nem kell tehát megakadályozni őket törekvésükben. Állítólag így nyilatkozott egy amerikai hadifogolycsoport.<sup>9</sup> Ugyanez a csoport kijelentette, hogy a hadifoglyok a lehető legemberségesebb bánásmódban részesültek.<sup>10</sup> Ezt túlcitálja egy másik hadifogolycsoport, amely határozottan kijelenti, hogy

„A kínaiak a legjobb emberek, akikkel valaha is találkoztak.”<sup>11</sup>

Levelek is érkeznek Koreába, amelyek kitartásra biztatják a *hős koreai népet*. Az egeresi villamosművek dolgozói felszólítják *Korea hős népét*, hogy törje szét a bilincseit.<sup>12</sup> Bogártelke is üzen Korea népének „Üzenet Korea hős népének szabad hazánkból, Kolozs megyéből” cím alatt.<sup>13</sup> Ugyanabban a cikkben a vistai dolgozók is arra biztatják a koreaiakat, hogy verjék ki hazájukból a *hódító amerikai imperialistákat*.<sup>14</sup> És ha még egy csíkszentimrei hét éves gyermek is arra biztatja a koreaiakat,<sup>15</sup> ez azt jelenti, hogy a világ egyik legkisebb helységében is együtt éreznek igaz ügyükkel. Ha ennyien kitartanak mellettük, ők nem veszíthetnek, legalábbis azt hangoztatja a kommunista propaganda.

Igen ám, de ha nincs lehetőség győzelemre, még mindig lehet rombolni az ellenség tekintélyét. A kommunista propaganda szerint az ellenség, *az imperialista, a barbár amerikai*, mivel nem képes nyílt ütközetben legyőzni a *koreai néphadsereg rettenthetetlen harcosait*, a civil lakosságon éli ki a *szadista indulatait*. Öregek megkínzásáról, nők meggyalázásáról, gyermekek meggyilkolásáról, terhes anyák megkorbácsolásáról és hasba szúrásáról szól több tucat cikk. Naponta jelennek meg új és új cikkek, amelyek barbárabbnál barbárabb jeleneteket tárnak elénk. Adatokat kapunk arról, hogy melyik tartományban, melyik városban, melyik faluban hány *békés civilt* gyilkoltak le *a gonosz amerikaiak*. De nem lenne ajánlatos a számokat összeadni, mert akkor arra a következtetésre juthatnánk, hogy már 1951 végén az egész koreai

---

<sup>9</sup> Amerikai hadifoglyok bevallották, hogy együttéreznek a békés koreai néppel. *Tartós békéért, népi demokráciáért!* 1950. augusztus 6, 4.

<sup>10</sup> Uo.

<sup>11</sup> Amerikai hadifoglyok vallomásai. *Igazság*, 1951. április 7, 3.

<sup>12</sup> Üzenet Korea hős népének szabad hazánkból, Kolozs megyéből. *Igazság*, 1950. augusztus 28, 3.

<sup>13</sup> *Igazság*, 1950. augusztus 28, 3.

<sup>14</sup> Uo.

<sup>15</sup> Egy csíkszentimrei gyermek levele a hős koreai népnek. *Vörös Zászló*, 1951. január 28, 4.

nemzet kipusztult.<sup>16</sup> Ez nem azt jelenti, hogy az amerikaiak nem végeztek ki koreaiakat, hanem csak azt, hogy jó lesz óvatosan kezelni a propaganda által felkínált adatokat. Az ártatlan áldozatok száma mai napig vitatott, az Amerikai Egyesült Államok kb. 900-1000 főt ismer el, Észak-Korea 1.200.000 főről beszél, az összes áldozatot Dél-Korea és az Amerikai Egyesült Államok számára téve, míg Dél-Korea kb. 100.000-200.000 főre becsüli az áldozatok számát (minden háborúzó fél által elkövetett atrocitást beleértve). Kétségtelen tény, hogy mindhárom háborúzó fél elkövetett mézszárlásokat, tömeges kivégzéseket, de az elkövetők főleg Észak-Korea és Dél-Korea voltak. A háborús sikerek váltakozása miatt tömeges megtorlásokhoz folyamodtak, megpróbálván megfélemlíteni és a saját pártjukra állítani a lakosságot, majd tudomást szerezve egymás vérengzéseiről, egyre inkább próbálták egymást „túlcitálni”. A Dél-Koreában 2005-ben létrehozott Igazság és Kibékülés Bizottság (Truth and Reconciliation Commission) adatai állnak a legközelebb a valósághoz. A bizottság feltárta sok tömegmészárlás esetét a barikád mindkét oldaláról, de végleges számról nem tud nyilatkozni. A bizottság 100.000-200.000, vagy talán még több áldozatról beszél, a vizsgálatait megnehezítve, hogy kevés adattal rendelkeznek az Észak-Korea területén elkövetett atrocitásokról, mivel a két állam közt még mindig hadiállapot van. Annyi biztos, hogy nem 1.200.000 áldozatról van szó, mint ahogy ezt Észak-Korea hangoztatja és az is valószínű, hogy a kommunisták legalább annyi embert végeztek ki, mind a déliek.<sup>17</sup>

De nem elég, hogy az amerikaiak civileket tartóztatnak le és végeznek ki, hanem *barbár módon bombázzák* a front háta mögött levő *békés koreai településeket*. Vosanon még az üdülőt és a kórházakat is elpusztították. Nagyon sok beteg lelte halálát a bombázások során.<sup>18</sup> Másfelől, a propaganda szerint, csak Walker tábornok több mint 3000 békés polgárt végeztetett ki és 379000-t küldött gyűjtőtáborba.<sup>19</sup> Walton Harris Walker tábornokról, a Nyolcadik Amerikai Hadsereg parancsnokáról annyit tudunk, hogy MacArthur egyik legjobb tábornoka volt, Koreában halt meg egy autóbalesetben 1950. december 23-án és az Igazság és Kibékülés Bizottság nem talált egyelőre semmit, amit felróhasson a számlájára. Egyébként is Dong-Choon Kim professzor, az Igazság és Kibékülés Bizottság tagja, az amerikaiak által elkövetett gyilkosságokat a hadműveletek során véletlenül bekövetkezett gyilkosságok kategóriájába sorolja (a bombázások a napjaikban alkalmazott lézeres irányítás mellett sem valami pontos, az 50-es években pedig még

---

<sup>16</sup> „Az amerikaiak kegyetlenségei túlszárnyalják a hitleristákat. A valóságnak alatta maradandó becslések szerint július 25 óta 200.000 politikai foglyot gyilkoltak le Dél-Koreában.” Az amerikaiak kegyetlenségei túlszárnyalják a hitleristákat! *Igazság*, 1950. szeptember 20, 1.

<sup>17</sup> Truth and Reconciliation Commission, Republic of Korea  
<http://jinsil.go.kr/English/Information/notice/index.asp>

<sup>18</sup> Az amerikaiak barbár vérengzése. *Tartós békéért, népi demokráciáért!* 1950. augusztus 6, 2.

<sup>19</sup> Uo.

gyakrabban estek a civilek a bombázások áldozataivá), és elkülöníti a két Korea hadserege, katonai rendőrsége és politikai rendőrsége által elkövetett szándékos tömegmészárlásoktól.<sup>20</sup>

De a propaganda szerint nem az a legszörnyűbb, hogy több százezret kivégeznek, hanem, hogy milyen módszerekkel. Elevenen égetik el, tankkal tapostatják, tifuszcikket terjesztenek a foglyok között. Elő célpontként használják őket a géppuskások kiképzésére és új lángszórók kipróbálására.<sup>21</sup> Az Igazság és Kibékülés Bizottság semmi ilyen adatot nem tudott felmutatni, csak egyes, a harc hevétől és a sok véráldozattól a józan gondolkodását elvesztett amerikai katonák által elkövetett szörványos kivégzéseket.<sup>22</sup>

Sőt, az amerikaiak oda fajultak, hogy a saját szövetségeseiket is bombázták több alkalommal<sup>23</sup> (a bombázás pontosságáról már írtam, katonai tévedések napjainkban is előfordulnak). Máskor részeg amerikai tisztek vertek meg egy török tisztet.<sup>24</sup>

Cikksorozat indult *Az amerikai életforma* cím alatt, amelyben élénk tárják, hogy milyen gaztetteket követ el az amerikai társadalom. Az Amerikai Egyesült Államok a világ bűnözőinek a paradicsoma. Négerék meglinceselésétől kábítószer-kereskedelemig, gyilkosságtól gyermekrablásig minden megtalálható az *Amerikai életformában*.<sup>25</sup>

Gazdasági adatokkal is találkozunk, amelyekből megtudjuk, hogy mennyit nyertek az amerikai trösztök a háború nyomán.<sup>26</sup> A háború kitörésének az okai a kommunista propaganda szerint a Wall Street-en vannak elásva.

Másfelől a *leleplező bizonyítékok* áradata özönlötte el az újságok lapjait. Ezek élénk tárják, hogy hogyan készülődtek a dél-koreaiak Észak-Korea lerohanására és miként biztatták őket az amerikaiak.<sup>27</sup> *Leleplező bizonyíték* van az amerikaiak által elkövetett kivégzésekről is. Az *Igazság* bemutat egy fényképet, amelyiken három amerikai tengerész kivégez két koreai munkást.<sup>28</sup> Ennek a fényképek az eredetiségét meg merném kérdőjelezni. Először is az

---

<sup>20</sup> Dong-Choon Kim: *The War against the "Enemy Within": Hidden Massacres in the Early Stages of the Korean War*

([http://jinsil.go.kr/English/Information/notice/read.asp?num=146&pageno=1&stype=content&sval=walker&data\\_years=2010&data\\_month=](http://jinsil.go.kr/English/Information/notice/read.asp?num=146&pageno=1&stype=content&sval=walker&data_years=2010&data_month=))

<sup>21</sup> Az amerikaiak barbár módon végezik ki a koreai hadifoglyokat. *Igazság*, 1951. május 7, 3.

<sup>22</sup> Dong-Choon Kim: i. m.

([http://jinsil.go.kr/English/Information/notice/read.asp?num=146&pageno=1&stype=content&sval=walker&data\\_years=2010&data\\_month=](http://jinsil.go.kr/English/Information/notice/read.asp?num=146&pageno=1&stype=content&sval=walker&data_years=2010&data_month=))

<sup>23</sup> „Nem elég, hogy az amerikai parancsnokság az angolokra róta a visszavonulásuknak a fedezését, de meg is bombázta őket, 150 angol katonának oltva ki az életét.” In: Halálos tévedés. *Igazság*. 1950. szeptember 29, 1.

<sup>24</sup> Az amerikaiak még szövetségeseiket sem kímélik. *Világosság*, 1950. október 13, 3.

<sup>25</sup> Az amerikai életforma. *Igazság*, 1951. július 2, 4.

<sup>26</sup> Az amerikai trösztök nyereségei a koreai háború nyomán. *Világosság*, 1950. december 2, 3.

<sup>27</sup> Újabb leleplező bizonyítékok a dél-koreai agresszió tervezéséről. *Tartós békéért, népi demokráciáért!* 1950. július 2, 2. valamint 1950. július 19, 2.

<sup>28</sup> Amerikai katonák kivégeztek két koreai munkást. *Igazság*, 1951. július 7, 2.

amerikai tengerészek díszegyenruhában vannak. Minek kell díszegyenruha a kivégzéshez? Hogy bemocskolják? Igen, be fogják vérezni a szép fehér egyenruhájukat, mert túl közel, kb. 2-3 méterre állnak az áldozataiktól. Miért végez ki *három* tengerész *két* koreait? Ez nem megfelelő létszámú kivégzőosztag (a kivégzőosztagokban 3-6 lövész jut egy áldozatra). Miért áll a kivégzőosztag lépcsős alakzatban? Miért nem állnak párhuzamosan az áldozatokkal? Mert a tengerészek egy dízsörtüzet adnak le (valószínűleg egy temetésen) és őket csak bevágták a képbe. Így már megmagyarázható az is, hogy miért nem tartják pontosan a célpontra a fegyvert és a beállásuk is egy kicsit idétlen az adott helyzetben. Miért kellett felmásztatni a kivégzendő személyeket a híd párkányára? Hogy a vízbe essen a hullájuk és megtalálja a Vöröskereszt vagy az újságírók... Miért készült fénykép a kivégzésről és hogyan került ez a kommunista propaganda kezébe? Érdekes módon a koreaiak árnyéka egy irányba esik, míg a kivégző osztagé más irányba.

Az ellenség tekintélyét a legcspősebben a karikatúrák által támadják. Minden újság tartalmaz karikatúrákat. A legtöbbet a *Tartós békéért, népi demokráciáért!* (a Kominform hivatalos lapja) közli. A karikatúrákban az amerikaiak a lehető legmegalázóbb (*patkány, keselyű*), és a leggonoszabb (*véres kezű tömeggyilkosok*) jelmezben jelennek meg. A karikatúrák *méltóan megemlékeznek* a legtöbb személyiségről.

A propaganda *hősei*, ezen logika alapján, a *békés koreai nép, a hős koreai néphadsereg* és a *bátor kínai önkéntesek*. Ezekhez még hozzájárul a *dicsőséges Szovjet Hadsereg*, amely *szétzúzta a japán imperialisták* csapatait Mandzsúriában és felszabadította Koreát a fél évszázados japán uralom alól. A 38<sup>0</sup>-tól délre utólag az amerikaiak bejöttek, és a japán gyarmati elnyomást az *amerikai monopolkapitalisták elnyomása* váltotta fel. Ezalatt Észak-Koreában, hála a *hős Szovjet Hadseregnek*, a nép újjáteremtette hazáját, földet kapott, ipari és kulturális fejlődésben volt része. Felszámolták a munkanélküliséget és boldogan éltek volna, míg meg nem halnak, ha a gyilkos *liszinmanista hóhérok* (Li Szin Man, más néven Syngman Rhee a Koreai Köztársaság első elnöke) meg nem támadják őket.<sup>29</sup> Amint látható, a propaganda egy nagyon jól körülhatárolt fehér-fekete világot mutat be az olvasónak, jól elkülönítve a pozitív szereplőket a negatívoktól.

A propaganda főhőse a győztesen előretörő, majd a vereségek idején is hősiessen harcoló *koreai néphadsereg*. Sok cikk dicsőíti e hadsereg hősiességét. Például:

„Szöul védői utolsó csepp vérükig harcolnak. Nem páncélosok, löállások tartják vissza az amerikaiakat, hanem a Munkáspárt által nevelt emberek, akik a tűznél, a vasnál és a kőnél szilárdabbnak bizonyulnak.”<sup>30</sup>

---

<sup>29</sup> A gyilkos liszinmanista hóhérok agressziója a békés koreai nép ellen. *Igazság*, 1950. június 30, 1-2.

<sup>30</sup> Szöul védői utolsó csepp vérükig harcolnak. *Igazság*, 1951. október 1, 2.

Más cikkek a koreai pilóták (egy szó sincs az orosz vagy kínai pilótákról, akik titokban harcoltak a koreaiak oldalán) hősiességét mutatják be, vagy egy-egy koreai munkás halált megvető kijelentéseit tartalmazzák. Itt van például Li Dar Hen esztergályos fenyegetése:

„Ha az ENSZ nem veszi figyelembe a Béke Világtanácsának felhívását ... akkor a béke ellenségévé válik. Ha az ENSZ nem oldja meg békés úton a koreai kérdést, akkor Korea népe harcolni fog a végső győzelemig.”<sup>31</sup>

Nem meglepő ezek után, hogy egy évnyi háborúskodás után 112.757 harcos kapott kitüntetést, és ezek közül 201-en megkapták a „Köztársaság Hőse” legmagasabb kitüntetést.”<sup>32</sup>

A koreai háború témája kulcsfontosságú a kommunista propaganda számára, mert ezáltal bemutatják az ellenség gonoszságát szembeállítva a saját táborukban levők jóságával és igaz ügyével. Éppen ezért a legtöbb e háborúról szóló cikk az újságok címlapjain helyezkedik el, ritkábban szorul a második vagy harmadik oldalra, de semmiképp sem a negyedik oldalnál hátrább. A sajtó tele van Kim Ir Szen elvtárs felhívásaival, buzdításaival, fenyegetőzéseivel és a japán elnyomás alatti hőstetteivel, aki példát mutat önfeláldozó népének:

„A győzelembe vetett hittel bátran előre!”<sup>33</sup>

De a koreai néphadsereg és vezérei nemcsak hősiességről és önfeláldozásról tettek bizonyosságot, hanem emberségről is példát mutattak. A fogságba esett amerikai hadifoglyok nyilatkozatai mindig kihangsúlyozzák a koreai katonák és kínai önkéntesek magatartását. Az amerikai foglyok szerint ezek békeszerető emberek és a lehető legemberségesebben bántak velük (ellentétben azzal a gyalázatos bánásmóddal, mint amelyben az amerikaiak részesítik a kínai és koreai foglyokat).<sup>34</sup> Egy amerikai katona kijelenti, hogy:

„A kínaiak a legjobb emberek, akikkel valaha is találkozott. Sok fehéreneműt, ruhát és jó ellátást biztosítottak számukra.”<sup>35</sup>

Nem csoda tehát, hogy „lelkesen fogadta Dél-Korea népe a felszabadító néphadsereget”.<sup>36</sup>

Ennyi hősiesség láttán – kérdezhetné a korszak olvasója – csak az érthetetlen, hogy miért nem nyerték meg a háborút és miért szorultak a „kínai önkéntesek” segítségére. Az is furcsa, hogyha olyan lelkesen fogadta Dél-Korea népe a felszabadító néphadsereget, akkor miért harcolt 1951 végén az amerikaiak oldalán több koreai, mint ahányan voltak a néphadseregben.<sup>37</sup>

---

<sup>31</sup> Li Dar Hen esztergályos levele az ENSZ-hez. *Igazság*, 1951. március 11, 3.

<sup>32</sup> Kim Ir Szen elvtárs üzenete a hősiesen harcoló koreai néphez. *Igazság*, 1951. június 30, 2.

<sup>33</sup> Uo.

<sup>34</sup> Amerikai hadifoglyok bevallották, hogy együttéreznek a békés koreai néppel. *Tartós békéért, népi demokráciáért!* 1950. augusztus 6, 4.

<sup>35</sup> Egy amerikai katona a kínai önkéntesekről. *Igazság*, 1951. április 7, 3.

<sup>36</sup> Kim Ir Szen elvtárs üzenete a hősiesen harcoló koreai néphez. *Igazság*, 1951. június 30, 2.

<sup>37</sup> *Cold War International History Project Bulletin*. Issue 2. 1991, 22.



A sajtópropagandának, a *hősök* mellett, mindig megvannak a kedvenc *áldozatai* is. Ezek az idő folyamán eltűnnek, és újra megjelennek a nemzetközi helyzet alakulása és a párt utasításainak függvényében.

A koreai háború kezdetén a kommunista sajtó kedvenc célpontja Douglas MacArthur tábornok, a második világháborús amerikai hős, az amerikai és az ENSZ csapatok főparancsnoka volt. Kiváló hadvezéri tehetséggel, de annál kevesebb diplomáciai érzékkel felszerelt emberként nem volt nehéz számára, hogy hamarosan a kommunista sajtó kereszttüzebe kerüljön. Egyre utáltabb személyiség szerepét kezdi felvenni, mivel nem szalaszt el egy alkalmat sem, hogy nyilvánosságra hozza véleményét a konfliktussal kapcsolatban. MacArthur ki akarta terjeszteni a konfliktust a Kínai Népköztársaság területére is, azt tekintvén a fő ellenségnek (nem alaptalanul), és a végső győzelem elérésének az érdekében az atombomba bevetését követelte. Nem nagy csoda tehát, hogy az összes kommunista sajtótermék hóhérnak, és nem is akármilyen hóhérnak, hanem *a békés koreai nép főhóhéranak, a világ egyik legnagyobb hóhéranak* titulálja. Egy másik elterjedt jellemzése a *véreskezű tábornok*.

A karikatúrák zömében véres a keze, vagy vértől csöpögő tört tart a kezében. Ez a *névjegykártyája*. Az *Igazságban* megjelenik az egyik legnépszerűbb rovatban, a *Gonosztevők nyilvántartásában* mint egy *bérgyilkos*, akinek a csúfneve *a keselyű* és *külső ismertetőjelei azonosak a hitleri megsemmisítő táborok tömeggyilkosaiéval, az ujjlenyomata pedig csöpög a vértől*. A *Tartós békéért, népi demokráciáért!* Patkányként mutatja be, amint éppen a kínai önkéntesek és a koreai néphadsereg erős markáiban vergődik, kiejtve kezéből a véres tört, amellyel a békés koreai civileket gyilkolta (lásd a karikatúrákat a mellékletekben).

Az *Igazság* egy másik cikkében a *nácikat is megszégyenítő kannibálnak, vérengzős kannibálnak, a történelem egyik legvérengzősebb tömeggyilkosának* és *elsőszámú háborús bűnösének* nevezi, aki négy áldozatának holtteste mellett azt mondta: „Üdítő látvány ez öreg szemeimnek”.<sup>38</sup> A *Tartós békéért, népi demokráciáért!* Idézi egy tüntetés leverése utáni kijelentését:

„A tömeg ellen sohasem szabad vaktöltényt használni, mint ahogyan a levegőbe sem szabad löni. Az ilyen cselekedetet a gyöngeség jelének fogják tekinteni ...”<sup>39</sup>

Truman elnök az egyedüli komoly *vetélytársa* MacArthurnak. A *Világosság* háborús provokátorként, háborús hisztéria-hullám elindítójaként mutatja be, akinek az *agresszív politikája ellenére csődbejutottak az atomszarolási kísérletei*.<sup>40</sup> Az *Igazság* a *washingtoni bölömbika* titulussal látja

<sup>38</sup> MacArthur, a vérengzéseiről hírhedt tábornok. *Igazság*, 1950. augusztus 30, 2.

<sup>39</sup> MacArthur véresen megtorolt egy békés koreai tüntetést. *Tartós békéért, népi demokráciáért!* 1950. szeptember 3, 3.

<sup>40</sup> Truman elnök, a háborús provokátor. *Világosság*, 1950. december 12, 3.

el.<sup>41</sup> Több újságban megjelenik a Georges Paulo által rajzolt karikatúra, amelyben a *méregkeverő* felirat fölött vegyi fegyvereket dob a békés koreai falvakra. A másik kezében az atombomba rejtőzködik, bevetésre készen. Egy másik képen éppen maga Hitler üdvözlí az amerikai villámháború egy éves évfordulója alkalmából – utalás a háború sikertelenségére és egyúttal asszociáció Hitlerrel. Más alkalommal (a *kivételes állapot* bevezetése alkalmából) horogkeresztes zászlóval és atombombával felszerelt, *örjöngő elmebetegként* jelenik meg (lásd a karikatúrákat a mellékletekben).

Truman közelében majdnem mindig ott tartózkodik Dean Acheson államtitkár. Bemutatja például az elnöknek az *amerikai katona prototípusát*, egy *patkányt*, amely pestist terjeszt az ellenség körében. Ezen felül az új amerikai katona olcsó és *nincsenek politikai nézetei*. Megjelenik a kocsdói fogolytábor szögesdróttja előtt, amint a legyilkolt foglyokra mutatva a következőket mondja: „Mi hazaküldenénk őket, de mit csináljunk, ha ők nem akarják!”

Dean Achesonnak komoly konkurensé akadt John Foster Dullesban. Ő egy *hírhedt háborús gyűjtogatóként és uszítóként* jelenik meg, akinek a *kedvenc foglalkozása konfliktusok kirobbantása*. Ő is megjelenik a *Gonosztevők nyilvántartásában*. *Csúfneve Káin, ujjlenyomatán két horogkereszt diszeleg és előszeretettel hord barna inget* – célzás a fasiszta egyenruhára.<sup>42</sup>

MacArthurnak az ENSZ csapatok éléről való eltávolítása után a kommunista sajtó ujjong és ünnepel. Az egyik legutáltabb ellenség, a *főhóhér* kegyvesztett lett. A helyét elfoglaló Ridgway tábornokot egy darabig figyelmen kívül hagyják, de 1952-ben elérkezik az ő ideje is. Vegyi és bakteriológiai fegyverek alkalmazásával, hadifoglyok megkínzásával és kivégzésével vádolják. A genfi egyezmény és a nemzetközi jog durva felrúgását vágják a fejéhez. J. Novak, a *KOMINFORM hivatalos karikatúristája*, Ridgwayt a *pestises rovarok tábornoka* megszólítással illeti.<sup>43</sup> MacArthur örökségéeként ott pihen a *kezében a véres tör, egy vértől csöpögő koreai gyermek feje* mellett, előtte pedig menetel különös hadserege (lásd a karikatúrát a mellékletben).

Még Trygve Lie, az ENSZ főtitkára sem kerülheti el a nagyon tehetséges és szemfüles J. Novak figyelmét. Ő javasolta, hogy a járványok által sújtott Koreába a Vöröskereszt segítségével küldjenek egy nemzetközi egészségügyi szervezetet. A kommunista sajtó szerint a szervezet fő célja a baktérium-fegyverek hatékonyságának felmérése lett volna. Ezért e tisztas úriembert

---

<sup>41</sup> A washingtoni bölömbika. *Igazság*, 1950. szeptember 20., 2.

<sup>42</sup> Gonosztevők nyilvántartása. *Tartós békéért, népi demokráciáért!* 1950. augusztus 13., 2.

<sup>43</sup> Ridgway, a pestises rovarok tábornoka. *Tartós békéért, népi demokráciáért!* 1952. május 16., 3.

Novak *Amerika lakájának* nevezi, és *csótányháton lovagolva* mutatja be az olvasóknak.<sup>44</sup>

A propaganda nyelvezetének elemzése rendkívül érdekes. A nyelvezet durva, agresszív. A különböző sajtótermékek nyelvezete eltér egymástól. Egyesek, mint a *Tartós békéért, népi demokráciáért!*, *Igazság, Világosság* nagyon részletesen, hosszan és változatosan szidják a *fasiszta imperialistákat*. Más újságok, mint például az *Előre*, a sztálinvárosi és csíkszeredai *Vörös Zászló* már nem annyira színes nyelvezetűek, és sokkal kevesebb helyet biztosítanak a probléma számára.

Ez utóbbiak eléggé *szegényesen* jellemzik az amerikaiakat. *Csak rablőhódítónak, banditának, elvetemült gyűjtogatónak, légibanditának, légi-kalóznak* nevezik őket, *gengsztereknek*, akik *vadállatias rémtetteket* követnek el, *vandál pusztító dühhel* teszik a földdel egyenlővé a békés koreai falvakat és városokat. Az Amerikai Egyesült Államok *mohó, gátlástalan, kéméletlen ragadozó*, módszereinek vadságában felülmúlja a német és a japán fasisztákat. Az Amerikai Egyesült Államok egy *hódításra éhes, példátlanul brutális és kegyetlen imperializmus*. És 1952 februárjától az amerikaiak már *baktériumgengszterek*.

Azonban a kolozsvári *Igazság* sokkal radikálisabb. Kb. ötször több helyet biztosít a koreai háborúnak és nyelvezete sokkal agresszívebb. Az amerikai *monopolkapitalisták súlyos igájáról* beszél, a *fasiszta banda élesedő provokációira* és a *fasiszta terror-rendőrség véres üldözésére* hívja fel az olvasó figyelmét, amely *nemzetellenes irtóhadjáratot kezdett a békés koreai nép ellen*. Az amerikaiak *eszüket vesztett kalandorok, nekivadult atomgengszterek, vérszomjas imperialisták, dollárbanditák, vérszomjas kannibálok, veszett fenevadak és baktériumbarbárok*.

Ezeknél sokkal radikálisabb a *Világosság*, a Romániai Magyar Népi Szövetség lapja. A fentebb említett jelzőkön kívül az amerikaiak *haramiák, hóhérok, légikalózkodók, hitlerista emberevők, martalócok, léigengszterek, visszataszító arcú imperialisták*, akik koreai gyermekeket rabolnak hitlerista elődeikhez hasonlóan, és akik előre megszervezték a békés polgárok tömeges megsemmisítését.

Az összes eddig felsorolt jelző megtalálható a *Tartós békéért, népi demokráciáért!* Című hetilapban. Ez annak köszönhető, hogy ez utóbbi a Kominform lapja és ez adja a követendő irányvonalat. Nagyon sok cikkét átveszik a többi újságok. Itt az amerikaiak, mint *ragadozó ábrázatú imperialisták*, barbár módon lövik, bombázzák és perzselik a helységeket. Az amerikai tábornokok egymást akarják túllicitálni *vadállati kegyetlenségükkel*. *Ők a szabadság fojtogatói, modern emberevők, bomlottagyú fasiszta gyilkosok*,

---

<sup>44</sup> Trygve Lie, *Amerika lakája. Tartós békéért, népi demokráciáért!* 1952. szeptember 1, 2.

*szadisták, gyilkosok, a rombolás vágyától megittasult légibanditák, „civilizált” barbárok, a baktériumháború apostolai, az emberiség leggaládabb ellenségei.*

Amint látni lehet, a kommunista sajtó nyelvezete olyan, mint egy „bomlottagyú veszett fenevad üvöltése”, ha a sajtó maga által használt jelzőkkel szeretnénk jellemezni.<sup>45</sup> Nehezen lehetne találni ennél durvább jelzőket, mint amelyekkel az amerikaiakat illették. Ha nem találtak, akkor gyártottak megfelelő szavakat, mint például: *baktériumgengszterek, baktériumbanditák, légigengszterek, légibanditák, légikalózok* (akkor civileket bombázó pilótákat értettek alatta), *dollárbanditák, hitlerista emberevők, atomgengszterek, baktériumbarbárok*, stb.

A sajtópropaganda szimboliztikája is nagyon lényegretörő. A karikatúrákon a leggyakrabban megjelenő szimbólumok a dollár szimbóluma a horogkereszttel társítva, ami utal a kapitalizmus és a nemzetiszocializmus közti egyenlőségre. Megtalálhatjuk továbbá az SS jelvényeit, skalpokat, véres ujjlenyomatokat, véres töröket, atombombát és vegyi fegyvereket, hogy a kevésbé művelt, gyengébb szókinccsel rendelkező, vagy figyelmetlenebb olvasó is azonnal megérthesse, hogy milyen gonosz ellensége van a kommunizmusnak. A kommunista propaganda elemzése rengeteg jellemvonását árulja el azoknak, akik ezt a propagandát irányítják. E személyek megpróbálják fekete-fehérre festeni a sokszínű világot, pozitív és negatív szereplőkre osztani a világ több milliárd emberét, és megpróbálják meggyőzni a szocialista országokban élőket, hogy ők és csakis ők a pozitív szereplők, míg a „kapitalisták” kizárólag negatív szereplők és a fasisztáknál is rosszabbak. A romániai kommunista sajtó fő hivatása bizonyítani az olvasónak a szocialista országok elsőbbségét a kapitalistákkal szemben. Hogy ez mennyire sikerült, azt nehéz felmérni. Annak ellenére, hogy a sajtó tele van együtt érző cikkekkkel, továbbá a romániai gyárakban és kollektív gazdaságokban rendszeresen tartottak gyűléseket és tüntetéseket, amelyeken kifejezték együttérzésüket a „hősiesen harcoló koreai néppel” (ezen megnevezés alatt a kommunista északiakat értették), eléggé megkérdőjelezhető, hogy a romániai magyarság mennyire érezte ezt szívügyének. Hogy a magyar nyelvű sajtópropaganda üzenete mennyire jutott el a célcsoportjához, romániai magyarokhoz, azt érdemes kiszűrni Vasile Vese egyetemi professzor nyilatkozatából, aki fiatal diákként átélte e korszakot:

„A kolozsvári magyar piaci árusok, cselédek, munkásasszonyok nem szívesen vásárolták a magyar nyelvű újságokat (*Igazság, Világosság*), mert azok kisebb méretűek voltak a román nyelvű újságokhoz képest. Inkább román nyelvű újságokat vettek, pedig nem, vagy alig tudtak románul olvasni, de a

---

<sup>45</sup> Truman elnök, a háborús provokátor. *Világosság*, 1950. december 12, 3.

háztartásban több hasznát vették a nagyobb méretű román nyelvű újságoknak.”<sup>46</sup>

Milyen következtetést vonhatunk le e nyilatkozatból? Hogy a romániai magyar háziasszonyokat legalábbis, ha nem is a teljes romániai magyarságot, kevésbé érdekelte az újság tartalma, mint inkább az újság mérete a benne rejlő papírmennyiség, amit sikeresen használhatott csomagolópapírnak, ablakpucolás céljára, WC-papírként vagy tűzgyújtóként. A sajtópropagandának nem valószínű, hogy sikerült az 50-es években lángra lobbantani a lelkekben a „kapitalisták” iránti gyűlöletet, sokkal valószínűbb, hogy csak a kályhák mélyén lobbantak lángra.



Tipikus amerikai katona a kommunista sajtó szerint

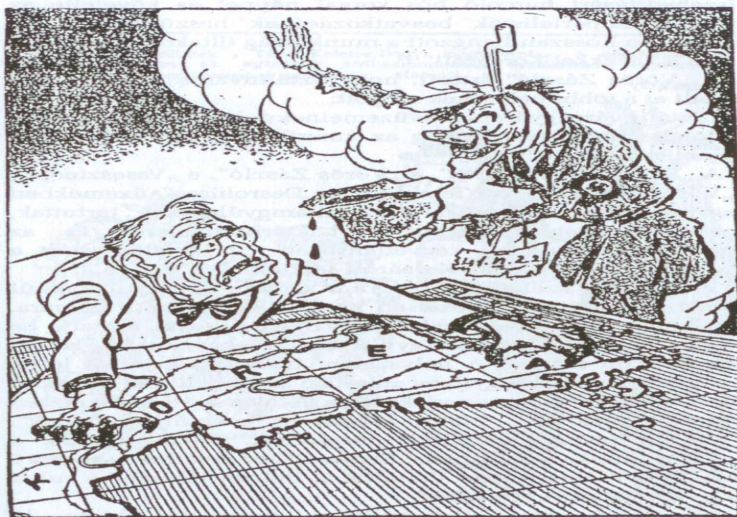
<sup>46</sup> Intejú Vasile Vese egyetemi professzorral 2010. január 11-én, készítette Toth Szilárd (A szerző tulajdonában)



Az ENSZ manipulálása az Amerikai Egyesült Államok által



A kínai önkéntesek és a koreai néphadsereg kézfogása összeroppantja MacArthur



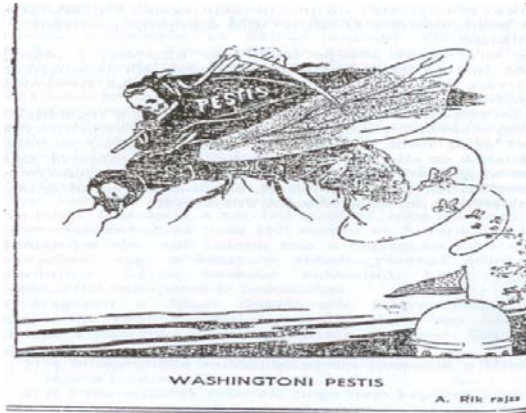
HITLER: — Igyunk egyet kollégám, hisz három nap múlva itt az első évfordulója a te „villámháborúdnak” is.  
 J. Novak rajza

Hitler gratulál Trumannak a sikeres villámháborúhoz...

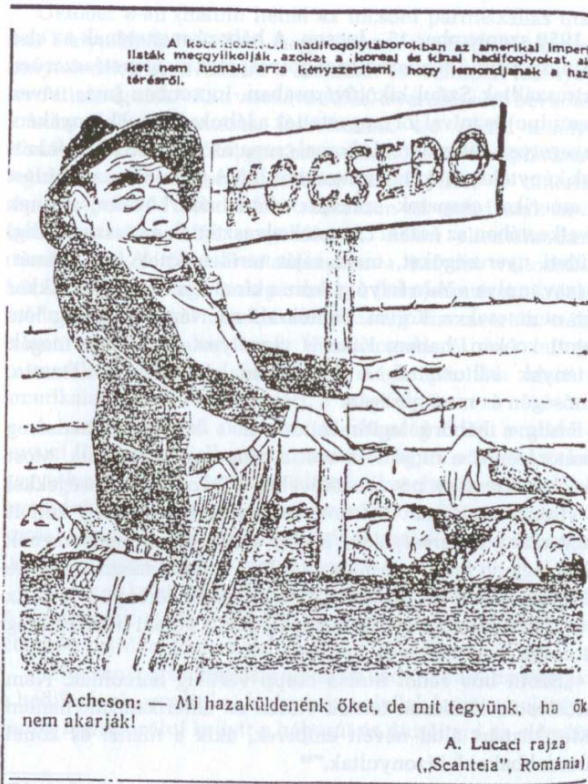


MacArthur: Amint látja, uram, itt már megvannak az amerikai kommunista szövetség alapjai.  
 (J. Novak rajza)

Az Amerikai Egyesült Államok szövetségeseinek kigúnyolása



Az amerikaiak *baktériumháborúja*

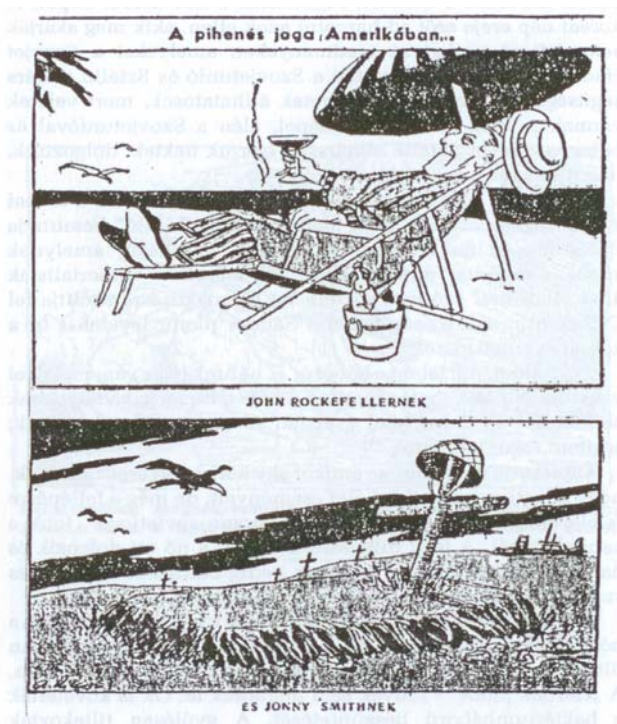


Az amerikaiak legyilkolják a hadifoglyokat





A háborúból meggazdagodó amerikai tőkésék kigúnyolása



Egy meggazdagodott amerikai tőkés és egy Koreában harcoló közkatona pihenése



Li Szin Man kigúnyolása

## Gonosztevők






VEZETÉKNÉV: *Churchill*  
 KERESZTNÉV: *Winston*  
 CSUFNEVE: *Sakál*  
 SPECIÁLITÁSA: *gyűlölet*  
 KÜLÖNÖS ISMERTETŐJELEI:  
*Douglas fességek*  
*(Foultton, parlament, ügyvitel-  
 nemzetosság)*  
*(Murmanszláron 1918-ban  
 betörték a fejét)*

## NYILVÁNTARTÁSA






VEZETÉKNÉV: *MacArthur*  
 KERESZTNÉV: *Douglas*  
 CSUFNEVE: *Rosály*  
 SPECIÁLITÁSA: *tergyelkes*  
 KÜLÖNÖS ISMERTETŐJELEI:  
*Aranykor és bicikli meg-  
 szemlélte táborok*  
*ősmeggyilkos az ével*

Winston Churchill és Douglas MacArthur a Gonosztevők nyilvántartásában



Truman elnök mint atombombával dobálózó őrült



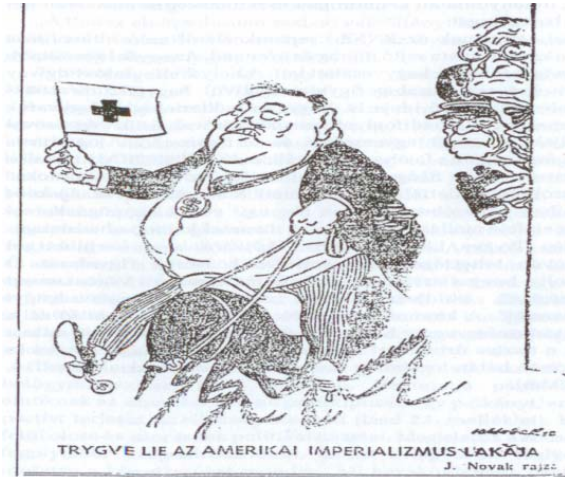
Truman elnök atombombát dob a békés koreai falvakra



Az ideális amerikai katona



Ridgway tábornok, az ENSZ csapatok főparancsnoka MacArthur lemondása után



Trygve Lie ENSZ főtitkár mint a baktériumháború követe



Amerikai vendégszeretet

**Caricatures and propaganda during the Cold War. The presentation of the Korean War in the pages of the Hungarian written communist press from Romania  
(Abstract)**

The Korean War (25 June 1950 – 27 July 1953) was one of the first confrontations between the communists and the free world during the Cold War. It was a conventional war between South Korea, supported by the United Nations and North Korea, supported by the People's Republic of China, with military material aid from the Soviet Union. The Korean peninsula was ruled by Japan from 1910 until the end of World War II. Following the surrender of Japan in 1945, American administrators divided the peninsula along the 38th Parallel, with United States troops occupying the southern part and Soviet troops occupying the northern part. The failure to hold free elections throughout the Korean Peninsula in 1948 deepened the division between the two sides, and the North established a Communist government. The 38th Parallel increasingly became a political border between the two Koreas. Although reunification negotiations continued in the months preceding the war, tension intensified. The situation escalated into open warfare when North Korean forces invaded South Korea on 25 June 1950. It was the first significant armed conflict of the Cold War. The United Nations, particularly the United States, came to the aid of South Korea in repelling the invasion. A rapid UN counter-offensive then drove the North Koreans past the 38th Parallel and almost to the Yalu River, and the People's Republic of China entered the war (unofficially) on the side of the North. The Chinese launched a counter-offensive that pushed the United Nations forces back across the 38th Parallel. The Soviet Union materially aided the North Korean and Chinese armies. In 1953, the war ceased with an armistice that restored the border between the Koreas near the 38th Parallel. Minor outbreaks of fighting continue to the present day. Because it was the first significant armed conflict of the Cold War, it was the main subject, the main theme of the communist propaganda in the earliest part of the Cold War. The goal of this study is to analyze the communist propaganda in the Hungarian written communist press from Romania: the principal themes of the propaganda, the language of the propaganda and especially the caricatures used by the propaganda.

## Cuprins

<i>Introducere</i> .....	7
<b>Molnár Kovács Zsolt</b> <i>Paleolediu și habitat în epoca bronzului mijlociu din Nord-Vestul Transilvaniei ...</i>	10
<b>Bajusz István</b> <i>Statera publica. Cântarul public în Dacia romană</i> .....	30
<b>Vekov Károly</b> <i>Râurile și istoria maghiarilor</i> .....	42
<b>Kovács András</b> <i>Magna Curia din Deva. Istoria construcțiilor</i> .....	52
<b>Lupescu Makó Mária</b> <i>Cutuma juridică testamentară în Transilvania la sfârșitul evului mediu</i> .....	84
<b>Rüsz-Fogarasi Enikő</b> <i>Fiițe, neveste și văduve în orașul tezaur Cluj</i> .....	108
<b>Sipos Gábor</b> <i>Școlile clujene în secolul al 16-lea</i> .....	126
<b>Kovács Zsolt</b> <i>Coloana Mariei immaculata din Cluj. Un tip de monument central-european în Transilvania barocă</i> .....	136
<b>Gurka-Balla Ilona</b> <i>Viziune și realizare. Mesajul textelor lui Jókai în mileniul al III – lea</i> .....	160
<b>Pál Judit</b> <i>Uniune sau anexiune? Planuri despre viitorul Transilvaniei în jurul Compromisului de la 1867</i> .....	186
<b>Nagy Róbert</b> <i>Industrializare și migrație: structura etno-confesională și originea după locul de naștere a muncitorilor din Valea Jiului (1896-1939)</i> .....	204
<b>Csucsuja István</b> <i>Evoluția economiei socialiste din România, realizări și eșecuri (1948-1989)</i> .....	236
<b>Hunyadi Attila Gábor</b> <i>Valorile universale ale mișcării cooperatiste și adaptarea locală a acestora în contextul crizelor financiar-economice. O perspectivă asupra Uniunii Europene și asupra Europei central-răsăritene</i> .....	254
<b>Lönhárt Tamás</b> <i>„Avem atâtea drepturi, câte câștigăm ...” Constituirea regimului comunist, reprezentarea minorității maghiare și ultimele alegeri pluripartinice după cel de al II-lea război mondial</i> .....	276
<b>Toth Szilárd</b> <i>Caricaturi și propagandă în timpul războiului rece. Prezentarea războiului coreean în presa comunistă de limbă maghiară din România</i> .....	306
<i>Cuprins</i> .....	327
<i>Content</i> .....	328

## Content

<i>Introduction</i> .....	7
<b>Molnár Kovács Zsolt</b> <i>Middle Bronze Age paleoenvironment and land use customs in North-Western Transylvania</i> .....	10
<b>Bajusz István</b> <i>Statera publica. Public scale in Roman Dacia</i> .....	30
<b>Vekov Károly</b> <i>The Rivers and the History of the Hungarians</i> .....	42
<b>Kovács András</b> <i>The Magna Curia from Deva</i> .....	52
<b>Lupescu Makó Mária</b> <i>The Legal Practice of the Last Wills and Testaments in Late Medieval Transylvania</i> .....	84
<b>Rüsz-Fogarasi Enikő</b> <i>The daughters, wives and widows in Kolozsvár, “Town of Treasures”</i> .....	108
<b>Sipos Gábor</b> <i>Schools from Cluj in the 16. century</i> .....	126
<b>Kovács Zsolt</b> <i>The Mary Immaculate Column in Cluj. A Type of a Central-European Monument in the Transylvanian Baroque</i> .....	136
<b>Gurka-Balla Ilona</b> <i>Vision and reality in the novels of Jókai Mór</i> .....	160
<b>Pál Judit</b> <i>Union or „Unification”? Some ideas about the situation of Transylvania in the time of the Austro-Hungarian Compromise</i> .....	186
<b>Nagy Róbert</b> <i>Interregional migration and industrialization: identities of workers from Cluj/Kolozsvár and Jiu/Zsil-Valley urban communities (1896-1939)</i> .....	204
<b>Csucsuj István</b> <i>The issues and fiascos of the socialist economic development in Romania (1948-1989)</i> .....	236
<b>Hunyadi Attila Gábor</b> <i>Universal cooperative principles and local remedies during financial-economic crises. An EU and East-Central-European outlook</i> .....	254
<b>Lönhárt Tamás</b> <i>“We will have as many rights as we can fight for...”? The Establishment of the Communist Regime, the Representation of the Hungarian Minority and the Last Multiparty Elections in Post-WWII Romania</i> .....	276
<b>Toth Szilárd</b> <i>Caricatures and propaganda during the Cold War. The presentation of the Korean War in the pages of the Hungarian written communist press from Romania</i> .....	306
<i>Cuprins</i> .....	327
<i>Content</i> .....	328